

FORDULAT 24

TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ

Az élet újratermelése a kapitalizmusban

<i>Csányi Gergely, Gagy Ágnes és Kerékyártó Ágnes</i> Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban	5
<i>Wally Seccombe</i> A háziasszony és munkája a kapitalizmusban	31
<i>Wilma A. Dunaway</i> A félproletár háztartás a modern világrendszer <i>longue durée</i> -je folyamán	53
<i>Nancy Fraser</i> A tőke és a gondoskodás ellentmondásai	88
<i>Gregor Anikó</i> Nem vész el, csak átalakul? Kísérlet a neoliberais neopatriarchátus fogalmának magyarországi alkalmazására	109
<i>Csányi Gergely és Kerényi Szabina</i> A „jó anya” mítosza Magyarországon a reprodukív munka és a piac globális történetének szempontjából	134
<i>Kathryn Russell</i> A szülés és a reprodukív technológiák értékelméleti megközelítése	161
<i>Dés Fanni</i> „470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott” – szegénységben élő nők a félperiféria és a centrum között. Prostitúcióban élő magyar nők Zürichben	187
<i>Mészáros György</i> Az LMBT+ identitások és mozgalom politikai gazdaságtana a félperiférián	215
<i>Gagy Ágnes</i> Informális gazdaság, népi önszerveződés és „posztneoliberais” baloldali rezsimek Latin-Amerikában (Verónica Gago: Neoliberalism from Below)	242

BEVEZETŐ

A *FORDULAT* 24. SZÁMÁHOZ

A rendszerváltozás, de még inkább a 2008-as válság óta rendszeresen megjelennek a hagyományos és a közösségi médiában, illetve a politikai kommunikációban az anyaságra, a szexualitásra, a gondoskodásra, az ápolásra és az ezekhez kapcsolódó szerepekre vonatkozó – sokszor sarkos és érzelmetelített – vélemények. De vajon mi lehet a közös a prostitúció, a szülészet, illetve szülészeti erőszak, a béryanaság, a gondoskodási válság és az anyaság „helyes” gyakorlataira vonatkozó diskurzusokban? A *Fordulat* 24. száma ennek a kérdésnek a megválaszolásához nyújt elméleti keretet.

Azt az ellentmondásos folyamatot, ahogy a kapitalista termelés a szeretet, a szexualitás, a gondoskodás és a házimunka gyakorlatait magába olvasztja és átalakítja, a kritikai elméletek a *társadalmi reprodukció* fogalmával szokták megragadni. Mindezek a gyakorlatok az élet újratermelését szolgálják. Egyrésztől az új élet termelését a várandósság, a szülés, a gyermekgondozás és a szocializáció által, másrésztől a már meglévő élet folyamatos megújítását a gondoskodás, a szeretet, az érzelmi munka és intimitás gyakorlatain keresztül. Mindez a kapitalista termelés logikája felől nézve nem más, mint a munkaerő újratermelése. Ezért ezek a folyamatok úgy idomulnak az árutermelési logikához a kapitalizmuson belül, hogy a lehető legnyereségesebb módon folyamatosan biztosítsák az árutermeléshez szükséges munkaerőt. Ez a profitabilitás a gyakorlatban csak egyenlőtlenségek fenntartásával lehetséges. Ezek közül kiemelten fontos a reprodukív munka egyenlőtlen elosztása szempontjából egyrésztől a nemek közötti, másrésztől a területi egyenlőtlenségek fenntartása. Ezért a lapszámba került tanulmányok fontos hozzájárulást jelenthetnek nemcsak a gondoskodás, a szülészet, az anyaság vagy éppen a prostitúció jelenségeinek megértéséhez, hanem egyrésztől a nemi egyenlőtlenségek és a nemek társadalmi konstrukciói, másrésztől a kelet-európai viszonyok keretezéséhez is.

A lapszám Csányi Gergely, Gagyai Ágnes és Kerékgyártó Ágnes által jegyzett bevezető tanulmányában a szerzők a társadalmi reprodukció témakörének elméletlettörténeti keretezését adják. Marxtól kezdve felvázolják a társadalmi reprodukcióról való gondolkodást, bemutatják a feminista, világszerte szemléletű, az informális munkára, parasztságra,

és a természet felhasználására vonatkozó kutatásokat, és megmutatják, hogy mindez hogyan segít hozzá a kelet-európai viszonyok megértéséhez.

A lapszám második tanulmányát az 1960–70-es évekbeli amerikai szocialista feminista hagyományhoz, illetve az úgynevezett „házimunka-vitához” köthető szerző, Wally Seccombe írta. Ez a majd’ ötven éve íródott szöveg jó példája annak a hagyománynak, amely a marxi terminológia használatával és újraértelmezésével, illetve a háziasszony munkájának kapitalista munkaként való értelmezésével örökre megváltoztatta mind a marxizmust, mind a feminizmust, mind pedig a társadalmi reprodukcióról való gondolkodást.

A harmadik cikk szerzője Wilma A. Dunaway, a Fernand Braudel Központ Házartások, Munkaerő és Világgazdaság kutatócsoportjához, valamint ahhoz a világrendszer-elemző hagyományhoz köthető, amelyben Immanuel Wallerstein korai történeti munkáit ért kritikák hatására a háztartásnak olyan koncepciója kristályosodott ki, amely hozzásegít a világrendszer-szintű felhalmozási folyamatok megragadásához. Ez a szöveg, mely a félperifériás, például kelet-európai háztartások sajátosságaira fókuszál, rendkívül didaktikusan és aprólékosan foglalja össze a világrendszerelmélet-szemléletű háztartáskutatások belátásait.

A Nancy Fraser – talán a leghíresebb kortárs feminista gondolkodó – által írt tanulmány a napjainkban egyre többször tematizálódó gondoskodási válság fogalmát helyezi a kapitalizmus történetének kontextusába és mutatja be kapcsolatát a neoliberais kapitalizmussal. Ezt az írást követi Gregor Anikó neoliberális neopatriarchátusról írt cikke, melyben e fogalmat a magyarországi viszonyokra alkalmazza és egy magyarországi kutatás, a *Nőügyek 2018* eredményei alapján mutatja be, hogy megfelelő ellátási formák hiányában hogyan maradnak magukra az idősgondozási feladatokkal az érintett hazai középkorú nők, és ez miként járul hozzá a nemek közti egyenlőtlenségek újratermeléséhez.

A következő tanulmány az anyaságnak és az anyai szeretetnek a kapitalista áruterelésbe való becsatornázásával foglalkozik, illetve a „jó anya” mítoszának megteremtésével és annak kapitalista viszonyokban betöltött funkciójával. Csányi Gergely és Kerényi Szabina felvázolják a „jó anya” mítoszának történetét egészen a jelenkori Magyarorszáig. Kathryn Russell cikke a szülés és a társadalmi munka hasonlóságait vizsgálja a marxi munkaérték-elmélet szisztematikus alkalmazásával, ezáltal pedig betekintést nyújt abba, hogy a gyermekkihordás milyen funkciót tölt be a kapitalista viszonyok között.

Dés Fanni terepkutatásából írt tanulmányában a prostitúcióban élő magyar nők helyzetét mutatja be Zürichben, úgy, hogy a terepmunkából származó közvetlen tapasztalatait egy tágabb keretben, az egyenlőtlen fejlődésből fakadó nemzetközi egyenlőtlenségek kontextusában helyezi el. Így a prostitúcióban élő magyar nők tapasztalatait úgy mutatja be, mint a transznacionális egyenlőtlenségek hatását a testre és az intimitásra.

A kapitalizmus, a transznacionális egyenlőtlenségek és az intimitás egy másik összefüggését mutatja be a lapszám utolsó tanulmányában Mészáros György, aki kritikát fogalmaz meg a fősodorbéli LGBT+ aktivizmus identitásalapú megközelítésével, valamint a „nyugati”, liberális világot az elmaradott „keletivel” szembeállító LGBT+ diskurzussal szemben. Mészáros az LGBT+ mozgalmat a transznacionális kapitalizmus keretében a politikai gazdaságtan eszközeivel elemzi.

A tanulmányok után Verónica Gago 2014-ben Argentínában megjelent *Neoliberalism from Below* című könyvének recenziója következik, melyet Gagyi Ágnes írt. Gagyi többek között rámutat, hogy annak módjai, ahogy a latin-amerikai neoliberais kapitalizmus becsatornázza saját rendszerébe az informális munkát, milyen hozadéka van a kelet-európai viszonyok megértéséhez.

Két további tanulmányt online, a *fordulat.net* honlapon teszünk elérhetővé. Az egyikben Petra Ezzedine etnográfiai kutatási tapasztalatait írja le arról, hogy a cseh szociális ellátórendszer annak átalakítása következtében nem képes ellátni a funkcióját, emiatt a kommodifikálódott reprodukív munkákat ukrán bevándorló nők látják el. A másik tanulmányban Mahua Sarkar az anyaságnak egy speciális esetét, a fizetett béranyaságot vizsgálja. A tanulmány a kereskedelmi béranyaságot mint globális iparágat tárgyalja, amelynek keretén belül jellemzően centrum országokban élő szülők szerződnek (fél)perifériás országokból – elsősorban Ázsiából és Kelet-Európából – származó béranyákkal. E tanulmányt Katona Noémi által megírt, szerkesztőségünk álláspontját tükröző kritikai megjegyzésekkel közöljük.

A lapszámot ajánljuk kutatóknak, diákoknak, aktivistáknak, anyáknak, háziasszonyoknak, ápolóknak és bárkinek, aki érdeklődik a nemi szerepek, a gondoskodás, a szülés, az intimitás, az érzelmek vagy az informalitás szociológiája iránt, és érdekl, hogyan lehet ezeket a témákat egy kritikai, globális, történeti keretben újraértelmezni.

Barna Emília
Berényi Eszter
Csányi Gergely
Jemeljanov Kathrin Sharon
Katona Noémi
Kovács Blanka
László Loren
Sidó Zoltán
Szabó Liza
a Fordulat 24. számának szerkesztői

*Csányi Gergely, Gagyi Ágnes és
Kerégyártó Ágnes*

TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ

**AZ ÉLET ÚJRATERMELÉSE
A KAPITALIZMUSBAN**

Azt a folyamatot, amely során az élet újratermelése a kapitalista termelés részévé válik, a reprodukció, társadalmi reprodukció vagy reproduktív munka kifejezésekkel szokás megragadni. Ezek a kifejezések magukba foglalják azt a folyamatot, ahogy a kapitalizmus átalakítja és felhasználja a szeretet, a szex, a gondoskodás és a házimunka gyakorlatait, úgy, hogy azok a tőkés felhalmozás logikájába illeszkedjenek. Tanulmányunkban a társadalmi reprodukció elmélettörténetét foglaljuk össze: Marx és Engels eredeti társadalmi reprodukció fogalma után bemutatjuk az ezt az értelmezést felhasználó és kritizáló későbbi kutatási hullámokat – a feminista, világrendszer-szemléletű, az informális munkára, parasztságra, vagy a természet felhasználására vonatkozó kutatásokat –, majd arra kérdezzük rá, milyen hozadéka lehet ezeknek a megközelítéseknek a kelet-európai társadalmi viszonyok megértéséhez.

E tanulmány tárgya az élet újratermelése és a kapitalista termelés globális viszonyai közötti kapcsolat. Az a kutatói hagyomány, amely az élet újratermelésének alakulását és feltételeit a kapitalista feltételek között ennek a kapcsolatnak a szempontjából vizsgálta, a reprodukció, a társadalmi reprodukció, illetve a reproduktív munka fogalmaival ragadta meg azt az ellentmondásos folyamatot, amely során az élet újratermelését a kapitalista termelés átalakítja és felhasználja. A globális kapitalista árutermelési rendszer szempontjából nézve az élet újratermelése a munkaerő és természeti erőforrások újratermelése – e kutatási hagyomány a reprodukció kérdését e rendszerlogikához képest vizsgálja.

A társadalmi reprodukció vagy reproduktív munka alapvetően két, empirikusan ugyan összefonódó, de analitikusan szétválasztható tevékenységet foglal magába: az élet (munkaerő) hosszú és rövid távú újratermelését. Az első, az élet termelése vagy hosszú távú újratermelése a gyermekek világrahozatala és felnevelése köré szerveződő tevékenységeket foglalja magába; a második, az élet rövid távú újratermelése pedig azokat a tevékenységeket, amik közvetlenül szükségesek ahhoz, hogy az ember életben maradjon és napról napra visszanyerje a munkaerejét. Amellett, hogy az első magába foglalja a terhelességgel és a szüléssel járó munkafolyamatokat, mindkettő a szeretet, a szexualitás, a gondoskodás és a házimunka formáiban jelenik meg.

A reproduktív munka jellemzője egyrészt, hogy számtalan különböző, egymástól látszólag független tevékenységet foglal magába. Ezeket összegezve a reproduktív munka az a tevékenység, amely a mai napig a legnagyobb emberi időráfordítást igényli globálisan.

Másrészt a reproduktív munka nagyjából informális és a háztartáson („magánszférán”) belül történik. Ez a privát jelleg és a társadalmi reprodukciót körülvevő intézményesített mítoszok, például hogy a reprodukciós tevékenység nem munka, hanem ösztön-válasz (Csányi és Kerényi 2018), vagy hogy a háztartáson belül nem keletkezik érték

(Seccombe [1974] 2018), láthatatlanná teszik a reprodukzív munkát. Ez a láthatatlan jelleg teszi lehetővé a tőkés számára a háztartáson belül termelődött érték többlet szisztematikus kivonását (Dunaway [2012] 2018), és emiatt a láthatatlan jelleg miatt is a reprodukcióról való gondolkodás speciális elméleti és módszertani apparátust igényel.

A reprodukzív munka az emberi társadalomban a nemek között egyenlőtlenül oszlik el, jóval nagyobb része terheli a nőkre, mint a férfiakra. Mivel az informális reprodukzív munka a rendszer fenntartásához elengedhetetlen, a nőiség konstrukciói (*gender*) szoros összefüggésben vannak a reprodukzív munka egyenlőtlen elosztását legitimáló és láthatatlanságát fenntartó szimbolikus és materiális intézményekkel (Csányi és Kerényi 2018). Ezek az intézmények tartják fenn a *status quo*-t, melyben a globális felhalmozás terhe egyenlőtlenül mértékben terheli a nőkre. Ezért mind a férfiak és nők, mind a produktív és reprodukzív munka szimbolikusan és materiálisan hierarchikus viszonyát dialektikusan érdemes vizsgálni.

Tanulmányunkban a reprodukcióval a fenti értelemben foglalkozó kutatási irányok elmélettörténetét foglaljuk össze, kiemelve a reprodukció fenti tulajdonságaival kapcsolatos állításokat, illetve az ezek megragadására kialakított elméleti és módszertani eszközöket. Marx és Engels eredeti társadalmi reprodukció fogalma után bemutatjuk az ezt az értelmezést felhasználó és kritizáló későbbi kutatási hullámokat – a feminista, világrendszer-szemléletű, az informális munkára, parasztságra, vagy a természet felhasználására vonatkozó kutatások meglátásait –, majd arra kérdezzük rá, milyen hozadéka lehet ezeknek a megközelítéseknek a kelet-európai társadalmi viszonyok megértéséhez.

MARX ÉS ENGELS

A marxi munka-, érték- és kizsákmányolás-elméletet és a történeti materialista módszertant a reprodukcióra fókuszáló feminista elméletek és a világrendszer-elmélet is felhasználta, amikor a reprodukciót a kapitalista termeléshez való viszonya szerint elemezte. Mindemellett a női munka, illetve reprodukzív munka a marxi elmélet egy alulteoretizált aspektusa.

Marx 1844-ben írt gazdasági-filozófiai kézírataiban ([1844] 1977) a nő kétféleképpen jelenik meg. Egyrészt mint olcsó munkaerő: ahogy írja, „[a] nagy műhelyek kiváltképpen nők és gyerekek munkáját vásárolják, mert ez kevesebbe kerül, mint a férfiaké” (44). Másrészt mint „a közösségi kéj zsákmánya és szolgálója” (131). Ahogy írja, „a férfinak a nőhöz való viszonya az embernek az emberhez való legtermészetesebb viszonya” (131), illetve „szükségszerű” viszonya. Míg Marxnál a társadalom és a természet, illetve a tőke és a (produktív) munka viszonya dinamikus és dialektikus, addig a férfi és a nő viszonya

alapvetően statikus (Brown 2013) és „természetes” viszony. Az, hogy a nő hogyan jelenik meg a (férfi) társadalom számára, mennyire természettől adott pozíciójára redukálva, tehát mint „a közösségi kéj zsákmánya és szolgálója”, vagy mennyire emberi lényegében, azt az határozza meg, hogy a (bér)munka és tőke viszonyában az ember mennyire idegenedett el az embertől. Máshogy fogalmazva: maga a férfi-nő viszony állandó (természetes és szükségszerű), csak a nő percepciója változik a dinamikus társadalmi (bér munka-tőke) viszonyok szubjektumformáló kontextusában. A kapitalizmus elidegenedett viszonyai között a nő e természetes funkciójára redukálódik a férfi szubjektum számára. Egyrésről ebben az értelemben, amennyiben a nemek viszonya változékony, annyiban a felépítmény része, nem strukturális viszony. Másrésről a perceptuálisan és szexuálisan aktív nő koncepciója fel sem merül Marxnál, a nő jelenik meg valahogy a férfi társadalom számára és a férfi *kielégíti magát a nőn*.

A kommunista kiáltványban ([1848] 1959) és *A német ideológiában* ([1856] 1974) Marx és Engels már nagyobb figyelmet szentel a családon belüli viszonyoknak, a másodikban pedig a társadalmi reprodukció kérdésének is. Ahogy *A kommunista kiáltványban* írják, „[a] burzsoázia leszaggatta a családi viszonyról meghatóan szentimentális fátylát és e viszonyt pusztá pénzviszonyra redukálta” (444). Illetve „[a] burzsoá pusztá termelési száznak tekinti feleségét” (457). *A német ideológiában* pedig, hogy „a tulajdon, amelynek a családban, ahol a nő és a gyermekek a férfi rabszolgái, megvan már a csírája, az első formája. A családban lévő, persze még nagyon kezdetleges, látens rabszolgaság[:] az első tulajdon, (...) más munkaereje feletti rendelkezés” (41).¹ Ami a reprodukció kérdését illeti, Marx és Engels az élet rövid és hosszú távú újratermelését is mint az emberi történelem előfeltételeit tárgyalja: „Az élethez azonban mindenekelőtt evés és ivás, lakás és ruházat és még egy és más szükséges. Az első történelmi tett tehát (...) magának az anyagi életnek a termelése (...) naponta és óránként teljesíteni kell, hogy az ember egyáltalán életben maradhasson. (...) [A]kik saját életüket naponként újra megtermelik, kezdenek más embereket termelni, szaporodni – a férfi és nő, szülők és gyermekek közötti viszony, a család” (36–37). Mindemellett az élet rövid és hosszú távú újratermeléséhez szükséges nem produktív munkát, mint az értéktöbblet-termeléshez való hozzájárulást és ennek a családhoz való viszonyát nem tematizálják.

Politikai gazdaságtanának legkiforrottabb formájában, *A tőkében* ([1867] 1949) Marx nagy hangsúlyt fektet a női és gyermekmunkára, mint olcsó és könnyen kizsákmányolható munkaerőre az iparban. Viszont a család kérdése nagyrészt kikerül az érdeklődési köréből, illetve abból a szempontból tárgyalja, hogy a nők iparban való alkalmazásuk miatt elhanyagolják anyai kötelezettségeiket, nincs idejük szoptatni, morálisan és fizikailag is rossz

1 A fordítást kis mértékben módosítottuk.

állapotba kerülnek. A reprodukív munkára vonatkozó gondolatait leginkább lábjegyzetekből rekonstruálhatjuk. A legjobban talán a következő lábjegyzetből következtethetünk: „Minthogy bizonyos családi tevékenységek, például a gyerekek gondozása, szoptatása stb. teljesen el nem kerülhetők, a tőke által birtokba vett családayáknak többé-kevésbé helyettesítést kell fogadniuk. Azokat a munkákat, amelyeket a családi fogyasztás megkövetel, így a varrást, foltozást stb., kész áruk vásárlásával kell helyettesíteni. A kevesebb házi munkának tehát több pénzkiadás felel meg. Ezért nő a munkáscsalád termelésének költsége s ez kiegyenlíti a többletbevételt. Ehhez járul az is, hogy az élelmiszerek elfogyasztásában és elkészítésében lehetetlenné válik a gazdaságosság és a célszerűség” (426, láb.). Ebből világos, hogy Marxnál amellet, hogy a reprodukív munka bizonyos (az elmélet egésze szempontjából elhanyagolható) fokig a modern produktív munka előfeltétele, nagyobb részben úgy jelenik meg, mint a modern bérmunka ellentéte, a munka archaikus, preindusztriális formája.

Engels Marx halála után írt könyvében, *A család, a magántulajdon és az állam eredetében* ([1884] 1982) a család értelmezését tekintve *A kommunista kiáltványban* és *A német ideológiában* megírt keretek között marad. Ahogy írja, az első osztályelnyomás a női nemnek a férfinem által történő elnyomása (75). De hiába írja meg Engels, hogy a monogám házasságban a nő cseléddé lett (83), a koherens elmélet a reprodukció és a nemi egyenlőtlenségek viszonyáról ebben az írásban sem születik meg.

Összességében azt mondhatjuk, hogy Marx és Engels munkásságában a reprodukív munka koncepciója nem koherens és alulteoretizált. Amit Marx érveléséből minden reprodukcióra koncentrááló feminista elmélet továbbvisz, az az a belátás, hogy az emberi történelem alapvető feltétele az élet újratermelése, és hogy az élet újratermelésének módja minden társadalmi jelenség történeti *alapja*. Továbbá, hogy a kapitalista termeléshez egyidejűleg szükséges a munkaerő és a tőke folyamatos újratermelése, tehát hogy a munkás elfogyassza a munka termékét, és hogy a tőke elfogyassza a munkás munkarejét ([1867] 1949: 616). Ugyanakkor az élet újratermelésének közvetlen feltételei az elmélet vakfoltjának mondhatóak. Ami az élet hosszú távú újratermelését illeti (az „új emberek termelését”), Marx igencsak mechanizálja a folyamatot. Ahogy írja: „[a]mint az egyszerű újratermelés állandóan újratermeli magát a tőkeviszonyt, az egyik oldalon a tőkéseket, a másik oldalon a bérmunkásokat, úgy a bővített újratermelés, vagyis a felhalmozás, a tőkeviszonyt bővített fokon termeli újra, tehát az egyik oldalon több vagy hatalmasabb tőkést, a másik oldalon több bérmunkást. (...) A tőke felhalmozása tehát a proletariátus szaporítását jelenti” ([1867] 1949: 663). Azt, hogy ez a „szaporítás” milyen többletmunkát helyez a nőkre, azt nem tematizálja, mintha a terhesség, a szülés és a kisgyerekek nevelése *csak úgy történne*. Illetve, ahogy fent láthattuk, azok a tevékenységek, melyek nem helyettesíthetőek produktív ipari tevékenységekkel, az elmélet szempontjából elhanyagolhatóak

– és elhanyagoltak. Ami az élet rövid távú újratermelését illeti, Marx önreprodukáló munkást képzel el (Federici 2017), aki a munkabéréből megvásárolt étellel reprodukálja magát mindennap. A munkás eszik, öltözködik és magáévá teszi szexualitásának tárgyát a hétköznapiakban. Ugyanakkor a háztartásban ehhez szükséges, nagyobb részt nőkre terhelődő munkafolyamatokat, mint a bevásárlás, főzés, gondozás, törődés, szintén nem tematizálja, ugyanúgy, ahogy a szexuális aktusban cselekvő nőt sem. Tehát ebben az értelmezésben a reprodukció nem reprodukzív *munka*.

Ami az úgynevezett *otthonmunkát* illeti, Marx leginkább a kapitalista és ipari munka elődjének és ellentétének látta, és mint ilyet, sokkal inkább a feudalizmushoz, mintsem a kapitalizmushoz tartozónak, ahol az iparosodás és a modernizáció következtében (majdnem) minden tevékenység kikerül a háztartásból. Marx azt írja „világos, hogy az, hogy kollektív munkáscsoport mindkét nemből és minden korosztályból való egyénekből áll, a természetes fejlődés során kialakult brutális tőkés-formájában, ahol a munkás van a termelőfolyamatért és nem a termelőfolyamat a munkásért, a romlás és rabszolgaság forrása, megfelelő viszonyok között fordítva a humánus fejlődés forrásává kell átváltoznia” ([1867] 1949: 530–531). Engels pedig így fogalmaz: „[A] nő első cseléddé lett, a társadalmi termelésben való részvételből kiszorult. Csak korunk nagyipara nyitotta meg újra a nő előtt – de csakis a proletárnő előtt – az utat a társadalmi termeléshez” ([1884] 1982: 83). Tehát mindketten azt feltételezték, hogy a technikai modernizáció miatt a fizikai erő egyre kevésbé lesz fontos a munkában, és így a nemi és életkori egyenlőtlenségek, melyek – megközelítésük szerint – a fizikai erő különbségéből fakadnak, lassan eltűnnek és szétszakadnak a család patriarchális kizsákmányoló keretei (Federici 2008, 2017).

KOLLONTÁJ

Az 1917-es szovjet forradalom után pár hónapon belül több olyan intézkedés is született, ami Marx és Engels a nőiségre és a családra vonatkozó elméletét ültetette át szimbolikusan vagy materiálisan a gyakorlatba. Betiltották a nők éjszakai és föld alatti munkáját, engedélyezték a szabad névválasztást a polgári házasságkötés során és a válást. „A korabeli viszonyokat jól jellemzi, hogy érdemesnek tartották külön cikkelyben kimondani: az asszony nem köteles követni férjét, ha az átköltözik egy másik településre” (Somlai 1990: 27).

1919-ben Lenin *A nagy kezdeményezésben* így ír: „A nő továbbra is házi rabszolga, minden felszabadító törvény ellenére, mert a *kis háztartás* elnyomja, fojtogatja, eltompítja, lealacsonyítja a nőt, odaláncolja a konyhához és a gyermekszobához, munkaerejét barbár módra terméketlen, kicsinyes, idegölő, butító, nyomasztó munkára pazarolja. A *nő* igazi felszabadítása, az igazi kommunizmus csak ott és akkor kezdődik, ahol és amikor megkezdődik

a tömegharc (...) a kis háztartás ellen, vagy helyesebben, amikor kezdetét veszi a kis háztartás tömeges átépítése nagy szocialista háztartássá. A nyilvános étkezdék, bölcsődék, óvodák – ezek a[z] (...) egyszerű (...) eszközök, amelyek *valóban* alkalmasak arra, hogy *felszabadítsuk a nőt*, valóban alkalmasak arra, hogy csökkentsük és megszüntessük az egyenlőtlenséget, amely a nők helyzetében a férfiakéhoz képest a társadalmi termelésben és a társadalmi életben való szereplésük terén fennáll” ([1919] 1977: 75, kiemelések az eredetiben). A lenini álláspont összhangban volt a tízes évek végi gazdálkodási irányvonallal, mely az állami gabonamonopóliumra, a gazdagparaszti rétegek ellehetetlenítésére és az állami vállalatok és a kiterjesztett háztartások (kommunák, szövetkezetek, artyelek) vegyes tulajdonformájára épült – noha ezzel párhuzamosan bőven léteztek kisparaszti tulajdonok és tőkés vállalkozások is. Ebben a modellben megerősödött az állam intézményteremtő és újraelosztó szerepe, mely bölcsődékkel, óvodákkal, közmosodákkal és közétkeztetéssel próbálta kezelni a váltságát, valamint a reprodukív és produktív munka között feszülő ellentétet. Másrészt retorikai szinten összhangban volt Alexandra Kollontáj nézeteivel, aki a párt legbefolyásosabb feminista teoretikusa és 1919-től a Zsenogyel ügyosztály, a nők helyzetének javításáért felelős ügyosztály vezetője volt.

Ugyanakkor Kollontáj a marxista ortodoxiához képest komplexebben látta a háztartási munka szerepét. A produktív-reproduktív munka közti ellentét jóléti intézményekkel való feloldása helyett a magánháztartás *valódi* és teljes megszüntetését, és a férfi és nő közötti viszony, a család és a szexualitásra vonatkozó normák teljes megújítását tartotta a Párt céljának.

A reprodukció marxi fogalmához képest Kollontáj sokkal tágabban értelmezte a reprodukív munka és a nőiség szerepét a kapitalizmusban. Ahogy írja: „A feleségnek a gyárban, a nyomdában vagy a kereskedésben ugyanannyi órát kell dolgoznia, mint a férjnek, ugyanakkor neki időt kell szakítania arra, hogy ellássa a háztartást és gondozza a gyerekeket. A kapitalizmus elviselhetetlen terhet helyezett a nők vállára: bérmunkássá változtatta őket anélkül, hogy kevésbé kellett volna háztartásbelinek vagy anyának lenniük. (...) Az élet soha nem volt könnyű a nők számára, de soha nem volt annyira nehéz a soruk és soha nem voltak annyira kétségbeesettek, mint a kapitalizmus igája alatt, az iparosítás fénykorában” (Kollontáj 1920). Mindezek mellett Kollontáj osztotta Marx elképzelését arról, hogy a háztartáson belül végzett munka teljes egészében kiszervezhető és meghaladható. Röplapokban hirdette, hogy a nőket fel kell szabadítani a reprodukív munka terhe alól, hogy a munkaerejüket teljes egészében a produktív munkára fordítsák. Érvéle szerint az iparosítással és a társadalom modernizációjával minden munka kiszervezhetővé válik a háztartás keretei közül és a nők a férfikkal egyenjogú bérmunkásokká válhatnak. Ugyanakkor ennek kivitelezését sokkal inkább kidolgozta, mint Marx és Engels, és következményeit is sokkal jobban látta, mint Lenin, akinél „a kis

háztartás tömeges átépítése nagy szocialista háztartássá” inkább csak retorikai szinten volt kidolgozva. Kollontáj mellett, hogy támogatta a prostitúció betiltását és az abortuszhoz való szabad hozzáférést, a nők teljes szexuális szabadságát és a gyerekeknélvétel egészen a szoptatástól való államosítását hirdette. Ahogy írja: „A »lázadás« az egyoldalú szexuális erkölcs ellen az egyik legjellemzőbb tulajdonsága az új hősnőnek. (...) A harc a kettős mérce féltése ellen. A mai hősnők anélkül lesznek anyák, hogy férjhez mennének, elhagyják a férjük vagy a szeretőjük, az életük gazdag lehet szerelmi tapasztalatokban. Nem lesznek többé a férjük árnyékai. Személyiségek lesznek, nőként és emberi lényként” (Kollontáj 1918). Kollontáj annyiban tovább ment Marxnál, hogy nem gondolta, hogy vannak olyan tevékenységek, melyek nem szervezhetőek ki a háztartásból. Az anyaházakban a kollektív szoptatást tartotta megoldásnak. Az anyaságnak – írta (1921) – társadalmi feladattá kell válnia, és egy anyának nemcsak a saját, de az összes munkás és paraszt gyermek anyjának kell lennie.

1921-re a lenini gazdaságpolitika nem tudott megbirkózni a válsággal, a parasztság általános elégedetlenségére válaszul bevezették a NEP-et². A gabona kényszerbeszállítását felváltották terményadóval, rehabilitálták a piaci és pénzvízonyokat, illetve engedélyezték a korábban betiltott magánkereskedelmet (Krausz 2008: 57). 1923 őszén kibontakozott az első jelentősebb piacgazdasági válság. A szövetkezeti és kommunális gazdálkodások zárványként léteztek a NEP kapitalizmusában (58) és az adott gazdasági körülmények között a reprodukív munkának a háztartásokból való kiszervezése megtorpant. Az informális reprodukív sémák jelentőségének csökkentése lehetetlenné vált. Az 1926-ban elfogadott családjogi kódex a végtelékig leegyszerűsítette a válást és az élettársi kapcsolatot a házassággal egyenértékűnek ismerte el. Viszont a családjogi kódex semmilyen értelemben nem mutatott a család, a háztartás vagy az informális reprodukív sémák jelentőségének csökkentése felé. Kollontáj javaslata, hogy társadalmassítsák a kiskorúak és a munkanélküliek eltartását, nem került be a kódexbe. A korszakra jellemző, hogy a törvényekről vitázókat Kollontáj javaslatánál jobban foglalkoztatta, hogy az elhagyott élettársnak is kell-e tartásdíjat fizetni (Somlai 1990).

1928-ban gabonaválság rázta meg az országot, erre reakcióként a párt 1929-ben a világválság közepette elkezdte a mezőgazdaság államosítását. Mindeközben elkezdtek megszüntetni a nyilvános mosodákat, az étkezési jegyeket, habár további bölcsődéket, óvodákat és „tejkonyhákat” nyitottak – nem a „nagy háztartás terve” miatt, hanem pronatalista intézkedésként (Hoffmann 2003). Az informális reprodukív sémák nélkülözhetetlensége a termelésben nyilvánvalóvá vált, a „nagy háztartás terve” a semmibe veszett. 1934-ben Sztálin beszédet mondott a család fontosságáról, 1935-ben pedig nyilvánosan

2 Új gazdaságpolitika (Novaja Ekonomicseszkaja Polityika)

meglátogatta idős édesanyját Grúziában. 1936-ban a Pravda vezércikket közölt a szocialista erkölcsről, a család és gyermeknevelés fontosságáról és új törvényeket alkottak: megnehezítették a válást és betiltották az abortuszt. 1944-ben jött ki az új családjogi kódex, mely kiemelten fontosnak nevezte a házasságot és a családot és az élettársi kapcsolatot törvénytelennek minősítette (Somlai 1990). A kezdeti politikai reformtervekhez képest tehát a szovjet iparosítási erőfeszítés a kapitalista modernizáció formáihoz hasonlóan a női reprodukív munka alárendelt, láthatatlan, illetve a „magánszférába” zárt formáit intézményesítette.

HÁZIMUNKA-VITA A HETVENES ÉVEKBEN

Nyugat-Európában és az USA-ban a huszadik század első felét a nők nagy arányú munkaerőpiaci integrációja jellemezte, részben a férfiak háborús sorkatonai szolgálata és nagy arányú halála, részben az USA hegemoniájának felívelő szakasza alatt megváltozott termelési sémák és gazdasági prosperitás miatt. Ennek az integrációnak a következményeként az 1960-as évekre a nők ezekben a régiókban olyan erős politikai képviseletet szereztek, mint talán még soha a világtörténelemben. A nőiség társadalmi konstrukciói is változásnak indultak. Ekkorra indult el a feminizmus második hulláma, amit Európában elsősorban Simone de Beauvoir, az USA-ban pedig Betty Friedan neve fémjelzett.

A hatvanas évek végén és a hetvenes években, részben ezekre a folyamatokra reakcióként, a korábban elnyert erősebb politikai pozíció és a válsághatások találkozásaként az Egyesült Államokban a rassz- és genderalapú munkamegosztásra fókuszáló autonóm harcokkal jellemezhető feminista mozgalom erősödött meg, amelyet a feketék mozgalma vezetett (Mitchell 2013). Ez a mozgalom azonban a korábbi feminista hullámokhoz hasonlóan egy tágabb, globális rendszerellenes mozgalmi hullámba ágyazódott, amely erősen érezte hatását „Latin-Amerikától Indokínáig” (Watkins 2018: 3). Ebben a hullámban a nők „annak érdekében harcoltak a reprodukív és szexuális szabadságért, hogy elnyerjék az irányítást a termelőeszköz (azaz a saját testük) felett” (Mitchell 2013).

Ezzel együtt (újra) felfedezték a reprodukció marxista értelmezését a (nyugati) feminizmus számára, ami örökre megváltoztatta mind a marxizmust, mind a feminizmust (Federici 2017). Addigra világossá vált, hogy a nők felszabadítása terén a tisztán marxi elméletre alapozott elméletalkotás nem működőképes. Ugyanakkor a kapitalista viszonyok elemzésére kidolgozott marxi fogalmakat (tőke-munka; osztály; érték-többlet; kizsákmányolás; termelés és újratermelés) felhasználva próbálták megragadni a nők helyzetét az osztálytársadalomban. A feminizmus e (materialista) irányzatának egy fontos elméleti háttere volt a *New Left Review* folyóirat hasábjain folyó úgynevezett „házimunka-vita”.

Ahogy azt fent írtuk, Marx és Engels értelmezésében a nők által otthon végzett háztartási munka nem strukturális eleme a kapitalizmusnak. A marxista feminizmus ezzel ellentétben a hetvenes években a házimunkát kapitalista munkaként definiálta, ami két szempontból is fontos volt: egyrésztől elhelyezte a nőiséget mint termelési pozíciót a kapitalizmusban, felhívva a figyelmet a nők stratégiai szerepére az antikapalista küzdelemben, másrésztől így megragadhatóvá vált a nők másodlagos, alárendelt helyzetének materiális alapja. A házimunka-vitában megnyilvánuló szerzők a marxista politikai gazdaságtan kategóriáit alkalmazták egy olyan területre, amire az eredetileg nem vonatkozott: a háztartás és a család szférájára.

Margaret Benston *The Political Economy of Women's Liberation* (1969) című írása, amelyet a házimunka-vita kiindulópontjaként szokás hivatkozni, abból indult ki, hogy a klasszikus marxista állásponttal szemben a nukleáris család nem csupán fogyasztási, hanem termelési egység is, és mint ilyen, konkrét, jól meghatározható módon szolgálja a kapitalista termelési mód fennmaradását. E nézőpont lehetővé tette a feministák számára, hogy a háztartás keretében végzett munka megragadható legyen analitikusan, így a házimunka-vita résztvevői ezt a kiindulópontot egységesen elfogadták. A vita további része akörül zajlott, hogy hogyan jelenik meg az otthon végzett munka a kapitalizmus társadalmi újratermelésében.

Theoretikus szinten a központi probléma az volt, hogy a család mint termelési egység kívül esik a tőkés logikán, ennek ellenére az otthoni munkavégzésnek kimutatható, direkt hozzájárulása van a kapitalista társadalmi termeléshez. Ennek kettősségnek a legnagyobb vesztesei a nők voltak, akiknek többsége a korszakban (az 1960-as, 1970-es években) háziasszony volt, függetlenül attól, hogy dolgozott-e fizetett bér munkásként vagy sem. A klasszikus marxista reprodukció-elmélethez képest radikálisan új volt az az állítás, hogy a nők alárendeltségét ne a fizetett, hanem a fizetetlen munkavégzés körülményeiben keressék.

A bérmunkára kidolgozott marxi terminológia alkalmazása a házimunkára nem problémamentes. Még ha a házimunka *munka*, a háztartás *termelési egység* és a háziasszony által végzett munka *termelés* – ez akkor sem áruterelés. Mivel a házimunka nem méreti meg magát a piacon, nem deríthető ki ekvivalense, vagyis konkrét értéke. Mindebből kifolyólag elvileg a házimunka érték többletet sem termel, ami a tőkés elsajátítás alapja lehetne.

A nők alárendelt helyzetével ebből az új nézőpontból foglalkozni kívánó marxisták és feministák a fenti nehézségeket különböző módon próbálták áthidalni. Wally Seccombe ([1974] 2018) stratégiája arra irányult, hogy a lehető legprecízebb fogalomhasználattal, a marxi kategóriákat következetesen alkalmazva a bérmunka összes tulajdonságát megfeleltesse a házimunkának. A házimunka munka, értéket állít elő, a terméke áru, mégpedig

a munkaerő-áru. A házimunka a munkaerő reprodukciójára – fenntartására és létrehozására – irányul, azaz miként a munkás létrehozta munkaerejével a terméket, úgy a háziasszony létrehozta (termeli és újratermeli) munkájával a munkaerőt. A munkaerő újratermelése a klasszikus marxista nézet szerint otthon, a munkás szabadidejében történik, amikor étkezik, alszik, pihen, illetve más módon töltődik fel szellemileg, érzelmileg és fizikailag – azaz munkaképes állapotba kerül másnapra. Marx nem teszi hozzá azonban – írja Seccombe –, hogy a munkás munkaerejének újratermeléséhez nem elégséges az az áru, amit ebből a célból vásárol: kiegészítő munka, azaz a házimunka szükséges ahhoz, hogy a reprodukció megvalósulhasson. A házimunka ugyanakkor csak használati értéket termel, ezért nem produktív. „[A] termelő munkának két ismérve van: közvetlenül kapcsolódik a tőkéhez és értéktöbbletet termel. A házimunka egyik kritériumnak sem felel meg. Kapcsolódása a tőkéhez nem közvetlen (azaz nem bérmunka), másrészt nem termel több értéket, mint amennyit birtokol. A házimunka (gazdasági értelemben véve) nem-termelő munka [...]” (Seccombe [1974] 2018: 39).

Seccombe kiküszöbölte a marxista politikai gazdaságtannak azt a problémáját, hogy az negligálta a házimunka jelentőségét a termelési folyamatban, és a termelés és házimunka kapcsolatára nézve számos homályos pontot tisztázott. A feminista elméletalkotás több más szereplője számára azonban ez az eljárás nem volt elfogadható. A kategóriák ortodox alkalmazása helyett ők a marxi elmélet kitégítését, fogalmainak merev használata helyett azok rugalmas interpretálását tartották a megfelelő iránynak. Számos ponton kritizálták ezért Seccombe munkásságát a munkaerő áru-természetével, a házimunka termelő jellegével, az értéktöbblet megjelenésével és a kizsákmányolással kapcsolatban.

Mariarosa Dalla Costa és Selma James (1973) határozottan amellett érveltek, hogy a házimunka nemcsak használati értéket, hanem értéktöbbletet is termel – és épp ez képezi a nők kizsákmányolásának alapját. Az értéktöbblet az ő értelmezésükben azonban a társadalmi termelés összességében jelenik meg, nem pedig egyetlen konkrét termék előállításából fakad. Az értéktöbblet termeléséhez minden nő a speciálisan rá szabott, alárendelt női szerep révén járul hozzá. Jean Gardiner (1975) hasonló következtetésre jut, és Seccombe több állításával is vitatkozik; saját elméletének felvázolása szempontjából különösen az a tétel fontos, hogy *a házimunka kifejeződik a munkaerő relatív értékében*. Seccombe szerint az áru értékének részét képezi az a munka, amit előállításába fektettek; a munkaerő értékében – vagyis a bérből – logikusan megjelenik a házimunka értéke. „[O]sszuk két részre a munkabért: az A rész a bérmunkás (és helyettesei), míg a B rész a háztartásban dolgozó (és helyettesei) létfenntartását biztosítja. B rész értéke megegyezik a házimunka által megtermelt értékkel” (Seccombe [1974] 2018: 38). Gardiner viszont ellentmondást lát: „[M]iközben [Seccombe] amellett érvel, hogy a bérmunkás nem kapja vissza a teljes értéket, amit megtermel, csupán munkaerejének értékét, úgy mutatja be

a házi munkás által termelt értéket, mint ami meghatározható azzal az értékkel, ami őt a férje béréből illeti” (Gardiner 1975: 50). Ha a házimunka értéke valóban egyenlő lenne azzal, amit a tőkés a munkásnak bér formájában kifizet, akkor a tőkés se nem nyer, se nem veszít – tehát közömbösnek kellene lennie az iránt, hogy a háziasszony otthon dolgozik teljes munkaidőben vagy pedig a munkaerőpiacon. A helyzet nyilvánvalóan nem ez: a tőke érdekelt abban, hogy a háziasszony, szerepével azonosulva, elsősorban az otthoni feladatait lássa el, és csak ezután végezzen bémunkát. Gardiner szerint ez a hibás következtetés csak abból adódhat, hogy Seccombe az igazán lényeges kérdéseket nem teszi fel: egyrészt, hogy a munkaerő fenntartása és újrateherlése a modern ipari kapitalista társadalmakban miért éppen a nők házimunkájára épül, másrészt pedig, hogy milyen hatások dolgoznak a nők gazdasági szerepének alapvető megváltoztatása mellett és ellen. Seccombe-ot cáfolva azt állítja, hogy a házimunka marxi értelemben nem termel értéket, az érték többlet termeléséhez viszont hozzájárul azáltal, hogy leszorítja a munkaerő értékét – és éppen ez az, ami a tőke érdeke: ebben áll a házimunka jelentősége a kapitalizmusban.

A korabeli marxista feministák az osztályharc szempontjából fontosnak tartották hangsúlyozni azt, hogy a tőke nemek szerint disztíngvál és fenntartja a női és férfi munkaerő közötti hierarchiát. A nők kettős alárendeltségének – elnyomottak és kizsákmányoltak – bizonyítása kulcsszerepet játszott a vitában, és nem fogadtak el olyan álláspontot, amiben nem jelenik meg egyértelműen a jelenlegi rendszer szexizmusának kritikája. Benston vitaindító cikkében a nők másodlagos státuszát arra vezeti vissza, hogy a nő más viszonyban áll a termeléssel, mint a férfi: „[A] nőket úgy definiálhatjuk, mint emberek azon csoportját, akik a használati értékek termeléséért felelősek”. Az alárendelt pozíció materiális alapja éppen ebben rejlik: „Egy olyan társadalomban, ahol a pénz határozza meg az értéket, a nők olyan csoport, akik a pénzpiacon kívül működnek. A munkájuk nem ér pénzt, így értéktelen, ezáltal nem is valódi munka” (Benston 1969: 3–4).

A házimunka fizetetlen jellegéből fakadó egyenlőtlenység megszüntetésének módja a korabeli marxista feminizmus fősodrába tartozó szerzők szerint a nukleáris család megszüntetése és ezzel párhuzamosan a házimunka társadalmisítása volt – egy új társadalom alapjaként. „[E]zek a strukturális változások maguk után vonják a jelenlegi nukleáris család tökéletes összeomlását. A család stabilizáló fogyasztó szerepe, valamint az otthon kultusza képes arra, hogy távol tartsa a nőket a munkaerőpiactól, olyan jól szolgálva ezzel a neokapitalizmust, hogy könnyen lemondhatunk róla” – írja Benston (1969: 10). Illetve ahogy Dalla Costa és James fogalmaz: „A nukleáris család fenntartása nem fér össze a szolgáltatások automatizálásával. Ahhoz, hogy igazán gépesítve legyenek, a tőkének össze kell törnie a családot abban a formájában, ahogyan most ismerjük” (1973: 21–22).

MIES ÉS FEDERICI: A NŐK ELLENI ERŐSZAK MINT A KAPITALIZMUS STRUKTURÁLIS KOMPONENSE

Maria Mies német szociológus és feminista 1986-ban írta meg *Patriarchy and Accumulation On A World Scale* ([1986] 2014) című könyvét, melyben az 1970-es évekbeli amerikai marxista feminista szerzőkre (lásd fent), illetve az olasz autonomista marxista feminista szerzőkre (pl. Fortunati [1981] 1995) támaszkodva a nőiség kizsákmányolásának átfogó, az őskortól kezdődő történetét vázolta fel az 1980-as évekig, nagy hangsúlyt fektetve nemcsak a munkásosztályra és a nyugati államokra, hanem a különböző osztályok és a különböző fejlettségű területek egymással való viszonyára is. Majd húsz évvel később, 1998-ban az olasz-amerikai Silvia Federici publikálta *Caliban and the Witch* című könyvét. Federici nagy vonalakban Mies elméleti keretén belül maradv a boszorkányüldözések történetét írta meg a politikai gazdaságtan szempontjából.

A Mies és Federici által felvázolt elméleti keret központi eleme Marx és Foucault kritikája, amiért történetfilozófiájukban mindketten figyelmen kívül hagyták a történelem egyik legnagyobb népiertását, a boszorkányüldözést. Marx *A tőke* első részének utolsó fejezetében ([1867] 1949: 771–835) leírja, hogy a kapitalista felhalmozás előfeltétele a primitív felhalmozás, mely során a pénznek tőkévé, a parasztnak pedig szabad munkássá kell válnia. Ehhez pedig az újonnan kialakuló tőkésosztálynak az államapparátus felhasználásával el kell választania a munkásokat a termelőeszközöktől. Ennek a folyamatnak a részei a földbekerítések, a modern magántulajdon létrejötte, a termelőeszközök tőkés tulajdonban való koncentrációja, és azok a törvények, melyek az újonnan létrejövő földtől és minden más önfenntartó eszköztől elválasztott tömegeket erőszakkal munkára kényszerítik és helyhez kötik. Ennek a szabad, a termelőeszközöktől elválasztott, munkarejét eladni kényszerülő osztálynak a létrejöttét nevezi Marx *proletarizációnak*. Foucault *A szexualitás története* első kötetében ([1976] 2014) fejti ki, hogyan jön létre a polgári intimitás és az aszexualisnak feltételezett polgári asszony ideálja a polgári életforma, a tudomány és az állami népességtervezési intézkedések (az úgynevezett biopolitikák) interakciói révén. Foucault történetfilozófiája szerint a modern társadalmakban az egyének irányításában egyrészt egyre inkább háttérbe szorulnak a test közvetlen fenytésével járó technikák, és előtérbe kerülnek azok a technikák, melyek a hatalom belsővé tételét célozzák ([1975] 1990). Másrészt háttérbe kerül a szakralitás, és előtérbe kerülnek a tudományos diskurzussal interakcióban lévő biopolitikák. Harmadrészt háttérbe kerül a konkrét viselkedés (nemi aktus) szabályozása, és előtérbe kerülnek a viselkedést kiváltó pszichológiai struktúrákat (vágyat) szabályozó technikák ([1976] 2014).

Mies és Federici arra mutatnak rá, hogy Marx a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet csak a férfi paraszt (majd csavargó és munkás) szemszögéből írja le. De a munkások termelésének, majd bővített termeléséhez szükség van a nők reprodukív képességének felhalmozására is. A proletarizációt egy másik, párhuzamos folyamat is kísérte, a háziasszonyosodás (*housewifization*). Míg a szabad kapitalista munkások munkába kényszerítését az állam a „véres törvényekkel” (Marx [1867] 1949: 794) segítette elő, addig a boszorkányüldözés az állam(ok) és egyház(ak) kooperációja volt a nem reprodukív szexualitás, a fogamzásgátlás, az abortusz, a bábák, a nők saját testük feletti rendelkezése és a korszakban bevett reprodukív kontrollstratégia, a gyerekgyilkosságok ellen (lásd még erről: Csányi és Kerényi 2018), hogy ezzel biztosítsák az újonnan létrejövő termelési módhoz szükséges munkaerő termelését és bővített újratermelését. „[A]rra a következtetésre kell jutnunk, hogy a boszorkányüldözés Európában támadás volt a nők azon képessége ellen, hogy ellenálljanak a kapitalista viszonyok terjedésének és az ellen a hatalom ellen, amit a nők a szexualitásukkal, a reprodukció feletti kontrolljukkal és a gyógyítás gyakorlásával nyernek el. A boszorkányüldözés ugyancsak eszköze volt az új patriarchális rend létrehozásának, melyben a nők teste, a munkájuk, és a reprodukív képességük az állam felügyelete alá került és gazdasági erőforrássá transzformálódott. Ez azt is jelenti, hogy a boszorkányüldözés lényege nem egyes bűnesetek büntetése volt, hanem általános női viselkedésformák megszüntetése, melyek már nem voltak elfogadhatóak, és amelyeket utálatossá kellett tenniük a lakosság szemében” (Federici 1998: 170).

Mindemellett Mies és Federici (Foucault-val polemizálva) arra is rámutatnak, hogy a női reprodukív munka esetében a primitív felhalmozást soha nem váltotta fel teljesen a tőkés felhalmozás, és a modern biopolitika nem váltotta fel teljesen a test közvetlen és erőszakos irányítását. A primitív felhalmozás, a munkás testének gépiesítése a nők esetében, egy olyan géppé, ami új munkásokat termel” (Federici 1998: 12). Illetve a (női) test közvetlen erőszakkal való fegyelmezése a kapitalizmus strukturális komponense. A nők elleni erőszak formái, a háztartási erőszak, a nemi erőszak, a prostitúció és pornóipar, a reprodukív jogok korlátozása és a szülészeti erőszak mind a primitív felhalmozás olyan formái, amelyek a mai napig a tőkés felhalmozás érdekében gyakorolnak közvetlen erőszakot a nők testén. „A nők elleni erőszak és a nők munkaerejének felhasználása kényszerszermunka-viszonyokon keresztül része és velejárója a kapitalizmusnak. Az erőszak és a kényszer szükségesek a kapitalista felhalmozáshoz és nemcsak járulékos részei annak. Más szavakkal a kapitalizmusnak használnia kell, meg kell erősítenie vagy akár létre kell hoznia a patriarchális férfi-nő viszonyokat, ha fenn akarja tartani a felhalmozási modelljét. Ha minden nő a bolygón »szabad« bémunkássá, »szabad« szubjektummá válna, az értéktöbblet kivonása legalábbis erősen akadályozva lenne. Ez az, ami közös a nőkben, akár háziasszonyok, dolgozók, parasztok vagy prostituáltak, a Harmadik Világtól az Első Világig” (Mies [1986] 2014: 170–171).

A FERNARD BRAUDEL KÖZPONT ÉS A VILÁGRENSZER-SZEMLÉLETŰ HÁZTARTÁSKUTATÁSOK

Míg Mies és Federici belátásai a Bielefeldi Iskola (Fletcher 1984) és az ökofeminizmus (Mies és Shiva 1994) tágabb áramlataiban éltek tovább, addig az 1980-as években a kapitalizmus globális szerkezetével foglalkozó világrendszer-iskola ugyancsak saját kutatási irányt dolgozott ki arra, hogy a női munkát a világméretű kapitalista felhalmozás elemeként értelmezze. Az Immanuel Wallerstein (1974, 1980, 1989) nevével fémjelzett világrendszer-elemzés a kapitalizmust mint a felhalmozás globális, hosszú távú történeti folyamatát fogta fel és az egyes társadalmi formákat abból a szempontból elemezte, hogy hogyan illeszkednek a felhalmozás folyamatába. Az 1980-as években Wallerstein eredeti történeti munkáinak kritikáira reagálva a világrendszer-elmélet követői olyan középszintű módszertani eszközöket igyekeztek kidolgozni, amelyek lehetővé teszik, hogy pontosan megragadjuk a világszintű felhalmozás folyamatait. Az egyik ilyen eszköz a globális áruterelési láncok (*commodity chain*, Hopkins és Wallerstein 1986), majd értékláncok (*global value chain*, Gereffi és Korzeniewicz 1994) fogalma volt, amely az egyenlőtlen csere és a hozzáadott érték hierarchiái szerint ragadták meg a globális gazdasági szereplők közti hierarchiákat.³ Egy másik hasonló középszintű eszköz a háztartás fogalma volt, mint olyan gazdasági egység, amely a globális felhalmozási folyamat különböző szintjein egyenlőtlen felhalmozási viszonyokat rögzít. A háztartásban ötvöződő különféle munkatípusok, a háztartáson belüli egyenlőtlen erőforrás-elosztás és a belső hierarchiák fenntartása alapvető elemei annak, ahogy a női munka a globális felhalmozási folyamatba integrálódik. A háztartás szerepének a vizsgálata a globális felhalmozásban tágabban is megragadhatóvá teszi a nem bérmunka jellegű munka jelentőségét a tőkés felhalmozásban.

A világrendszer-elemzéssel foglalkozó Fernand Braudel Központban elindított Háztartások, Munkaerő és Világgazdaság kutatócsoport (*Research Working Group on Households, Labor Force Formation and the World Economy*) háztartásokkal kapcsolatos empirikus kutatását a következő kiindulópontokra építette:

- A tőkés felhalmozás alapvető feltétele, hogy a tőke globálisan nem fizeti meg a munkaerő újratermelésének költségét. A bérszínvonal globális egyenlőtlensége, és az, hogy a globális munkaerő nagy része nem tud csak a béréből megélni, és

3 Az azóta nagy karriert befutott fogalmak kapcsolatáról a világrendszer-elemzéshez lásd Bair 2009.

jövedelmét egyéb (önfenntartó, informális) forrásokból pótolja, a globális kapitalizmus alapvető tulajdonsága.

- A háztartás alapvető csomópont a felhalmozás globális hierarchiáiban, amennyiben a bérjövedelem itt kombinálódik más munkaformákkal (köztük a háztartási és egyéb reprodukzív munkákkal) a munkaeő újratermelésében. Más szóval: az, hogy a reprodukív és más olcsó vagy meg nem fizetett munkaformák egyfajta „alulról jövő támogatást” folyósítanak a tőke munkaeő-költségeihez, többek közt a háztartási egységekben, illetve ezek egymáshoz való globális viszonyában történik meg. A különböző típusú munkák hierarchiájának fenntartása a háztartáson belül (így például a női munka jelentőségének el nem ismerése, a bérmunka elsődlegességének fenntartása) feltétele annak, hogy a globális tőkés felhalmozás „támogatása” a reprodukív és más nem fizetett munkák révén megvalósulhasson.
- Ennek alapján a háztartást nem egy rokoni, érzelmi, vagy lakóegységként határozták meg, hanem a munkaeő újratermelésének az egységeként, ami a formális bérjövedelemet más munkaformákkal kombinálja, s így a tőke-munka viszonyban a felhalmozás egy alapegységeként működik.

E kiindulópontok alapján a Braudel Központ kutatói azt vizsgálták, hogy különböző globális pozíciókban (centrum, periféria és félperiféria), különböző osztálypozíciókban hogyan változik a háztartások helyzete a világgazdasági ciklusok során. Az 1970-es évek válsága és az 1980-as évekkel elinduló neoliberalizációs hullám során az Egyesült Államokban, Mexikóban, Dél-Afrikában és Latin-Amerikában végzett kutatások során azt találták, hogy míg a világgazdasági ciklus felívelő szakasza a kapitalista termelésbe való integráció különböző formáit hozta, a leívelő szakaszban csökken a háztartások formális jövedelme. Ez egyrészt azt jelenti, hogy nő a nyomás, hogy a háztartások saját reprodukciójukhoz több informális és ingyenmunkát végezzenek, másrészt azt, hogy a háztartások mérete megnő – több társadalmi erőforrás csatornázódik egyetlen egység fenntartásába. A különböző országokon belül különböző osztálypozíciókban lévő háztartások vizsgálatánál azt követték, hogy hogyan illeszkedik a háztartások belső munka- és jövedelemportfóliójának alakulása a foglalkoztatás átalakulásához, illetve ahhoz, ahogyan az állam a formális és informális, illetve produktív és reprodukív munka lehetőségeit meghatározza és csatornázza.

Röviden, a háztartásokra mint a globális felhalmozás egyenlőtlen viszonyait rögzítő csomópontokra vonatkozó kutatások egyrészt a globális centrum-periféria-, illetve osztályviszonyokat vették figyelembe – a periférián, illetve az alsó osztálypozíciókban jellemzően nagyobb a bérjövedelem „alulról jövő támogatásának” aránya. Másrészt a világgazdasági ciklusok fel- és leívelő fázisait – a leívelő fázisokban a munkaeő

reprodukciónak költségei erősebben terhelődnek ki az informális munkaformákra. Harmadrészt pedig a különböző háztartástípusok világgazdasági integrációjának hosszú távú alakulását a különböző ciklusokon keresztül. Például a tőkés integráció előrehaladásával az önfenntartó termelésből az ipari munkába való átmenetet nem mindenütt követheti „visszaparasztozás” a leívelő fázisban; az 1980-as években végzett kutatásaik során a Braudel Központ munkatársai sok helyütt inkább az informális gazdaság más formáinak meg sokasodását találták (Smith et al. 1984; McGuire et al. 1986).

A férfi-nő különbségtétel és az ehhez rendelt pozíciók a munka, a jövedelem és a különböző kockázatok megosztásában erős szerepet játszanak a háztartások fenti funkciójának fenntartásában (Dunaway [2012] 2018). A nők világszerte nagyobb arányban végeznek informális munkát (ENSZ 2003; UNICEF 2007); több órát dolgoznak naponta, mint a férfiak (UNICEF 2007); válság esetén nagyobb mértékű kizsákmányolás tárgyai, illetve több önkizsákmányolást vállalnak, az adósságszolgálatban vállalt nagyobb résztől kezdve az elsősorban lányokra háruló gyermekmunkán át a prostitúcióig; és a háztartás belső erőforrás-elosztásában kevésbé részesülnek az erőforrásokból: bár több munkájuk van a közös erőforrások megteremtésében, a háztartásokon belüli erőforrás-elosztás tipikusan a bér munka-házimunka hierarchiát követi, ami egyúttal a férfi bér munkás-háziasszony hierarchia is. Az alultápláltság globális statisztikáiban felülreprezentáltak a nők; a gyermekgyilkosságok és a szelektív elhanyagolás áldozatai tipikusan lányok (UNICEF 2007). Ahhoz, hogy a háztartás fenntartsa a globális felhalmozásban betöltött funkcióját, ezeknek az egyenlőtlen viszonyoknak a fenntartása szükséges. A kulturális, szimbolikus elemek mellett, amelyek a női munka értéktelenségét és a nők és férfiak közti egyenlőtlenséget rögzítik, ez – ahogy azt a Miest és Federicit tárgyaló résznél már kifejtettük – gyakran erőszakkal is történik. Olyan esetekben, amikor a külső gazdasági körülmények átalakulása átszervezi a háztartások szerkezetét (például egy gazdasági válság leértékeli a férfi bér munka értékét a női informális munkához képest), vagy amikor a belső egyenlőtlen munkamegosztásba új elem kerül, például a háztartás egy női tagja terhes lesz, átlagosan megnő a háztartáson belüli erőszak szintje (Bailey 2010; White 1993; WHO 2011).

A háztartások világrendszer-szemléletű kutatása tehát a reprodukció marxi fogalmát felhasználó feminista kutatásokhoz hasonlóan azzal foglalkozott, hogyan illeszkedik a női munka a kapitalista felhalmozás teljes egészébe. Sajátossága, hogy a háztartások munkatípus-kombinációt a globális centrum-periféria viszony, osztálypozíció, és a világgazdasági ciklushatások viszonyában vizsgálta. A centrum-periféria és osztályhierarchiák viszonyában ez a kutatási irány külön hangsúlyozta, hogy a különböző háztartásokon belüli munkatípus-kombinációk a rendszer egészében különböző pozíciókat betöltő háztartások közötti sajátos viszonyban állnak – például a perifériás háztartások informális jövedelemszerzése teszi lehetővé a centrumbéli háztartások fogyasztási szintjét, a perifériák

reprodukciója pótolja a centrum munkaerő-szükségletét, illetve az alsóbb osztályok és perifériák reprodukív női munkaerejének elvonása teszi lehetővé a centrum női munkaerejének magasabb pozíciókban való integrációját a munkaerőpiacon.

INFORMALITÁS ÉS A NEM BÉRMUNKA JELLEGŰ MUNKAKUTATÁSOK

A kifejezetten a női munkára koncentráló feminista kutatások mellett ez a hagyomány két másik kutatási irányhoz is illeszkedik, amelyek mára a feminista eredményekkel egybefüggő tanulságokkal szolgálnak. Az egyik az informális munka kérdésével foglalkozó kutatási irány, ami a perifériákkal foglalkozó kutatásokban mindig is jelentős szerepet játszott, a nyugati társadalmakkal foglalkozó irodalomban azonban csak az 1970-es évek válságát követően erősödött meg – tükrözve azt, hogy az informális munka jelentősége a válság nyomán a centrumban is megnőtt. A '80-as években a harmadik világgal, Latin-Amerikával és az informalitásnak a centrumországokban való térnyerésével foglalkozó kutatásokon túl az olasz „l'economia sommersával” és a kelet-európai „második gazdasággal” foglalkozó kutatások is szerepet játszottak abban, hogy az informalitás kérdése kiemelt figyelmet kapott.

Alejandro Portes (1983) meghatározó tanulmányában a formális és informális gazdaság közötti kapcsolatot a kapitalizmus alapvető dinamikájaként határozta meg – szemben azokkal az elképzelésekkel, amelyek az informális gazdaságból a formális gazdaságba való átmenetet tekintik a gazdasági fejlődés szükségszerű formájának. A latin-amerikai gazdaság 1980-as évekbeli informalizálódását úgy írja le, mint egy olyan folyamatot, ahol a munkaerő újratemelésének a költségét a válság körülményei között a vállalatok a lakosságra hárítják.

Az informális munka kérdése ugyanakkor nemcsak a Portes által tárgyalt informalizálódási momentum szempontjából kapcsolódik a háztartások és a női munka kérdéséhez. Egy másik, tágabb kutatási irány, ami a női munka fenti megközelítéseihez kapcsolódik, a nem bérmunka jellegű munka globális pozícióira vonatkozó kutatásoké. A feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet kérdésével kapcsolatban Wallerstein (1976) azt hangsúlyozta, hogy a feudális társadalomszervezéstől a kapitalista világ gazdaságig tartó, lineáris történelmi fejlődés elképzelése hamis: a feudalizmusra jellemző munkaformák a modern történelem során valójában végig fennmaradtak, és funkcionális részévé váltak a kapitalista felhalmozásnak. A proletarizáció és a „feudális” munkaformák egymást kiegészítő funkciók, amennyiben az utóbbiak felívelő szakaszokban a proletarizáció demográfiai forrásaként szolgálnak, válságidőszakokban elnyelik a feleslegessé váló munkaerőt, az önfenntartó formáknak a proletarizált formákkal való kombinációja pedig

csökkenti a munkaerő költségét. A modern, kapitalista világrendszerre tehát nem a szabad bérmunka univerzális elterjedése jellemző, hanem a szabad és nem szabad munkaformák az a kombinációja, amelynek alakulása a tőkés felhalmozás változó dinamikáit követi. A később kialakuló globális munka-kutatások hasonló alapvetése, hogy a szabad bérmunka a globális munka törpe kisebbségét alkotja, és hogy a különböző munkaformák kombinációi az értékelsajátítás alapvető feltételét alkotják (Van der Linden 2001). A perifériákkal foglalkozó kutatások hasonló meglátással szolgáltak a globális parasztság világgazdasági beágyazottságának dinamikáival kapcsolatban: a modern kapitalizmus történetére nem a paraszti életforma egyértelmű felszámolódája jellemző, hanem a proletarizáció és visszaparasztosodás hullámai, amelyek a kapitalista integráció ciklusaihoz, illetve ezekhez fűződő politikai küzdelmekhez kapcsolódnak (Bernstein et al. 2018). Más kutatások, amelyek a rassz szerinti különbségtétel szerepét vizsgálták a különböző munkaformák hierarchiájában a globális felhalmozásban (Quijano 2000), illetve a gyarmati viszony szerepét a globális munka reprodukciójának megszervezésében (Meillassoux 1972), a globális munkamegosztás hasonló dinamikáira mutatnak rá.

A kapitalizmus és az élet újratermelése közötti viszonyról szóló tágabb vitához kapcsolódik annak a folyamatnak a kutatása, ahogyan a női, paraszti, gyarmati vagy informális munka a formális gazdasági körforgáson kívül, annak veszteségeit elnyelve termeli meg a felhalmozásban felhasznált erőforrásokat, tehát a kapitalista felhalmozás „rejtett” erőforrásaként működik. Míg egyfelől a marxi eszközökkel dolgozó hagyomány a társadalmi újratermelést alapvetően a tőkés felhalmozás feltételeinek újratermeléseként értelmezi (azaz a reprodukciót elsősorban a felhalmozás belső logikája felől közelíti meg), a női, informális, gyarmati vagy paraszti munkával foglalkozó kutatók közül sokan úgy közelítik meg ezt a fajta reprodukciót, mint a kapitalizmuson kívüli logikával is bíró munkát, amelyet a kapitalista inkorporáció felhasznál és átszervez, de nem teremt meg. Rosa Luxemburg a gyarmatokkal kapcsolatban beszélt a kapitalizmus azon szükségletéről, hogy mindig új, „külső” erőforrásokat építsen be a saját körforgásába (Luxemburg [1913] 1951: 366). A Mies és Federici elgondolásai mentén dolgozó Bielefeldi Iskola és az ökofeminizmus a kapitalizmus és patriarchátus összefonódásának egyik tulajdonságaként tárgyalják azt, hogy a paraszti, gyarmati vagy női munka teremtő erejét a rendszer eltagadja, és csak az – ezen erőforrások felhasználásával lehetővé váló – rendszeren belüli munkaformák értékteremtő erejét ismeri el. Von Werlhof (2007) azért kritizálja az iparosításra és osztályharca épülő baloldali politikai stratégiát, mert az nem veszi figyelembe a technológiai fejlődéshez szükséges természeti és emberi reprodukív munkát, azaz: ezeknek a láthatatlanná tett és kizsákmányolható erőforrásaival számol továbbra is. A természeti reprodukció és a kapitalizmus történeti alakulása közti viszonyra irányuló kutatások ugyancsak felvetik ezt a problémát (összefoglaló munkákhoz lásd pl. Foster 2000; Moore 2015).

Jason Moore a Luxemburg által felvetett gondolat mentén haladva a kapitalizmusnak a reprodukzív erőforrásokhoz való viszonyát úgy tárgyalja, mint egy olyan történeti folyamatot, amely során a tőkés felhalmozás céljára optimalizált gazdasági-társadalmi rendszer újra meg újra „olcsó” vagy „ingyenes” erőforrássá tesz a maga számára reprodukzív erőforrásokat. Ilyen momentum a női munkaerő kikényszerített „háziasszonyosodása”, a gyarmatok természeti és emberi erőforrásainak „ingyenessé” tétele, a gazdasági tevékenység káros hatásainak ráterhelése a perifériákra vagy a jövőre. A női, informális, gyarmati, paraszti munkaerő, vagy a természeti erőforrások ebből a szempontból nem egy eredendően „külső” erőforrást jelentenek a kapitalista felhalmozás számára, hanem olyan erőforrást, amelyet maga a kapitalista tevékenység tesz – gyakran erőszakosan – „olcsóvá” vagy „ingyenessé” a maga számára. Az „olcsón” vagy „ingyen” felhasznált munkaerőnek vagy természeti forrásoknak természetesen megvan a maguk költsége, csak ezek nem realizálódnak – közvetlenül – költségként a tőkés rendszeren belül. Patel és Moore (2017) a „hét olcsó erőforrás” (természet, pénz, munka, gondoskodás, étel, energia és élet) létrehozásának, illetve megszervezésének történeteként tárgyalja a globális kapitalizmus történetét. Ez a szemlélet a női reprodukzív munkával kapcsolatos gondolkodást úgy köti össze a más „olcsó” és „ingyenes” erőforrásokról való gondolkodással, hogy a hangsúlyt az „ingyenessé” vagy „olcsóvá” tétel mechanizmusaira helyezi. Azok a megközelítések, amelyek a női munka és más „ingyenes” és „olcsó” erőforrások közötti rendszerszintű kapcsolatot a politikai alternatívák és mozgalmi cselekvés szempontjából veszik figyelembe, ugyanennek az összefüggésnek a másik oldalát hangsúlyozzák: azt, hogy hogyan lehet az élet újratermelésének a kapitalizmuson kívüli logikáit megvédeni és kiterjeszteni. Ez a fajta paradigma jellemzően közelebb áll a perifériák önfenntartó gazdaságával, őslakos vagy parasztmozgalmakkal, nőmozgalmakkal, zöld és a klímamozgalmakkal kapcsolatos politikai kezdeményezésekhez.⁴

KELET-EURÓPAI SAJÁTOSÁGOK

A Fernand Braudel Központ és a világrendszer-szemléletű háztartáskutatások, illetve az „olcsóvá” vagy „ingyenessé” tett munka irodalma fontos belátásokat hordoz a kelet-európai félperifériás háztartások globális beágyazottságának a megértéséhez is. Ahogy fentebb írtuk, a kapitalista fejlődés perifériás és félperifériás területein a modernizáció soha nem hozta létre a szabad munkaerő többségét (Linden 2008). A félperifériákon, így Kelet-Európában is különösen jellemző háztartási típus a félproletár háztartás (Dunaway [2012] 2018),

4 Pl. a bolíviai „buen vivir”, „kozmozvizója” (Solón 2018), vagy a Via Campesina globális, feminista, önfenntartó gazdálkodást promotáló mozgalma (La Via Campesina 2017)

melyben oly módon kombinálódik a formális és informális munka, hogy a munkaportfólió informális szegmense túlmutat a háztartási feladatok körén és beletartozik jelentős mértékű produktív munka is, ami biztosítja a túlélés és a reprodukció materiális feltételeit.

A szocialista időszakban – a főleg az agrárnépesség körében – a női reprodukív munkának és az informális szektorban végzett kiegészítő munkáknak a kizsákmányolása révén olcsóvá tett munka járult hozzá az erőltetett iparosodáshoz. Az agrár erőforrások centralizálásával, a kollektivizációval-téeszesítéssel, a padlássöprésekkel „ingyenes” vagy „olcsó” agrár munkaerőt csatornáztak az iparba. A szocializmus utolsó évtizedeiben a második gazdaságnak nevezett informális szektor volt, ami a szocialista berendezkedésen belül el tudta nyelni a globális gazdasági és finanszírozási válság hatásait. „A második gazdaság jelentős szerepet kapott az 1970-es és 1980-as évek gazdasági nehézségei alatt. Ez volt a közvetett megszorítások időszaka, amikor bevezették a bérrendszer szigorú korlátozásait. A liberalizációt [a második gazdaság liberalizációját] az állami szabályozás támogatta, mivel ez helyettesítette a gyengülő szociális védőhálót. Ebben az értelemben a második gazdaság feladata az volt, hogy többlet jövedelemforrást biztosítson a munkásoknak, azokban az időszakokban, amikor a gyárakban bérmegszorítások voltak. [...] Hasonló tendenciák történtek a globális félperiférián az 1980-as évek válságaiban (lásd például a latin-amerikai tapasztalatokat)” (Vigvári és Gerócs 2017: 94).

Gregor Anikó és Kováts Eszter 2018-as (egy, a magyar lakosságra reprezentatív kérdőíves kutatást is magába foglaló) kutatásának kutatásieredmény-összefoglalójából jól látszik bizonyos – a félperifériákra különösen jellemző – strukturális folytonosság, hogy a magyar nők mai napig legfontosabb problémája a formális munka és az informális gondoskodás kettős terhének viselése. Az, ami az interakcionális vagy fenomenológiai elemzés szintjén a nőekkel szembeni kettős szerepelvárásaként jelenik meg, a globális felhalmozás transznacionális struktúráit nézve a felhalmozás súlyának egyenlőtlen nemi eloszlását mutató, a félperifériára különösen jellemző formája.

TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ

Mi tehát a társadalmi reprodukció? *Először is, a reprodukív munka minden produktív munka előfeltétele, történeti és analitikus szempontból egyaránt.* Történetileg a kapitalista termelési módra való átmenethez eleve szükség volt nemcsak munkaerő és a termelőeszközök felhalmozására, hanem a munkaerő folyamatos újratermeléséhez szükséges reprodukív munkaerő felhalmozására is. Ehhez a boszorkányüldözés bürokratizálásán és a háziasszonyosodás folyamatán keresztül a korabeli európai államoknak és egyházaknak a kapitalista ártermelés logikájába kellett hogy csatornázzák a nők reprodukív munkaerejét.

Analitikusan ahhoz, hogy a munkás elvégezze a napi produktív munkáját, mellyel egyrészt megkeresi saját bérét, másrészt értéket termel a tőkés értéktöbblet felhalmozás számára, szükséges, hogy az előző napi produktív munka után visszanyerje munkaerejét. A munkaerő visszanyerése a háztartáshoz, a gondoskodáshoz, szeretethez és szexualitáshoz kötődik.

Másodsor, az informális produktív és reprodukív munkának a formális bérmunkával való kombinációja teszi lehetővé a tőkefelhalmozást, azáltal, hogy a tőke a felhalmozáshoz több munkát fogyaszt el, mint amennyit bérrel kompenzál. A tőkés világrendszer egészét nézve a formális bérmunka és a tisztán azon keresztül történő kizsákmányolás a világrendszernek csak egy szegmense. Ezek miatt a reprodukív munka nemcsak a produktív munka előfeltétele, hanem az értéktöbblet-felhalmozásnak is, *ennél fogva pedig a reprodukív munka a kapitalista termelési mód történeti és analitikus előfeltétele.*

Végül, a reprodukció a globális felhalmozás felívelő szakaszaiban demográfiai előfeltételként szolgál a tőkés termelési mód expanziójához és az ártermelés szintjének növekedéséhez. A válságidőszakban a háztartáson belüli munkaportfóliók rugalmasságát felhasználva a tőke lejjebb tudja szorítani a béreket és az informális reprodukív és produktív munkára terhelni a túlélés súlyának nagyobb részét vagy egészét. Ezáltal a reprodukív munka a bérmunka fluktuációjának a társadalmi költségeit viselő pufferként is működik, mely lehetővé teszi, hogy válságidőzakaiban a bérek tartósan túlélési költség alatti szintje mellett ne omoljon össze az ártermelési rendszer, és biztosítja a következő konjunktúra-ciklushoz szükséges munkaerőt. Összességében tehát: a reprodukív munka a kapitalista világrendszer alapvető erőforrásaként működik; e kulcsfontosságú erőforrás rendszer-szintű kiaknázásának pedig egyik alapvető feltétele, hogy a rendszer által működtetett könyvelésben e munka értéke *el legyen tagadva, a munka végzése pedig láthatatlanná legyen téve.*

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bailey, Bath A. (2010): Partner violence during pregnancy: prevalence, effects, screening, and management. In: *International Journal of Women's Health*, Vol. 2010, No. 2.: 183–197.

Bair, Jennifer (2009): *Frontiers of Commodity Chain Research*. Stanford University Press.

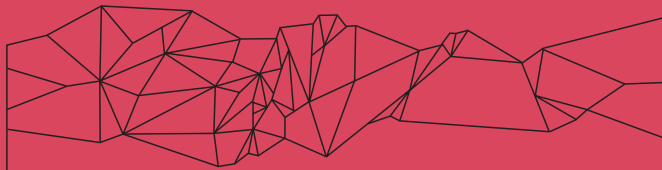
Benston, Margaret (1969): The Political Economy of Women's Liberation. In: *Monthly Review*, Vol. 21., No. 4.: 13–27.

Bernstein, Henry – Friedmann, Harriet – van der Ploeg, Jan Douwe – Shanin, Teodor – White, Ben (2018): Fifty years of debate on peasantries, 1966–2016. In: *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 45., No. 4.: 689–714.

- Brown, Heather (2013): *Marx on Gender and the Family*. Haymarket.
- Csányi Gergely – Kerényi Szabina (2018): A „jó anya” mítosza Magyarországon a reprodukív munka és a piac globális történetének perspektívájából. In: *Fordulat* No. 24.: 134–160.
- Dalla Costa, Mariarosa – James, Selma (1973): *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Falling Wall Press.
- Dunaway, Wilma ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern vilárendszer *longue durée*-je folyamán. In: *Fordulat* No. 24.: 53–87.
- Engels, Friedrich ([1884] 1982): *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Kossuth Könyvkiadó.
- ENSZ (2003): *The World's Women 2000: Trends and Statistics*. Oxford University Press.
- Federici, Silvia (1998): *Caliban and the Witch. Women, the Body and Primitive Accumulation*. Autonomedia.
- Federici, Silvia (2008): The reproduction of labour-power in the global economy, Marxist theory and the unfinished feminist revolution. Conference paper. In: *Globalizations*, Vol. 3., No. 13.
- Federici, Silvia (2017): Notes on Gender in Marx's Capital. In: *Continental Thought & Theory: A Journal of Intellectual Freedom*, Vol. 1., No. 4.: 19–37.
- Fletcher, Roger (1984): Recent developments in West German Historiography: the Bielefeld School and its critics. In: *German Studies Review*, Vol. 7., No. 3.: 451–480.
- Fortunati, Leopoldina ([1981] 1995): *The Arcane of Reproduction*. Autonomedia.
- Foster, John Bellamy (2000): *Marx's Ecology: Materialism and Nature*. NYU Press.
- Foucault, Michel ([1975] 1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat.
- Foucault, Michel ([1976] 2014): *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz.
- Fraser, Nancy (2009): Feminism, capitalism and the cunning of history. In: *New Left Review*, Vol. 56.: 97–117.
- Gardiner, Jean (1975): Women's domestic labour. In: *New Left Review*, Vol. 89.: 47–58.
- Gereffi, Gary – Korzeniewicz, Miguel (1994): *Commodity chains and global capitalism*. ABC-CLIO.
- Gregor Anikó – Kováts Eszter (2018): *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Hoffmann, David L. (2003): *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity [1917–1941]*. Cornell University Press.
- Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel (1986): Commodity chains in the world-economy prior to 1800. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 10., No. 1.: 157–170.
- Kollontáj, Alexandra (1918): “New Woman” from *The New Morality and the Working Class*. Interneten: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1918/new-morality.htm>, (Letöltve: 2018.08.04.).

- Kollontáj, Alexandra (1920): *Communism and the Family*. Interneten: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1920/communism-family.htm>, (Letöltve: 2018.08.04.).
- Kollontáj, Alexandra (1921): *The Labour of Women in the Evolution of the Economy*. Interneten: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1921/evolution.htm>, (Letöltve: 2018.08.04.).
- Krausz Tamás (2008): *A Szovjetunió története*. Kossuth Könyvkiadó.
- La Via Campesina (2017): 25 Years of feminism. In: *La Via Campesina: Reflections from Women's Assembly at the VII International Conference*. Interneten: <https://viacampesina.org/en/25-years-feminism-la-via-campesina> (Letöltve: 2018.08.04.).
- Linden, van der Marcel (2008): *Workers of the world. Essays Toward a Global Labor History*. Brill.
- Lenin, Vlagyimir Iljics ([1919] 1977): A nagy kezdeményezés. In: *Lenin válogatott művei*. 3. Kötet. Kossuth Könyvkiadó. 58–78.
- Luxemburg, Rosa ([1913] 1951): *The Accumulation of Capital*. Routledge and Kegan Paul.
- Marx, Karl ([1867] 1949): *A tőke I*. Szikra.
- Marx, Karl ([1844] 1977): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich ([1848] 1959): *A kommunista kiáltvány*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich: ([1856] 1974): *A német ideológia*. Magyar Helikon.
- McGuire, Randall H. – Smith, Joan – William G., Martin (1986): Patterns of household structures and the world-economy. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 10., No. 1.: 75–97.
- Meillassoux, Claude (1972): From reproduction to production: A Marxist approach to economic anthropology. In: *Economy and Society*, Vol. 1, No. 1.: 93–105.
- Mitchell, Eve (2013): *I am a woman and a human: a Marxist feminist critique of intersectionality theory*. Interneten: <https://libcom.org/library/i-am-woman-human-marxist-feminist-critique-intersectionality-theory-eve-mitchell> (Letöltve: 2018.08.04.).
- Mies, Maria ([1986] 2014): *Patriarchy and Accumulation On A World Scale*. Zed Books.
- Mies, Maria – Shiva, Vandana (1993): *Ecofeminism*. Zed Books.
- Moore, Jason W (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso Books.
- Patel, Raj – Moore, Jason W. (2017): *A History of the World in Seven Cheap Things: A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet*. University of California Press.
- Portes, Alejandro (1983): The informal sector: Definition, controversy, and relation to national development. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 7., No. 1.: 151–174.
- Quijano, Anibal (2000): Coloniality of power and Eurocentrism in Latin America. In: *International Sociology*, Vol. 15., No. 2.: 215–232.

- Seccombe, Wally ([1974] 2018): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. In: *Fordulat* 24 No. 24.: 31–52.
- Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel Maurice – Evers, Hans-Dieter (1984): *Households and the world economy*. Vol. 3. Sage Publications.
- Solón, Pablo (2018): *Vivir Buen: Old Cosmovisions and New Paradigms*. Great Transition Initiative, 2018. Interneten: <https://www.tellus.org/pub/Solon-Vivir-Bien.pdf> (Letöltve: 2018.08.04.).
- Somlai Péter (1990): A szabad szerelemtől az ellenőrzött magánéletig. Családpolitika a Szovjetunióban 1917 után. In: *Társadalmi Szemle*, Vol. 1990., No. 6.: 25–40.
- Van der Linden, Marcel (2001): Global Labor History and “the Modern World-System”: Thoughts at the Twenty-Fifth Anniversary of the Fernand Braudel Center. In: *International Review of Social History*, Vol. 46., No. 3.: 423–459.
- UNICEF (2007): *Women and Children: The Double Dividend of Gender Equality*. UNICEF.
- Vigvári András – Gerőcs Tamás (2017): The Concept of ‘Peasant Embourgeoisement’ in the Perspective of Different Historical Conjunctions. In: *Studia UBB Sociologia*, Vol. 62., No. 1.: 65–84.
- Von Werlhof, Claudia (2007): No critique of capitalism without a critique of patriarchy! Why the left is no alternative. In: *Capitalism Nature Socialism*, Vol. 18., No. 1.: 13–27.
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The modern world-system: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1976): From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions? In: *Social Forces*, Vol. 55., No. 2.: 273–283.
- Wallerstein, Immanuel (1980): *The Modern World System*, Vol. 2. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel Maurice (1989): *The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s*. Vol. 3. Emerald Group Publishing.
- Watkins, Susan (2018): Which Feminisms? In: *New Left Review*, Vol. 109., January-February. Interneten: <https://newleftreview.org/II/109/susan-watkins-which-feminisms> (Letöltve: 2018.08.04.).
- White, Caroline (1993): ‘Close to Home’ in Johannesburg: Gender Oppression in Township Households. In: *Women’s Studies International Forum*, Vol. 16, No. 2.: 149–63.
- WHO (2011): Intimate partner violence during pregnancy. Information sheet. Interneten: http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/70764/WHO_RHR_11.35_eng.pdf;jsessionid=34420D64EFCF82BAEA2C696AB970F540?sequence=1 (Letöltve: 2018.08.04.).

- Domenico Losurdo (1941–2018)
- Vita Marx „eurocentrizmusáról”
- Marx Algírban
- Az iszlamofóbia jelensége
- Kritikai földrajztudomány

Wally Seccombe

A HÁZIASSZONYY ÉS MUNKÁJA A KAPITALIZMUSBAN*

* Eredeti tanulmány: Seccombe, Wally (1974): The Housewife and Her Labour under Capitalism. In: *New Left Review* 83: 22–41.

Az 1970-es évek Amerikájában zajló úgynevezett „házimunka-vita” egyik jelentős alakja Wally Seccombe, aki az elsők között kísérelte meg marxi terminológiával feltárni a háziasszony munkájának központi szerepét a kapitalizmusban. Kiindulópontja a munkaérték-elmélet következetes alkalmazása magára a munkaerő reprodukciójára, szembenállva mind a polgári közgazdaságtan, mind a marxista elmélet megközelítésével, amely a házimunkát nem tekinti a tőkés termelés strukturális elemének, ezzel legitimálva a háziasszony pozíciójának és munkájának láthatatlanná tételét. Seccombe abban látja a házimunka alapvető és feloldatlan kettősségét, hogy míg az áruvá vált munkaerő újratermelésével folyamatosan értéket állít elő, a kapitalizmus sajátos logikája szerint mégsem tekinthető termelő munkának (mivel nem kapcsolódik közvetlenül a tőkéhez, és nem termel érték-többletet), így bér sem jár érte, amelynek mélyreható következményei vannak a háziasszony társadalmi pozíciójára, tudatára és lehetőségeire nézve. A férje, gyermekei és önmaga létfenntartásához elengedhetetlen reproductív munka mint természetes női kötelesség és szeretetszolgálat jelenik meg, elleplezve azt az alapvető személyvesztést, hogy a bér valójában nem a munkáért, hanem az újratermelt munkaerőért jár. A házimunka így a férjtől való teljes anyagi kiszolgáltatottságot, elmaradott munkakörülményeket és a nyilvános tértől való elszigeteltséget jelenti, amely korlátozza érdekérvényesítését és a kollektív ellenállásban való részvételét. A háztartási és ipari egységekre történő felosztás tehát a munkásosztály legjelentősebb törésvonala, amely észrevétlenül fordítja egymás ellen a családtagokat, és kizárja a háziasszonyokat a közös szerveződés és küzdelem teréből.

A nőmozgalom második hulláma az 1960-as évek végén a nők elnyomását tematizáló radikális feminista irodalom kisebb özönét idézte elő. Ezek a szövegek zömében deskriptív jellegűek voltak. Noha a nők életkörülményeit általában akkurátusan és színesen írták le, analitikusan gyenge lábakon álltak. A nők elnyomásának közvetlen tapasztalatát ritkán tudták annak strukturális gyökereinél megragadni. Ez alól részben kivételt képez a háziasszony és a kapitalizmusban végzett munkájának marxista elemzése. Ezen a területen, csak hogy hármat megnevezzünk közülük, Margaret Benston (1969), Peggy Morton (1972) és Juliet Mitchell (1966) értékes kutatásokat végeztek. A közelmúltban Selma James és Mariarosa Dalla Costa (1973) dolgozták ki a háziasszonyról alkotott tézisüket, amely heves vitát váltott ki a radikális feministák körében. Érvelésük központi gondolatára figyelemre méltó viszontválaszok születtek a nőmozgalom különböző berkeiben, különösen annak szocialista szárnyában. Mindez hozzájárult a kérdésről folytatott vita fellángolásához, és azzal a tényre szembesítette a munkásmozgalmat, hogy a háziasszonyok *nagyszámú munkásságként* teljes mértékben kívül rekedtek a munkásosztály kései kapitalizmusban folytatott szerveződésein és küzdelmein.

A polgári közgazdászok természetesen mindig is figyelmen kívül hagyták a háziasszonyt mint munkást. Aki a fetiszált árelmélet bűvöletében él, annak minden tevékenység, amely nem lett árral megjelölve, *a priori* nem gazdasági folyamat. Mivel a háztartásban dolgozók ilyen státuszban vannak, kívül esnek a közgazdászok vizsgálódásain, mint akik nem részei a hivatalos közgazdaságtannak. Hozzáteve, hogy hatalmas „vásárlóerőt” képviselnek, és „váltakozó ízlésük” drámaian befolyásolja a piacot, a háziasszonyokat felszínes, fogyasztó, de soha nem termelő társadalmi élősködőkként ábrázolják.

Sajnálatos, hogy a marxisták szinte sosem támadták meg ezt a reakciós szemléletet, és nem próbálták megdönteni az alapjául szolgáló feltételezéseket. Marx ugyan valóban nem dolgozta ki határozott formában a házimunka elemzését, de ettől még, tudtommal, semmi nincs az életművében, aminek vissza kellene tartania valakit ettől. A *tőkében*, ahogyan az a későbbiekben világossá válik, Marx egy olyan keretrendszert dolgozott ki, melybe a házimunka egyértelműen beilleszthető. Marx mindig is egyazon folyamat két aspektusaként kezelte a létfenntartási eszközök fogyasztását és a munkaerő újratermelését. Továbbá: a munkabérforma az, amely elfedi a házimunka tőkéhez való viszonyát, és Marx világosan kifejezésre juttatta, hogy „ezen a megjelenési formán, amely a valóságos viszonyt láthatatlanná teszi és éppen az ellenkezőjét mutatja, alapulnak mind a munkás, mind a tőkés összes jogi képzetei, a tőkés termelési mód összes misztifikációi” (Marx [1867] 1967: 503).

A házimunka gazdasági funkciójának (a munkaerő újratermelésének) tagadása a marxista elemzés más elemeire is hátrányosan hatott vissza. Például a nukleáris családi egységet a marxisták soha nem helyezték el megfelelően a kapitalista társadalmi formán belül, és gyakran úgy ítélték meg, meglehetősen helytelenül, hogy egy tisztán felépítményjelenségről van szó. A tétovgató elméleti hézagok a ráépülő praxist is labilissá tették. Nem csoda, hogy a baloldali történetileg kevés olyan stratégiai perspektívát tudott kidolgozni, amely közvetlenül számolt volna a polgári család társadalmi viszonyaival.

A CSALÁD VISZONYA A TERMELÉSHEZ

Hogy meghatározhassuk a házimunka termelésben betöltött szerepét, elsőként ismertetnünk kell a család viszonyát a termelési módhoz. Hiszen a társadalmat alkotó társas viszonyok összessége a viszonyok egy központi halmazán alapul, amely minden más viszony struktúrájára, és azok kauzális alapját képezi. Ezt a halmazt a termelési viszonyok alkotják. A család léte és formája teljességgel az uralkodó termelési módtól függ.

A feudális társadalmakban a család azonos volt a termelés alapegységével, ezáltal a házimunka az általános termelésbe ágyazódott. A kapitalizmus alapvető változást

idézett elő a termelési módban, és ezek a szerkezetváltozások a házimunka termelésen belüli pozícióját is módosították. Ezeket a változásokat itt csak vázlatosan sorolom fel, hogy kezdeti áttekintést kapjunk vizsgálódásainkhoz, mielőtt belekezdünk a következő eredmények teljes körű elemzésébe, melyek a gazdaság fejlődésének egészét és különösen a háziasszony tudatát érintik.

A házimunka pozícióját és funkcióját a tőkés termelési mód következő általános jellemzői határozzák meg:

1. Az ipari kapitalizmus beköszöntével az addigi munkafolyamat két, egymástól különböző egységre bomlott: háztartási és ipari egységre. A kétféle egységben végzett munka jellege alapjaiban tért el egymástól. A háztartási egység újratermelte a munkaerőt a munkaerőpiac számára, az ipari egység pedig javakat és szolgáltatásokat termelt az áru piacra. A munkafolyamat szétválasztása előidézte a munkaerő többé-kevésbé nemi alapon történő szétválasztását – a nők a háztartási egységbe, a férfiak pedig a gyárakba tagozódtak. Utóbbi a tőkés termelés, előbbi pedig a tőke újratermelésének egysége.

2. Az iparban a munkást elválasztják a termelőeszközöktől, így munkájának gyümölcsétől is. Az elsajátítás ilyen módja csak az ipari egység sajátja. Noha a tőkefelhalmozáshoz mindkét munkafajta használati értékét elsajátítják, csak az ipari termelésért cserébe fizetnek bért. Ennek az egyik következménye az, hogy általában a háztartási egységet egyáltalán nem tekintik a gazdaság részének.

3. A háztartásban dolgozót nemcsak a termelőeszközöktől választják el, hanem a csereeszközöktől is. A háziasszony emiatt a bér újraelosztásától függ, amely négy szemközt zajlik a férje és közte úgy, hogy a polgárjogban érvényes általános házassági szerződésen kívül semmi sem védi az érdekeit.

4. Mivel a bérforma kizárólag az ipari munka területén uralkodik, ezért csak ebben az egységben szolgál a termelékenység emelése tőkeérdekeket. Következésképp csak ennek az egységnek a munkáját fordítják közvetlenül a termelőerők fejlesztésére. Azáltal, hogy magánmunkává tették, és kizárták az értéktöbblet-elsajátítás küzdőteréből, a házimunka nem áll az értéktörvény uralma alatt, ennél fogva nem is fordítják közvetlenül a termelőerők fejlesztésére. Mindez jelentős különbségeket idézett elő a társadalmi struktúrában és a két egység munkafolyamataiban. Ezeket a különbségeket tükrözi a két terület munkásainak eltérő tudata is. Mivel a nemi különbségek határozzák meg a munka helyszínét és a tudatot, a munka jellegének különbsége a munkások és a munkásnők számára egyaránt biológiai rendeltetésként tűnik fel.

5. A munkafolyamat kettéosztása elválasztotta a fogyasztást a termeléstől, a kettő közé ékelve az áru piacot, hogy ezáltal a családi és egyéni fogyasztás elkerülhetetlenül áruformában történjen.

A HÁZIMUNKA VISZONYA A TŐKÉHEZ

A tőkés termelési mód szétválasztása háztartási és ipari egységekre meggátolja a háziasszony közvetlen kapcsolódását a tőkéhez. Mivel a háziasszonyt a kapitalista társadalmi berendezkedésben kívánjuk elhelyezni, már az elején szükséges megvizsgálunk azokat az elemeket, amelyek közvetítőként szolgálnak a tőkéhez való viszonyában. Szigorú gazdasági értelemben a családi egység az áru piac és a munkaerő piac között helyezkedik el. Ezek a piacok biztosítják a közvetítést a fogyasztás, illetve a termelés számára. A család belső tevékenysége jól tükrözi ezt a kettősséget. A család elfogyasztja azokat a létfenntartási eszközöket, amelyeket az áru piacon szerzett, miközben újratermeli a munkaerejét annak érdekében, hogy eladja a tőkének a munkaerő piacon. A két folyamat egyaránt része a házimunka általános feladatainak. Mivel célunk a háziasszony munkásként való meghatározása, a következőkben elsősorban a háziasszony tőkéhez való kapcsolódásának termelési oldalára szeretnénk koncentrálni.

Amikor a munkaerőt bérbé adják, akkor ezzel az árucikk formát ölt. Más árucikkhoz hasonlóan ez is rendelkezik értékkel, amely az előállításához szükséges munka ráfordításával egyenlő: „A munkaerő értékét, mint minden más áruét, az ennek a sajátos cikknek a termeléséhez, tehát újratermeléséhez is szükséges munkaidő határozza meg. Amennyiben érték, maga a munkaerő csak a benne tárgyasult társadalmi átlagmunka meghatározott mennyiségét képviseli” (Marx [1867] 1967: 162). A munkaerő értéke akkor válik egyenlővé a munkabér értékével, amikor a munkások értékesítik azt a tőkés számára.

Itt az áruvá vált munkaerő két aspektusa tárult fel. Egyrészt, hogy az az előállítására fordított munkából származik, másrészt, hogy egyenértékű azzal az értékkel, amely a bérből fejeződik ki. Mivel ez a kettősség minden áru jellemző, Marx az érték kifejezés e két pólusát *viszonylagos értékformaként* és *egyenértékformaként* határozza meg. Hogy egyszerűbb módon fejezzük ki ezt a viszonyt, azt is mondhatjuk: e két árucikk, a munkaerő és a munkabér azonos csereértékkel bír. Ez a megfogalmazás pusztán a munkaerőn belüli egyenérték külsődleges formáját – a bért – fejezi ki. Függetlenül attól, hogy melyik oldalról közelítjük meg, vizsgálódásunk hasonló irányban fog folytatódni.

A munkaerő fent kifejtett kettős természete az, amely lehetővé teszi, hogy közvetítő szerepet játsszon a háziasszony és a tőke között, mivel viszonylagos értékformájában a házimunkához, egyenértékformájában pedig a tőkéhez kapcsolódik. Ezeket fordított sorrendben ismertetem.

A MUNKABÉR (EGYENÉRTÉKFORMA)

Marx az ipari munkanapot két részre osztotta. Az első felében (társadalmilag szükséges munkaidő) a munkás bérben kifejezett értéket termel, amely elegendő ahhoz, hogy a maga és a családja életkörülményeit biztosítsa az adott történelmi periódus munkásosztályában uralkodó norma szerint. A munkanap második részében – ezt nevezi Marx többlet-munkaidőnek – a munkás értéktöbbletet termel a tőkés számára. A teljes tőkefelhalmozás a szükséges munkaidőn túl, azon felül végzett többlet-munkaidőben megtermelt értéken alapszik.

A tőkés szemszögéből nézve a munkabér termelési költséget jelent, amely csak egy a különféle költségek közül. A tőkés a profitban érdekelt, a munkabért a beruházás részeként kezeli. Beruházásának alkotóelemei (a forgótőke és az állandó tőke) csak annyiban érdeklik, amennyiben átszervezésük növelheti a profitrátát.

A munka szemszögéből nézve ugyanakkor a munkabér olyan érték, amelyet egyedül az ipari munkás hozott létre a munkanap egy meghatározott részében. „A munkás által állandóan újratermelt termék egy része az, ami hozzá a munkabér formájában állandóan visszaáramlik. A tőkés az áruértéket persze pénzben fizeti ki neki. Ez a pénz azonban csak átváltozott formája a munkaterméknek, illetve helyesebben a munkatermék egy részének. Miközben a munkás a termelési eszközök egy részét termékévé változtatja át, korábbi termékének egy része pénzzé változik vissza. Előző heti vagy elmúlt félévi munkája az, amivel mai vagy a következő félévi munkáját fizetik” (Marx [1867] 1967: 529).

MUNKAERŐ (VISZONYLAGOS ÉRTÉKFORMA)

Noha a munkabér a proletár család kizárólagos monetáris létfenntartási eszköze, ez csupán a munkaerő kettősségének egyik oldalát fejezi ki. A múltbeli munka csak akkor veheti fel viszonylagos értékformáját, ha az előállítására fordított munka mértékét meghatározták. „[A munkaerő] értéke, mint minden más árué, már meg van határozva, mielőtt forgalomba kerül, mivel a munkaerő termelésére meghatározott mennyiségű társadalmi munkát fordítottak, használati értéke azonban csak az utólagos erőnyilvánításban áll” (Marx [1867] 1967: 165).

A „meghatározott mennyiségű társadalmi munka” egy része bizonyosan a munkabérből vásárolt árucikkekben ölt testet (lakhatás, ételmezés, ruházzkodás stb.). Csakhogy az árucikkek nem sétálnak be önszántukból a háztartások ajtaján, a család megélhetésévé változtatva át magukat. A házat ki kell takarítani, az ételt el kell készíteni és a ruhákat ki kell mosni annak érdekében, hogy a munkabér értéke létfenntartási eszközzé váljon. Egyszerűen az árucikkek a vásárlás időpontjában még nem nyerték el végleges, fogyasztható formájukat. További munka – nevezetesen a házimunka – szükséges ahhoz, hogy megújított munkaerővé változzanak.

Amikor a háziasszony a bérből vásárolt javakkal dolgozik és szükségszerűen megváltoztatja azok formáját, tevékenysége annak a megdermedt múltbeli munkának a részévé válik, amely a munkaerőben ölt testet. Az általa létrehozott érték az árucikké vált munkaerő értékének részeként realizálódik, amikor az eladásra kerül. Mindez pusztán a munkaérték-elmélet következetes alkalmazása magára a munkaerő reprodukciójára – nevezetesen, hogy minden munka értéket hoz létre, amikor egy árucikk bármely részét termeli, amely más árucikkkel egyenértékűként jelenik meg a piacon.

Felmerülhet az az ellenérv, hogy a házimunka magán- és nem társadalmi munka, ez pedig nem teszi lehetővé a munkaerő értékesülését, és a munkaerő értékének részét sem képezheti. Hogy erre választ adjunk, be kell vezetnünk a konkrét és az elvont munka különbségét. Szemléltessük ezt egy példával: egy cipész és egy szabó munkája konkrét jellemzőit tekintve két, egymástól gyökeresen eltérő munkatípus. Azonban amikor cipőik és kabátjaik árucikk formájában piacra kerülnek, mint értékek egyenlővé válnak, absztrakt módon közös mérték szerint fejezve ki a cipész és a szabó munkáját. Ha ezt kiterjesztjük úgy, hogy leképezze a totalizált áru piac valóságát, egy magasabb szintű absztrakció lép életbe: a társadalom munkáját egységesen kifejező általános egyenérték – a pénz.

A munkaerő ebbe a piactérbe kerül be és megszab egy árat. Az ebben a sajátos áruban testet öltő múltbeli munka így a munkabér által hasonul a társadalmi átlagmunkához. Valójában egy cseppet sem számít, hogy a házimunka konkrét körülményei privatizáltak. A helyzet az, hogy a munkaerő árucikként való értékesítése a piacon a munka valamennyi alkotórészét absztrahálja, lényegtelenévé téve privát eredetüket.

Marx ebben az összefüggésben a következőket írja: „Az, ami csak erre a különös termelési formára, az árutermelésre érvényes – hogy tudniillik az egymástól független magánmunkák sajátosan társadalmi jellege ezeknek a munkáknak mint emberi munkáknak az egyenlőségében áll, és hogy ez a jelleg a munkatermékek értékjellegének formáját ölti [...]” (Marx [1867] 1967: 77).

Miközben a házimunka a munkaerő értékesítésével értéket állít elő, magánmunkaként továbbra is az értéktörvény hatáskörén kívül marad. Más szóval közvetlenül részt vesz a munkaerő termelésében, míg a tőkéhez nincs közvetlen kapcsolódása. Ez az a sajátos *kettősség*, amely meghatározza a házimunka jellegét a kapitalizmusban.

A MUNKAERŐ ÁTVÁLTOZÁSA MUNKABÉRRÉ

Az egyenlet mindkét oldalát tekintetbe véve azt látjuk, hogy a házimunka meghatározó szerepet tölt be a munkaerő viszonylagos értékének termelésében, azonban egyáltalán nem részesül annak bérben kifejezett egyenértékében. Mivel a munkaerő és a munkabér

egyenértékűek, absztrakt módon az egyenlet két oldalára azonos mértékű társadalmi munka kerül, ez az egyenértékűség azonban nem jelent konkrét azonosságot. A munkaerőt termelő munka és a bért termelő munka merőben különböző munkaformák. A házimunka része az előbbinek, de ki van zárva az utóbbiból.

De úgy tűnik, van egy hiba az egyenletünkben. Ha a bér egyenlő a munkaerő értékével, de a munkaerő értékét termelő házimunkáért nem jár bér – akkor nem inkább egy egyenlőtlenességgel van dolgunk? Valójában egy polgári megtévesztéssel állunk szemben, amely a bérforma hamis megjelenési formájából adódik. A bér a munkáért, és nem az újratermelt munkaerőért járó fizetségként jelenik meg. Marx a bérmunka vonatkozásában fel is hívja a figyelmet erre a megtévesztésre, mely érvényes a házimunkára is.

Szemléltetésképpen osszuk két részre a munkabért: az A rész a bérmunkás (és helyettesei), míg a B rész a háztartásban dolgozó (és helyettesei) létfenntartását biztosítja. B rész értéke megegyezik a házimunka által megtermelt értékkel. De vajon meghatározható-e ez az érték? Marx nem hagy kétséget afelől, hogy igen. A nem-termelő munkát végzők vonatkozásában, akik személyi szolgáltatást nyújtanak (mint a szakácsok, varrónők stb.) a következőket írja: „Ez [...] nem akadályozza annak, hogy e nem-termelő munkások szolgálatainak értéke ugyanolyan (vagy analóg) módon határozódik és határozható meg, mint a termelő munkásoké: tudniillik a termelési költségek által, amelyekbe fenntartásuk, illetve termelésük kerül” (Marx [1905] 1976: 124).

Ezek tehát a házimunka értékének meghatározásához szükséges kritériumok. A házimunka értéket hoz létre, mely saját önfenntartásának „termelési költségeivel” egyenlő – nevezetesen a bér B részével. A + B szimmetrikus módon működnek a bérforma egészen belül. Megvásárolják az árukat, amelyek szükségesek a mindenkori munkaerő újratermeléséhez. Amennyiben a háziasszony kezeli a bér *egészét*, és azt fogyasztható használati értékkel alakítja át, amely *mindkét* munkaerő újratermeléséhez szükséges, azzal a bér teljes értékét átalakítja, miközben gyarapítja értékét egy B résznek megfelelő összeggel.

HÁZIMUNKA: SZÜKSÉGES, DE NEMTERMELŐ MUNKA

Ha a házimunka ténylegesen átvizsgálva és létrehoz értéket, ez alapján nevezhetjük termelő munkának? Általános, ahistorikus értelemben a házimunka használati értékeket állít elő, tehát termelő munka. Nem lehet kétségünk afelől sem, hogy a házimunka a történelem során mindig is társadalmilag szükséges munka volt, ahogy a kapitalizmusban is az.

A házimunka nem tűnik el attól, ha a bérmunkás egyedül él: vagy a béréből kell fedeznie (étterem, mosoda, takarítási szolgáltatások stb.), vagy magának kell extra

munkaidőben elvégeznie. Másrészt a munkaerő reprodukciója nem pusztán mindennapi szükséglet, de egy teljes, újabb munkásgeneráció újratermelését is magában foglalja. Ebben az értelemben a munkaerőt előbb termelik újra, mint hogy a munkás egyáltalán munkába állna.

Azonban ezektől az általános jellemzőitől a házimunka még nem válik termelő munkává *a tőkés termelés specifikus kontextusában*. Ahogy azt Marx világosan kifejti: „E meghatározások tehát nem a munka anyagi meghatározásából (nem termékének természetéből, sem a munkának mint konkrét munkának a meghatározottságából), hanem abból a meghatározott társadalmi formából, azokból a társadalmi termelési viszonyokból vannak véve, amelyekben ez a munka megvalósul” (Marx [1905] 1976: 122). „Csak az a munkás termelő, aki értéktöbbletet termel a tőkés számára, vagyis a tőke önértékesítésére szolgál. [...] A termelő munkás fogalma ezért semmiképpen sem pusztán a tevékenység és a hasznos hatás közti viszonyt, a munkás és a munkatermék közti viszonyt zárja magába, hanem egy sajátosan társadalmi, történelmileg keletkezett termelési viszonyt is, amely a munkást a tőke közvetlen értékesítési eszközévé bélyegzi” (Marx [1867] 1967: 474).

Ezek szerint a termelő munkának két ismérve van: közvetlenül kapcsolódik a tőkéhez és értéktöbbletet termel. A házimunka egyik kritériumnak sem felel meg. Kapcsolódása a tőkéhez nem közvetlen (azaz nem bér munka), másrészt nem termel több értéket, mint amennyit birtokol. A házimunka (gazdasági értelemben véve) nem-termelő munka, Marx a nemtermelő munkáról adott leírásával összhangban, miszerint „[o]lyan munka ez, amely nem tőkére, hanem *közvetlenül* jövedelemre cserélődik, tehát munkabérre vagy profitra” (Marx [1905] 1976: 122).

Vajon a házimunka nemtermelő munkaként történő kategorizálása cáfolná, hogy értéket hoz létre? *A tőkésben* e két kategória között nem feszül ellentmondás: „Ha mármost az értékképzési folyamatot és az értékesítési folyamatot egybevetjük, azt látjuk, hogy az értékesítési folyamat nem más, mint bizonyos ponton túl meghosszabbított értékképzési folyamat. Ha az utóbbi csak addig a pontig tart, amelyen a munkaerőnek a tőke által megfizetett értékét új egyenérték pótolja, akkor egyszerű értékképzési folyamattal van dolgunk. Ha az értékképzési folyamat túllépi ezt a pontot, akkor értékesítési folyamattá válik” (Marx [1867] 1967: 184).

HÁZIMUNKA ÉS BÉRFORMA

A bér egyrészt a munkás kezén megy keresztül, biztosítva saját létfenntartását, másrészt a felesége kezén, aki a családról gondoskodik. Egyazon fogyasztási egység tagjaiként a férj és a feleség azonos mértékben érdekeltek a bér nagyságában, miközben annak formája

éles ellentétet szül közöttük. Úgy tűnhet, hogy a munkást (a bérmunka fontossága miatt) megfizetik a munkájáért, míg a háziasszonyt (a házimunka trivialisága miatt) nem. Ez a látszat mindkettőjüket megtéveszti. Mielőtt leleplezzük ezt a szemfényvesztést, az elején le kell szögeznünk, hogy a bér megtévesztő megjelenési formájának egyik része sem tisztán illuzórikus. Az a tény, hogy a férj fizetést kap kézhez, míg a felesége nem, maga a kegyetlen valóság, mindazonáltal megtévesztő is, mivel arra szolgál, hogy a valóságos viszonyt láthatatlanná tegye és – ahogy Marx felismerte – „éppen az ellenkezőjét” mutassa ennek a viszonynak (Marx [1867] 1967: 503).

A bér megtévesztő volta azon alapul, hogy az ipari munkáért járó fizetségként jelenik meg, felcserélve a munka fogalmát a munkaerőre. Ahelyett, hogy az ipari munkáért lenne megfizetve, valójában a bért egy merőben más munkáért, a család munkaerejének újratermeléséért fizetik ki. Ez a fogalomcsere azért történhet meg, mert az ipari munkás egyedül áll a tőke előtt, míg az, aki munkaerejét újratermeli, a háttérben marad. A háziasszony kizárása a munka tőkére váltásából ezért kritikus tényező a bér hamis megjelenítésében. Míg a marxistákat lekötötte e megtévesztésnek az a része, mely a termelés pontján megy végbe, gyakran szem elől tévesztették annak másik aspektusát, amely elkendőzi a háziasszony szerepét a tőkés termelés összefolyamatában. Mivel ez a két aspektus valójában egyazon hamis látszat két, egymást kölcsönösen meghatározó oldala, a bér megjelenési formájának következményeit teljeskörűen csak akkor tudjuk felmérni, ha felismertük annak eredendő kétoldalúságát. Hiszen az ipari munkás csak akkor tudja szabadon eladni a munkaerejét, ha a háziasszonyt előzetesen kizárták a bértranzakcióból, és fordítva: csak akkor tudják háttérbe szorítani a háziasszonyt és láthatatlanná tenni munkáját, ha a munkás független és szabad szereplőként jelenik meg a munkaerőpiacon.

Olyan ez, mintha a tőke rendezne egy darabot *A munkanap* címmel. Amikor felgördül a függöny, gyárkapuk előtt összezsúfolódott ipari munkások csoportját látjuk, készen arra, hogy bérért dolgozhassanak. A közönséget annyira magával ragadja a színpadon zajló cselekmény, hogy valóságnak látja a színjátékot. Eközben megfélemlenek róla, hogy az eléjük táruló jelenet nem csupán a színészi munka eredménye. Benne van a színpalack mögött maradt háttérmunkások (a háziasszonyok) több órás előkészítő munkája is. Mivel nem láthatóak, el is feledkeznek róluk, miközben elengedhetetlenek a darab sikeréhez.

A bér misztifikációjának hatóköre láthatóan nemcsak a közvetlen érintettekre terjed ki, hanem széles körben érvényesül. E misztifikáció egyik legfőbb következménye az értéktobblet eredetének teljes elleplezése. A munka fogalmi felcserélését a munkaerőre nézhetjük úgy is, mint amely megszünteti a múltbeli és eleven munka közötti különbséget. A következő passzusban Marx rekonstruálja ezt a különbséget, és ezzel

leleplezi a tőke és munka közötti csere tolvaj természetét. „De a múltbeli munka, amely a munkaerőben rejlik, és az eleven munka, amelyet a munkaerő teljesíteni tud, vagyis napi fenntartási költsége és napi kifejtése két egészen különböző nagyság. Az első határozza meg csereértékét, a második alkotja használati értékét. [...] A munkaerő értéke és a munkafolyamatban való értékesítése tehát két különböző nagyság. Ez az értékkülönbség lebegett a tőkés szeme előtt, amikor a munkaerőt megvette. [...] [A] munkaerő eladója, akár csak bármely más áru eladója, realizálja az áru csereértékét és elidegeníti használati értékét. Az egyiket nem kaphatja meg anélkül, hogy a másikat oda ne adja” (Marx [1867] 1967: 182–183).

Tehát amikor a „múltbeli” munka értékét kivonják az eleven munka értékéből, az érték-többletet eredményez. A bérforma, amely a múltbeli munkát eleven munkának láttatja, elleplezi az érték-többlet mögötti munkát, úgy tüntetve fel azt, mintha a tőke természetes származéka volna. Ily módon a tőkefelhalmozás misztériuma szervesen beépült a kapitalista termelési mód struktúrájába. Az ipari munka és a házimunka kettéválasztása, valamint az utóbbi megfosztása a tőkéhez való közvetlen kapcsolódástól – ezek a strukturális előfeltételei a tőke és a munka közti csere hamis ábrázolásának, amely éles ellentétben áll annak valós természetével.

A HÁZIMUNKA FUNKCIÓJA: GAZDASÁGI ÉS IDEOLÓGIAI REPRODUKCIÓ

„A tőkés rendszer önmagát szabályozza, ahogy minden pillanatban újratermeli és fejleszti eredeti struktúráját [...] a tőkés rendszer történelmi totalitás, amely minden pillanatban módosítja eredetét és továbbterjeszti alkalmazási területeit, magába olvasztva mindazt, ami ellenáll neki” (Godelier 1972: 180). Egy társadalmi formának folyamatosan újra kell termelnie a termeléséhez szükséges feltételeit. Ez konkrétan azt jelenti, hogy három különféle reprodukciónak kell lejátszódnia: (a) a termelőeszközökben, (b) a termelőerőkben (munkaerő), és (c) a termelési viszonyokban. A reprodukció e fajtái a társadalmi rendszer fennállásának *sine qua non*ját képezik. A tőkés viszonyok között a házimunka a második és harmadik típusú újratermelés szerves alkotóeleme. Noha mindkettő ugyanabba a munkafolyamatba van ágyazva, és ugyanazok a munkások végzik ugyanazon a munkanapon, fontos, hogy ezeket fogalmilag szétválasszuk, mivel a társadalmi totalitás különböző aspektusait termelik újra. A munkaerő újratermelése gazdasági funkciót tölt be, míg a termelési viszonyok reprodukciója ideológiai természetű. Ha ezeket a funkciókat egymástól elkülönítve vizsgáljuk, akkor a család helyét az alap-felépítmény szerkezetén belül pontosabban gondolhatjuk el.

A MUNKAERŐ REPRODUKCIÓJA

A munkaerő újratermelése a munkához szükséges *kapacitás* újratermelése. A házimunka a munkaerőt két szinten reprodukálja, melyek párhuzamosan zajlanak: (i) napi, illetve (ii) generációs szinten. Az előbbi arra szolgál, hogy a bérmunkás minden reggel eljusson a gyárkapuig, az utóbbi pedig a bérmunkások és a háztartásban dolgozók következő generációját termeli újra.

Hogy erről pontosabb képet kaphassunk, a munkához szükséges kapacitást három komponensre bontottam, és hozzárendeltem a házimunka azon részét, amely újratermeli őket, jelölve a két – (i) napi (^N), illetve (ii) generációs (^G) – szintet.

<i>Újratermelt munkaerő:</i>	<i>Szükséges háztartási munka:</i>
fizikai gondoskodás	terhesség és szülés ^G , gyermekgondozás ^G , takarítás ^{NG} , főzés ^{NG} , a család életének szervezése ^{NG} , bevásárlás ^{NG}
pszichés gondoskodás	mindennapos feszültségek levezetése és kezelése ^{NG} , szívélyes családi viszonyok elősegítése ^{NG} , szexuális kapcsolatok ^N
képességek	gyermekkori szocializáció ^G (az iskolával közösen)

A TERMELÉSI VISZONYOK REPRODUKCIÓJA

A család különleges szerepet játszik a termelési viszonyok ideológiai reprodukciójában. Az állam (oktatási és média apparátusán keresztül) kiegészíti, de nem helyettesíti ezt a funkcióját. Hiszen a család és mindenekelőtt az anya az, aki szolgálatkész alanyokat termel a társadalmi rend számára. A gyermekek korai szocializációja elsődlegesen az anya feladata. Végso soron fiatal felnőttek előállítása a cél, akik egy attitűdökből és észlelési struktúrákból álló repertoárt elsajátítva készségesen valósítják meg önmagukat a polgári viszonyok előre elrendezett mintáján belül. A tőkés életvilág támasztotta igényeknek megfelelő személyiség kialakítása főként az élet első éveiben lezajlott elsődleges szocializáció során megy végbe.

Freud úttörő felfedezését, miszerint az első hat év központi szerepet játszik az érett személyiség kialakulásában, ténylegesen soha nem cáfolták meg. A marxisták azonban túlkompenzálták az egyébként egészséges bizalmatlanságukat a társadalmi jelenségek pszichológiai magyarázataival szemben, amikor a polgári társadalmi

viszonyokon belül lezajló gyermek-szocializáció jelentőségét nagyrészt figyelmen kívül hagyták. Ahogy Sartre fogalmazott, sok marxista műveit olvasván az embernek már-már az az érzése támad, hogy az egyén tudata akkor jelenik meg, amikor először munkába lép.

Az első hat év teljes egészében a nukleáris családon belül zajlik le. Ezekben az években alapozzák meg a gyermekek későbbi asszimilációját a külvilághoz. Elsősorban az anya feladata megteremteni ennek a betagozódásnak az alapjait. Ez a szocializációs munka reprodukálja a termelési viszonyok bizonyos alkotóelemeit – azokat az alapvető struktúrákat, melyeken a felnőtt személyiség alapszik. Ennyiben ideológiai munkáról van szó.

A CSALÁD VISZONYA AZ ALAPHOZ ÉS A FELÉPÍTMÉNYHEZ

A család munkája egyidejűleg termeli újra a munkaerő és a termelési viszonyok alkotó-elemeit. Ebből következően a tőkés termelési módon belül a családi egység funkciója reprodukatív, azonban ennek a funkciónak egyaránt van gazdasági és ideológiai aspektusa.

Ha az alapot és a felépítményt különálló intézményi területekként gondoljuk el, alkalmazva a polgári társadalomtudományok határozottan kijelölt klasszifikációs határait, akkor a család fentebbi leírása hibásnak tűnhet. Innen nézve ugyanis nem ésszerű azt állítani, hogy a család egyszerre része az alapnak és a felépítménynek is. Valójában maga a kérdés – „a család az alap vagy a felépítmény része?” – van helytelenül feltéve, amely a marxi kategóriák félreértéséből ered.

Az alap és felépítmény fogalmak a társadalmi világ különböző funkcionális szintjei vagy aspektusai közti bizonyos meghatározott viszonyokat jelölik. A gazdasági tevékenység (az alap) maga alá rendeli a társadalmi rendet, mivel ez az a társadalmi tevékenység, amely biztosítja a materiális világ (újra)termelését. Az ideológiai tevékenység pedig a tudat szintjén tartja fenn a társadalmi világ koherenciáját. Nem szükségszerű, hogy egy intézménynek (mint amilyen a család) kizárólag a társadalmi tevékenységek egyik vagy másik aspektusából kelljen állnia. Az ideológiai tevékenység része lehet a társadalmi életnek, melynek gazdasági funkciója van. Valójában tehát ez zajlik a családban: társadalmi tevékenysége egyaránt újratermeli a munkaerő és a termelési viszonyok bizonyos aspektusait, és ebben az értelemben mondhatjuk, hogy a nukleáris család olyan kétarcú intézmény, amely egyszerre lát el az alapra és a felépítményre jellemző funkciókat.

A HÁZIMUNKA ÉS A TERMELŐERŐK FEJLESZTÉSE

A háztartás elválasztása a termelőeszközöktől a polgári korszakban súlyos következményekkel járt a családra nézve. Ez a szétválasztás vontja ki ugyanis a háztartási egységet az értéktörvény hatásköre alól. Az ipari termelésben a tőke fáradhatatlan hajtóereje biztosítja a lendületet a munka és a technológia megszervezésének állandó fejlesztéséhez, amely mindig is a tőkés rendszer védjegye volt. A tőkével való közvetlen kapcsolódás hiányában viszont ezek a fejlesztések nem jutnak el a háztartási munkaerő belső szerkezetéig, így a teljes tőkés korszak alatt egyszer sem történt jelentős strukturális átalakulás a háztartási munkafolyamat megszervezésében.

Az ipari termelésben az adott munkaidőegység alatt elért termelékenység-növekedés az értéktöbblet arányos növekedését eredményezi. Mivel ez növeli a profitot és versenyelőnyt biztosít a vállalatoknak, a tőkés fejlődés alaptörvénye, hogy a vezetőség állandóan keresi a termelékenység emelésének módját. Ez a tőkés fejlődés belső imperatívusza, amely a termelőerők átalakításának és fejlesztésének motorja a kapitalizmusban. Ez mind növekvő technológiai komplexitásban nyilvánul meg, illetve az annak megfelelő fejlesztésekben a munkaerő átfogó megszervezése és felosztása terén.

A háztartásban nem zajlott le ezzel összemérhető fejlődés, mivel az új technológiák megjelenésének gyakorlatilag nem volt hatása a munkaszervezésre. Száz évvel ezelőtt a háziasszony egyedül gürcölt a konyhában egy kis fatüzelésű kályha felett. Ma már elektronikus tűzhely és egyéb háztartási készülékek állnak rendelkezésére, de továbbra is egyedül és változatlan munkaszervezésben kell robotolnia. Dalla Costa pontos megállapításokat tesz erről: „amíg a háziasszonynak elszigeteltségben kell szülnie, felnevelnie és vigyázni a gyermekeire, a házimunkák magasfokú gépesítése ellenére nem jut szabadidőhöz, amikor elhagyhatná a háztartást. Mindig szolgálatban van [...], munkanapja nem azért nem akar véget érni, mert nincsenek meg a megfelelő gépei, hanem mert elszigetelt” (Dalla Costa 1972).

Az ipari munkafolyamat szüntelen fejlődése mellett a háztartási munkafolyamat azért stagnált tehát, mert a házimunka nem része a változó tőkének, nem órabérben fizetik, és ezért a tőkének nem fűződik érdeke az itt elért termelékenység emelkedéséhez. Hogy a háztartási teendőket egy vagy éppen négy óra alatt végzik el, nincs hatással a tőkére. Amíg a bérmunkás minden műszakban feltűnik, képes és szándékában áll dolgozni, ahogyan a jövőben a gyermekei is, addig csak ez lesz az, ami valójában számít. Ennek fényében cseppet sem meglepő, hogy a háztartás munkafolyamata van a legkevésbé hatékonyan megszervezve a kapitalizmusban. Éppen azért, mert hiányzik a folyamatos ösztönzés arra, hogy a hatékonyságfejlesztés érdekében újjászervezzék a házimunkát,

ez az egyetlen munkafolyamat, amelyet nem társadalmásítottak, noha nincs semmi olyan magában a munkában, amely gátolná azt.

Noha az ipari fejlesztés nincs közvetlen hatással az otthoni munkaszervezésre, az árucikkek fogyasztásán keresztül az új technológiák mégis utat találnak a háztartásba. Azonban ezeket itt a legkevésbé progresszív módon alkalmazzák, mivel a tőkeérdek a legkevésbé hatékony személyes fogyasztáshoz fűződik, hogy az egy főre eső elfogyasztott javak mennyiségét maximalizálják. Ennek az egyenlőtlen és kombinált fejlődésnek a következménye, hogy a háztartásokban úgy van jelen a legfrissebb technológia, hogy a munkaszervezés közben változatlan marad. Ennek a strukturálisan előidézett stagnálásnak több döntő következménye is van:

1. A tőkés társadalom korszakában a háztartási egység vitalitása és autonómiája folyamatosan erodálódott az ipari termeléshez képest. Az ipari fejlesztések szükségessé tették az ipari munkaerő korszerűsítését is, amit azonban a család elmaradott egységként képtelen volt elvégezni. A folyamatosan továbbfejlesztett munkaerő újratermelésének bizonyos kulcsmomentumait ezért az állam vállalta át (ahogy arról az oktatás átfogó és exponenciális fejlődése tanúskodik). Mindez nem csupán csökkentette a család társadalmi rendben betöltött szerepét, de még banálisabbá tette a házimunka természetét.

2. Amíg a munkásosztály széles rétegei a munkafolyamat újjászervezésén keresztül lényegesen magasabb szintre jutottak a technikai szakértelem és az általános ismeretek terén, addig a háziasszony nagyrészt ebből is kimaradt. A munkájából származó szakértelem és tudásszint alig fejlődött az elmúlt száz évben. A többi terület dinamikus fejlődő munkafolyamataihoz viszonyítva a háziasszony pozíciója a munkásosztály legalsóbb rétegein kívül minden más réteghez képest romlott. Az oktatás és kultúra általános fejlődése és kiterjesztése csak minimálisan mérsékelte ezt, ritkán jutva el a háziasszony nyilvános tértől elszigetelt helyéig.

3. A család mint társadalmi egység anyagi kiszolgáltatottsága saját strukturális alávettségéhez vezet a kapitalista társadalmi formában. A család kénytelen kilépni saját egységéből, hogy a szükséges létfenntartási eszközeit mind árucikkek, mind bér formájában megszerezze az árupiacról. A család osztályhelyzetét ezek a külső viszonyok határozzák meg, behatárolva tagjai lehetőségeit és létfeltételeit.

A család strukturális alávettségének ezt a három specifikus tényezőjét most el kell helyeznünk a tőkés rendszer tágabb dinamikáján belül. A tőke uralma alatt a termelési formák és viszonyok uralják az újratermelés formáit és viszonyait. A család, melynek kizárólag újratermelő funkciója van, teljes mértékben ki van szolgáltatva a meghatározottság e hierarchiájának. A tőkéhez való közvetett és közvetített viszonyánál fogva a család szerkezetét és munkáját külső, társadalmi egységétől idegen erők határozzák meg.

A tőke alábbi szakasza, amely leírja „a tőke egyéb fajtáinak” strukturális alárendeltségét az ipari tőkének, könnyedén alkalmazható a családra is. „Amilyen mértékben az ipari tőke a társadalmi termelést hatalmába keríti, forradalmasodik a munkafolyamat technikája és társadalmi szervezete [...]. A tőke egyéb fajtáit, amelyek letűnt vagy letűnő társadalmi termelési állapotokban előtte jelentek meg, nemcsak alávetik az ipari tőkének és funkcióik mechanizmusában neki megfelelően megváltoztatják, hanem ezek már csupán az ő alapzatán mozognak, s ezért ezzel az alapzattal élnek és halnak, állnak és buknak” (Marx [1885] 1968: 55). A családi egység vitalitása és autonómiája fokozatosan erodálódott a tőke fejvesztett „haladása” során, ebből fakadó hanyatlását pedig a legkülönbözőbb ideológiai beállítottságú társadalmi kommentátorok siettek diagnosztizálni. Szinte egyhangúan megállapították, hogy a család „válságba került”, noha általában a tüneteken keseregtek, anélkül, hogy az okokat megértették volna.

Ennél sokkal jelentősebb a nyugati háziasszonyok széles rétegeinek megmozdulása, hangos elégedetlenséggel reagálva a háztartási egység objektív stagnálására és elmara-dottságára, amely a közelmúltban céltudatos retorikává állt össze. A korábban atomizált elégedetlenség felhalmozódásának még el kell jutnia az életképes szervezeti formáig, hogy közvetlenül hatni tudjon az osztályharcra. Ahhoz, hogy felderítsük, milyen lehetőségei vannak arra, hogy küzdelmét a nyilvános térben folytathassa, ahol közvetlenül részt vehet a tőke uralmának forradalmi megdöntésében, előbb jobban meg kell értenünk a háziasszony helyzetének és funkciójának hatását tudatára.

MILYEN HATÁSSAL VAN A HÁZIASSZONY HELYE ÉS SZEREPE A TUDATÁRA?

A munkás és termékének elválasztását általában kizárólag a bérmunka sajátosságának tekintik. A marxistáknak, mivel általánosságban sem ismerték fel a háziasszony szerepét a tőkés termelési viszonyokban, törvényszerűen az is elkerülte a figyelmét, hogy ez az elválasztás más módon ugyan, de a házimunkában is végbemegy.

A kapitalizmussal az ipari és a házimunka kettévált, és ez a munka helyszíneinek elkülönítését is jelentette. A nemi alapú szétválasztás a munkanap során a két nemet fizikailag is elkülöníti egymástól. Ez a háziasszonynak nap mint nap kényszerű elszakadást jelent munkája termékétől, azaz férjének és gyermekeinek életkapacitásától, melyet egy számára idegen termelés fogyaszt el. A munkás ezután holtfáradtan, munkaerejét teljesen kimerítve tér haza. Feleségének ezért ideje nagy részét arra kell fordítania, hogy férje viszszerjéje kapacitását, amely kitar a következő műszak végéig. Munkájának egész jellege személyi szolgáltatás – szó szerint szolgálat, hogy mások élhessenek. Az önfeláldozást

a család érdekében ezért mint a „jó” háziasszony elvárt magaviseletének egyik elemét határozzák meg.

Ha a férj a munkáscsalád egyetlen jövedelemforrása, akkor az ő jólléte mindennél előbbre való. A családnak ezért úgy kell tekintenie az egészségére és munkaképességére, mint a legsérülékenyebb árucikkükre. A munkaerőpiac ingadozó bérei, az elbocsátások, sérülések, betegségek vagy sztrájkok mind-mind közvetlenül visszahatnak a munkás családtagjaira. Ez lappangó szorongáshoz és bizonytalanságérzethez vezet, jelentős terhet róva a családi egységre.

Hasonló a helyzet a gyermekekkel, akik a jövő munkásárucikkjei. A munkaerőpiac általános feltételeiről, melyek fogják határozni pénzben kifejezett értéküket, legfeljebb sejtéseik lehetnek. Ez a jövőorientált bizonytalanság védelmező szerepbe kényszeríti a szülőket. Gyakran érzik kötelességüknek, hogy gyermekük számára elérjék a felfelé irányuló mobilitást, és ez az igyekezet gyakran a generációk közötti szolidaritás gyengüléséhez vezet a munkásosztályon belül.

A háziasszony kizárása a bérügyletekből a férjétől való teljes anyagi függőséget jelenti, aki a béréből látja el őt és gyermekeiket a létfenntartáshoz szükséges pénzzel. A bér kézhez vételével a munkást illeti a jog, hogy döntsön annak felhasználásáról. A bér családon belüli elosztása a férj és feleség között négy szemközt zajlik le, anélkül, hogy bármilyen szerződés védené az utóbbi érdekeit. A férj „ad” pénzt a hétre, és a nőnek „kérnie” kell, ha még többre van szükség.

Az általánossá vált árutermelés társadalmi viszonyai között „a magánmunkák valójában csak azon vonatkozások révén érvényesülnek a társadalmi összmunka tagjaiként, amelyekbe a csere a munkatermékeket és ezek közvetítésével a termelőket helyezi” (Marx [1967] 1967: 75). A háziasszony munkája és ő maga sem tud érvényesülni, mivel munkájának értéke rejtve marad, és még fizetést sem kap, amellyel igazolhatná azt. Attól, hogy munkájának terméke egy másik személy fenntartásában testesül meg, nem ismeri fel világosan annak tőke általi elsajátítását és a tőkéhez való kapcsolódását sem.

Ennek következtében a háziasszony által elvégzett munka mint „valódi” munka eltűnik. Ezt a láthatatlanná válást hétköznapi beszélgetéseink fordulataiban is tetten érhetjük:

Tanár: Ki dolgozik a családokban, Jimmy?

Jimmy Jones: Az édesapám.

Tanár: Asszonyom, maga nem dolgozik?

Jimmy anyja: Nem, kérem, én háztartásbeli vagyok.

A bérmunkások legalább közvetlenül kapcsolódnak a tőkéhez. Munkájukat általában nem tartják értelmetlennek, vállaltan csak a fizetésért dolgoznak. Így minden rossz érzés nélkül

nyilváníthatják munkájukat elidegenítőnek és táplálhatnak ellenséges érzelmeket főnökük iránt. Egy háziasszony ezt nem teheti meg. Fizetés hiányában, amely igazolná robotolása értékét, munkáját nem tudja gazdasági kifejezésekkel leírni. Munkája „a család iránti odaadásból végzett szeretetszolgálat”. A háziasszony, aki bevallja, hogy utálja a munkáját, az nem „jó anya”. Ezért rendszerint elnyomja magában elidegenedettséget, hogy elkerülje a büntudat és az önmagával szembeni elégedetlenség okozta mentális összeomlást. Ennek az a végeredménye, hogy a házimunka a sors rendeltetéseként jelenik meg, mint a nő természetes hivatása és kötelessége.

A CSALÁDI ÉLET PRIVATIZÁLÁSA

A család tőkés termelési viszonyok által kijelölt helyzetének egyik jelentős következménye volt a családi élet privatizálása. A család elkülönítése a munkahelytől tevékenységét (különösen a háziasszonyét) is elválasztotta a nyilvánosságtól. A család szó szerint atomizált lakóegységekben telepedett le, zárt ajtók mögött. Az otthon a tőkés társadalmakban építészetiileg is úgy lett kialakítva, hogy erősítse a család magánjellegét.

Ezzel párhuzamosan a társadalmi élet minden szegletében eluralkodtak az árukapcsolatok. Innentől minden nyilvános társadalmi érintkezésre rányomta bélyegét a csereérték felsőbbrendűsége. Ennek nyomán eltűnt a közsférából a társadalmi cserekapcsolatok személyes szintje. Az intimitásra, baráti kapcsolatokra, spontaneitásra, nyugalomra és megerősítésre irányuló emberi szükségleteket a tömegkultúra társadalmilag csődöt mondott közsféréja többé nem biztosítja. Az embereket így szó szerint a magánéletbe hajszojják, hogy ott kíséreljék meg kielégíteni ezeket a szükségleteket. A nyilvános térbe való mindennapos belépést tehát a visszavonulás ideje hivatott kiegyensúlyozni. A privatizált családi otthon úgy funkcionál, mint az az élettér, amely az általános társadalmi feszültségeket kiszorítja és elnyeli. Ebben a háziasszony központi szerepet játszik: a köz- és a magánsféra felfokozott dichotómiája idején elsősorban rá hárul a feladat, hogy a magánéletben kirobbanó közéleti feszültségeket a család koordinálásával feloldja. Minden családi konfliktust rövide kell zárnia vagy legalább gondoskodnia róla, hogy az a négy fal között maradjon. Ha a családi viszály átcsap a közsféréba, a nőket hibáztatják, amiért nem tudták kezelni a feszültséget. Közsféra és magánsféra nagyfokú differenciálódása erősíti az otthon atomizált gettójellegét, amely meggátolja a háziasszony társadalmi fejlődését.

A HÁZIASSZONY POTENCIÁLJÁNAK MÉRLEGELESE A POLITIKAI KÜZDELEMBEN

Mivel a háziasszony atomizált és nem kapcsolódik közvetlenül a tőkéhez, rendkívül nehéz felismernie elnyomásának forrását a férjén túl, aki közvetlenül vesz részt abban. Ez nem pusztán észlelési probléma, sokkal inkább az ellenállási lehetőségek objektív korlátozottsága, amely jellemzően passzivitáshoz és beletörődéshez vezet. Elszigetelt lázadása a tőkére nem jelent veszélyt, viszont közvetlenül árthat vele férjének és gyermekeinek. A háziasszony nem tagja semmilyen szakszervezetnek, munkájának megtagadását pedig a törvény bünteti. A háziasszonynak valójában állandóan egy tiltó határozat árnyékában kell élnie, a sztrájkolással ugyanis kockáztatná, hogy elveszik tőle gyermekeit. Ezért ilyen ügyek ritkán kerülnek a törvényszék elé, az anyaság ideológiája egy efféle tettnek még a gondolatát is elnyomja. A háziasszony számára a lázadás egyszerre objektíve kivitelezhetetlen és szubjektíve elgondolhatatlan.

A háztartás fogságában, szembeállva férjével és gyermekeivel, az alárendeltség és lealacsonyítás elleni küzdelmét – a politikai küzdőtértől elválasztva – csak a családi harcokban tudja lefolytatni. A munkáscsaládok története a polgári korszakban családi viszályok története, amelyek azonban a legritkább esetben vittek közelebb a megoldáshoz. A háztartási munkamegosztásról folytatott családi vita csak akkor válik előremutatóvá, ha a nők munkalehetőségekhez jutnak, és a közösség meghatározó szereplőivé válhatnak (az elmúlt évtizedben sok nő számára újra lehetőség nyílt erre, ez azonban korábban nem volt jellemző a polgári korszakra).

Feltételezhető, hogy a munkásosztály alapvető strukturális törésvonala a háztartási és ipari egységekre történő felosztása. Minden (faji, foglalkozás szerinti stb.) szétválasztás gyengíti a munkásosztályt a tőke elleni küzdelemben, azonban a nemi alapú szétválasztás speciális jellegéből adódóan képes elfedni a proletár erők egységére tett káros hatását és ezzel jelentősen megnehezíti beazonosíthatóságát és felszámolását.

A nemi alapú szétválasztás a családi egység privatizált, intim terepén belül történik. Egyik osztályon belüli törésvonal tapasztalata sem ilyen személyes és privát, éppen azért, mert egyik sem épít ilyen mértékben egy privatizált gyakorlatra. Ez okozta a nők megannyi küzdelmének bukását, és a viták módjának személyessé válását. A kapitalista társadalmi formában meghatározott helyzetük objektív korlátozottsága folytán éppen a tömegeket megmozdítani képes politikai harcot nem tapasztalhatták meg. Az, hogy küzdelmeiknek nem volt közös terepe, történetileg jelentősen akadályozta a háziasszonyok radikalizálódását, hiszen a kollektív cselekvés erejét vagy a politikai önszerveződés gyakorlatát csak az együttes ellenállás során lehet felfedezni.

A háziasszonyok korlátozott helyzete azonban nemcsak a mozgósíthatóságukat akadályozza. Szélesebb történelmi perspektívából nézve a szocialista forradalomban betöltött szerepüket is korlátozza. Forradalmi átalakulás csak akkor lehetséges, ha a munkásosztály közvetlenül részt vesz a munka társadalmasításában, tehát mint osztály, a szocialista termelési mód előfeltételeit magában hordja. Amíg a háziasszonyok munkája privatizált, az új rendben betöltött szerepüket sem tudják előre meghatározni, amellyel produktív erejüket a régi rend gyakorlatának felszámolására fordíthatnák.

KILÁTÁSOK

Az, hogy nyíltan beszélünk ezekről a korlátokról, nem jelenti azt, hogy feladnánk a küzdelmet, vagy nem ismernénk el a háziasszonyok potenciális szerepét a politikai harcokban. A szocialista forradalomnak éppen ez az egyenlőtlen és kombinált természete az, amely lehetőséget ad a háziasszony számára, hogy a történelem színpadára lépve küzdjön a saját, valamint a munkásosztálybeli nők általános érdekeiért. Háziasszonyok mobilizációja a házimunka társadalmasításáért, az állam ellen, az árfigyelő bizottságokért stb. – ezek az akciók rendkívüli hozzájárulást jelentenének az osztályharc kibontakozásához, *különösen akkor, ha képesek ötvöződni a párhuzamosan zajló munkásmegmozdulásokkal.*

A forradalmak történetében számos példát találunk, melyekkel megvizsgálhatjuk a küzdelem különféle egyenlőtlenül fejlődött frontjai közötti kölcsönhatások természetét. Ez a kölcsönhatás a közös politikai érdekek felismerésében nyilvánult meg, illetve azokban az esetekben, amikor a küzdelmek fejlettebb formái példával szolgáltak mások számára. Ilyen körülmények között nem ritka, hogy a küzdelmek objektíve elmaradottabb csoportjai nagy léptekkel előretörnek és a maguk eszközeivel hozzájárulnak a forradalmi dinamikákhoz.

A kései kapitalizmus elhúzódo válsága közepette ez a lehetőség a háziasszonyok számára is fennáll. Ez szorosan kötődik a válság jellegéhez – a polgári viszonyok általános felbomlásához a társadalmi élet minden szintjén. A nők radikalizálódása csupán az egyik megnyilvánulása ennek a mindenre kiterjedő válságnak. Noha a múltban olyan atomizált és privatizált népeiségek mozgósítása, mint amilyenek a háziasszonyok, komoly nehézségekbe ütközött, a jövőbeli lehetőségeket nem szabad elvetnünk. A háziasszonyokat érintő nyomás kétségkívül fokozódik. Ők viselik elsősorban a reálbérek csökkenésének terhet, amitől az egész nyugati munkásosztály szenved. Amikor az infláció felfelé kúszik és a bérszabályozás életbe lép, a háziasszonyoknak fokozniuk kell a munkájukat, hogy a család bevételkiesését kompenzálják, megelőzve életszínvonaluk meredek zuhanását. Vagy munkát kell vállalniuk, hogy kiegészítsék a család jövedelmét, vagy még keményebben kell dolgozniuk

a háztartásban, hogy kijöjjenek a meglévő bevételből. Ezek hatására a háziasszonyok a dühüket az utcára viszik, a főbélőket, a vállalatokat vagy a kormányzatot vádolvá helyzetük miatt. Ennek nyomán a fogyasztói bojkottok, a bérsztrájkok, áellenőrző bizottságok és a nem megfelelő állami szolgáltatások elleni kampányok egyre gyakoribbak és harciasabbak lesznek. Ezek a mozgósítások valós potenciállal bírnak, különösen, ha csatlakoznak a munkásszervezetek folyamatos kampányaihoz. Így valóban erősíthetik a munkásság egységét, és egy pontig ellenszegülhetnek a munka nemek alapján történő szétválasztásának.

Azonban ha fel is tesszük, hogy ezek a mozgósítások sűrűsödni fognak, és nem futnak a reformizmus mellékvágányára, még akkor sem feltételezhetjük, hogy a háziasszonyok biztosítanak majd a nők küzdelmének döntő hajtóerejét. Ellenkezőleg, az 1960-as években az otthonukból a felsőoktatásba és az ipari termelésbe áramló nők hatalmas áradata volt az, amely megteremtette a nők radikalizálódásának materiális előfeltételeit az évtized végén. A fejlett kapitalizmusban a nők jelenleg a bér munkások 30-40 százalékat teszik ki, abszolút számuk és relatív arányuk pedig folyamatosan növekszik. A nőmozgalom vezető rétege főként a népesség e részéből nőhet ki a következő években, mintsem azoknak a csökkenő számú nőknek a köréből, akik továbbra is kizárólag háztartásbeliek. Azok a női bér munkások és egyetemisták a szakszervezetekben és az iskolákban, akik jelenleg is a férfiakkal való teljes egyenlőségért küzdenek, alkothatják annak a harcnak az élcsapatát, amely egyszer eltörli a nem szerint felosztott osztályokat. Elsősorban ők lesznek azok is, akik segítik majd a háztartásbeliek radikális női öntudatra ébredését. Ez a társadalomban betöltött objektív helyzetükből adódik, mely végső soron minden forradalmi stratégia kiindulópontja.

Fordította: Tillmann Ármin és Zemlényi-Kovács Barnabás
Az eredetivel egybevetette: Csányi Gergely és Sidó Zoltán

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benston, Margaret (1969): The Political Economy of Women's Liberation. In: *Monthly Review*, Vol. 21., No. 4.: 13–27.
- Dalla Costa, Mariarosa (1972): Women and the Subversion of Community. In: *Radical America*, Vol. 6., No. 1.: 67–102.
- Dobbs, Farrell (1972): *Teamster Rebellion*. Pathfinder Press.
- Engels, Friedrich ([1885] 1978): „Gertrud Guillaume-Schackhoz”. Levelek 1883–1887. 36. kötet. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiadó.
- Godelier, Maurice (1972): *Rationality and Irrationality in Economics*. NLB.

- Gough, Ian (1972): Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour. In: *New Left Review*, Vol. 76., No.1.: 47–72.
- James, Selma – Dalla Costa, Mariarosa (1973): *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Falling Wall Press.
- Marx, Karl ([1867] 1967): A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I. kötet. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl ([1885] 1968): A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. II. kötet. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl ([1932] 1977): Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl ([1905] 1976): Értéktöbblet-elméletek. (A "Tőke" IV. könyve). I. kötet. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiadó.
- Mitchell, Juliet (1966): Women: The Longest Revolution. In: *New Left Review*, Vol 40., No.1.: 11–37.
- Morton, Peggy (1972): Women's Work is Never Done, or the Production Maintenance and Reproduction of Labour Power. In: *Women Unite. An Anthology of the Canadian Women's Movement*. Canadian Women's Educational Press.
- Ollmann, Bertell (1971): *Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society*. Cambridge.
- Trockij, Lev (1953): *Problems of Everyday Life and Other Writings On Culture & Science*. Pathfinder Press.

Wilma A. Dunaway

A FÉLPROLETÁR HÁZTARTÁS A MODERN VILÁGRENDSZER LONGUE DURÉE-JE FOLYAMÁN*

* Eredeti tanulmány: Dunaway, Wilma A. (2012): The Semiproletarian Household Over the Longue Durée of the Modern World-System. In: *The Longue Duree and World-Systems Analysis*. Szerk.: Lee, Richard E. SUNY Press.

Wilma A. Dunaway a Fernand Braudel Központ Háztartások, Munkaerő és Világgazdaság kutatócsoportjához, továbbá ahhoz a vilárendszer-elemző hagyományhoz köthető kutató, amelyben Wallerstein korai történeti munkáit ért kritikák hatására a háztartásnak olyan koncepciója kristályosodott ki, amely hozzásegít a vilárendszer-szintű felhalmozási folyamatok megragadásához. Az e tanulmányban is megjelenő háztartás-koncepció szerint a háztartás a munkaerő-reprodukció alapvető helyszíne, mely különböző munkaformákat ötvöz, és amely a különböző munkaformák közötti hierarchiák fenntartásával integrálódik a tőkés vilárendszerbe. Ezeknek a hierarchiáknak a fenntartásával teszi lehetővé a tőkésék számára, hogy többletet vonjanak ki a háztartásokból, illetve, hogy láthatatlanná tegyék a nők reprodukív vagy informális termelő munkáját. Dunaway e tanulmányában szisztematikusan bemutatja, hogy a tőkésék hogyan vonnak ki többletet a háztartásokból.

Csak alulról – a legaljáról – látható egészként az egész.

— Smith et al. 1984: 146

Mi köze a kapitalizmusnak „a létra alján elhelyezkedő szerény életekhez?” – tette fel a kérdést Fernand Braudel (1973: 28–29, 445). „Minden” – válaszolta aztán – mivel a kapitalizmus „beolvasztja őket a játékába”. Braudel szerint a történelem „tájképek sorozata”, amelyek az emberi létezés két fő szintjéből állnak: egyrészt a nagy történelmi eseményekből, másrészt a „földszintből és az első emeletből”, amely „a mindennapi élet képeiben” lelhető fel (1981, 1: 559, 29). Braudel mellett érvelt, hogy a történész feladata a felső és az alsó szintek közötti dialektikus összjáték feltárása (1979: 16, 28–29). Ugyanakkor nehezményezte, hogy az alsó szintet túl sokszor hagyják figyelmen kívül, így a mindennapi élet „a történettudomány nagy hiányossága”. Azt állította, hogy nem érthetjük meg a történelem legösszettebb rétegét – a gazdaságot – anélkül, hogy megvizsgálnánk, hogy az emberek mindennapi életének etnografikus részletei hogyan fonódnak vele össze. Bár a gazdaságot úgy képzelte el, mint ami rendszeresen megújul, tartotta magát ahhoz, hogy a mindennapi élet egy „stagnáló történelem” óriási kiterjedésű rétege, amelyben a szegények életkörülményeinek deprivációja olyan apró részletekben alakul, hogy változatlanak tetszik. Braudel szerint a kapitalizmus *longue durée*-jét, „a szegények nagyléptékű inerciája” jellemzi, és múltjuk olyan történelem, amely önmagát ismétli, és folyamatosan megújuló ciklusokban működik (1981, 1: 318; 1980: 3, 31, 33).

Ahelyett, hogy drámai vagy hirtelen történelmi változásokat keresett volna, Braudel ragaszkodott ahhoz, hogy „a jelen és a múlt közötti finom, gyakran láthatatlan folyamatoságok feltárására kell törekednünk”, amelyek egy évszázad vagy ennél is hosszabb időszak

alatt történnek. Ha a kapitalista történelem *longue durée*-jét elemezzük, meggyőződése szerint fel fogunk fedezni „olyan évszázadokat, amelyekben van valami közös”, mivel „hosszú távon van egyfajta »horizontalitása« az időnek”. Amellett érvel, hogy a kapitalizmus bizonyos struktúrái „végtelen számú generáció számára válnak stabil elemmé: a történelem útjába állnak, akadályozzák áramlását és azzal, hogy akadályozzák, alakítják is”. Az ilyen struktúrák még akkor is kitartanak, amikor „ezernyi fordulat és törés változtatja át teljesen a világ felszínét” (1980: 172). A 16. század óta a félproletár háztartás egy ilyenfajta reziliens struktúra. Meggyőződésem, hogy nem tudjuk megragadni a kapitalista világrendszer történelmét anélkül, hogy láthatóvá ne tennénk a félproletár háztartás törékeny intézményének működését, amely mindig is ellátta a világ népességének túlnyomó többségét. Mivel vissza- és előrefelé is számos generáción átívelnek, egy évszázadot vagy annál többet is átszelve (Dickinson 1995: 19), e háztartások döbbenetes mértékű hasonlóságot mutatnak időben. Ezen kívül konzisztens mintázatokat lehet felfedezni egymástól nagyon különböző kultúrák és társadalmak között is.

„TÖRTÉNETI STAGNÁLÁS”: A FÉLPROLETÁR HÁZTARTÁSOK ÉLETKÖRÜLMÉNYEI

Hadd emeljek ki két szemléletes indikátort Braudel „történeti inerciájának” (1981, 1: 33) szemléltetésére. A kapitalizmus első háromszáz éve alatt az európaiak és ázsiaiak többségének otthonát a döngölt földpadló és a rossz közegészségügyi viszonyok jellemezték. A 18. és 19. század folyamán a földpadló továbbra is parazitákat és tartós megbetegedéseket okozó penészeket terjesztett, továbbá nedves hideget árasztott az európai, ázsiai és amerikai szegényekre. A gyarmatosított területeken a szegény fehér telepések, a rabslógák és az őslakos népek közösséget érezhettek az egyszobás falusi hajlékaikhoz tartozó hasonló földpadlóik révén (Dunaway 2008: 196–199). A kapitalizmus első évszázadához hasonlóan a modern világrendszer negyedik évszázadának háztartásai is a súlyosan nem megfelelő, ismétlődően járványokhoz vezető egészségügyi körülmények kockázatának voltak kitéve (Snowden 1995; Dunaway 2003). Ma világszerte a háztartások többségében a kisgyerekek továbbra is földpadlón másznak, tanulnak járni, majd betegednek meg. E földpadlók többsége nyomornegyedekben lévő kunyhók, illetve túlszűfolt falusi viskók aljából szolgál, amelyek biztonságos ivóvizet nélkülöző, vagy a haszonállatoktól nem elkülönítetten élő közösségekben találhatóak (UN-HABITAT 2003). A tizenhatodik századhoz hasonlóan a szegény országok jelenlegi népességének kevesebb, mint a fele él közegészségügyileg megfelelő körülmények között (UNICEF 2007: 24).

Három széles témakört járok körül, hogy megbecsüljem, milyen mértékben mutatják a félproletár háztartások „azokat a generációkon átívelő közös jellemzőket”, amelyeket Braudel megjósolt (1981, 1: 33; 1980: 172). Először megvizsgálom, hogy a proletarizáció és háziasszonyosodás (*housewifization*) ellentétes folyamatai hogyan formálták dialektikusan e háztartásokat. Másodszor leírom azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül a tőkék többletet vonnak ki és költségeket helyeznek ki ezekből a háztartásokból. Harmadszor megvizsgálom azokat a méltánytalan belső dinamikákat, amelyeken keresztül ezek a háztartások megpróbálnak túlélni.

Bár a félproletárok kis százaléka mindig is gazdagabb országokban létezett, a szegény országok háztartásaira fókuszálok, ahol e munkások többsége összpontosul. A történeti részletesség és a kortárs összehasonlítások érdekében 289 esettanulmányra hagytam, amelyek társadalmak és kultúrák széles és változatos körére terjednek ki. A világrendszer-elemzők már több mint negyven éve tanulmányozzák a félproletár háztartás és a szexizmus területét (Arrighi 1967; Wallerstein and Martin 1979; Wallerstein 1983). Kezdeti szakaszában ez a kutatás e korai elemzésekre, valamint az 1980-as években a *Fernand Braudel Központ Háztartások, Munkaerő és Világgazdaság* kutatócsoportjában aktívan tevékenykedő oktatókutatók és doktori hallgatók publikált munkáira támaszkodott. Ugyanakkor számos tekintetben megpróbálom újraértelmezni és kiterjeszteni ezeket a korai konceptualizációkat.

A KAPITALIZMUS SZIÁMI IKREI: PROLETARIZÁCIÓ ÉS HÁZIASSZONYOSODÁS

A nemzetközi fejlesztés szervezetei (ENSZ 1999), a radikális feministák (pl. von Werlhof 1984) és a világrendszer-elemzők (pl. Smith et al. 1984: 131–147) között széleskörű konszenzus van arról, hogy a világ munkásainak túlnyomó többsége soha nem proletarizálódott teljesen. A mainstream értelmezés szerint a világ nem bérmunkát végző munkásai „felesleges népesség”, akik nem tudnak eléggé helytállni ahhoz, hogy sikeresek legyenek a kapitalista rendszerben (Smith et al. 1984: 145). Ezzel szemben Immanuel Wallerstein amellett érvel, hogy azért van annyi nem bérmunkát végző munkás a világon, mert a proletarizáció redukálja a profitot a kapitalista világrendszerben (1983: 23, 36, 91). Következésképpen a „bérmunka partikularitása” történeti ismérve a modern világrendszernek (McGuire et al. 1986), és „a háztartások soha nem alakultak teljesen át úgy, hogy kizárólag a bérmunka díjazási mechanizmusára támaszkodjanak” (Stauth 1983: 289). Egyszerűen fogalmazva a teljes proletarizáció túlságosan költséges a tőkék számára, mivel a munkások teljes bérmunkába való integrálása „a tőkére helyezi munkaereje újratermelésének súlyát” (Broad 1991: 566). Valójában a nem bérmunka jellegű munkának sokkal

gyorsabban és konzisztensebben jelentek meg új formái annál, mint ahogyan a munkások a bérmunka rendszerbe integrálódtak (Hopkins és Wallerstein 1987: 773).

A KAPITALISTA CÉL: A FÉLPROLETÁR HÁZTARTÁS

A tőkések valóban mindeddig szorgalmazták a félproletár háztartások folyamatos fennmaradását, amely lehetővé teszi a „lehető legalacsonyabb bért” (Wallerstein 1983: 15), valamint a „bérek nélkül dolgozó termelők” kiszákmányolását (von Werlhof 1985: 15). A 16. század óta (Smith 1989) a bérek csak egy részét fedezik a munkaerő ellátásához és újratermeléséhez szükséges költségeknek (Dickinson 1995). A munkások következőképpen arra kényszerültek, hogy a nem bérjellegű jövedelemtől és erőforrásoktól függjenek (Smith és Wallerstein 1992: 254, 262). Claudia von Werlhof szerint „ezek a nem bérjellegű munkaformák a kapitalista világrendszer sajátos kényszereinek termékei (...) [E]zek az informálisan szerveződő relációk nem valami prekapitalista múlt továbbélését jelentik, és nem is csupán a nők alárendelésének egy módját (...) A nem bérjellegű munka a modern világrendszer tekintetében nem kevésbé »kapitalista«, mint a legfejlettebb robotizált üzemben végzett munka” (1983: 321). Egyrészt a kapitalizmusnak mindig is szüksége volt „a kis termelőkre, akiknek a munkaereje nem »hasznosul teljesen« és akik rendelkezésre állnak olcsó munkásokként” (von Werlhof 1983: 338). Másrészt a bérmunkások „csak marginálisan vagy csak részben proletarizálódnak, mivel életciklusuk folyamán a családjuk fenntartásához szükséges javak túlnyomó része a bérmunkán kívülről származik” (Arrighi és Saul 1968: 149).

A HÁZIASSZONYOSODÁS ELLENIRÁNYÚ FOLYAMATA

Azzal egy időben, hogy a kapitalizmus a *proletarizáció* irányába halad, a rendszer a bérmunkások létrehozását a *háziasszonyosodás* folyamatán keresztül ellensúlyozza. Mivel a láthatatlan háztartási munka a kapitalizmus strukturális szükséglete, a háziasszonyosodás az a folyamat, amelyen keresztül a tőkések elrejtik a tőkefelhalmozáshoz történő nem bérmunka és nem pénzjellegű hozzájárulást (von Werlhof 1983: 356). A valóságban a bérmunkás és a háziasszony a kapitalista termelés kontinuumának két pólusát alkotják. „Csak úgy folytatódhat a nők munkájának kétszeres kiszákmányolása, ha kívül maradnak a formális szektoron és társadalmilag háziasszonyként definiálódnak”, érvel Maria Mies (1981: 500). „A nők integrálása (...) a kapitalista felhalmozás világrendszerébe nem változtatta őket át szabad bérmunkásokká, és nem is fogja. Pontosan ez a tény – szabad bérmunkás helyett háziasszony mivoltuk – teszi lehetővé a tőkefelhalmozást.” Ennek

eredményképpen a bérmunka és a háziasszony parazita-jellegű viszonya alkotja „minden kapitalista termelési viszony alapját” (Smith et al. 1984: 140, 266).

Nem csoda tehát, hogy a proletarizáció lassan haladt és a világ népességének csak kis hányadát érintette eddig. Ehelyett a tipikus kapitalista munkás „a marginalizált, háziasszonyosodott, nem szabad munkás, akik nagyrészt nők” (Mies 1986: 116). Azáltal, hogy a háztartások fenntartását és újratermelését a kapitalista termelési költségek során kívül helyezi (von Werlhof 1985: 19), a háziasszonyosodás indokoltta teszi az alacsony béreket és láthatatlanná, valamint egyenlőtlenül megfizetetté teszi a világ munkájának nagy részét (Chang 1995). „A nők az optimális munkaerő, mivel mára univerzálisan »háziasszonyként«, és nem munkásként definiálják őket.” A munkájuk „elrejtve” és megfizetetlenül marad, akár a háztartási fogyasztásra, akár a piacra irányul, akár az informális szektorba ágyazódik, ahol alacsonyan árazódik be (Mies 1986: 116). A háziasszonyosodás, egyrészt, olyan mértékben volt a kapitalizmus funkcionális feltétele, hogy a modern világrendszerben a háztartási munka – és nem a bérmunka – volt a domináns (Smith et al. 1984: 141). Másrészt, a háziasszonyosodás „a piac nagy »Másik«-ja” (Dalla Costa és Dalla Costa 1999: 154), mivel a kapitalizmus „láthatatlanná tévő fátylat” helyez a háztartási munkára, különöse a nőkére (Blumberg 1979: 448). Valóban, „minden kapitalista élet egészének titka”, hogy a nem bérjellegű munka nyújtja annak a többletnek a jelentős részét, amelyet a tőkés felhalmoznak (Dalla Costa és Dalla Costa 1999: 176).

HOGYAN VONNAK KI TÖBBLETET A TŐKÉSEK A HÁZTARTÁSOKBÓL?

A bérmunka és a háziasszonyosodás közötti parazita-jellegű kapcsolatnak köszönhetően a világ munkásainak többsége félproletár háztartásokba szorul, ahol a tőkés könnyebben zsákmányolják ki a munkásokat (Dalla Costa és Dalla Costa 1999: 176). Ezek a háztartások voltaképpen a „humántőke-felhalmozás” helyszínei, mivel ezek termelik ki a jövőbeli munkaerő-kínálatot és hajtják végre azokat a befektetéseket a túlélés szükségletei és az oktatás, illetve az egészség terén, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a munkaerő életciklusa folyamán fennmaradjon (Terleckyj 1975: 230–31). E háztartások azonban egy további alapvető funkciót is betöltenek a kapitalizmus számára. Sokmillió strukturális egységet jelenítenek, amelyek lehetővé teszik annak elfedését, hogy a tőkés szisztematikusan vonnak ki többletet a munkásoktól és a nőktől. Mivel a tőkés többletet vonnak ki a háztartásokból, a fogyasztók sohasem fizetik ki semmilyen árucikknek a teljes költségét. Ha a tőkés megtérítenék a háztartások teljes rejtett hozzájárulását, kihelyezett költségeit és fizetetlen munkáját, ez olyan magasra vinné fel az árakat, hogy a legtöbb árucikk nem lenne versenyképes

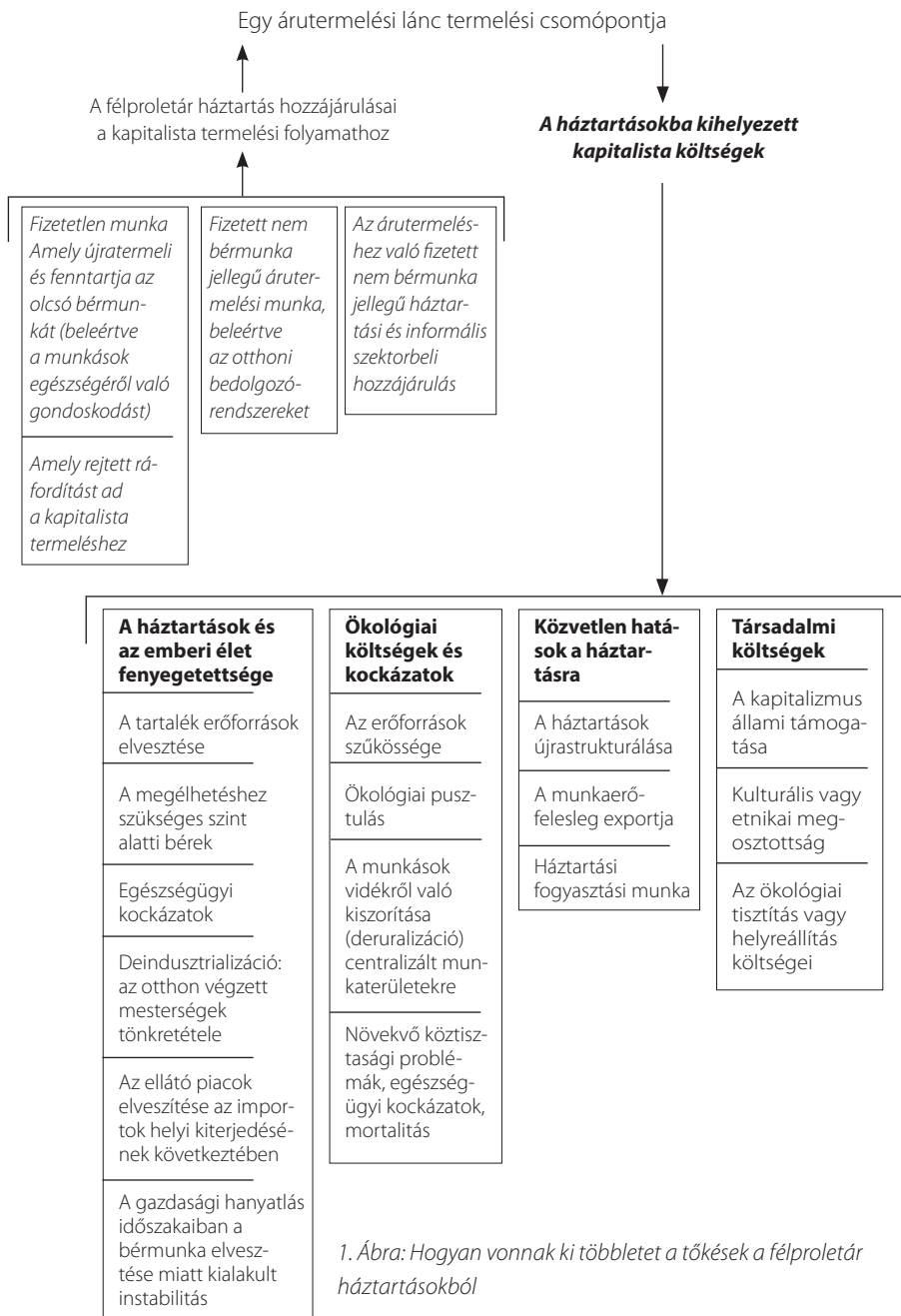
a világgazdaságban. Makro-strukturális szinten az árutermelési lánc az a globális mechanizmus, amelyen keresztül többlet vonható ki a háztartásokból (Dunaway 2001).

A HÁZTARTÁS REJTETT HOZZÁJÁRULÁSA A KAPITALISTA ÁRUTERMELÉSHEZ

Az árutermelési lánc nem csupán térbeli pontok hosszú sora, amelyeken egy piacképes termék előállítása érdekében mechanikus folyamatok zajlanak. Mivel egyenlőtlen cserék egymást követő rétegeiből áll, az árutermelési lánc csomópontok egymással összekapcsolódó hálózata, amelyeken a munkásokat közvetlen és közvetett módokon zsákmányolják ki a többlet kivonása érdekében. Sőt, valójában az árutermelési láncon belül minden csere egyenlőtlen, hiszen a termelőeszközök (beleértve a természeti erőforrásokat) eloszlása polarizált, nemcsak a csomópontok között, de minden egyes csomóponton belül (Dunaway 2001). Ahogyan az 1. ábrán látható, az árutermelési lánc számos strukturális lehetőséget nyújt a háztartásokból való többlet kivonására a következő módokon:

- Fizetetlen reprodukció és a munkaerő fenntartása
- Fizetetlen háztartási munka, amely kapitalista árucikk előállításához járul hozzá
- Alulfizetett háztartási és informális szektorbeli termelés, amely árutermelési láncokba integrálódik
- Bedolgozórendszerek
- Alacsonyabb csomópontokon elhelyezkedő háztartások által előállított többlet kivonása magasabb csomópontokon.

Fizetetlen reprodukív munka. Az árutermelési láncokhoz történő rejtett hozzájárulás első szintje a nőknek az új munkások újratermelésére és fenntartására szolgáló biológiai képességén keresztül történik. Történetileg a kapitalizmus a gazdaság látható és láthatatlan szektorra való felosztását idézte elő (Mies 1986: 100–10) annak érdekében, hogy magába tudja olvasztani a fizetetlen háztartási munka által termelt rejtett értéket. A formális gazdaságba csak az került, aminek a piacon értéke van, míg a háztartások termeléséhez és fenntartásához szükséges munka „nem-munkaként” értelmeződött újra. Az a munka pedig, amellyel a kapitalista munkahelyen vagy a piacon pénzt lehet keresni, „produktívként” definiálódott. Ezzel együtt a háztartáson belüli munka leértékelődött, azon a mítoszon keresztül, hogy az nem állít elő kisajátítható többletet (Secombe [1974] 2018: 33; Wallerstein 1983: 24). Bár nem a piacon árazódik be, a házimunkának gazdasági értéke van, és nem bérmunka jellegéből adódóan nagymértékben nyereséges is. A háziasszony fizetetlen munkája, a bérmunkában testesül meg, és közvetlen hozzájárulás a termeléshez.

A háziasszonynak nem kell eladnia a munkáját a tőkésnek ahhoz, hogy az gazdasági többletet generáljon. Először a férjjel cseréli el részleges létfenntartásért, ami aztán a férj munkájában jelenik meg létfenntartási elemként, a tőke számára ingyen rendelkezésre állva (Boydston 1986: 21–22). Emiatt a nemproletarizált munka elengedhetetlen a kapitalizmus számára, mivel az eredményezi a legmagasabb profitot, amikor a munka nem bérmunka jellegű formái támogatják a proletárok béreit (Wallerstein 1976: 279). A félproletár háztartásokban a béreket „a háztartási reprodukció szintje alá lehet csökkenteni, mivel a háztartás kiegészíti ezt a jövedelmet más jövedelemtermelő tevékenységekkel” (Wallerstein 1995: 5–6).

A kapitalista árutermeléshez való fizetetlen hozzájárulás. A rejtett hozzájárulások második szintje az olyan fizetetlen háztartási munkát jelenti, amely az otthoni kapitalista árutermeléshez járul hozzá. Kritikával illetem azt a nyugati feminista (pl. Mattheaei 1982) állítást, hogy a háztartás és a kapitalista vállalkozás két különálló szféra. E forgatókönyv szerint a háztartás elvileg a háztartási tevékenységek női szférája, míg a termelő folyamat a férfiak dominálta kapitalista szférába van kiszervezve. A nők otthoni munkáját „a munka piac előtti formájaként” írják le, amely szerint a háztartás soha nem vesz részt olyan jövedelemszerző tevékenységekben, amelyek nyilvánosan jelennek meg a piacon. E kettős tipológiában a háztartás a nők fizetetlen és a férfiak fizetett munkájára hagyatkozik, így ez a konceptualizáció a munkaerő fizetetlen reprodukcióján, illetve a háztartás fenntartásán kívül minden háztartási munkát figyelmen kívül hagy. A valóságban a félproletár háztartás a termelés színtere, ahol a tagok egyidejűleg termelnek használati értéket és csereértéket (Blumberg 1979). Minthogy a kapitalizmust egyidejűleg támogatták reprodukzív munkával és fizetetlen piacra irányuló munkával, a háztartások voltak „a felhalmozás pillérei” a világrendszer történetében (Smith et al. 1984). A nők és a lányok például nagyobb valószínűséggel végeznek fizetetlen munkát családi vállalkozásokban vagy mezőgazdaságban (ENSZ 2003: 109–127). A mezőgazdasági háztartásokban például a nők munkája rejtve marad a kivitelre élelmiszert termelő felnőtt férfiaké mögött (Mies et al. 1988; Dunaway 1995). Gyakorlatilag minden feleségtől és a gyerekek nagy részétől elvárás, hogy segítőként munkával járuljanak hozzá a férj piacorientált termeléséhez, de a „családi munka” sem gazdaságilag nem értékelt, sem társadalmilag nem elismert (Boydston 1986: 9).

A kapitalista árutermeléshez való alulfizetett hozzájárulás. A rejtett hozzájárulások harmadik szintjéről akkor van szó, amikor a háztartások és a nők alacsony fizetséget kapnak a kapitalista termelési folyamathoz való nem bérmunka jellegű hozzájárulásukért. A tőkésnek nem csupán a fizetetlen háztartási munkán keresztül vonnak ki többletet, mivel a háztartáson belül végzett fizetett munka szintén leértékelődik és láthatatlanná válik. Ha kevés figyelmet

fordítunk azokra a bérmunkásokra és nem-bérmunkásokra, akik *közvetlenül* vesznek részt az áru előállításában, három típusú rejtett munkabeli hozzájárulást hagyhatunk figyelmen kívül. Az informális gazdaságon vagy az illegális szektorokon keresztül a háztartási ellátási tartalék közvetlen és közvetett módon is beáramolhat a termelési folyamatba (Dunaway 2008). Az informális szektor olcsóbb árukat nyújt a kapitalista munkások számára, és az informális árucikkek és szolgáltatások rutinszerűen integrálódnak a kapitalista árutermelési láncokba (Portes 1983). A periféria régióiban a nők és a gyerekek háztartásalapú hozzájárulása az árutermelési láncokhoz – ide tartozik az ökológiai erőforrások összegyűjtése és a hulladékból az újrahasznosítható dolgok összeszedése – a piaci ár alatt árazódik be (Mies 1986; Dunaway és Macabuac 2007). A nem bérmunkás háztartási munkások lokálisan és globálisan is élelmiszerral, nyersanyaggal és egyéb hozzájárulásokkal látják el a kapitalista termelési folyamatot (Dunaway 1996). Noha háztartásalapú munkájuk piaci árucikkek előállítására, illetve az exporttermelési folyamat számára informális szektorbeli hozzájárulásra irányul, e hozzájárulás a piaci alatti szinteken árazódik be (Mies 1981).

Bedolgozórendszerek. A rejtett hozzájárulások negyedik szintje az, amelyben a munkások olyan termékek és szolgáltatások otthoni előállításában vesznek részt, amelyek az árutermelési láncokba integráltak. Ilyen bedolgozórendszerek a 16. század óta tartós jellemzői a kapitalizmusnak (Braudel 1981, 2: 298–299), és „a feminizáció kulcsfontosságú dimenziója strukturális jellegűnek” (Tabak és Crichlow 2000: 66). A kapitalizmus *longue durée*-je folyamán a nők darabbéres munkát végeztek háziipari és bedolgozórendszerekben keresztül (Littlefield és Reynolds 1990; Dunaway 1994, 2008). A szegény országokban az iparágak a nem-bérmunkásokat közvetlenül integrálják az árutermelési láncokba alkalmi jellegű munkán és egyéb otthon végzett szerződéses munkákon keresztül (Smith et al. 1984, Beneria és Roldan 1987; Ward 1990).

Azáltal, hogy bedolgozórendszereket alkalmaznak, a tőkés korábbi termelési formákhoz tudnak visszatérni, amelyek olcsó nem bérjellegű munkákon, valamint olyan olcsó anyagi hozzájárulásokon alapulnak, amelyeket a háztartások szolgáltatnak (Portes 1983: 171). A nem bérjellegű munkának e formái a mai korban is általánosak a világ minden részén (Mies 1981; Nash és Fernandez-Kelly 1983; Beneria és Roldan 1987). E kizsákmányoló mechanizmusokon keresztül a tőkés a termelés költségének jelentős részét helyezik ki a háztartásokra oly módon, hogy messze a gyári munkásoknak fizetett bér alatti szinten fizetnek. A háztartások viselik a munkások ellátásának, a fizetetlen gyerekek integrálásának, a felszerelésnek, az elektromosságnak és a kiegészítő termékeknek és szolgáltatásoknak a költségeit, valamint az ökológiai károkozással kapcsolatos minden nyilvános elszámoltathatóságot is. Sok ázsiai nő „háziasszonyosodott” (Mies 1986) annak érdekében, hogy alacsonyan fizető darabbér-szerződéseken keresztül integrálódva hozzájáruljon a textil

árutermelési láncokhoz (Mies 1981). Az árutermelési láncokhoz való munkabeli hozzájárulásuk jelentősége ellenére az otthon dolgozók nyilvánosan láthatatlanok, mivel nem tartják őket számon sem a nemzeti statisztikákban, sem a bérmunka jellegű munkaerő részeként (Beneria és Roldan 1987).

Az alacsonyabb csomóponton termelt többlet kivonása magasabb csomópontokon. A rejtett hozzájárulások ötödik szintjéről akkor beszélhetünk, amikor az árutermelési lánc egy alacsonyabb csomópontján lévő nők támogatnak magasabb csomóponton elhelyezkedő háztartásokat, munkásokat vagy fogyasztókat. Gyakorlatilag az árutermelési lánc egy olyan hálózatot strukturál, amelyben a magasabb csomópontokon elhelyezkedő fogyasztó és dolgozó háztartások hasznot húznak az alacsonyabb csomópontokon lévő háztartások kiszákmányolásából. Például a Fülöp-szigetéről garnélarakot exportáló árutermelési láncon keresztül a tőkésék nem-bérmunkás termelőket szákmányolnak ki annak érdekében, hogy élelmet exportáljanak a centrumbeli munkásosztály részére. Ebben a kontextusban az alacsony bérek, az alultápláltság, valamint a fülöp-szigeteki létfenntartásért halászatot végző háztartások lepusztított ökoszisztémája az, ami alacsonyan tartja a garnélarák globális árát, lehetővé téve, hogy a távoli fogyasztó a termelés valódi költségeit elkerülve alacsony árat fizessen ezért a luxusélelmiszerért. Miközben a távoli halászfleléség és a gyermekei nélkülözik az elengedhetetlen fehérjét és vasat, a japán munkásosztálybeli háziasszony jóllakatja gyermekeit azokból a rejtett fülöp-szigeteki áldozatokból, amelyekért nem fizet (Dunaway és Macabuac 2007).

HOGYAN HELYEZIK KI A TŐKÉSEK A KÖLTSÉGEKET A HÁZTARTÁSOKRA

E rejtett félproletár hozzájárulásokon felül a tőkésék a termelési költségeknek a háztartásokra és az őket ellátó ökoszisztémákra való kihelyezésével maximalizálják a profitot. Valójában a tőkésék az árutermelés tényleges költségének legnagyobb részét kihelyezik. „A kihelyezett költségek azok a láthatatlan és ki nem fizetett számlák, amelyek az egyenlőtlen csere további komponensei. A kapitalizmus normális működésének velejárói, és minden árutermelési lánc minden egyes csomópontján/kapcsolatánál megtalálhatók” (Wallerstein 1995). A *longue durée* folyamán a háztartások hat szinten szívták fel az árutermelési láncokból a termelési és terjesztési költségeket (ld. 1. ábra):

- A bérmunkások reprodukciója, fenntartása és az egészségükről való gondoskodás
- A háztartásokat és a túlélést érintő fenyegetettség

- A háztartások újrastrukturálása, hogy reagáljanak a kapitalista változásokra és a gazdasági válságra
- A munkaeerő-felesleg exportja
- A kapitalista termékek fogyasztására irányuló háztartási munka
- A nők és lányok által viselt nagyobb kockázat.

A bérmunka költségei. A legalapvetőbb szinten a kapitalizmusnak a nőket „a kizsákmányolás láncának legutolsó láncszemeivé” változtatja, „fizetetlen munkájuk révén lehetővé téve a munkaeerő reprodukcióját” (Mies et al. 1988: 29). Így a kapitalizmus az anyákra helyezi ki a munkások egymást követő generációinak megszülésével és felnevelésével járó költségeket.¹ A kapitalizmus azonban, annak ellenére, hogy e természetes női hozzájárulástól függ, a gazdasági szférán kívül helyezte a gyerekeknevelést (Sen 1980: 82). Továbbá a háztartás az a helyszín, ahol a nők fizetetlen munkát végeznek a háztartás bérmunkás tagjai számára. Annak érdekében, hogy előállítsák, ami a család túléléséhez szükséges, a nők a formális kapitalista struktúrákon kívüli „árnyékmunkát” végeznek (von Werlhof 1985). A háziasszony ugyanakkor nem egyszerűen haszonértéket hoz létre. Ellenkezőleg, „a háziasszony produktivitása a (férfi) bérmunkás produktivitásának előfeltétele.” Ily módon a háziasszony munkája „nem áll kívül az értéktöbblet-termelésen”, hanem „a kapitalista felhalmozás folyamatának bázisa” (Mies 1986: 31).

A túlélést érintő fenyegetettség. A kihelyezett költségek második kategóriája a háztartás túlélését érintő fenyegetettségek közül áll. A *longue durée* folyamán a kapitalizmus a háztartások alapvető túlélési szükségleteihez szükséges erőforrások krónikus szűkösségét generálta. A kapitalizmus „mindig is fenntarthatatlan volt, mivel kezdetektől fogva és ma is pusztítást és éhezést vetít előre az emberiség egyre nagyobb része számára” (Dalla Costa és Dalla Costa 1999: 17). Bár a kapitalizmus nem képes növekedni a világ háztartásainak kizsákmányolásából származó profit nélkül, a modern világrendszer fenyegeti ezek túlélését azért, hogy a világ vagyonát és erőforrásait nagyon kevés kézben összpontosítja. A félproletár munka szuper-kizsákmányolásán keresztül a tőkés, „olyan sokat” sajátítanak ki, „a munkások munkájának gyümölcséből, hogy a munkások nem tudják eltartani magukat vagy újratermelni munkaeerőjüket” (Frank 1981: 87). Emellett a szegény országokban a tőkés vállalkozások a munkásoknak egy kisebbségét célozzák, miközben „a többséget megakadályozzák abban, hogy belépjenek az exportorientált gazdaságpolitikák által támogatott foglalkozási résekbe.” Ennek eredményeképpen „a munkások életük korábbi pontjain elhagyják a bérmunka jellegű foglalkozásokat és az önfoglalkoztatást, és korábban és

¹ A legdrágább kihelyezett költségeket talán a kapitalista munkák végzése közben megsérült munkások orvosi kezelése és ápolása jelentik.

fiatalabban válnak eldobhatóvá, mint a múltban” (de la Rocha 2001: 92, 88). Ezen felül a kapitalista árutermelési láncok importokkal váltják fel a háztartási kézművesseget, valamint a helyi fogyasztási cikket nagy arányban fogják be exporttermelésre.

A tőkés a háztartás ellátásához létfontosságú földet és természetes erőforrásokat is kisajátítják és lepusztítják. A modern világrendszer minden történelmi időszakában a csökkenő biodiverzitás és az édesvíz válsága jellemezte. Az ipar által generált globális felmelegedés tengersizemeléshez és a periféria elszivatagosodásához vezetett. A kapitalista mezőgazdaság olyan nagymértékben pusztította a világ termőtalaját, hogy a megművelhető föld aránya kritikus szintre csökkent (Goldfrank et al. 1999). Mivel a mezőgazdasági termelés növekvő mértékben integrálódott a világ árutermelési láncába, az önellátás az élelmiszer terén meredeken csökkent a szegény országokban. A periféria országai ma a helyi fogyasztáshoz szükséges élelmiszer kétharmadát vagy még nagyobb hányadát importálják, ami magasabbra emeli az alapvető túlélés szükségleteinek árát, mint amit a szegények megengedhetnek maguknak (Spielfeld 2000). A kapitalizmus *longue durée*-je folyamán a szegények soha nem részesültek igazságosan a világ élelmiszerkészletéből (Braudel 1981, 1: 104–180). 1990 óta emelkedett az éhező és alultáplált emberek aránya a világon, és a fejenkénti kalóriabevitel egyenletesen csökkent a szegény országokban (Patnaik 2008).

A háztartások határainak újrastrukturálása. A kihelyezett költségek harmadik kategóriája annak az eredménye, amikor a háztartások határai és belső dinamikái újrastrukturálására kényszerülnek annak érdekében, hogy ellenálljanak a kapitalista változásoknak. A kapitalizmus *longue durée*-je folyamán a háztartások ismétlődően „újradefiniálódtak és újraformálódtak annak a vonzásnak és taszításnak a részeként, amely a világméretű felhalmozást alkotja” (McGuire et al. 1986). Következésképpen egy adott földrajzi terület kapitalista inkorporációja hatásainak mérsékléséhez szükség van a háztartások újrastrukturálására (Wallerstein 1983: 39), annak érdekében, hogy ellensúlyozzák egy adott területen a kapitalizmus kiszélesedését és elmélyülését, vagy azért, hogy a világgazdaság gazdasági ciklusaihoz alkalmazkodjanak (Smith és Wallerstein 1992: 19–21). Még abban az esetben is, amikor a kapitalista államok a proletarizáció felgyorsítását célzó szakpolitikákat vezettek be, a munkások túlnyomó hányada marginalizált maradt a bér-munka jellegű foglalkozásokkal szemben (Arrighi 1970; Munslow és Finch 1984: 121–147). Ennek eredményeként a háztartások ismétlődően az összetételük megváltoztatására kényszerültek a kapitalizmus okozta növekvő nyomorra adott válaszként (Korzeniewicz és Smith 1996: 133–150).

A munkaerő-felesleg exportja. A kihelyezett költségek negyedik kategóriája a háztartások szétszakításából származik, melyet a munkaerőfelesleg exportja okoz. A tőkés a modern világrendszer minden egyes évszázadában destabilizálták a háztartásokat oly módon, hogy a munkaerő vándorlásával tagokat vontak el tőlük (Boss 1993; Gisbert et al. 1994), beleértve ebbe a rabszolgakereskedelmet (Dunaway 2003). Az államok annak érdekében, hogy olcsó munkásokat biztosítsanak a foglalkoztatóknak, a történelem során gyerekeket emeltek ki a félproletár háztartásokból és szegődtek tanoncként vagyonos munkáltatókhoz (Dunaway 2008). Annak érdekében, hogy a kapitalista munkaerőt a városokba koncentrálják, a tőkés minden történelmi időszakban elnéptelentették a vidéki területeket, gyengítve ezzel létfenntartó kapacitásukat (Goldfrank et al. 1999). Az 1970-es évektől kezdve a nők reprodukív munkája olyan módon strukturálódott és oszlott el újra nemzetközi szinten, hogy a centrumbeli háztartási „gondoskodó” munka a periférián élő nőkre háruljon, amit jól mutat a házcselédek jelenlegi transznacionális vándorlása, a nemzetközi csecsemőpiac megjelenése, valamint a virágzó nemzetközi szexturizmus-ipar (Dalla Costa és Dalla Costa 1999). Annak érdekében, hogy a migránsok távoli országokban vállalhasanak munkát, a mai „transznacionális családok” (Boss 1993; Parrenas 2005) felszívják az elvándorolt tagok kieséséből származó hiányokat. A „gondoskodás nemzetközi transzferén” keresztül a vándorló házcselédek reprodukív munkája a periféria gyermekeiről a gazdagabb országokban élő középosztálybeli nőkre helyeződik át. Cserébe a migráns nőknek a saját gyerekeikről való gondoskodást és a fizetetlen háztartási munkát a saját országukból származó szegényebb nőkre kell hogy áthelyezzék (Parrenas 2000).

Fizetetlen fogyasztási munka. A kihelyezett költségek ötödik kategóriája a fizetetlen fogyasztási munka, ami alacsonyan tartja a kapitalista elosztási költségeket. Mivel a tőkésnek „olyan alakzatú háztartásokat [kell] kialakítani és fenntartani, amelyek optimális piacot jelentenek a piaci áruk számára” (Wallerstein et al. 1982: 441), az emberek egyre inkább függenek a piactól az alapvető szükségleteik ellátásában. John Kenneth Galbraith közgazdász megállapítása szerint „a fogyasztás mennyisége és diverzitása növekszik, és ezzel együtt a háztartásvezetés feladatainak száma és komplexitása is. Az idő elosztása a háztartással kapcsolatos különböző feladatok (...) és a fogyasztás módjai között egyre összetettebb és megterhelőbb feladat. Következésképpen, és paradox módon, a nők kétkezi munkája egyre fáradtságosabb” (Lloyd 1975: 112). Az árucikkek megkeresésével és megvásárlásával, összeállításával és hasznosításával, valamint ehető formában való elkészítésével a fogyasztó-háziasszony fizetetlen munkát végez „annak érdekében, hogy csökkentse a tőke megtérülés költségeit” (Mies 1986: 126). Ahogyan a szegény országok egyre inkább függenek az élelmiszer-importtól, a nőknek mindennap meg kell dolgozniuk azért, hogy megtalálják elérhető áron a szűkös árucikkeket, hogy hazaszállítsák őket,

és hogy előkészítsék őket a fogyasztásra. Ugyanakkor a háztartás felszívja azoknak az élelmiszercikkeknek a növekvő árait is, amelyeket korábban háztartási ellátás vagy informális szektorbeli tevékenység révén lehetett megszerezni (von Werlhof 2007). Ezen felül a háztartási munka kapitalista árucikkek szerzése felé történő átszervezése a kézműves termelés csökkenéséhez vezet, ami háztartások ezreinek megélhetésébe kerül (Wallerstein és Martin 1979: 198; Dunaway 1994).

A nők és lányok által elszenvedett nagyobb kockázat. Ez jelenti a kihelyezett költségek hatodik kategóriáját. Mivel az egyenlőtlenségek annyira erősek, könnyű hibásan azt feltételezni, hogy a félperiférián minden férfi, nő és gyerek ugyanolyan fokú nyomorban szenved. A világrendszer azonban „a patriarchális viszonyoknak egy modern formájú” struktúráját hozta létre, „amelyben a nők megtapasztalt társadalmi valósága nagyon különbözik férfitársaiknál tőke és munka tekintetében” (Salleh 1994: 108–109). Következésképpen a periférián élő nők és férfiak a kirekesztésnek és a szegénységnek nem egyforma fokát tapasztalják meg. Ezért ha meg akarjuk ragadni a háztartás működését, fel kell ismernünk, hogy a félproletárok között két osztálya van az embereknek: a kétszeresen kiszákmányoltak (a nők) és azok, akik egyszerre kiszákmányoltak és kiszákmányolók (a férfiak). „A férfiaknak társadalmilag lehetősége van arra, hogy (részben vagy egészben?) kompenzálódjanak a kiszákmányolásukért”, magyarázza von Werlhof, „azáltal, hogy kisajátítják a nők munkaerőjét, illetve szexualitását és testét” (1980: 40–41).

A nemi különbségek valójában a világrendszer legsúlyosabb egyenlőtlenségei közé tartoznak. A nők nagy része nagyon kevés vagyon felett rendelkezik; a világon az írástudatlan felnőttek 70%-a nő, és a szegénység feminizációja növekvő tendenciát mutat mindenhol a világon (ENSZ 1999). A nőket aránytalanul veszélyezteti a kapitalista fejlődést kísérő ökológiai pusztulás, és a háztartásban ők azok, akiknek a környezeti kockázatok vagy az erőforrások kimerülése következtében megbetegedettekről való gondoskodás munkáját végzik (Warren 1997: 8–9). Az erőforrások szűkössége világszerte sokkal súlyosabban érinti a nőket, mint a férfiakat (Shiva 1988: 9). A vízhiány, az elsivatagosodás, az erdőirtás, a föld pusztulása, a talajdegradáció és a partvidékek szennyezése mind az erőforrások kimerülésének olyan formái, amelyek különös nehézségeket okoznak a nők számára. Az alultápláltság a környezeti szexizmus legalapvetőbb formája, amelyet a kapitalista világrendszer tesz a nőkkel és lányokkal. A kapitalizmus továbbá a nőkre terheli a gyermek-éhezést és a magas gyerekhalandósági arányt a periféria országaiban (Scheper-Hughes 1991).

Mivel a modern világrendszer intézményesítette a nők és lányok munkájának kulturális leértékelődését (Wallerstein 1983: 103), a kapitalista árutermelési láncokba való integráció romboló gazdasági következményekkel jár a nőkre nézve. A nők a történelem

során a kapitalista termelés legpiszkosabb, legkimerítőbb formáinak alanyai voltak, és ma is azok (Dunaway 1995), míg a magasabb képzettséget igénylő, jobban fizető kézműves-, iparismunkákat a férfiak számára tartogatták (Dunaway 2008). A kapitalista terjeszkedés nyomán a periférián élő nők az importoknak köszönhetően elveszítik a kézműves munkáikat, miközben a helyi piacukat a kommercializált mezőgazdaság emészti fel (Mies et al. 1988). A periférián élő nők gyorsabban lépnek be a bérmunkapiacra, mint a felnőtt férfiak, és ez egy olyan tendencia, amely várhatóan erősödni fog a 21. század folyamán (ENSZ 2003).

A háztartási erőszak növekszik akkor, amikor a kapitalista vállalkozások női munkásokat céloznak, a férfiakat pedig kirekesztik (Mies 1986). A termelési költségek alacsonyan tartása érdekében a tőkésék riasztó mértékben teszik tönkre a periférián élő lányok és fiatal nők testét. A világrendszer jelen pillanatban egy hatalmas nemzetközi szexipart struktúrá, amely mindenféle életkorú nők kizsákmányolását célozza (Mies 1986: 137–142). Azáltal, hogy kiiktatják a biztonsági berendezéseket és a higiénikus munkakörülményeket, a vállalatok a nőkre helyezik ki az ipari sérülések és fogyatékoságok, a munkához kapcsolódó megbetegedések, valamint a vegyszereknek és ipari hulladéknak való kitettségnek köszönhető születési rendellenességek és az anyai halandóság nagyobb arányának egészségügyi költségeit. Ugyanakkor e nők túlnyomó része olyan országokban él, amelyek nagymértékben elégtelen egészségügyi rendszerekkel rendelkeznek (Madeley 1999).

HOGYAN MARADNAK FENN A FÉLPROLETÁR HÁZTARTÁSOK A KAPITALISTA FENYEGETÉSEK KÖZEPETTE?

Csábító lehet a háztartásokat olyan szférákként romanticizálni, amelyek nagyobb gondoskodást nyújtanak, mint ami a piacon található. De a helyzet nem ilyen egyszerű. A háztartások a modern világrendszer egyenlőtlenségeinek mikrokozmoszai, így olyan struktúrák, amelyek a piaci értékeket az emberi túlélés alapvető szükségletei mellé helyezik (Ulshofer 1983). Következésképpen a háztartásokon belül két egyidejű folyamat bontakozik ki. Egyrészt a munka és más többletek kiáramolva támogatják a kapitalista áruterelési láncokat. Másrészt a háztartások ugyanolyan kétségbeesetten törekednek a több bevételre, mint bármely tőkés a vagyonfelhalmozásra. Ebből az következik, hogy a háztartások pontosan ugyanattól a rendszertől várják a fizetséget, amely biztonságukat és túlélésüket fenyegeti. A *longue durée* folyamán a háztartások öt általános mechanizmust működtettek annak érdekében, hogy megpróbálják a kapitalizmus által okozott nyomort túlélni:

- A szűkös munkaidő egyenlőtlen kezelése
- A szűk erőforrások egyenlőtlen kezelése
- A háztartás határainak újrastrukturálása
- A nemi alapú munkaszerepek megváltoztatása
- Rendszerellenes ellenállás.

A SZŰKÖS MUNKAIDŐ EGYENLŐTLEN KEZELÉSE

Az első háztartási túlélési mechanizmus a szűkös munkaidő kezelése. A *longue durée* folyamán és társadalmakon átívelően három olyan mintázat jelenik meg következetesen azokban a stratégiákban, amelyeken keresztül a munkát a háztartásokon belül elosztják: (1) a tagok munkaerejének és energiájának munkafajták változatos portfóliójába történő beosztása, (2) a munka tagok közötti egyenlőtlen felosztása, (3) a tagok önkiszármányolása. Történetileg a háztartások munkafajták sokszínű szövetét szőtték össze annak érdekében, hogy egy, a tagjaik ellátásához megfelelő fogyasztási alapot tudjanak létrehozni (Dunaway 2008). Így „a munkaerő termelése és újratermelése mindig is vegyesen alapult bérmunkán és értékkel nem ellátott házi-, földművelő és kézműves munkán” (Tabak és Crichlow 2000: 31). A háztartások mindig is egyaránt voltak a reprodukív munka és a produktív jövedelemszerző munkák színterei (Dunaway 2008). A kapitalizmus *longue durée*-je folyamán a háztartások rutinszerűen halmoztak különféle jövedelemszerző munkákat a háztartási kötelezettségekre, és a női tagok kulcsfontosságú szerepet játszottak a háztartások sokszínű munkapalettájában. Jelenleg a fizetetlen háztartási munka a szegény országokban csak minden negyedik nőnek az elsődleges tevékenysége, mivel egyre több nő válik gazdasági-lag aktívvá (UNICEF 2007: 38–39).

Sokszínű munkaportfólió. Földrajzi elhelyezkedésétől, osztálytól és faji státuszától függően a félproletár háztartás számos fizetetlen, bérmunkajellegű vagy nem bérmunkajellegű tevékenységet illeszt össze, a munka összetett portfólióját alkotva, helyenként mezőgazdasági és nem mezőgazdasági munkákat is egybeolvasztva. A *longue durée* folyamán a háztartások tizenegyféle munkát vegyítettek rendszeresen. A nők tipikusan ötféle fizetetlen háztartási munkát végeznek, beleértve a biológiai reprodukciót és a gyereknevelést, a háztartás ellátását és fenntartását, a bedolgozást a családi vállalkozásba vagy földművelésbe, a háztartások közötti kapcsolatépítést, és/vagy a fizetetlen közösségi szolgálatot (Boydston 1986). Emellett a háztartások a történelem folyamán számos különféle informális szektorbeli tevékenységben vettek részt, beleértve a helyi piacra szánt áruk és szolgáltatások előállításához szükséges otthoni tevékenységeket, az informális bérmunkát,

a saját vállalkozást és a háztartás tagjainak, különösen a gyerekeknek, tanoncként való elszegődtetését (Schlemmer 2000: 21–47). Végül a háztartások egyidejűleg részt vehetnek egy- vagy többféle olyan jövedelemszerző munkában, amely a kapitalista árutermelési láncba integrálódik, beleértve a bérmunkát vagy fizetéssel járó munkát és az otthoni bedolgozórendszereket is.

A félproletár munkák jóval mélyebben integrálódnak az informális szektorba, mint a kapitalista árutermelési láncokba, és a nők a legtöbb országban felülreprezentáltak az informális szektorban (ENSZ 2004; UNICEF 2007). Az informális szektorbeli munka mennyisége mellett valamennyi történelmi időszakban eltörpült a kapitalista bérmunka tömege (Tabak és Crichlow 2000: 1–19, 28). Az ilyen nem bérmunka-jellegű tevékenységek folyamatosan fennmaradtak és virágoztak, különösen a gazdasági hanyatlás időszakaiban (McGuire et al. 1986). A korai 21. században „a nem közvetlenül a bér által szerveződő munka a világon mindenütt növekszik” (Smith et al. 1984: 65), így a világ túlnyomó részének munkásai az informális szektorból szerzik jövedelmüket (ENSZ 1999). A jelenlegi fejlesztési programok „megélhetési stratégiákként” definiálták újra az ilyen munkát az alacsony alkalmazott háztartások számára a szegény országokban (Bose és Acosta-Belen 1995). Következésképpen a jelenlegi fejlesztéspolitika a félproletár munka e formáinak támogatására és kiszélesítésére irányul, mivel túl kevés a kapitalista vállalkozásokon belüli bérmunkalehetőség (Beneria és Roldan 1987). Az 1990-es évek neoliberais szakpolitikáinak közvetlen következményeként az informális szektor robbant a szegény országokban, egy „olyan népesség-többletet” létrehozva, „amely szakképzetlen, védtelen és alacsony béreket fizető szolgáltató-iparágakban és foglalkozásokban dolgozik” (ENSZ 2004: 40, 46). Valóban, a 21. századi informális szektor a szegény országokban létrehozott új állások felétől kétharmadáig terjedő hányadáért felelős, és az informális foglalkoztatás a jövőben az új városi munkások 90%-át fogja felszívni (UN-HABITAT 2003; ENSZ 2004).

A háztartások egy egyre szélesedő munkaportfólióval egyensúlyoznak, hogy legyen egy olyan biztonsági hálójuk, ami „védősáncként szolgál a túlélési csomagjukban megtalálható bármely elem kudarca esetére” (Dunaway és Macabuac 2007: 333). Bár a háztartások a megélhetési stratégiák diverzifikációja révén „a kockázatok szétszórását” végzik (Baker 1995), a munkának e változatos formái nem autonóm módon működnek. Sőt, a különféle munkák összeillesztése sebezhetővé teszi a háztartásokat a bérek elvesztése kapcsán, még akkor is, amikor a jövedelemnek ez a formája csak kis részét teszi ki a teljes háztartási palettának. A megélhetési termelés már nem független a bérektől, és a rendszeres jövedelemtől függő embereknek hatalmas nehézséget jelent az informális szektorbeli tevékenységek finanszírozása. De la Rocha (2001: 91–93) szerint az önellátó tevékenységek és a háztartási fogyasztásra való termelés a rendszeres bérektől függ. „A kistermelés, a háztartási fogyasztásra szánt áruk és szolgáltatások házi termelése,

valamint a kapcsolatépítésen keresztüli társas cserék nem adótnak tekinthető tevékenységek. Pénzbeli befektetést igényelnek.”

A munka egyenlőtlen felosztása. A háztartások sokszínű munkaportfóliójukat a munka tagok közötti egyenlőtlen felosztásán keresztül kezelik. Ami újdonságként jelentkezett a történelmi kapitalizmusban, az a háztartások munkájának „folyamatos leértékelődése” és „a bérmunka ennek megfelelő felértékelődése” (Wallerstein 1983: 24–35). Mivel a háztartások visszatükrözik ezeket a piaci értékeket, a bérmunkások kevesebb összmunkával járulnak hozzá a háztartás túléléséhez, mint nem-bérmunkás társaik. Következésképpen a nők világszerte több órát dolgoznak, mint a férfiak (Beneria és Roldan 1987; Wilk 1987; Waring 1988; Deere 1990).² Egy mostanában készült UNICEF (2007: 37–38) felmérés szerint a nők hat-nyolcszor több órát töltenek házimunkával a férfiaknál. Ezen felül a lányok többet végeznek fizetetlen háztartási munkát, mint a fiúk. Még olyan esetekben sem biztosít a hozzájárulásuk kellő mozgásteret számukra ahhoz, hogy meggyőzzék a férfiakat, hogy segítsenek a házimunkában, amikor a szegény országokban élő feleségek jelentős jövedelemmel járulnak hozzá a háztartáshoz. Beneria és Roldan kutatásában azt találta, hogy a nőknek nagyon korlátozott a lehetősége arra, hogy a teljes munkaterhük köteleesség-részével manőverezzenek. „Valójában a nők alkuképessége arra van korlátozva, hogy eldöntsék, a fizetett vagy a fizetetlen munkára összpontosítanak (...) Más nők munkájára megfogalmazhatnak igényt. Ám semmilyen esetben nem képesek oly módon csökkenteni jelentősen saját hozzájárulásukat, hogy a férjük részt venne a házimunkában” (1987: 135, 146).

Válságkezelés önkizsákmányoláson keresztül. A háztartások sokszínű munkaportfóliókkal egyensúlyoznak, és a válságokat önkizsákmányolással kezelik. Válság alatt vagy az alapvető szükségletek hiánya esetén kevés lehetősége van a háztartásoknak az erőforráskészletük szélesítésére (Rosas 2002). Következésképpen súlyosabban zsákmányolják ki magukat azáltal, hogy több munkaórát dolgoznak, kevesebbet alszanak, és nagyobb mértékben támaszkodnak a családi munkára (Smith és Wallerstein 1992: 51–57; Rosas 2002). Ahogyan egy fülöp-szigeteki félproletár megjegyezte: „egyedül a tested az, ami a megélhetést biztosítja. Ha pihensz, nem lesz mit enned” (Dunaway és Macabuac 2007: 333). Válságok során a háztartások leggyakrabban a nők és lányok munkaterhének megnövelésével terjesztik ki az erőforráskészletüket. Azon felül, hogy lakbért fizető lakókat fogadnak be, akiket el kell látniuk, a feleségek és lánygyerekek nagyobb hányada lép be a munkaerőpiacra bérmunkásként, vagy terjeszti ki pénzszerző informális szektorbeli tevékenységeit

2 Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a nők által viselt egyenlőtlen munkateher egy részét más, idősebb nők osztják rájuk, akik a férjük vagy a fiaik érdekeit védik (ENSZ 2003).

(Smith és Wallerstein 1992: 33–50). Hogy be tudják illeszteni ezeket a háztartáson kívüli munkákat, a nők a munkanapjaik meghosszabbítására kényszerülnek azért, hogy a jövedelemszerző munkájukat az ezzel konfliktusban lévő háztartási, ellátási és gyűjtőfeladataikkal összeillesszék (Moser 1996). Míg a nők a kétszeres vagy háromszoros munkanapok terhét veszik magukra, a férfiak általában nem vállalnak ezzel egyenértékű önkiszákmányolást (Moser 1996; Rosas 2002).

A történelemben a válságok során a háztartások azzal terjesztették ki túlélési készletüket, hogy maximalizálták a gyermekmunkából szerezhető gazdasági értéket. Sok háztartás növeli azzal a keresők számát, hogy a gyerekeket kiveszi az iskolából, hogy azok bérmunkát végezzenek, az informális szektorban keressenek, az utcán kéregessenek, vagy pedig átvegyék azt a háztartási vagy ellátó munkát, amit az újonnan bérmunkássá lett anya már nem képes elvégezni (Smith és Wallerstein 1992: 192–94; Dickinson 1995; Young és Alderman 1997; de la Rocha 2001; Rosas 2002). Szinte mindig a lányok azok a gyerekek, akiket kivesszük az iskolából, hogy a válságok során otthoni munkát végezzenek (UNICEF 2007: 41; Világbank 2001). A történelem folyamán a gyermekmunkások szülők által tanoncként való elszegődtetése általános gyakorlat volt a kapitalista társadalmakban (Dunaway 2008). A mostani időszakban a nemzetközi szexturizmus-ipar csapdájában rekedt gyerekek számát a szülők abbéli hajlandósága növeli, hogy gyerekeiket bordélyházaknak és emberkereskedőknek adják el (Dottridge 2002). A kétségbeesett háztartások a kizsákmányolásnak még ennél is extrémebb formáiban is részt vesznek. A felperiféria kórházai a szegények szerveinek kivételével ma olyan gazdag egészségügyi turisták rendelkezésére állnak, akik a centrumországokban nem jutnak hozzá a szükséges szervátültetésekhez (Scheper-Hughes 2002).

A SZÜKÖS ERŐFORRÁSOK EGYENLŐTLEN KEZELÉSE

A második háztartási túlélési mechanizmus a szűkös erőforrások egyenlőtlen kezelése három stratégián keresztül: (1) a tagok egyenlőtlen hozzájárulása a háztartás túlélési alapjához, (2) egyenlőtlen elosztás és (3) hatalmi harcok. Mivel a kapitalizmus a munkások többségét a bérmunkaerőn kívülre kényszeríti marginális pozícióba (Arrighi 1970), és mivel a kapitalizmus eltérő szinteken fizeti meg a nőket és a férfiakat (UNICEF 2007), a háztartás tagjai pozícióikból adódóan eltérően járulnak hozzá a háztartási alaphoz. Bár a férfiak felülreprezentáltak a bérmunkában, a nők rutinszerűen egyenlőtlen részben járulnak hozzá a teljes alaphoz (Bose és Acosta-Belen 1995). Ily módon a háztartás tükrözi „a partnereknek azon alapvető egyenlőtlenségét, amelyek a kapitalista folyamatnak is alapját képezik” (Braudel 1979: 62–63), és a nők kétszeresen háziasszonyosodnak. Egyfelől a nők

az alacsonyán fizetett informális szektor és az otthon végzett munka területén koncentrálnak (ENSZ 2003), ami olyan pozícióba hozza őket, hogy kevesebb jövedelmet tudnak a teljes háztartási alapba beadni. Másfelől a férj gyakran teszi láthatatlanná a nők hozzájárulásának sokszínű palettáját, és nagyobb kontrollt gyakorol az alap menedzselése felett. A történelemben a háztartások többségében a férj egyenlőtlen mértékű hatalmat gyakorolt saját keresete és a költségvetési prioritások felett. Sok háztartásban a feleség felel a költségvetésért és az erőforrások elosztásáért, az irányítása efelett azonban minimális (Dunaway és Macabuac 2007: 330–331). Mi több, a feleség kontrollja „jórészt illuzórikus, mivel nincs pénzügyi autonómiája. A készletnek, amelyet kezel, fedeznie kell az elkerülhetetlen kiadásokat. Továbbá a férj nem vonja ki magát, miután beadta az alapba a hozzájárulását; ehelyett különböző kontrollmechanizmusokat gyakorol. A legfontosabb (...), hogy biztosítsa, hogy az »ő« pénze arra megy, hogy alapvető családi szükségleteket fedezzen személyes fogyasztásának kívánt szintje mellett” (Dwyer és Bruce 1988: 235). A legtöbb esettanulmányban a férfiak visszatartották keresetük egy részét, arra kényszerítve a nőket, hogy kiegészítsék a hiányt, illetve fedezzenek váratlan költségeket. A legtöbb férfi a felesége jövedelme felett is megszerezte az irányítást (Beneria és Roldan 1987: 135). Ezen felül jellemzően a nők vállalják a gyerekek extra egészségügyi és oktatási kiadásait, és a válsághelyzetek nem feltétlenül járnak azzal, hogy a férj lejjebb adná a zsebpénzre vonatkozó igényét.

Az erőforrások egyenlőtlen elosztása. A háztartás nem egalitárius közeg, hanem egy kapitalista struktúra, amelyben az ütköző érdekek az erőforrásokhoz való egyenlőtlen hozzáféréshez vezetnek (de la Rocha 1994). Az erőforrások megosztása „a közjó érdekében nem azt jelenti, hogy a csoport minden tagja egyenlően részesülne belőlük”. Ellenkezőleg, a háztartáson belüli egyenlőtlenség a világon mindenhol jellemző (Dreze és Sen 1989; Haddad és Kanbur 1990). Mivel a jövedelemszerző munka kapitalista felértékelését tükrözik (Wallerstein 1983: 24–25), a háztartások egyenlőtlen részt osztanak ki az erőforrásaikból a bér munkásoknak (Wilk 1987). Az erőforrásokhoz való hozzáférést a háztartás adott tagjának státusza határozza meg egy olyan hierarchikus rendben, amelyet a jövedelemszerző képesség, a nem és az életkor határoz meg, és ahol a fizetéssel rendelkező férfiak állnak a hierarchia csúcsán, az anyák pedig a legalján (Young et al. 1981: 88–111). Mint a kapitalista rendszer maga, a háztartás a proletarizáció és a háziasszonyosodás folyamatából származó patriarchális elveken nyugszik. Egyes háztartástagokat a tőkészekhez hasonlóan olyan mértékben irányít az önérték, hogy kizsákmányolják mások altruizmusát. A bér munkások gyakran viselkednek úgy a háztartásban, mintha a pénzügyi hozzájárulásuk sokkal értékesebb lenne, mint a többiek önfeláldozó munkája. Elvárják, hogy úgy kezeljék őket, mint akiket nagyobb elismerés és privilégiumok illetnek meg, mintha a bér önmagában elég lenne, hogy érvényesítse a háztartási erőforrásokból való nagyobb, és

a fizetetlen háztartási munkából való kisebb részesedésükre vonatkozó igényüket (Thomas 1990). Következésképpen a nők és lányok egyenlőtlenül részesülnek az erőforrások teljes készletéből annak ellenére, hogy a férfiaknál több munkaerővel járulnak hozzá a háztartások túléléséhez (Mies et al. 1988).

Mivel szűkös erőforrásaik nem teszik lehetővé a hosszútávú tervezést vagy a takarékoskodást, a háztartások sebezhetővé válnak az alacsonyszintű globális és nemzeti gazdasági erővel szemben. Gyakran fordul elő, hogy egy háztartás még nem épült fel egy korábbi hiányos időszakból, amikor a következő válság éri (Wolf 1992). Az afrikai és ázsiai háztartások többségében a nők és a férfiak egymástól nagyon eltérő módon állítanak fel elsőbbségi hierarchiakat az ellátást illetően. Valóban, „a férjek és feleségek különböznek abban, hogy hogyan határozzák meg a családi komplexum alapvető szükségleteit, a fogyasztási prioritásaikat, azt, hogy hogyan érdemes elosztani a jövedelmet, valamint, hogy ennek mekkora arányát szánják a közös alapba” (Beneria és Roldan 1987: 123). Amikor az erőforrások szűkösek, a nők általában a családtagok élelmezését más személyes és háztartási problémák fölé helyezik. Így a pénzkereső nők bevételük háromnegyedét a család élelmezésére költik, míg a férfiak saját jövedelmüknek kevesebb, mint egynegyedét. Ezen felül a női jövedelem növekedése azt jelenti, hogy többet lehet költeni az alapvető túlélési szükségletekre, míg a férfiak jövedelmének növekedése nem feltétlenül bővíti a háztartási élelmezést (UNICEF 2007: 26).

A történelem során a háztartások elsősorban kisebb kalóriabevitellel, olcsóbb étellel és kisebb fehérjebevittel csökkentették a kiadásokat és a fogyasztást (Dickinson 1995; Smith és Wallerstein 1992: 211; Smith et al. 1984: 233–50). Hiányos időszakokban egy háztartás ritkán tud halat, húst vagy más fehérjét fogyasztani (Dunaway és Macabuac 2007). Válságok során a háztartási erőforrások egyenlőtlen kiosztása a leghangsúlyosabb, de az alultápláltság és az éhezés nem egyenlően oszlik el a háztartás minden tagja között (Dreze Sen 1990, 1: 49–65; de la Rocha 2001). A szegény országok háztartásainak egyharmadától a feléig tartó hányadában a szülők éhesek maradnak, hogy etethessék a gyerekeket, és az anyát éri a legmagasabb fokú depriváció (UNICEF 2007). Háztartások egy további egyharmadában-felében az erőforrások kiosztásának egy hierarchikus rendje érvényesül, ami különösen feltűnő a fehérjéhez való egyenlőtlen hozzáférésben. Bár többet dolgoznak a háztartás férfitagjainál, a nők kevesebbet fogyasztanak az élelmiszerkészletből (Deere 1990). A hiány időszakokban a bér- vagy jövedelemkereső férfiak (akiket a bérkereső idősebb lánygyerekek követnek) elsőbbséget élveznek a nemtermékgyerekek előtt, és az anya szinte mindig a legkisebb részt kapja (Smith et al. 1984: 230). A nem dolgozó gyerekek nem kapnak egyenlő részesedést a felnőtt vagy tizenéves férfi tagokkal szemben, de a lányok kapják a legkisebb részesedést az élelmiszerből (Van Esterik 1985). Az anyák áldozathozatala ellenére a szegény országokban minden negyedik gyerek

alacsony testsúlyú (UNICEF 2007: 23). A beteg gyerekek kapják a legkevesebb élelmiszert, és őket követik azok a felnőttek, akik annyira betegek, hogy valószínűsíthetően meghalnak (McMillan 1986; Scheper-Hughes 1991). A háztartásokon kívüli, pénzbeli kifizetést igénylő szolgáltatások kiosztását illetően a háztartásokban gyakran érvényesül a „szelektív elhanyagolás”. A férfiak a feleségüknél sokkal kevésbé hajlamosak arra, hogy a gyerekek egészségügyi ellátását helyezték előtérbe (UNICEF 2007: 26). Ennek eredményeképpen a jövedelemmel rendelkező férfiaknak nagyobb esélye van egészségügyi ellátást kapni, mint a gyerekeknek, a lányoknak vagy a terhes nőknek (Larme 1997; UNICEF 2007: 26). Amikor korlátozottak az erőforrások, a szegény háztartások nagyobb valószínűséggel fektetnek a fiúgyerekek oktatásába. Ennek köszönhetően a világon az írástudatlan felnőttek hatalmas többsége nő (ENSZ 2004). Amikor szűkösek az erőforrások, nagyobb eséllyel abortálják a lánymagzatokat, miközben a csecsemőgyilkosságok és a szelektív elhanyagolás is leginkább a lányokat érintik (Wadley 1993).

Hatalmi harcok és háztartási erőszak. A kapitalizmus tükörképeként a háztartás egy strukturálisan ellentmondásos egység, amelyben az emberi gondoskodás együtt létezik a hatalmi harcokkal és a háztartási erőszakkal. Mivel „belső folyamataikat a piaci relációk szabályozzák”, a háztartások a belső kizsákmányolás és az erőforrásokért folyó versengés jeleit mutatják (Ulshofer 1983: 191). A háztartások nemcsak olyan egységek, amelyekben az emberek túlélése érdekében gondoskodás folyik, hanem az egyéni jogosultságokért folyó hatalmi harcok színtere is (McC Netting et al. 1984: 353–381). Először is a háztartások tipikusan nem demokratikusan osztják szét a szűkös erőforrásokat és a munkaidőt; ehelyett a döntéseket a legnagyobb hatalommal rendelkező irányítja és/vagy manipulálja (Wilk 1987; Wolf 1992). Sok szegény országban a férjek egyharmad és kétötöd közötti hányada egyedül hoz döntéseket a napi háztartási kiadásokról, illetve feleségük és gyerekeik egészségével kapcsolatban (UNICEF 2007: 18–19). Másodsor, a férjek történeti szerepet játszottak abban, hogy a házimunka láthatatlan legyen, illetve a bérkalkuláción kívül maradjon. Amikor a férfi bérmunkások az alacsony bérek vagy a munkakörülmények ellen protestáltak, „az ellen a fikció ellen nem tiltakoztak, hogy a béreknek a háztartás fenntartásának teljes értékét kellene fedeznie” (Boydston 1986: 22). Egy nem régi ENSZ-felmérés szerint az Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában megkérdezett férfiak 60%-a amellet érvelt, hogy a férfiaknak több joga kell hogy legyen a bérmunkához, mint a nőknek (UNICEF 2007: 6). Harmadszor, a szegény országokban a férjek kulcsfontosságú szerepet játszottak abban, hogy a nők kizsákmányoló nem-bérmunkás rendszerek csapdájában rekedjenek. Hasonlóan a férjek egy jelentős százaléka ellenzi, hogy a feleségük bérmunkát vállaljon, de hajlandók tolerálni az alacsonyan fizető női ipari otthoni munkát (Beneria és Roldan 1987). Ily módon a férfiak a kapitalizmus ágenseiként működtek, mivel közvetlenül

nyernek a bérmunka és a háztartási munka mesterséges gazdasági szétválasztásából (Salleh 1994: 114). Negyedszer, a perifériáról és félperifériáról származó esettanulmányokban hangsúlyosan vannak jelen az ökológiai erőforrásokért való hatalmi harcok. A nők termelik meg a helyben fogyasztott termények 80%-át, és ők teszik ki a mezőgazdasági munkások többségét a szegény országokban. Ugyanakkor az összes mezőgazdasági földnek csak körülbelül 1%-a van nők tulajdonában (UNICEF 2007: 42). Amikor a tőkés inkorporáció új bér- és foglalkozásbeli lehetőségeket teremt a férfiak számára, ezek a gazdasági tevékenységek igen gyakran veszélyeztetik azokat az ökológiai erőforrásokat, amelyekből a nők a háztartás ellátását szolgáló termékeket, valamint informális szektorbeli árucikkeket állítanak elő (Shiva 1988; Dunaway 1997). Míg a nők azért küzdenek, hogy a háztartás ellátásához megtartsák a földet, a férfiak előnyben részesítik az exportra való termények előállítását a korlátozott erőforrások elosztásakor (Moock 1986: 105–121). Végül, a háztartási hatalmi harcokat a háztartási erőszak növekvő előfordulása bizonyítja. Világszerte a nőket és gyerekeket érő férfierőszak (a) gazdasági hanyatlások időszakában és (b) a nők teherbe esése idején a legmagasabb. Ezen felül a háztartási erőszak növekszik azokban a helyzetekben, amikor a nők többel járulnak hozzá a háztartási jövedelemhez, mint a férfiak (White 1993). Röviden, a háztartás a humántőke-felhalmozás (Terleckyj 1975: 230–231) egy egysége, de olyan tér is, amelyben pontosan azokat az embereket, akik ezeket az életeteket létrehozzák – a nőket és lányokat – értékelik le és bántalmazzák.

A HÁZTARTÁS HATÁRAINAK ÚJRASTRUKTURÁLÁSA

A háztartás termelési bázisát érő fenyegetések a háztartási mintázatok átalakítását követelik meg (McGuire et al. 1986). Következésképpen a harmadik túlélési mechanizmus a háztartás tagjainak és térbeli határainak újrastrukturálása a válságokhoz vagy változáshoz való alkalmazkodás érdekében. Az esettanulmányok a háztartások határait érő kapitalista hatások két tágabb tendenciáját tükrözik. A ciklikus fellendülésekre és hanyatlásokra való reakcióként a háztartások szélesítik a háztartások közötti kapcsolathálóikat és/vagy csökkentik vagy növelik a kiterjedésüket. Egyfelől „a világgazdasági stagnálás nyomást helyeznek a kis háztartási struktúrákra, hogy bővítsék a határaikat” (Smith és Wallerstein 1992: 15), így az egységek egy része a tagság bővítésével tud fennmaradni. A kisebb háztartások a fizetéssel rendelkező felnőttek számának növelése szándékával távolabbi rokonokat is befogadnak, összeolvadnak más kis háztartásokkal, vagy pedig lakbért fizető nem rokon lakókat fogadnak be (Thompson 1991; Smith és Wallerstein 1992: 209, 242; Moser 1996; Young és Alderman 1997; de la Rocha 2001; Rosas 2002). Nem meglepő, hogy a háztartások közötti kapcsolatháló a második leggyakoribb túlélési mechanizmus,

amit a háztartások erőforráshiányos időszakban alkalmaznak (Smith és Wallerstein 1992: 211; de la Rocha 2001; Rosas 2002). A háztartások világszerte minden történelmi időszakban megőrizték saját határaikon túlmutató, háztartásközi kapcsolathálóikat, és az összes erőforrásuk, illetve hitelük egynegyedét-felét e hálózatokon keresztül szerzik (Smith et al 1984: 59; Deere 1990; Dickinson 1995). Ilyen módon „több háztartás a munkaerő egy egyéni tagja számára reprodukzív rendszert formálhat” (Meyers 1983: 277).

Másfelől a kapitalista politikák és munkaerőborzítási stratégiák a történelem során tagoktól fosztották meg a háztartásokat. A 18. és 19. században például a nemzetközi rabszolgakereskedelem tartósan pusztította a háztartási és rokoni kötelékeket (Dunaway 2003), és a centrumállamok rutinszerűen vettek ki gyerekeket szegény családokból, hogy hosszútávon szegődtessek őket tőkéséhez (Dunaway 2008: 250–254). A gyarmati államok szabályokat hoztak a háztartások tagjainak bérmunkába való kényszerítésére. A csavargási törvényeken és a munkamobilitás szabályozásán keresztül a dél-afrikai gyarmati államok erőszakkal eltávolították a háztartások férfi tagjait (Arrighi 1970). Az ilyen erőszakos szeparációkon kívül a háztartások minden történelmi időszakban tagjaik számának csökkentésével éltek túl (Smith és Wallerstein 1992: 192–194, 33–50). Például az utcagyerekek száma a magasba szökött a periféria országaiban akkor, amikor a háztartásoknak egy növekvő hányada igyekezett oly módon megküzdeni az erőforráshiányokkal, hogy kisgyerekeket tett az utcára, hogy ott éljenek és dolgozzanak (Schlemmer 2000: 211–15). A történelemben a háztartások lecsupaszodtak, amikor tagjaik nagy távolságokra vándoroltak. Ez a helyzet a mai időszakban is, amikor „transznacionális családok” jönnek létre a háztartások két ország közötti megosztásával (Parrenas 2000).

A NEMI ALAPÚ MUNKASZEREPEK MEGVÁLTOZÁSA

A negyedik túlélő mechanizmus a háztartások arra irányuló tendenciája, hogy megváltoztassák a nemi alapú munkaszerepeket a válsággal vagy az erőforráshiányokkal való szembenézéskor. A *longue durée* folyamán a kapitalizmus

- Ösztönözte a biológiai reprodukció új mintáit
- Fenyegette a nők háztartásfenntartó munkáját
- A férfiak munkáját a nők felé toltá el
- Háziasszonyosította a férfi bérmunkásokat.

Történetileg a nők bérmunkás munkaerőbe történő bevonása megváltoztatta a házassági és termékenységi mintázataikat (Ward 1985; Seccombe 1993). Gyakorivá vált a későbbi

házasságkötés és az alacsonyabb termékenység (Young et al. 1981: 88–111). Az elmúlt időszak erőforráshiányos időszakainak túlélése érdekében a szülők vagy késleltették a kereső felnőtt lánygyerekek házasságát, vagy pedig a nem produktív lányok korai házasságát támogatták (Young és Alderman 1997). Ezen felül a nők háztartáson kívüli gazdaságilag produktív munkája gyakran kerül konfliktusba a társadalmilag elvárt reprodukív szerepükkel (Dunaway 2008: 196–264). A háztartáson kívüli jövedelemszerző tevékenységeik gyakran vezetnek a női gondozási munka elhanyagolásához, ami veszélyezteti a háztartási erőforrások alapját (Wallerstein és Martin 1979: 205). A szegény országokban a szülők gyakran vannak távol azért, mert bér munkát keresve elvándoroltak. Ezekben a helyzetekben a hiányzó tag háztartási és ellátó munkája vagy kimarad, vagy pedig más tagokra hárul át (Smith és Wallerstein 1992: 243). 1980 óta a periféria országaiban a nők házicselédként való transznacionális vándorlása a „reproduktív munka nemzetközi megosztását” hozta magával, amelyben a szegény nők a gyerekeik anyai gondozását másokra hagyják, hogy fizetett gondozóként gazdagabb háztartások gyerekeit lássák el (Parrenas 2000).

Az nem valószínű, hogy a háziasszony bármikor is eltűnne, hiszen a tőkés „a proletárok háziasszonyosítása” révén maximalizálják a profitot, nemre való tekintet nélkül. Egyrészt a férfiak munkája a nők felé tolódhat. Ahogyan az ökológiai erőforrások beszűkülnek vagy pusztulnak, a nők egyre többet vesznek át a férfiak munkaterréből, hogy pótolják azokat az elveszített erőforrásokat, amelyeket alapesetben a férjük állít elő (Dunaway és Macabuac 2007). Másrészt a háziasszony olyannyira profitábilis találmánya a modern világrendszernek, hogy „valószínűsíthető, hogy egyfajta »házimunka« még a férfiakra is ráterhelődik” (von Werlhof 1985: 34, 39). Ahogyan a tőkés a szegény országokban élő nők olcsó munkaerőjét veszik célba, a férfiak egyre inkább elesnek a bér munka-lehetőségektől (Beneria és Roldan 1987). Így a férfiak „deproletarizáció” mennek keresztül, ahogyan a teljes munkaidejű foglalkoztatást felváltatja a részmunkaidős bér munka, az önfoglalkoztatás, az informális szektorbeli tevékenységek, a bedolgozórendszerek, és az otthoni munka további formái (Broad 1991: 557–560). A férfiak szükségszerűen felveszik a feleségük háztartási szerepeinek egy részét, ami a férfi bér munkások háziasszonyosodásához vezet. Hogy megtörje a szakszervezetek uralmát és rugalmasítsa a munkát, a transznacionális tőke egyre erősebben fogja háziasszonyosítani a férfi munkaerőt (Smith et al. 1984).

RENDSZERELLENES ELLENÁLLÁS

Különösen a gazdasági hanyatlás időszakaiban a háztartások a rendszerellenes ellenállás színtereivé válnak, ami az ötödik túlélési mechanizmus (Meyer és Labao 2003). Wallerstein

szerint a munkások arra irányuló erőfeszítése, hogy biztosítsa, hogy a bérmunka „minimálisan a háztartási reprodukció szintjén legyen megfizetve, (...) központi jelentőségű volt az osztályharc szempontjából a modern világrendszer története során” (1995: 6). Nem meglepő, hogy a félproletariátusról minden történelmi időszakban megállapították, hogy központi szerepet töltött be a rendszerellenes aktivizmusban (Lenin 1899; Mao 1926). A háztartás tagjai ellenállnak az ellátáshoz szükséges erőforrásaik és tevékenységeik, valamint háztartási kistermelésük kommodifikációjának (Wallerstein et al. 1982: 452). A történelemben a parasztok és az őslakos népek ellenálltak, amikor az ősi földjeiket fenyegette az erőszakos kapitalista terjeszkedés (Scott 1976; Dunaway 1997). A periféria társadalmi mozgalmi ellenállnak a megélhetési szint kapitalista expanzió okozta csökkenésének (Smith és Wallerstein 1992: 131–132), és földreformokat sürgetnek, amikor a természeti erőforrások az agrárkapitalisták kezében összpontosulnak (Smith és Wallerstein 1992: 148, 175–176; Dunaway 1997). A nők aktivizmusának túlnyomórészt a háztartás képezi az alapját, ahol a nők gyakran kombinálják a jövedelemszerzést az ellenállással (Adams 2003; Nettles 2007), és a háztartási erőforrásokat alkalmazva mozgósítják mozgalmait (Moser 2003; de Volo 2006).

A szervezett aktivizmus e formáin túl a nők küzdöttek az elszigetelt autonóm kapitalista háztartásra irányuló strukturális és kulturális nyomások ellen. A háziasszony és a háztartás mint a fogyasztás és a munkaerő reprodukciójának egyes egysége jelen formájában nem létezett a kapitalizmust megelőzően (von Werlhof 1984). Ehelyett a prekapitalista emberek nagyobb közösségekhez kötődtek, amelyek megosztották a túléléshez és reprodukcióhoz szükséges erőforrásokat (Dunaway 1997). Amikor egy terület inkorporálódik a világrendszerbe, a tőkés olyan politikákat érvényesítenek, amelyek az ilyen alternatív háztartási és családi szerkezetek kiiktatásához vezetnek (Smith és Wallerstein 1992). Annak érdekében, hogy olyan háztartások megjelenését kényszerítsék ki, amelyek a bérmunkától való függőségre szerveződtek (Stauth 1983), a tőkés államok olyan politikákat léptettek életbe, amelyek megszüntették a prekapitalista közösségek kommunális és háztartásközi kapcsolati rendszereit (Arrighi 1970; Wallerstein és Martin 1979; Smith et al. 1984: 56–58; Smith és Wallerstein 1992; Dickinson 1995; Dunaway 1997). A gyarmati kormányok világszerte próbálták közszabályozással és gazdasági kényszerrel korlátozni, illetve feloszlítani a nők által irányított összetett háztartási rendszereket (*compound system*), helyettük nukleáris, patrilineáris (apaági leszármazású) családokat ruháztak fel jogokkal (például Arrighi 1967). A nők azonban ellenálltak a túlélésükhöz szükséges kapcsolati rendszerek erő fenyegetettségnek. Az 1800-as évek elején például az őslakos amerikai nők hosszan fennmaradó társadalmi mozgalmakat szerveztek a matrilineáris (anyaági leszármazású) klánok elpusztítása, valamint a hagyományos reprodukív jogaikat erő misszionárius támadások ellen (Dunaway 2008: 61–63, 199–202). A jelenlegi időszakban a világ félproletárjainak nagy százaléka őrzi meg nem-nyugati kapcsolati hálóját túlélési repertoárja részeként. A mai

Afrika számos területén kevés a független, kollektív fogyasztási alappal rendelkező önálló háztartás, ugyanakkor sok az összekapcsolt háztartásokból álló hálózat. Ezekben a hálózatokban nincs szó a tulajdon házastársak közötti megosztásáról, és a feleség szorosabban kötődik a matrilineáris klánokhoz, mint a férje rokonságához. „A nő reprodukciójának végső garanciája a családfája”, nem pedig a házassággal szerzett háztartása. Következésképpen „a fogyasztás és a reprodukció folyamatai nem feltétlenül korlátozódnak az elszigetelt háztartásra, mint önálló egységre” (Smith et al. 1984: 56–58). Ehelyett a határok kiterjednek számos más háztartásra is, szélesre tágítva az erőforrások és a munka alapját. Dél-Ghánában például a nők tevékenysége és erőforrásai számos háztartás között oszlanak meg, amelyek matrilineáris családi rendszert alkotnak (Vellenga 1985: 295).

KONKLÚZIÓ

A bérmunka és a háziasszonyosodás közötti parazita kapcsolatnak köszönhetően a világ munkásainak túlnyomó többsége félproletár háztartásban létezik. Egyfelől e háztartások a „humántőke-felhalmozás” helyszínei, mivel újratermelik a jövőbeli munkakínálatot és korlátozott erőforrásait ebbe fektetik. Másfelől milliányi olyan strukturális egységet jelentenek, amelyek lehetővé teszik a tőkés számára a munkásoktól és a nőktől szisztematikusan kivont többlet elrejtését. A kapitalizmus okozta nyomor ellenére ezen egységek fennmaradnak a szűk munkaidő és erőforrások kezelése révén, a háztartás határainak átstrukturálása révén, valamint a nemi alapú munkaszerepek megváltoztatása révén. Belső dinamikájukban e háztartások a kapitalizmus strukturális ellentmondásait tükrözik. Következésképpen egyenlőtlenségek és hatalmi harcok jellemzik őket, amelyek eredményeképpen a női tagok több időt töltenek munkával, amiért cserébe a férfiaknál kevesebb erőforrás jut nekik.

Ahogy Braudel megállapítja, a formális történelem elhallgatja azokat a mindennapi nehézségeket, amelyeket a szegény emberek elszenvednek (1979: 16). A korai 21. században a félproletár háztartást a szegény országokban nagyobb eséllyel fenyegeti a kihalás, mint bármikor. Egy nemrégí ENSZ-felmérés arra figyelmeztet, hogy a háztartások már nem képesek a hagyományos túlélési mechanizmusaik és az önkiszákmányolás segítségével újratermelni magukat (de la Rocha 2001: 89). Ha ez igaz, meg kell kérdeznünk magunktól: hogyan tud akkor a kapitalizmus túlélni? Hiszen a háziasszonyosodott munkások láthatatlan munkája a kapitalizmus strukturális szükségessége. Sőt, a modern világrendszer legmélyebb titka, hogy a tőkés vagyont jelentős részét a háztartásokból való többletkivonás, illetve a háztartásokba való költségkihelyezés révén szerzik. Az elégedett

tőkés csak addig maradhat nyugodt, amíg a félproletárok csendben viselik terheiket. Az ő önkizsákmányolásuk nélkül a tőkefelhalmozása lehetetlen.³

Fordította: Barna Emília és Csányi Gergely
Az eredetivel egybevetette: Katona Noémi és Szabó Liza

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adams, Jacqueline (2003): The Bitter End: Emotions at a Movement's Conclusion. In: *Sociological Inquiry*, Vol. 73: 84–113.
- Arrighi, Giovanni (1967): International Corporations, Labor Aristocracies, and Economic Development in Tropical Africa. In: *Imperialism and Underdevelopment: A Reader*. Szerk.: Rhodes, R. I. Monthly Review Press.
- Arrighi, Giovanni (1970): Labor Supplies in Historical Perspective: A Study of the Proletarianization of the African Peasantry in Rhodesia. In: *Journal of Development Studies*, Vol. 6, No. 3: 197–234.
- Arrighi, Giovanni – Saul, John (1968): Socialism and Economic Development in Tropical Africa. In: *Journal of Modern African Studies*, Vol. 2, No. 1: 141–169.
- Baker, Jonathan (1995): Survival and Accumulation Strategies at the Rural-Urban Interface in Northwest Tanzania. In: *Environment and Urbanization*, Vol. 7, No. 1: 117–132.
- Beneria, Lourdes (szerk.) (1982): *Women and Development: The Sexual Division of Labor in Rural Societies*. Praeger.
- Beneria, Lourdes – Roldan, Martha (1987): *The Crossroads of Class and Gender: Industrial Homework, Subcontracting, and Household Dynamics in Mexico City*. University of Chicago Press.
- Blumberg, Rae L. (1979): Rural Women in Development: Veil of Invisibility, World of Work. In: *International Journal of Intercultural Relations*, Vol. 3, No. 4: 447–472.
- Bose, Christine – Acosta-Belen, Edna (1995): *Women in the Latin American Development Process*. Temple University Press.
- Boss, Pauline G. (1993): The Experience of Immigration for the Mother Left Behind. In: *Marriage and Family Review*, Vol. 19, No. 3/4: 365–78.
- Boydston, Jeanne (1986): To Earn Her Daily Bread: Housework and Antebellum Working-Class Subsistence. In: *Radical History Review*, Vol. 35., No. 1: 7–25.

3 Szeretnék köszönetet mondani Donald Clellandnak az elgondolkodtató konceptuális meglátásaiért, a bibliográfiai javaslatokért és azért, mert ennek a tanulmánynak a korábbi verzióit is kritikus szemmel átnézte.

- Braudel, Fernand (1973): *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Ford.: Reynolds, Seân. Harper and Row.
- Braudel, Fernand (1979): *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*. Ford.: Ranum, Patricia. Johns Hopkins University Press.
- Braudel, Fernand (1980): *On History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Braudel, Fernand (1981): *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*, 3 kötet. Ford.: Reynolds, Seân. Harper and Row.
- Broad, Dave (1991): Global Economic Restructuring and the (Re)Casualization of Work in the Center. In: *Review*, Vol. 14, No. 4: 555–592.
- Chang, Kyung-Sup (1995): Gender and Abortive Capitalist Social Transformation: Semiproletarianization of South Korean Women. In: *International Journal of Comparative Sociology*, Vol. 36, No. 1/2: 61–83.
- Dalla Costa, Mariarosa – Dalla Costa, Giovanna F. (1999): *Women, Development and Labor of Reproduction*. Africa World Press.
- Deere, Carmen D. (1990): *Household and Class Relations: Peasants and Landlords in Northern Peru*. University of California Press.
- De La Rocha, Mercedes Gonzal (1994): *The Resources of Poverty: Women and Survival in a Mexican City*. Blackwell.
- De La Rocha, Mercedes Gonzal (2001): From the Resources of Poverty to the Poverty of Resources? In: *Latin American Perspectives*, Vol. 28, No. 4: 72–100.
- Dickinson, Torry (1995): *Common Wealth: Self-Sufficiency in American Communities, 1830 to 1993*. University Press of America.
- Dottridge, Matt (2002): Trafficking in Children in West and Central Africa. In: *Gender and Development*, Vol. 10, No. 1: 38–41.
- Dréze, Jean – Sen, Amartya (1989): *Hunger and Public Action*. Oxford: Clarendon Press.
- Dréze, J. – Sen, Amartya (szerk.) (1990): *The Political Economy of Hunger*. 2 kötet. Clarendon Press.
- Dunaway, Wilma A. (1994): The Southern Fur Trade and the Incorporation of Southern Appalachia into the World-Economy, 1690–1763. *Review*, Vol. 17, No. 2: 215–41.
- Dunaway, Wilma A. (1995): 'The Disremembered' of the Antebellum South: A New Look at the Invisible Labor of Poor Women. In: *Critical Sociology*, Vol. 21, No. 3: 89–106.
- Dunaway, Wilma A. (1996): *The First American Frontier: Transition to Capitalism in Southern Appalachia, 1700–1860*. University of North Carolina Press.
- Dunaway, Wilma A. (1997): Rethinking Cherokee Acculturation: Women's Resistance to Agrarian Capitalism and Cultural Change, 1800–1838. In: *American Indian Culture and Research Journal*, Vol. 21: 155–192.

- Dunaway, Wilma A. (2001): The Double Register of History: Situating the Forgotten Woman and Her Household in Capitalist Commodity Chains. In: *Journal of World-System Research*, Vol. 7, No. 1.: 2–31.
- Dunaway, Wilma A. (2003): *The African-American Family in Slavery and Emancipation*. Cambridge University Press.
- Dunaway, Wilma A. (2008): *Women, Work and Family in the Antebellum Mountain South*. London: Cambridge University Press.
- Dunaway, Wilma A. – Macabuac, M. Cecilia. (2007): 'The Shrimp Eat Better than We Do': Philippine Subsistence Fishing Households Sacrificed for the Global Food Chain. In: *Review*, Vol. 30, No. 4: 313–336.
- Dwyer, Daisy – Bruce, Judith (szerk.) (1988): *A Home Divided: Women and Income in the Third World*. Stanford University Press.
- ENSZ (1999): *Human Development Report*. Oxford University Press.
- ENSZ (2003): *The World's Women 2000: Trends and Statistics*. Oxford University Press.
- ENSZ (2004): *Human Development Report*. Oxford University Press.
- Frank, Andre Gunder (1981) *Crisis in the Third World*. Holmes and Meier.
- Gisbert, María Elena – Painter, Michael – Quiton, Mery (1994): Gender Issues Associated with Labor Migration and Dependence on Off-Farm Income in Rural Bolivia. In: *Human Organization*, Vol. 53, No. 2: 110–122.
- Goldfrank, Walter – Goodman, David – Szasz, Andrew (szerk.) (1999): *Ecology and the World System*. Greenwood Press.
- Haddad, L. – Kanbur, R. 1990. How Serious Is the Neglect of Intra-Household Inequality? In: *Economic Journal*, Vol. 100, No. 4: 866–881.
- Hopkins, Terence – Wallerstein, Immanuel (1987): *Capitalism and the Incorporation of New Zones into the World-Economy*. In: *Review*, Vol. 10, No. 3/4: 763–780.
- Korzeniewicz, Roberto P. – Smith, William C. (szerk.) (1996): *Latin America in the World-Economy*. Greenwood Press.
- Larme, Anne C. (1997): Health Care Allocation and Selective Neglect in Rural Peru. In: *Social Science and Medicine*, Vol. 44, No. 11: 1711–1723.
- Lenin, V. ([1899] 1956): *Development of Capitalism in Russia*. Foreign Languages Press.
- Littlefield, Alice – Reynolds, Larry T. (1990): The Putting Out System: Transitional Form or Recurrent Feature of Capitalist Production? In: *Social Science Journal*. Vol. 27, No. 4: 359–372.
- Lloyd, Cynthia B. (1975): *Sex, Discrimination, and the Division of Labor*. Columbia University Press.
- McC Netting, Robert – Wilk, Richard R. – Arnould, Eric J. (1984): *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*. University of California Press.

- McGuire, Randall H. – Smith, Joan – Martin, William G. (1986): Patterns of Household Structures and the World-Economy. In: *Review*, Vol. 10, No. 1: 75–97.
- McMillan, Della (1986): *Food in Sub-Saharan Africa*. Boulder: Lynne Reiner.
- Madeley, John. (1996): *Big Business, Poor Peoples: The Impact of Transnational Corporations on the World's Poor*. Zed Books.
- Mao Tse-Tung ([1926] 1967): *Selected Works of Mao Tse-Tung*. Foreign Languages Press.
- Matthaei, Julie (1982): *An Economic History of Women in America: Women's Work, the Sexual Division of Labor, and the Development of Capitalism*. Schocken Books.
- Meyer, Katherine – Lobao, Linda (2003): Household, Gender and Political Responses to Economic Downturn: Extending Theories of Mobilization. In: *Sociological Quarterly*, Vol. 44, No. 2: 159–179.
- Meyers, Albert (1983): Household, Labor Relations, and Reproductive Strategies among Small Cane Farmers in Jamaica. In: *Review*, Vol. 7, No. 2: 181–214.
- Mies, Maria (1981): Dynamics of Sexual Division of Labour and Capital Accumulation: Women Lace Workers of Narsapur. In: *Economic and Political Weekly*, March: 487–500.
- Mies, Maria (1986): *Patriarchy and Accumulation: Women in the International Division of Labor*. Zed Books.
- Mies, Maria – Bennholdt-Thomsen, Veronika – Werlhof, Claudia von (1988): *Women: The Last Colony*. Zed Books.
- Mooock, Joyce (1986): *Understanding Africa's Rural Households and Farming Systems*. Westview.
- Moser, Annalise (2003): Acts of Resistance: The Performance of Women's Grassroots Protest in Peru. In: *Social Movement Studies*, Vol. 2, No. 2: 177–190.
- Moser, Caroline (1996): *Confronting Crisis: A Comparative Study of Household Responses to Poverty and Vulnerability in Four Poor Urban Communities*. World Bank.
- Munslow, Barry – Finch, Henry (1984): *Proletarianisation in the Third World*. Croom-Helm.
- Nash, June – Fernandez-Kelly, Patricia (1983): *Women, Men, and the International Division of Labor*. SUNY Press.
- Nettles, Kimberly D. (2007): Becoming Red Thread Women: Alternative Visions of Gendered Politics in Post-Independence Guyana. In: *Social Movement Studies*, Vol. 6, No. 1: 57–82.
- Parrenas, Rhacel (2000): Migrant Filipina Domestic Workers and the International Division of Reproductive Labor. In: *Gender and Society*, Vol. 14, No. 4: 560–580.
- Parrenas, Rhacel (2005): Long Distance Intimacy: Class, Gender and Intergenerational Relations between Mothers and Children in Filipino Transnational Families. In: *Global Networks*, Vol. 5: 317–336.

- Patnaik, Prabhat (2008): The Accumulation Process in the Period of Globalisation. In: *Economic and Political Weekly*, Vol. 28, June:108–113.
- Portes, Alejandro (1983): The Informal Sector: Definition, Controversy, and Relation to National Development. In: *Review*, Vol. 7, No. 1: 151–174.
- Rosas, Rocio (2002): Women and Survival Strategies in Poor Urban Contexts: A Case Study from Guadalajara, Mexico. In: *Journal of Development Studies*, Vol. 18, No. 1: 81–103.
- Salleh, Ariel (1994): Nature, Woman, Labor, Capital: Living the Deepest Contradiction. In: *Is Capitalism Sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*. Szerk.: O'Connor, Martin. Guilford Press.
- Scheper-Hughes, Nancy (1991): *Death without Weeping: The Violence of Everyday Life in Brazil*. University of California Press.
- Scheper-Hughes, Nancy (2002): The Ends of the Body: Commodity Fetishism and the Global Traffic in Organs. In: *SAIS Review*, Vol. 22, No. 1: 61–80.
- Schlemmer, Bernard (2000): *The Exploited Child*. Zed Books.
- Scott, James (1976): *The Moral Economy of the Peasant Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. Yale University Press.
- Seccombe, Wally ([1974] 2018): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 31–52.
- Seccombe, Wally (1993): *Weathering the Storm: Working-Class Families from the Industrial Revolution to the Fertility Decline*. Verso.
- Sen, Gita (1980): The Sexual Division of Labor and the Working-Class Family: Towards a Conceptual Synthesis of Class Relations and the Subsistence of Women. In: *Review of Radical Political Economics*, Vol. 12, No. 2: 76–86.
- Shiva, Vandana (1988): *Staying Alive: Women, Ecology and Development*. St. Martin's Press.
- Smith, A. Hassel (1989) Labourers in Late Sixteenth Century England. In: *Continuity and Change*, Vol. 4, No. 3: 367–394.
- Smith, Joan (1994): The Creation of the World We Know: The World-Economy and the Re-creation of Gendered Identities. In: *Identity Politics and Women*. Szerk.: Moghadam, Valentine M. Westview Press.
- Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel (szerk.) (1992): *Creating and Transforming Households: The Constraints of the World-Economy*. Cambridge University Press.
- Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel – Evers, Hans-Dieter (szerk.) (1984): *Households and the World-Economy*. Sage.
- Snowden, Frank (1995): *Naples in the Time of Cholera*. Cambridge University Press.
- Spieldoch, Alexandra (2007): *A Row to Hoe: The Gender Impact of Trade Liberalization on*

- Our Food System, Agricultural Markets and Women's Human Rights*. Institute for Agriculture and Trade Policy.
- Stauth, Georg (1983): Capitalist Farming and Small Peasant Households in Egypt. In: *Review*, Vol. 7, No. 2: 181–214.
- Tabak, Faruk – Crichlow, Michaeline A. (szerk.) (2000): *Informalization: Process and Structure*. Johns Hopkins University Press.
- Terleckyj, Nestor (1975): *Household Production and Consumption*. National Bureau of Economic Research.
- Thomas, Duncan (1990): Intra-Household Resource Allocation. In: *Journal of Human Resources*, Vol. 25, No. 4: 635–663.
- Thompson, Lanny (1991): The Structures and Vicissitudes of Reproduction: Households in Mexico, 1876–1970. In: *Review*, Vol. 14, No. 3: 403–436.
- Ulshofer, Petra (1983): Household and Enterprise: Towards a New Model of the Plantation. In: *Review*, Vol. 7, No. 2: 181–214.
- UN-HABITAT (2003): *The Challenge of Slums*. Oxford University Press.
- UNICEF (2007): *Women and Children: The Double Dividend of Gender Equality*. UNICEF.
- Van Esterik, P. (1985): *Determinants of Young Child Feeding and Their Implications for Nutritional Surveillance*. Cornell University Press.
- Vellenga, Dorothy (1985): Women, Households and Food Commodity Chains in Southern Ghana: Contradictions between the Search for Profit and the Struggle for Survival. In: *Review*, Vol. 8, No. 3: 293–318.
- Wadley, Susan (1993): Family Composition Strategies in Rural North India. In: *Social Science and Medicine*, Vol. 37, No. 11: 1367–176.
- Wallerstein, Immanuel (1976): From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions? In: *Social Forces*, Vol. 55, No. 2: 273–283.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *Historical Capitalism*. Verso.
- Wallerstein, Immanuel (1995) The Modern World-System and Evolution. In: *Journal of World-Systems Research*, Vol. 1, No. 19: 628–638.
- Wallerstein, Immanuel – Martin, William G. (1979): Peripheralization of Southern Africa II: Changes in Household Structure and Labor-Force Formation. In: *Review*, Vol. 3, No. 2: 193–207.
- Wallerstein, Immanuel – Martin, William G. – Dickinson, T. (1982): Household structures and Production Processes: Preliminary Theses and Findings. In: *Review*, Vol. 5, No. 3: 437–458.
- Ward, Kathryn (1985): The Social Consequences of the World Economic System: The Economic Status of Women and Fertility. In: *Review*, Vol. 8, No. 4: 561–594.

- Ward, Kathryn (szerk.) (1990): *Women Workers and Global Restructuring*. Cornell University Press.
- Waring, Marilyn (1988): *If Women Counted: A New Feminist Economics*. Harper and Row.
- Warren, Karen J. (1997): *Ecofeminism: Women, Culture, Nature*. Indiana University Press.
- Werlhof, Claudia von (1980): Notes on the Relation between Sexuality and Economy. In: *Review*, Vol. 4, No. 1: 32–42.
- Werlhof, Claudia von (1983): Production Relations without Wage Labor and Labor Division by Sex. In: *Review*, Vol. 7, No. 2: 315–359.
- Werlhof, Claudia von (1985): *Why Peasants and Housewives Do Not Disappear in the Capitalist World-System*. Working Paper No. 68, Sociology Department, University of Bielefeld, Germany.
- Werlhof, Claudia von (2007): No Critique of Capitalism without a Critique of Patriarchy! Why the Left Is No Alternative. In: *Capitalism Nature Socialism*, Vol. 18, No. 1: 13–27.
- White, Caroline (1993): 'Close to Home' in Johannesburg: Gender Oppression in Township Households. In: *Women's Studies International Forum*, Vol. 16, No. 2: 149–163.
- Wilk, Richard (1987): *The Household Economy: Reconsidering the Domestic Mode of Production*. Westview Press.
- Wolf, Diane (1992): *Factory Daughters: Gender, Household Dynamics and Rural Industrialization*. University of California Press.
- World Bank (2001): *Engendering Development*. Oxford University Press.
- Young, Gay – Alderman, Heather (1997): The Organization of Labor Resources in Juarez Families. In: *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 17, No. 11/12: 97–115.
- Young, Kate – Wolkowitz, Carol – McCullagh, Roslyn (szerk.) (1981): *Of Marriage and the Market: Women's Subordination in International Perspective*. CSE Books.

Nancy Fraser

A TŐKE ÉS A GONDOSKODÁS ELLENTMONDÁSAI*

* Eredeti tanulmány: Fraser, Nancy (2016): Contradictions of Capital and Care. In: *New Left Review*, 100.: 99–117.

A társadalmi újratermelés a folyamatos tőkefelhalmozás egyik alapfeltétele, a kapitalizmus vég nélküli felhalmozásra való törekvése azonban éppen a rendszer alapját képező társadalmi reprodukció folyamatait destabilizálja. A kapitalizmusnak ebben az ellentmondásában gyökerezik az úgynevezett gondoskodási válság. Habár ez a tőkés gazdaság velejárója, minden történelmileg sajátos berendezkedésben más, jellegzetes formát ölt: más a 19. század liberális, versenyalapú kapitalizmusában, más a II. világháborút követő időszak államilag szabályozott kapitalizmusában, és más korunk pénzügyi, neoliberais kapitalizmusában. Az alábbi írás amellet érvel, hogy a gondoskodási deficit, melyet jelenleg tapasztalunk, a fenti ellentmondásnak a kapitalista fejlődés legújabb szakaszában létrejött formája.

A „gondoskodás válsága” sokat vitatott kérdés a közbeszédben jelenleg.¹ Gyakran kapcsolódik az „időszegénység”, a „család-munka egyensúly” és a „szociális kiégés” (*social depletion*) fogalmaihoz, és arra a több irányból érkező nyomásra utal, amely jelenleg számos kulcsfontosságú társadalmi erőforrásra nehezedik: a szülésre és a gyerekekre, a családtagokról és barátokról való gondoskodásra, a háztartások, szélesebb közösségek és úgy általában az emberi kapcsolatok fenntartására (Rosen 2007; Hess 2013; Boffey 2015; Hochschild 2001; Boushey 2016; Boushey és Anderson 2013; Beck 2015; Rai, Hoskyns és Thomas 2013).² A történelem folyamán ezek a „társadalmi reprodukcióhoz” kapcsolódó feladatok női munkaként lettek elkönyvelve, még ha ezeknek egy részét gyakran férfiak is ellátták. A társadalmi újratermelés fizikai és érzelmi munkát egyaránt magában foglal, gyakran fizetetlenül végzik, és nélkülözhetetlen a társadalom számára. Se kultúra, se gazdaság, se politikai szerveződés nem létezne nélküle. Bármely társadalom, amely következetesen aláássa a társadalmi reprodukció feltételeit, hosszú távon a saját fennmaradását veszélyezteti. Napjainkban azonban a kapitalista társadalom egy új formája éppen ezt teszi. Az eredmény pedig nem pusztán a gondoskodás, de a tágabb értelemben vett társadalmi újratermelés súlyos válsága.

Ezt a válságot egy „általános válság” egyik aspektusaként értelmezem, amely gazdasági, ökológiai és politikai problémákat egyaránt magába foglal – ezek pedig mind

1 Ennek az esszének egy francia fordítását 2016. június 14-én adtam elő Párizsban, az École des hautes études en sciences sociales Marc Bloch-előadásaként, amely elérhető az École honlapján. Köszönöm Pierre-Cyrille Hautcoeur-nak a meghívást, Johanna Oksalanak az ösztönző vitát, Mala Htunnak és Eli Zaretsky-nek a segítőkész megjegyzéseket és Selim Hepernak a kutatásban való közreműködést.

2 Számos másik példa mellett a gondoskodás válságához kapcsolódva lásd Rosen, R.: *The Nation*, 2007. február 27.; Hess, C. (2013); Boffey, D.: *Guardian*, 2015. szeptember 26. Az „időszegénység” fogalmához lásd Hochschild, A. (2001); Boushey, H. (2016). A „család-munka egyensúly” fogalmához lásd Boushey, H. és Anderson, A.R.: *Forbes*, 2013. július 26); Beck: *Huffington Post*, 2015. március 10. A „szociális kiégés” fogalmához lásd: Rai, S. – Hoskyns, C. – Thomas, D. (2013).

kereszteznek és elmélyítik egymást. Bár a társadalmi reprodukció lényeges összetevője ennek az általános válságnak, sokszor mégis alábecsülik jelentőségét, mivel a válságról szóló viták főként a gazdasági és ökológiai veszélyekre összpontosítanak. Ez a „kritikai elkülönítés” (*critical separatism*) rendkívül problematikus, a társadalmi szál ugyanis központi jelentőségű a társadalmi értelmzett válság szempontjából – figyelmen kívül hagyásával a többi probléma kielégítő megértése sem lehetséges. Ugyanakkor ennek az ellenkezője is igaz. A társadalmi reprodukció válsága nem önmagában álló jelenség, és nem is ragadható meg ekképpen. Hogyan kellene értelmeznünk akkor? Állításom szerint a „gondoskodás válsága” a társadalmi újratermelésben a pénzügyi kapitalizmus által előidézett ellentmondások látványos kifejeződéseként érthető meg. Ebből az elgondolásból két dolog következik. Először is, a gondoskodásra nehezedő nyomás nem esetleges, hanem rendszerszintű jelenség, mély gyökerekkel annak a társadalmi rendnek a szerkezetében, melyet pénzügyi kapitalizmusnak nevezek. Másrészt viszont a gondoskodás jelenlegi válsága rámutat arra, hogy nemcsak a kapitalizmus aktuális, pénzügyi formájában bűzlik valami, hanem a tőkés rendszerben általában.

Véleményem szerint a kapitalizmus minden formája magában rejt egy mélyen gyökerező, a társadalmi reprodukciót érintő „válsághajlamot” vagy ellentmondást: egyrészt a társadalmi újratermelés a folyamatos tőkefelhalmozás egyik alapfeltétele, másrészt viszont a kapitalizmus vég nélküli felhalmozásra való törekvése éppen a rendszer alapját képező társadalmi reprodukció folyamatait destabilizálja. A kapitalizmusnak ebben az ellentmondásában gyökerezik az úgynevezett gondoskodási válság. Habár ez a tőkés gazdaság velejárója, minden történelmileg sajátos berendezkedésben más, jellegzetes formát ölt: más a 19. század liberális, versenyalapú kapitalizmusában, más a II. világháborút követő időszak államilag szabályozott kapitalizmusában, és más korunk pénzügyi, neoliborális kapitalizmusában. Az a gondoskodási deficit, melyet jelenleg tapasztalunk, a fenti ellentmondásnak a kapitalista fejlődés legújabb szakaszában létrejött formája.

Elméletem kifejtéséhez először számot adok a kapitalizmus inherens társadalmi ellentmondásának általános formájáról. Ezt követően felvázolom ezen ellentmondás történelmi megvalósulásait a kapitalista fejlődés két korábbi szakaszában. Végül pedig arra teszek javaslatot, hogy napjaink „gondoskodási deficitjét” a fent elemzett társadalmi ellentmondás aktuális formájaként értelmezzük, amely a pénzügyi kapitalizmus sajátos jellemzője.

AZ ÉLETVILÁG POTYAUTASA

A jelenlegi válság legtöbb elemzője a kapitalista gazdasági rendszer belső ellentmondásaira összpontosít. Szerintük a rendszer alaplogikájába van kódolva a hajlam önmaga

destabilizálására, ez pedig rendszeres időközönként gazdasági válságok kialakulásához vezet. Ez a szemlélet helyes, azonban megvannak a maga korlátai: nem tud teljes képet alkotni a kapitalizmus természetéből fakadó válságtendenciákról. A közgazdasági felfogást magáévé téve túl szűk keretek között értelmezi a kapitalizmust, egyszerű gazdasági rendszerként tekint rá. Ebben az írásban ezzel szemben egy kibővített kapitalizmusértelmezést használok, amely egyaránt tekintettel van a hivatalos gazdaságra, valamint annak „nem-gazdasági” előfeltételeire. Ez a szemlélet lehetővé teszi, hogy képesek legyünk leírni és kritizálni a tőkés gazdaság válságtendenciáinak teljes skáláját, beleértve a társadalmi reprodukcióval kapcsolatos problémákat is.

Amellett érvelek, hogy a kapitalizmus gazdasági alrendszere rajta kívül álló társadalmi újratermelő tevékenységektől függ, melyek egyben létezésének részleges előfeltételei is jelentik. A rendszer további előfeltételei közé tartoznak az államhatalom által gyakorolt irányítási funkciók, valamint a természet hozzáférhetősége: mint a termeléshez szükséges alapanyagok forrása, és mint a termelés során keletkezett hulladékok „szemétdombja” (Fraser 2015; O’Connor 1988; Moore 2015).³ Az alábbiakban azonban arra térnék ki részletesen, hogy a kapitalista gazdaság hogyan támaszkodik – úgy is fogalmazhatnánk, hogyan kapaszkodik fel potyautasként – olyan tevékenységekre, mint az ellátás, a gondoskodás és a társas kapcsolatokat létrehozó és ápoló tevékenységek, miközben nem tulajdonít nekik pénzben kifejezhető értéket, és ingyenes jószágokként tekint rájuk. A „gondoskodásnak”, „érzelmi munkának” vagy „szubjektívációnak” (*subjectivation*) is nevezett tevékenység alakítja ki a kapitalizmus szubjektumait, hozzájárul biológiai fennmaradásukhoz, ezzel egyidőben pedig társas lényvé is formálja őket, a *habitusuk* és kulturális-erkölcsi világképük alakításával. Ebben a folyamatban az utódok világra hozásának és szocializációjának feladata központi szerepet játszik, ahogy az idősek gondozása, a háztartások fenntartása, a közösségek építése és a közös jelentéstartalmak ápolása is, illetve azon érzelmi beállítódások és értékek skálája, amelyek a társadalmi együttműködés alapjával szolgálnak. A kapitalista társadalmakban ezek a tevékenységek, ha nem is kizárólag, de nagyrészt a piacon kívül zajlanak: otthonokban, szomszédságokban, civil szervezetekben, informális hálózatokban és állami intézményekben, például iskolákban; viszonylag kis részük ölti fizetett bér munka formáját. A nem fizetett reprodukív tevékenységek szükségesek a fizetett munka létezéséhez, az érték többlet felhalmozásához és a kapitalizmus működéséhez. Ezek egyike sem tudna létezni házimunka, gyereknevelés, oktatás, érzelmi gondoskodás és számos egyéb tevékenység hiányában, amelyek munkások elkövetkező generációinak létrehozását és a már meglévők feltöltődését, valamint a társas kötelek és közös értelmezési keretek fenntartását szolgálják. Egy kapitalista társadalomban

3 A kapitalista gazdaság szükséges politikai háttérfeltételeinek számbavételéhez lásd Fraser, N. (2015). Az ökológiai feltételekhez lásd O’Connor, J. (1988); Moore, J. (2015).

a társadalmi reprodukció a gazdasági termelés nélkülözhetetlen előfeltétele (Vogel 2013; Federici 2012; Delphy 2016; Folbre 2002; Laslett és Brenner 1989; Bezanson és Luxton 2006; Bakker 2007; Arruzza).

Legkésebb az iparosodást követően azonban a kapitalista társadalmakban az ipari termelés és a társadalmi újratermelés szférája elkülönült egymástól. Az előbbieket a férfiakhoz, az utóbbiakat pedig a nőkhöz társítva a „reproduktív” tevékenységeket „szeretettel” és „erénnyel” jutalmazták, míg a „produktív munkát” pénzzel kompenzálták. Ezáltal a tőkés társadalmak létrehozták az intézményi alapokat a nők alárendeltségének egy új, modern formájához. Kiszakítva a reproduktív munkát az emberi tevékenységek tágabb kontextusából, amelyben a nők munkája korábban elismert helyet foglalt el, azt egy újonnan intézményesült „magánszférába” száműzték, ahol társadalmi jelentősége elhomályosult. Ebben az új világban pedig, ahol a pénz vált a hatalom elsődleges közvetítőjévé, a reproduktív munka fizetetlen volta megpecsételte annak sorsát: azok, akik ezeket a munkákat végzik, strukturálisan alárendelődnek azoknak, akik pénzbeli juttatást kapnak munkájukért, még úgy is, hogy az előbbieket munkája nyújtja a bérmunka szükséges előfeltételeit – emellett pedig a reproduktív munka átitatódik és összegabalyodik a nőiség eszményeinek új, domesztikált formáival.

Általánosságban tehát elmondható, hogy a kapitalista társadalmak leválasztják a társadalmi újratermelést a gazdasági termelésről, az előbbit a nőkhöz társítva, valamint elfedve annak jelentőségét és értékét. Paradox módon a hivatalos gazdaság mégis épp azoktól a társadalmi reprodukciós folyamatoktól függ, melyek értékét eltagadják. Az elválasztás–függőség–tagadás sajátos viszonya az instabilitás egyik belső forrása: egyrészt a kapitalista gazdasági termelés nem önfenntartó, hanem a társadalmi reprodukcióra támaszkodik; másrészt viszont a vég nélküli felhalmozásra való törekvése épp azoknak a reproduktív folyamatoknak és erőforrásoknak a destabilizálásával fenyeget, amelyekre a tőkének – ahogy mi magunknak is – szüksége van. Ahogy látni fogjuk, ennek hatása idővel a kapitalista gazdaság létfontosságú társadalmi feltételeinek veszélyeztetéséhez vezethet. Így hát láthatóvá válik egy, a kapitalista társadalom mélyszerkezetében rejlő „társadalmi ellentmondás”. Azokhoz a gazdasági ellentmondásokhoz hasonlóan, amelyeket a marxisták kiemeltek, ez is egy válságtendencia alapját képezi. Ugyanakkor ebben az esetben az ellentét nem a kapitalista gazdaságon „belül” rejlik, hanem annak határán található, amely egyszerre választja el és köti össze a termelés és az újratermelés szféráját. Az ellentmondás se nem a gazdaság, se nem a háztartások sajátja, hanem a kapitalista berendezkedés e két alkotóeleme közötti szembenállást testesíti meg. Természetesen ez az ellentét gyakran el van némitva, és a hozzá kapcsolódó válságtendencia rejtve marad. De mindig felszínre tör, mikor a tőke kiterjesztett felhalmozási kényszere leveti magáról kötelekeit, és társadalmi alapja ellen fordul. Ebben az esetben a gazdasági termelés felülírja

a társadalmi újratermelés logikáját, és ezzel épp azokat a folyamatokat destabilizálja, amelyek a tőke alapját is képezik – veszélybe sodorva mind a háztartások, mind a tágabb társadalom erőforrásait, melyek szükségesek a felhalmozás hosszú távú fenntartásához. Önnön létfeltételeit elpusztítva a tőkefelhalmozás dinamikája saját farkába harap.

TÖRTÉNETI MEGVALÓSULÁSOK

Ez az általános társadalmi válságtendencia figyelhető meg a kapitalizmusban általában. Viszont kapitalista társadalmak csak történetileg sajátos formákban, illetve felhalmozási rendszerekben léteznek. Valójában a társadalmi reprodukció tőkés megszervezése jelentős történelmi változásokon esett át, gyakran politikai viták eredményeként – különösen válságidőszakok során, amikor a társadalmi szereplők a „gazdaságot” a „társadalomtól”, a „termelést” az „újratermeléstől”, és a „munkát” a „családtól” elválasztó határvonalakért küzdenek, időnként sikeresen újrarajzolva azokat. Az efféle „határharcok”, ahogyan én nevezem őket, legalább akkora jelentőséggel bírnak a kapitalista berendezkedések történetében, mint a Marx által elemzett osztályharcok, az általuk előidézett változások pedig az egyes korszakok közti elmozdulásokat jelölik (Fraser 2014). Az efféle fordulatokat előtérbe helyező megközelítés a produktív-reproduktív felosztás szempontjából legalább három korszakot különít el a kapitalizmus történetében.

- Az első rendszer a 19. század liberális, versenyalapú kapitalizmusa. Ez a rendszer ötvözte a centrumban zajló ipari kizsákmányolást és a perifériákon működő gyarmati kizsákmányolást, és általában hagyta, hogy a munkások „önállóan”, a pénzérték rendszerén kívül termeljék újra magukat, míg az államok a partvonalról figyeltek. Ugyanakkor megalkotta a családi élet egy új, burzsoá ideálját is. A társadalmi reprodukciót a háztartásokon belül a nők feladatkörének tekintette, és létrehozta a „különálló szférák” eszményét, még ha az emberek többségét meg is fosztotta annak megvalósításának feltételeitől.
- A második rendszer a 20. század államilag szabályozott (*state-managed*) kapitalizmusa. A centrumban futó nagyléptékű ipari termelésre és belföldi fogyasztásra alapozva, kiegészülve a perifériák folyamatos koloniális és posztkoloniális kizsákmányolásával, ez a jóléti berendezkedés a társadalmi reprodukciót állami és vállalati ellátásokon keresztül építette be a rendszerbe. Átalakítva a különálló szférák viktoriánus modelljét, a „családi bér”⁴ látszólag modernebb ideálját támogatta, habár ezúttal is aránylag kevés család számára volt ez megvalósítható.

4 Ez a kifejezés arra utal, amikor az ipari termelésben dolgozó férfi bére úgy van megállapítva, hogy abból az egész családja jólétét biztosítani tudja – a szerk.

- A harmadik rendszer a jelenkor globalizált, pénzügyi kapitalizmusa. Ez a rezsim a gyári termelést alacsony bérköltségű országokba helyezte át, a nőket betelepelt a munkaerőpiacra, és az állam és a vállalatok jóléti szolgáltatásokból való kivonulását szorgalmazta. A gondoskodó munkát kiszervezte a családoknak és a kisközösségeknek, ezzel egyidejűleg pedig leszűkítette lehetőségeiket e munka elvégzésére. Az eredmény – a növekvő egyenlőtlenségek közepette – a társadalmi reprodukció kettős szerkezete lett: a gondoskodás árucikké változott azok számára, akik képesek fizetni érte, és a magánszférába szorult azok számára, akik nem engedhetik meg maguknak, hogy költsenek rá; mindez a „kétkeresős családmódel” még modernebb ideáljának mázával van leöntve.

Következésképp, a tőkés termelés reprodukív feltételei mindegyik korszakban más intézményi formát öltöttek, és más normarendszert testesítettek meg: elsőként az „elkülönült szférák”, majd a „családi bér”, jelenleg pedig a „kétkeresős családmódel” ideálját. Továbbá a kapitalista gazdaság inherens társadalmi ellentmondása minden rendszerben eltérő köntöst öltött, mindig más válságjelenségben fejeződött ki. Végezetül, ez az ellentmondás mindig más társadalmi harcok – egyszerre osztály- és határharcok – fellobbanásához vezetett, melyek gyakran összefonódtak a nők, a rabszolgák és a gyarmati népek felszabaddítását célul kitűző mozgalmakkal.

HÁZIASSZONYOSODÁS

Vegyük szemügyre először a 19. század liberális, versenyalapú kapitalizmusát. Ebben a korszakban úgy tűnt, hogy a termelés és az újratermelés szükségletei teljes ellentmondásban vannak egymással. A kapitalista centrumországok korai ipari központjaiban az olcsó és engedelmes munkaerőre éhező gyáriparosok nőket és gyerekeket kényszerítettek a gyárakba és a bányákba. Ezek az aprópénzért, hosszú órákon keresztül egészségtelen körülmények között dolgoztatott munkások a tőke saját termelékenységének alapját képező társadalmi kapcsolatok iránti közömbösségének jelképeivé váltak (Tilly és Scott 1987). Az ebből következő válságnak legalább két aspektusa volt: egyrészt válságba került a társadalmi reprodukció a szegény és munkásosztálybeli emberek körében, mivel a végsőkig kihasználták az önfenntartásra és feltöltődésre szánt erőtartalékaikat; másrészt morális pánik alakult ki a középosztály körében, amelynek tagjai megbotránkoztak azon, amit „a család pusztulásaként” és a proletár nők „deszexualizálásaként” értelmeztek. Olyan riasztó volt a helyzet, hogy ezt a gazdasági termelés és társadalmi újratermelés közti korai nyílt konfliktust még az olyan körültekintő kritikusok is egyfajta végső ütközetként értelmezték

félre, mint Marx és Engels. Úgy vélték, hogy a kapitalizmus végső válságába lépett, és miközben a rendszer kizsigereli a munkásosztálybeli családokat, a nők elnyomásának alapjait is felszámolja (Marx és Engels [1848] 1978: 487–488; Engels 1902: 90–100). Csakhogy éppen ennek ellenkezője történt: idővel a kapitalista társadalmak megtalálták a módjait annak, hogy kezeljék ezt a feszültséget – többek közt a család modern, szűk értelemben vett fogalmának megalkotásával, a nemi különbségek új, hangsúlyosabb jelentéstartalmának feltalálásával és a férfiuralom modernizálásával.

A kiigazítási folyamat védelmező jogszabályok megalkotásával kezdődött az európai centrumországokban. A cél a társadalmi reprodukció stabilizálása volt, a nők és a gyerekek gyári munkában történő kizsákmányolásának korlátozásával (Woloch 2015). A mozgalmat középosztálybeli reformok és születőben lévő munkásszervezetek szövetsége vezette, az általuk kiharcolt „megoldás” pedig eltérő motivációk bonyolult egyveleglét tükrözte. Az egyik cél, Polányi Károly híres megfogalmazásában, a „társadalom” megvédése volt a „gazdasággal” szemben (Polányi 2001), a másik pedig a „nemek lebontása” feletti aggodalom lecsendesítése. Azonban ezek a célok valami mással is összefonódtak: a férfiak, nők és gyerekek feletti tekintélyének megszilárdításával, különösen a család keretein belül (Baron 1981). Ennek eredményeképpen a társadalmi reprodukció sértetlenségének biztosításáért folytatott küzdelem összefonódott a férfiuralom védelmével.

Összességében a mozgalom kívánt hatása az volt, hogy elnémiítsa a kapitalizmusra jellemző társadalmi ellentmondást a centrumországokban – miközben a rabszolgaság és a gyarmatosítás a végletekig fokozta azt a periférián. A gyarmatosítással párhuzamosan zajló, Maria Mies által „háziasszonyosodásnak” (*housewifization*) nevezett (2014) folyamat során a versenyalapú liberális kapitalizmus az elkülönült szférákat középpontba helyezve létrehozta a társadalmi nemek új eszményét. Az elképzelés támogatói a nőt „az otthon angyalaként” festették le, és egyfajta stabilizáló ellensúlyként tekintettek rá a kiszámíthatatlan gazdasággal szemben. Ebben a világképben a termelés kegyetlen világát körülveszi egy „menedék a szívtelen világban” (Zertsky 1986; Coontz 1988). Ameddig mindkét oldal megmaradt a maga kijelölt szférájában és kiegészítette a másikat, a köztük lévő lappangó ellentét rejtve maradt.

A valóságban ez a „megoldás” meglehetősen ingatagnak bizonyult. A védelmező jogalkotás nem tudta biztosítani a munkaerő újratermelését, amikor a bérek a család eltartásához szükséges szint alatt maradtak; amikor a zsúfolt és mocskos bérházak megakadályozták, hogy az ottlakók magánéletet éljenek, és roncsolták az emberek tüdejét; és amikor a foglalkoztatás – ha egyáltalán elérhető volt – vad ingadozásoknak volt kitéve a csődök, piaci összeomlások és pénzügyi pánikok miatt. Ez a berendezkedés nem elégtette ki a munkásokat sem, akik magasabb bérekért és jobb körülményekért küzdve szakszervezeteket alapítottak, sztrájkba léptek, valamint csatlakoztak a munkás- és szocialista

pártokhoz. Az egyre élesebb, széleskörű osztályellentét által fenyegetett kapitalizmus jövője távolról sem tűnt biztosnak.

Az elkülönült szférák hasonlóan problémásnak bizonyultak. A szegény, fajilag megkülönböztetett és munkásosztálybeli nők nem voltak abban a helyzetben, hogy ki tudják elégtíteni a háziasság viktoriánus ideálját; ha a védelmező jogszabályok mérsékeltek is a közvetlen kizsákmányolásukat, nem nyújtottak anyagi támogatást vagy kárpótlást a bérkiesésekért. Azok a középosztálybeli nők, akik alkalmazkodni tudtak a viktoriánus ideálokhoz, sem voltak mindig elégedettek a helyzetükkel, amely az anyagi kényelmet és erkölcsi tekintélyt jogi kiskorúsággal és intézményesült függőséggel vegyítette. Az elkülönült szférák „megoldása” mindkét társadalmi csoportban elsősorban a nők rovására épült ki. Ugyanakkor egymás ellen is fordította őket – erről tanúskodnak a 19. század prostitúcióval kapcsolatos küzdelmei, melyek a viktoriánus középosztálybeli nők filantróp aggodalmait „elveszett hűgaik” anyagi érdekeivel állították szembe (Walkowitz 1980; Hobson 1990).

Másfajta dinamikák bontakoztak ki a periférián. Miközben a gyarmati kizsákmányolás feldőlt a az alvett népességet, ezeken a helyeken sem az elkülönült szférák, sem a társadalmi védelem nem épült ki. Ahelyett, hogy óvni próbálták volna a társadalmi reprodukció őshonos viszonyait, a nagyvárosi hatalmak aktívan rombolták ezeket. A parasztságot kifosztották, közösségeiket szétverték, mégpedig azért, hogy megszerezzék az olcsó élelmiszereket, textileket, nyersanyagokat és energiát, melyek nélkül a nagyvárosi ipari munkások kizsákmányolása nem lehetett volna jövedelmező. Az amerikai kontinensen eközben a rabszolgaként tartott nők reprodukív erőforrásai az ültetvényesek profitlogikájának eszközeivé váltak: rendszeresen szakítottak szét rabszolgacsaládokat, hogy tagjaikat különböző tulajdonosoknak adják el (Davis 1972). Az őslakos gyerekeket is kiszakították közösségeikből, hittérítő iskolákba írták be, és asszimilációs fegyelmezésnek vetették alá őket (Adams 1995; Churchill 2004). A prekapitalista, őshonos rokoni viszonyok „visszamaradt, patriarchális” jellege pedig mindig jó szolgálatot tett, amikor racionalizációra volt szükség. A filantróp nők nyilvános fórumokon sürgették a gyarmatosítókat, hogy „a fehér férfiak mentsék meg a barna bőrű nőket a barna bőrű férfiaktól” (Spivak 1988: 305).

A feminista mozgalmak politikai aknamezőn találták magukat a centrumban és a periférián egyaránt. A liberális feministák elutasították a férj gyámságát és az elkülönült szférák felfogását, miközben követeléseik közt szerepelt a szavazati jog, a szex visszaütésének joga, a tulajdonjog, a szabad szerződés-kötéshez és a munkavállaláshoz való jog, valamint a béreik felett való rendelkezés joga. Ezért úgy tűnt, hogy a „maszkulin” önrendelkezés iránti vágyat többre tartják, mint a gondoskodásról alkotott „nőies” eszményeket. Ebben a kérdésben pedig, még ha másban kevés is, egyetértettek szocialista feminista társaikkal. A bérmunka világába való belépést a női emancipáció útjaként értelmezve a szocialista feministák is a termeléshez kapcsolódó „férfias” értékeket részesítették

előnyben a reprodukcióhoz társított „nőiességgel” szemben. Ezek az elképzelések ideológiai természetűek voltak, de a háttérben egy fontos előfeltevés húzódott, miszerint a hagyományos rokoni kapcsolatokat erodáló kapitalizmus, amellet, hogy új hatalmi formákat hozott létre, emancipatorikus lehetőségeket is magában hordozott.

Számos feminista két tűz között találta magát, ahol a Polányi kettős mozgás-elméletéből ismert társadalmi és piaci oldal sem kínált érdemben megoldást a nők helyzetére: előbbi ugyanis a férfiuralomhoz kötődött, utóbbi pedig figyelmen kívül hagyta a társadalmi reprodukció szükségleteit. Mivel a liberális rendet egészében sem elfogadni, sem elutasítani nem tudták, harmadik utas alternatíva után kellett nézniük, amelyet emancipációnak neveztek. Ez a fogalom – amíg a feministák képviselni tudták – hatásosan bontotta meg Polányi dualista elképzelését, és egy olyan megközelítéssel váltotta fel, amit „hármasszámú mozgásnak” nevezhetünk. Ebben a háromoldalú konfliktusban a társadalmi protekcionizmus hívei és a piacosítást sürgető erők csaptak össze, de nemcsak egymással, hanem az emancipáció élharcosaival is: a feministákkal, a szocialistákkal, a rabszolgák felszabadításáért küzdőkkel és a gyarmatosítás ellenzőivel, akik mind azon voltak, hogy a Polányi által azonosított két erőt egymás ellen fordítsák, holott eközben egymás ellen is harcoltak. Noha ez elméletben ígéretes stratégiának tűnt, a gyakorlatba való átültetése nehézkesnek bizonyult. Amíg a férfiuralmat ellenző feministák a „társadalmat a gazdaságtól megóvni igyekvő” erőfeszítéseket a nemek közötti hierarchia megvédésével azonosították, addig könnyen tűnhettek a munkásosztályt és a marginalizált közösségeket feldúló gazdasági erők támogatóinak. Ez az értelmezés meglepően hosszú életűnek bizonyult: még azután is fennmaradt, hogy a versenyalapú, liberális kapitalizmus összeroskadt ellentmondásainak súlya alatt, az imperialista háborúk gyötrelmei, a gazdasági visszaesések és a nemzetközi pénzügyi káosz következtében, utat nyitva a 20. század közepén felemelkedő új rendszernek, az államilag szabályozott kapitalizmusnak.

FORDIZMUS ÉS CSALÁDI BÉR

A nagy gazdasági világválság és a II. világháború poraiból kiemelkedve az államilag szabályozott kapitalizmus új módszerrel oldotta fel a gazdasági termelés és társadalmi újratermelés közötti ellentmondást – az államot a reprodukció oldalára állította. Ebben az időszakban az állam bizonyos fokú felelősséget vállalt a „szociális jólét” biztosításáért, és enyhíteni kívánta a kizsákmányolás és a tömeges munkanélküliség társadalmi reprodukcióra káros hatásait. Ezt az utat a kapitalista rendszer centrumában kiépült demokratikus jóléti államok mellett az újonnan függetlenedett fejlődő országok is követték – annak ellenére, hogy a megvalósítás terén nem rendelkeztek azonos erőforrásokkal.

Az indítékok ezúttal is kettős természetűek voltak. Felvilágosult elitek egy csoportja arra következtetésre jutott, hogy a tőke rövid távú profitmaximalizálásra irányuló érdekeit alá kell rendelni a hosszú távon fenntartható tőkefelhalmozásnak. Az állami szabályozás bevezetése a kapitalizmust védte önpusztító hajlamaitól – és a forradalom kísérteitől a tömegmozgalmak idején. A termelékenység és a profitabilitás szempontjainak érvényesülése „biopolitikai” követelményekkel járt: a rendszer fennmaradásában érdekelt, egészséges és jól képzett munkaerőre volt szükség, mintsem egy leharcolt, lázongó csőcselékre (Foucault 1991: 87–104, 2010: 64). Az állami beruházások az egészségügy, az oktatás, a gyerekgondozás és a nyugdíjazás terén – kiegészülve a vállalati szolgáltatásokkal – mind szükséges ráfordításnak tűntek egy olyan időszakban, amikor a kapitalista viszonyok már olyan mértékben behatoltak a társadalom szövetébe, hogy a munkásosztálynak nem maradtak erőforrásai önmaga újratermelésére. Ebben a helyzetben a társadalmi reprodukciót internalizálni kellett, azaz be kellett építeni a kapitalista rend szabályozott és igazgatott részébe.

Ez a program összekapcsolódott a gazdasági „kereslet” új problémájával. A kapitalizmus váltakozó fellendülés- és válságciklusait enyhítendő, a gazdasági reformerek a folyamatos növekedés érdekében igyekeztek fogyasztókat faragni a centrumországok munkásaiból. A közpolitikát alakító szereplők elfogadták a magasabb béreket kiküzdő szakszervezetek térnyerését és a munkahelyeket teremtő állami kiadások megerősödését, a háztartást pedig egy olyan privát térként értelmezték újra, amelyben megvalósulhat a tömeggyártott, hétköznapi termékek fogyasztása (Ross 1996; Hayden 2003; Ewen 2008). Ez a gyártósort egyrészt a munkásosztálybeli családi fogyasztással, másrészt az államilag támogatott reprodukcióval összekapcsoló fordista modellt a piaci terjeszkedés és a társadalmi protekcionizmus Polányi szerint egymással ellentétes erőinek új szintézisét hozta létre.

Mindezeknél fontosabb volt azonban a saját érdekeik mentén cselekvő munkásosztálybeli nők és férfiak küzdelme az állami ellátásért. Számukra az volt a cél, hogy a társadalom teljes jogú tagjaivá váljanak, és ezáltal elérjék azt a megbecsülést, elismerést, jogi státuszt és anyagi jólétet, amely szerintük a stabil családi háttér fenntartásához szükséges. A szociáldemokrácia támogatásával tehát a munkásosztály többre értékelte a társadalmi reprodukciót a gazdasági termelés mindent bekebelező erőinél. Végso soron a családra, az országra és az élővilágra szavaztak a gyárral, a rendszerrel és a gépekkel szemben. A liberális kapitalizmus védelmező jogalkotásával szemben az államkapitalista egyezség egy osztályok közötti kompromisszumból született és demokratikus előrelépést jelentett. Elődjével szemben ez az új elrendezés, ugyan csak átmenetileg és csak néhányaknak, de biztosította a társadalmi reprodukció stabilitását. A kapitalista centrumországokban a többségi társadalomhoz tartozó munkások számára enyhítette a családi életre nehezedő anyagi terheket és elősegítette a bevonódást a politikába.

Mielőtt azonban elhamarkodottan aranykorra nyílvánítanánk ezt az időszakot, meg kell említenünk azokat a kirekesztő gyakorlatokat, amelyek lehetővé tették ezeket az eredményeket. Ahogy korábban is, a társadalmi reprodukció védelme a centrumban összefonódott a (neo)imperializmussal: a fordista rezsim a szociális ellátásokat részben a periféria folyamatos kizsákmányolásából finanszírozták – beleértve a „centrumon belüli perifériát” –, és ez régi, illetve új formákban a dekolonizációt követően is megmaradt.⁵ Eközben a hidegháború bonyolult viszonyai között létező posztkoloniális államok a gyarmatosítás által megcsapolt erőforrásaikat nagyszabású fejlesztési projektekre fordították, amelyek gyakran a „saját” őshonos lakosságuk kizsákmányolásához vezettek. A társadalmi reprodukció a periféria túlnyomó részén az állam hatáskörén kívül maradt, a vidéki népességnek saját magát kellett ellátnia. Az előző rendszerhez hasonlóan az államilag szabályozott kapitalizmusnak is része volt a faji hierarchia: az Amerikai Egyesült Államokban a szociális ellátórendszer például kirekesztette a háztartásbeli alkalmazottakat és a mezőgazdasági munkásokat, ezzel pedig sok feketét lényegében megfosztott a szociális juttatásoktól (Quadagno 1994; Katznelson 2005). A reprodukív munka faji alapú felosztása, amely a rabszolgaság alatt kezdődött, a Jim Crow törvények idején új alakot öltött, a színesbőrű nők ugyanis saját háztartásuk és gyerekeik kárára „fehér” családok gyerekeinek nevelését és házainak takarítását végezték alacsony fizetségért (Jones 1985; Glenn 2010).

A nemi alapú hierarchia sem hiányzott ebből az új egyezségből. Egy időben – nagyjából az 1930-as évektől az 1950-es évek végéig –, amikor a feminista mozgalmak nem jutottak nagy nyilvánossághoz, alig volt valaki, aki megkérdőjelezte azt a nézetet, miszerint a munkásosztálybeli méltósághoz „családi bérré”, a férfiak háztartáson belüli elsőbbségére, valamint a nemek közötti különbségek határozott érzékeltetésére van szükség. Ennek eredményeképp az államilag szabályozott kapitalizmus a centrum államaiban a heteronormatív családmodellt támogatta, melyben a férfi volt a kenyérkereső, a nő pedig a háziasszony. A társadalmi reprodukció állami támogatása felerősítette ezeket a normákat. Az Egyesült Államokban a jóléti ellátórendszer kettős formát öltött: egyrészt elenyésző és stigmatizáló segílyt nyújtott azoknak a („fehér”) nőknek és gyerekeknek, akik férfi nélküli háztartásban éltek; másrészt tisztességes társadalombiztosítást kínált azoknak, akik munkásként jelentek meg a rendszerben (Fraser 1989; Nelson 1985; Pearce

5 Ebben az időben a társadalmi reprodukcióra fordított állami támogatások adóbevételekből és célzott forrásokból voltak finanszírozva, amelyekhez, az adott állam osztályhatalmi berendezkedése alapján különböző mértékben, de mind a nagyvárosi munkásság, mind a tőke hozzájárult. Ezek a költségvetési források viszont az egyenlőtlen kereskedelem és a közvetlen külföldi befektetések által a perifériáról kiszipolyozott pénzekből duzzadtak meg. Lásd Prebisch, R. (1950); Baran, P. (1957); Pilling, G. (1973); Köhler, G. és Tausch, A. (2001).

1979; Brenner 1991). Ehhez képest az európai megegyezések másképp biztosították a férfiközpontú hierarchiát: szétválasztották az anyákat illető gyermekgondozási segélyeket és a fizetett munkához kötött szociális juttatásokat – sok esetben születésöszönző megfontolások alapján, amelyeket az államok közötti versengés hívott életre (Land 1978; Holter 1984; Ruggie 1984; Siim 1990; Orloff 2009). Mindkét modell elismerte, feltételezte és támogatta a családi bér jelenségét. A férfiközpontú család- és munkafelfogás intézményesítése természetesnek tüntette fel a heteronormativitást és a nemi alapú hierarchiát, ezzel kivonva ezeket a politikai viták alól.

Mindent összevetve a szociáldemokrácia feláldozta az emancipációt a szociális védőháló és a piacosítás közti szövetség érdekében, amely csak néhány évtizedre tudta enyhíteni a kapitalizmus velejáró társadalmi ellentmondását. Nem sokkal később azonban megkezdődött az államilag szabályozott kapitalista (*state-capitalist*) rezsim felbomlása: először politikailag roppant meg az 1960-as évek során, amikor a globális újbaloldal az emancipáció nevében támadást indított a rendszer imperializmusa, nemi és faji kirekesztése, valamint bürokratikus paternalizmusa ellen; ezt az 1970-es évek gazdasági válsága követte, amikor a stagfláció, a „termelékenység válság” és a termelésben megfigyelhető csökkenő profitráta elősegítette a piaci folyamatok kiterjesztéséért küzdő neoliberális erőfeszítések megerősödését. A fenti eseményeknek a szociális védőháló esett áldozatául.

KÉTKERESŐS HÁZTARTÁSOK

Az államilag szabályozott kapitalista rendszer – akárcsak az azt megelőző liberális rend – egy elhúzódó válság során bomlott fel. Az 1980-as évekre a körültekintőbb elemzők már megfigyelhették, hogyan körvonalazódik az az új rend, amely idővel napjaink pénzügyi kapitalizmusává fejlődött. Ez a globális kiterjedésű neoliberális rend bátorítja az állami és vállalati források szociális szférából való kivonását, miközben a nőket betereli a munkaerőpiacra – ezzel kiszervezi a gondoskodó munkát a családoknak és kisközösségeknek, mindezt úgy, hogy eközben megfosztja őket a feladat ellátásához szükséges erőforrásoktól. Ennek következménye a társadalmi reprodukció új, kettős rendszere, mely árucikké változtatja a gondoskodást azok számára, akik fizetni tudtak érte, és magánmunkává alakítja azok számára, akik ezt nem engedhetik meg maguknak, miközben néhányan a második kategóriából (alul)fizetett gondoskodó munkát végeznek az előbbi csoport tagjai számára. Eközben a feminista kritika és a dezindusztrializáció kettős támadása véglegesen hiteltelenné tette a „családi bér” fogalmát, utat nyitva a napjainkban alapvetésnek számító „kétkeresős családmodellnek”.

Ezen fejlemények fő motorja és a rendszer meghatározó eleme az adósság közép-pontba kerülése volt. Az adósság az az eszköz, amelynek segítségével a globális pénzügyi intézmények szociális kiadásaik megvágására kényszerítik az államokat, megszorításokat erőszakolnak ki és a befektetőkkel karöltve értéket szipolyoznak ki a védtelen lakosságból. Ezen felül a globális Dél földműveit is nagyrészt adósságokon keresztül semmizik ki a nagyvállalatok, amelyek célja az energiaforrások, a víz, a termőföld és a szénlelőhelyek bekerítése volt. Emellett egyre inkább adósságon keresztül zajlik a felhalmozás a történelmi centrumországokban: ahogy az alulfizetett és kiszolgáltatott szakterbeli állások veszik át a szervezett ipari munkák helyét, úgy esnek a bérek a társadalmi újratermeléshez szükséges szint alá; ebben a „fusigazdaságban” (*gig economy*) a fogyasztók költségei rohamosan nőnek, a folyamatos fogyasztás fenntartásához pedig a fogyasztói hitelek bővítése szükséges (Roberts 2013). Más szóval, a tőke egyre inkább adósságok segítségével zsigereki ki a munkaerőt, fegyelmezi az államokat, szállítja a vagyont a perifériából a centrum felé, és adósságokon keresztül sajátítja el a háztartások, a családok, a közösségek és a természet által megtermelt értéket.

Ennek hatására felerősödik a gazdasági termelés és a társadalmi reprodukció közt feszülő, a kapitalizmus természetéből fakadó ellentmondás. Míg az előző rendszer arra buzdította az államokat, hogy a magánvállalatok rövid távú érdekeit – részben a reprodukció állami ellátáson keresztüli stabilizálásával – rendeljék alá a hosszú távon fenntartható tőkefelhalmozásnak, addig a jelenlegi berendezkedés felhatalmazza a pénzügyi tőkét arra, hogy a magánbefektetők pillanatnyi érdekeinek megfelelően fegyelmezze meg az államokat és a lakosságot, nem utolsósorban az állami tőke társadalmi reprodukcióból való kivonására kényszerítve őket. És míg az előző rezsim összekötötte a piaci terjeszkedést és a szociális védelmet, és szembeállította azt az emancipáció ügyével, addig ez a rendszer egy még ennél is perverzebb konstrukciót hozott létre, ahol az emancipáció a piacosítással karöltve dolgozik a szociális védőháló meggyengítésén.

Az új rend két eltérő irányú küzdelem végzetes találkozásából jött létre. Az egyik küzdelem keretén belül a kapitalista gazdaság liberalizációját és globalizációját hirdető szabadpiachívők éppen felemelkedő csoportja állt szemben a centrumországok hanyatló munkásmozgalmaival, melyek egykor a szociáldemokrácia legfontosabb támogatói voltak, mára azonban védekezőállásba kényszerülnek, már ha nem szenvedtek végső vereséget egyáltalán. A küzdelem második frontján a nembeli, szexuális, faji és vallási hierarchiákat elutasító „új társadalmi mozgalmak” álltak szemben a népesség azon részével, amely igyekezett megvédeni a megszilárdult életvilágokat és privilégiumokat, amelyeket létükben fenyegetett az új gazdaság „kozmpolitizmusa”. E két küzdelem találkozásából meglepő eredmény született: kialakult a „progresszív” neoliberalizmus, ami ünnepli a „szoksinűséget”, a meritokráciát és az „emancipációt”, miközben felbomlasztja a szociális védőhálót

és újra kiszervezi a társadalmi reprodukciót. Ez nemcsak a védtelen társadalmi rétegek tőkének való kiszolgáltatását eredményezte, hanem az emancipáció piaci fogalmakkal való újradefiniálását is.⁶ Több emancipatorikus mozgalom részt vett ebben a folyamatban. Mindegyikük, így az antirasszisták, a multikulturalizmust támogatók, az LGBT-mozgalom és a természetvédők is létrehoztak piacbarát, neoliberais irányzatokat. De a társadalmi nem és a társadalmi reprodukció kapitalizmus alatt régóta fennálló összefonódása miatt a feminista irány tűnt leginkább végzetesnek mind közül. A korábbi rendszerekhez hasonlóan a pénzügyi kapitalizmus is nemi alapon intézményesítette a termelés-újratermelés felosztást. Elődeivel ellentétben ugyanakkor a domináns világképe liberális-individualista és nemi egyenlőségpárti – a nők a férfakkal egyenlő felekként jelennek meg minden szférában és egyenlő lehetőségeket érdemelnek tehetségük kihasználására, különösen a termelésben. Ezzel ellentétben a reprodukció úgy jelenik meg, mint egy visszamaradt melléktermék, a fejlődés akadálya, amitől így vagy úgy, de meg kell szabadulni az emancipációhoz vezető úton.

Ennek ellenére, vagy talán pont feminista aurája miatt, ez az elképzelés jól összefoglalja a kapitalizmus inherens és napjainkban egyre kiéleződő társadalmi ellentmondásának aktuális formáit. Amellett, hogy jelentősen csökkentek az állami juttatások, és a nők nagy számban jelentek meg a munkaerőpiacon, a pénzügyi kapitalizmus korában a bérek is csökkenni kezdtek, és ezáltal megnövekedett a családok önfenntartásához szükséges háztartásonkénti munkaórák száma, valamint elkecsesedett pozícióharc indult azért, hogy a családok valaki másra bizzák a gondoskodás feladatát (Warren és Warren Tyagi 2003). A „gondoskodási szakadék” korrigálására a rendszer bevándorló munkásokat importál a szegényebb régiókból a gazdagabb országokba. Jellemzően a bőrszínük miatt megjelölt (*racialized*), gyakran vidéki szegény régiókból származó nők azok, akik átveszik a reprodukív és gondoskodó munka terhét, amelyet azt megelőzően kiváltságosabb helyzetben lévő nők végeztek. Ahhoz azonban, hogy ennek eleget tegyenek, a bevándorló munkásoknak át kell adniuk a saját családi és kisközösségi felelősségeiket még szegényebb embereknek, akik szintén hasonló módon járnak el a saját gondoskodási feladataikkal – ezzel hosszabbra nyújtva a „globális gondoskodási láncot”. Mindez azonban nem oldja meg a problémát, hanem csak áthelyezi a gazdagabb családoktól a szegényebbekhez, a globális Északról a globális Dél felé (Hochschild 2002: 15–30; Young 2001). Ez a forgatókönyv beleillik az eladósodott, pénzsűkében lévő és az IMF strukturális kiigazítási programjának kitett posztkoloniális államok nemileg meghatározott stratégiájába. Némelyik állam a kemény

6 A piacpártiak és az „új társadalmi mozgalmak” között létrejövő szokatlan szövetség gyümölcseként az új rend az összes megszokott politikai elköteleződést összezavarta, szembeállítva például olyan „progresszív” neoliberais feministákat, mint Hillary Clinton, olyan autoriter nemzeti-populistákkal, mint Donald Trump.

valuták iránti kétségbeesett igénye miatt aktívan promotálta a női gondozók kivándorlását annak reményében, hogy bérük egy részét majd hazautalják; eközben más államok olyan külföldi működő tőkéit igyekeztek az ország területére csábítani, amely előszeretettel alkalmaz női munkásokat, mint a textilipar és az elektronikai összeszerelőipar (Bair 2010). Mindkét eset a társadalmi reprodukcióra fordított erőforrások további kifacsarásával jár.

Az Egyesült Államokban két új jelenség mutat rá a helyzet súlyosságára. Az első a „petesejt-fagyasztás” növekvő népszerűsége: alapesetben egy 10 000 dolláros eljárásról van szó, de mára néhány IT cégnél béren kívüli juttatásként, ingyen is elérhető a magasan képzett női alkalmazottak számára. Az olyan cégek, mint az Apple és a Facebookmóhón igyekeznek alkalmazni és megtartani ezeket a dolgozókat, ezért előnyös juttatásokkal próbálják a gyerekvállalás elhalasztására bírni őket, és gyakorlatilag azt mondják: „várj a gyerekvállalással 40, 50 vagy akár 60 éves korodig, és szenteld a termékeny, energiadús éveidet nekünk”.⁷ A második amerikai fejlemény, a drága, high-tech, mechanikus anyatej-pumpák elterjedése ugyancsak jól jellemzi a termelés és újratermelés közti feszültséget. Egy olyan országban, ahol magas a nők foglalkoztatottsága, nincs rendszeresített, fizetett anyasági szabadság, és az emberek bizakodóak a legkülönbélebb technológiai megoldásokkal kapcsolatban, ez kézenfekvő „megoldásnak” tűnik. Egy olyan országról beszélünk, ahol a szoptatás elvárt dolog ugyan, de mára a felismerhetlenségig eltorzult. A „szoptatás” ma már az anyatej mechanikus lecsapolását és üvegekben való tárolását jelenti, hogy a dadus később ezzel etethesse meg a gyereket. Jelenleg a súlyos időhiánynak köszönhetően a kétkosaras, kéz nélkül is használható mellszívók örvendenek a legnagyobb népszerűségnek, ezek ugyanis lehetővé teszik, hogy használóik egyidejűleg mindkét mellükből, akár a munkahelyükre vezető autótút közben is csapolják az anyatejet (Jung 2015: 130–131).⁸

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a társadalmi reprodukció körül zajló harcok felerősödtek az elmúlt években. A nyugati feministák a fő problémának gyakran a „munka és a család közti egyensúlyt” tartják (Belkin 2003; Warner 2006; Miller 2013;

7 Fontos észrevenni, hogy ez a juttatás már nem kizárólag a technikus-menedzser osztály számára érhető el. Az amerikai hadsereg a petesejtek lefagyasztását már ingyenes juttatásként kínálja a hosszú hadjáratokra vállalkozó nők számára. Ehhez lásd Schmidt, M.: *New York Times*, 2016. február 3. Itt a militarizmus logikája felülírja a privatizációét. Tudomásom szerint még senki nem válaszolta meg azt a fenyegető kérdést, hogy mi legyen a szolgálat közben eleső katonák petesejtjeivel. (Lásd Tran, M.: *Guardian*, 2014. október 15.)

8 Az „Affordable Care Act” (ún. Obamacare) arra utasítja az egészségbiztosítókat, hogy a biztosítottaknak ingyen juttassanak ilyen mellszívókat. Így ez a juttatás már nem kizárólag a privilegizált nők kiváltsága. Az elérendő hatás egy óriási, új piac létrehozása a gyártók számára, akik hatalmas mennyiségekben gyártják ezeket a mellszívókat kínai alvállalkozók gyáraiban. (Lásd Kliff, S.: *Washington Post*, 2013. január 4.)

Slaughter 2012, 2015; Schulevitz 2016). A társadalmi reprodukció körül folyó harcok azonban ennél sokkal több dolgot foglalnak magukba: a lakhatásért, egészségügyi ellátásért, élelmiszerbiztonságért és feltétel nélküli alapjövdelemért folyó közösségi mozgalmakat; a bevándorlók, a háztartásban dolgozók és a közalkalmazottak jogaiért zajló küzdelmeket; a profitorientált időszotthonok, kórházak és gyermekgondozó központok munkásainak szakszervezetekbe tömörülését ösztönző kampányokat; vagy a napközbeni gyermekgondozásért és idősgondozásért, rövidebb munkahéttért és jobban fizetett anyasági és szülői szabadságért folytatott küzdelmeket. Ezek az igények összesítve egyenértékűek a termelés és az újratermelés közti viszony alapos ártrendezését szorgalmazó követeléssel, mely olyan társadalmi rendszert követel, amely lehetővé tenné mindenki számára a társadalmi reprodukciós tevékenységek összeegyeztetését biztonságos, érdekes és jól fizető munkával – mindezt osztálytól, társadalmi nemtől, szexuális orientációtól és bőrszíntől függetlenül.

A társadalmi reprodukció határai felett vívott küzdelmek legalább annyira lényegesek a jelenlegi helyzetben, mint a gazdasági termelés feletti osztályharc. Ezek ugyanis mindenekelőtt a pénzügyi kapitalizmus strukturális dinamikájából fakadó „gondoskodási válságra” reagálnak. Ez a globalizálódó és adósságok által hajtott kapitalizmus szisztematikusan sajátítja el a társadalmi kapcsolatok fenntartásához szükséges erőforrásokat. A kétkeresős családmodell mint új ideál kitűzésével maga mellé állítja az emancipációs mozgalmakat, amelyek a piaci terjeszkedés támogatóival fognak össze a szociális védőhálóért küzdők ellen, akik mostanra fokozottan ellenségessé és kirekesztővé váltak.

EGY ÚJABB MUTÁCIÓ?

Mi nőhet ki ebből a válságból? Történelme során a kapitalizmus több alkalommal is újradefiniálta önmagát. Az általános válságok idején, amikor a rendszer politikai, gazdasági, ökológiai és reprodukív ellentmondásai összefonódnak és felerősítik egymást, határharcok alakulnak ki a kapitalizmust alkotó intézmények határvidékein – ahol a gazdaság találkozik a politikával, a társadalom a természettel és a termelés az újratermeléssel. A mozgósított társadalmi szereplők éppen ezeknél a határvonalaknál igyekeztek újraalkotni a kapitalista társadalom intézményi felépítését. Ezek az erőfeszítések mozdították előre a 19. századi liberális, versenyközpontú kapitalizmus átalakulását a 20. századi államilag szabályozott kapitalizmusba, majd pedig napjaink pénzügyi kapitalizmusába. A társadalmi reprodukciót és a gazdasági termelést elválasztó határvonal fontos terepe lett a társadalmi küzdelmeknek, így a kapitalizmus velejáró társadalmi ellentmondása a kirajzolódó krízisek fontos alkotórészévé vált a történelem során. A kapitalista társadalom nemi

hierarchiája az összes válság alkalmával megingott, és a kifejlődő új rend a hármass mozgás pólusai – piacosítás, szociális védelem és emancipáció – között létrejött szövetségeken múlt. Ezek a dinamikák mozdították előre a változásokat az elkülönült szféráktól a családi bérig, majd a kétkeresős családmodellig.

Mi következik mindebből a jelenlegi szituációra nézve? Vajon elég súlyosak a pénzügyi kapitalizmus aktuális ellentmondásai ahhoz, hogy általános krízisként tekintsünk a helyzetre, és a kapitalista társadalom egy újabb mutációjával számoljunk? Vajon a mostani válság nyomása alatt létrejön egy elég széles és céltudatos összefogás, amely képes lehet megváltoztatni a rendszert? Létrejöhet a szocialista feminizmus egy olyan új formája, amely képes lesz véget vetni a mainstream mozgalom piacbarát politikájának, miközben egy új szövetséget alakít ki az emancipáció és a szociális biztonság között – és ha létre is jön, mi célból? Hogyan gondolható újra az újratermelés-termelés kettősség, és mi léphet a „kétkeresős családmodell” helyébe?

Az itt elmondottak közül semmi sem szolgál közvetlen válasszal ezekre a kérdésekre, ehelyett inkább a kérdések megfogalmazásához szükséges előfeltételek megteremtésével próbáltam megvilágítani a jelenlegi állapotokat. Állításom szerint napjaink „gondoskodási válsága” a kapitalizmus inherens társadalmi ellentmondásában gyökerezik – illetve még inkább ennek az ellentmondásnak a pénzügyi kapitalizmus korában kiéleződött formájában. Ha elfogadjuk ezt az állítást, akkor abból az következik, hogy a válságot nem lehet megoldani a közpolitikák kisebb reformjaival. A megoldás lehetősége csakis a jelenlegi társadalmi rend mély, strukturális átlakításában rejlik. Mindenekelőtt a pénzügyi kapitalizmus reprodukciót a termelésnek alárendelő telhetetlenségét kell meghaladnunk, de ezúttal elkerülve az emancipáció vagy a szociális védelem feláldozását. Ehhez szükség lenne a termelés-újratermelés szétválasztás újraakterezésére és a nemi hierarchia felülvizsgálatára. Egyelőre nehéz megjósolni, hogy a végeredmény összeegyeztethető lesz-e a kapitalizmussal.

Fordította: Hirsch Johanna, Schultz Nóra és Osváth Zoltán
Az eredetivel egybevettette: Jemljanov Kathrin Sharon és Sidó Zoltán

HIVATKOZOTT IRODALOM

Adams, David Wallace (1995): *Education for Extinction*. University Press of Kansas.

Arruzza, Cinzia (2016): Functionalist, Determinist, Reductionist. In: *Science & Society*, Vol. 80., No. 1.

Bair, Jennifer (2010): On Difference and Capital. In: *Signs*, Vol. 36., No. 1.

- Bakker, Isabella (2007): Social Reproduction and the Constitution of a Gendered Political Economy. In: *New Political Economy*, Vol. 12., No. 4.
- Baran, Paul (1957): *The Political Economy of Growth*. Monthly Review Press.
- Baron, Ava (1981): Protective Labour Legislation and the Cult of Domesticity. In: *Journal of Family Issues*, Vol. 2., No. 1.
- Beck, Martha (2015): Finding Work–Life Balance. In: *Huffington Post*. 2015. március 10.
- Belkin, Lisa (2003): The Opt-Out Revolution!. In: *New York Times*. 2003. október 26.
- Bezanson, Kate – Luxton, Meg (szerk.) (2006): *Social Reproduction*. McGill-Queen's University Press.
- Boffey, Daniel (2015): Half of All Services Now Failing as UK Care Sector Crisis Deepens. In: *Guardian*. 2015. szeptember 26.
- Boushey, Heather – Anderson, Amy Rees (2013): Work–Life Balance. In: *Forbes*. 2013. július 26.
- Boushey, Heather (2016): *Finding Time*. Harvard University Press.
- Brenner, Johanna (1991): Gender, Social Reproduction, and Women's Self-Organization. In: *Gender & Society*, Vol. 5., No. 3.
- Churchill, Ward (2004): *Kill the Indian and Save the Man*. City Lights.
- Coontz, Stephanie (1988): *The Social Origins of Private Life*. Haymarket Series.
- Davis, Angela (1972): Reflections on the Black Woman's Role in the Community of Slaves. In: *The Massachusetts Review*, Vol. 13., No. 2.
- Delphy, Christine (2016): *Close to Home*. Verso.
- Engels, Friedrich ([1884] 1902): *The Origins of the Family, Private Property and the State*. Charles H. Kerr.
- Ewen, Stuart (2008): *Captains of Consciousness*. Basic Books.
- Federici, Silvia (2012): *Revolution at Point Zero*. PM Press.
- Folbre, Nancy (2002): *The Invisible Heart*. The New Press.
- Foucault, Michel (1991): Governmentality. In: *The Foucault Effect*. Szerk.: Burchell, Graham – Gordon, Colin – Miller, Peter. University of Chicago Press.
- Foucault, Michel (2010): *The Birth of Biopolitics, Lectures at the Collège de France 1978–1979*. Picador.
- Fraser, Nancy (1989): Women, Welfare, and the Politics of Need Interpretation. In: *Unruly Practices*. Szerk.: Fraser, Nancy. City of Minnesota Press.
- Fraser, Nancy (2014): Behind Marx's Hidden Abode. In: *New Left Review*, No. 86.: 55–72.
- Fraser, Nancy (2015): Legitimation Crisis? In: *Critical Historical Studies*, Vol. 2., No. 2.
- Glenn, Evelyn Nakano (2010): *Forced to Care*. MIT Press.
- Hayden, Dolores (2003): *Building Suburbia*. Vintage.
- Hess, Cynthia (2013): *Women and the Care Crisis*. Institute for Women's Policy Research Briefing Paper No. 401.

- Hobson, Barbara (1990): *Uneasy Virtue*. University of Chicago Press.
- Hochschild, Arlie (2001): *The Time Bind*. Metropolitan Books.
- Hochschild, Arlie (2002): 'Love and Gold'. In: *Global Woman*. Szerk.: Ehrenreich, Barbara – Hochschild, Arlie. Holt Paperbacks.
- Holter, Harriet (szerk.) (1984): *Patriarchy in a Welfare Society*. Oxford University Press.
- Jones, Jacqueline (1985): *Labor of Love, Labor of Sorrow*. Basic Books.
- Jung, Courtney (2015): *Lactivism*. Basic Books.
- Katznelson, Ira (2005): *When Affirmative Action Was White*. W.W. Norton & Company.
- Kliff, Sarah (2013): The breast pump industry is booming, thanks to Obamacare.
In: *Washington Post*. 2013. január 4.
- Köhler, Gernot – Tausch, Arno (2001): *Global Keynesianism*. Nova Publishers.
- Land, Hilary (1978): Who Cares for the Family? In: *Journal of Social Policy*, Vol. 7., No. 3.
- Laslett, Barbara – Brenner, Johanna (1989): Gender and Social Reproduction. In: *Annual Review of Sociology*, Vol. 15.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich ([1848] 1978): Manifesto of the Communist Party.
In: *The Marx–Engels Reader*. W. W. Norton & Company.
- Mies, Maria (2014): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. Zed Books.
- Miller, Lisa (2013): The Retro Wife. In: *New York Magazine*. 2013. március 17.
- Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life*. Verso.
- Nelson, Barbara (1985): Women's Poverty and Women's Citizenship. In: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 10, No. 2.
- O'Connor, James (1988): Capitalism, Nature, Socialism: A Theoretical Introduction.
In: *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 1., No. 1.: 11–38.
- Orloff, Ann Shola (2009): Gendering the Comparative Analysis of Welfare States.
In: *Sociological Theory*, Vol. 27., No. 3.
- Pearce, Diana (1979): Women, Work and Welfare. In: *Working Women and Families*.
Szerk.: Feinstein, Karen Wolk. Sage Publications.
- Pilling, Geoffrey (1973): Imperialism, Trade and „Unequal Exchange“: The Work of Aghiri Emmanuel. In: *Economy and Society*, Vol. 2., No. 2.
- Polányi, Károly (2001): *The Great Transformation*. Beacon Press.
- Prebisch, Raúl (1950): *The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*.
Economic Commission for Latin America.
- Quadagno, Jill (1994): *The Color of Welfare*. Oxford University Press.
- Rai, Shirin – Hoskyns, Catherine – Thomas, Dania (2013): Depletion: The Cost of Social Reproduction. In: *International Feminist Journal of Politics*, Vol. 16., No. 1.
- Roberts, Adrienne (2013): Financing Social Reproduction. In: *New Political Economy*, Vol. 18., No. 1.

- Rosen, Ruth (2007): The Care Crisis. In: *The Nation*. 2007. február 27.
- Ross, Kristin (1996): *Fast Cars, Clean Bodies*. MIT Press.
- Ruggie, Mary (1984): *The State and Working Women*. Princeton University Press.
- Schmidt, Mark (2016): Pentagon to Offer Plan to Store Eggs and Sperm to Retain Young Troops. In: *New York Times*. 2016. február 3.
- Shulevitz, Judith (2016): How to Fix Feminism. In: *New York Times*. 2016. június 10.
- Siim, Birte (1990): Women and the Welfare State. In: *Gender and Caring*. Szerk.: Ungerson, Clare. Prentice-Hall.
- Slaughter, Anne-Marie (2012): Why Women Still Can't Have It All. In: *Atlantic*. 2012 július-augusztus.
- Slaughter, Anne-Marie (2015): *Unfinished Business*. Random House.
- Spivak, Gayatri (1988): Can the Subaltern Speak? In: *Marxism and the Interpretation of Culture*. Szerk.: Nelson, Cary – Grossberg, Lawrence. University of Illinois Press.
- Tilly, Louise – Scott, Joan (1987): *Women, Work, and Family*. Psychology Press.
- Tran, Mark (2014): Apple and Facebook offer to freeze eggs from female employees. In: *Guardian*. 2014. október 14.
- Vogel, Lise (2013): *Marxism and the Oppression of Women*. Rutgers University Press.
- Walkowitz, Judith (1980): *Prostitution and Victorian Society*. Cambridge University Press.
- Warner, Judith (2006): *Perfect Madness*. Riverhead Books.
- Warren, Elizabeth – Warren Tyagi, Amelia (2003): *The Two-Income Trap*. Basic Books.
- Woloch, Nancy (2015): *A Class by Herself*. Princeton University Press.
- Young, Brigitte (2001): The "Mistress" and the "Maid" in the Globalized Economy. In: *Socialist Register*, No. 37.
- Zaretsky, Eli (1986): *Capitalism, the Family and Personal Life*. HarperCollins.

Gregor Anikó

NEM VÉSZ EL, CSAK ÁTALAKUL?

KÍSÉRLET A NEOLIBERÁLIS
NEOPATRIARCHÁTUS FOGALMÁNAK
MAGYARORSZÁGI ALKALMAZÁSÁRA

A tanulmány Campbell (2014) neoliberális neopatriarchátus fogalmát kísérli meg egy jelenkori magyarországi példán, az idősgondozáson és az azt körbevevő problémákon keresztül szemléltetni. A neoliberális neopatriarchátus elmélete szerint a nemek közötti egyenlőtlenségek annak ellenére maradtak fenn, hogy a klasszikus modernizációs elméletek alapján a gazdasági növekedés, valamint a nők minél nagyobb számú belépése a munkaerőpiacra az egyenlőtlenségek csökkentésének irányába kellett volna, hogy mutasson. Többek között Fraser ([2016] 2018) nyomán viszont ismert, hogy a munkaerő-újra termelő tevékenységekkel kapcsolatos nemi munkamegosztás újragondolásának és újrastrukturálásának hiányában belső feszültség terheli a gazdasági növekedést abszolút célként tekintő neoliberális kapitalizmust: a munkaerőpiacon elképzelt nő ugyanaz, akitől a különféle reprodukzív munkák is elvártak. A neoliberális gender rezsimek nyilvános (public) formájában (Walby 2011) a piac, vagyis gyakran alacsonyabb társadalmi osztályba tartozó nők, a háztartásiasított (domestic) formájában a család nőtagjai azok, akik ezeket a munkákat végzik. Egy friss magyarországi kutatás, a Nőügyek 2018 (Gregor és Kováts 2018) eredményei alapján mutatom be, hogy megfelelő ellátási formák hiányában hogyan maradnak magukra az idősgondozási feladatokkal az érintett hazai középkorú nők, és ez miként járul hozzá a nemek közti egyenlőtlenségek újratermeléséhez.

BEVEZETÉS

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy megvizsgáljam, miként alkalmazható a magyarországi nemek közötti egyenlőtlenségi viszonyok leírására a Beatrix Campbell által 2014-ben bevezetett „neoliberális neopatriarchátus” fogalma. A neoliberális neopatriarchátust Grzebalskához és Petőhöz (2018) hasonlóan gender rezsimeként közelítem meg. Gender rezsime alatt különféle alapelvekre épülő, rendszerszerű irányítási és társadalmi szervezési módot értünk, amelyben különféle társadalmi szereplők és intézmények közvetítik és alakítják a nemek közti viszonyokat (Walby 2004). Ebben különös jelentősége van az államnak is, amely maga például a különféle politikai és intézményei révén a társadalmi nemi viszonyok alakítója, illetve annak berendezkedése, szabályai ezen viszonyok lenyomataként is értelmezhetőek (Connell 1990). Neoliberális neopatriarchátus alatt olyan társadalmi berendezkedést értünk, amelyben a nők és férfiak csoportja közti egyenlőtlen strukturális viszonyok, ahogyan azt majd a későbbiekben részletesen bemutatom, egyrészt előzményei, másrészt pedig következményei is a gazdasági növekedést célzó, a jóléti államot főként a szűkítésén keresztül újradefiniáló, depolitizáló és a piaci versengő logikát értékvilággá előléptető neoliberális politikai projektnek. Olyan ideológiák és társadalmi állapotok működtetése képez neoliberalizmus és neopatriarchátus között közvetítő és legitimáló

csatornát, mint például az egyének jólétének biztosítását célzó reprodukzív feladatokat elsődlegesen – és egyre növekvő mértékben – a család szférájába allokálók, jóléti politikát alátámasztó familizmus (Saraceno 1994; Dupcsik és Tóth 2008) vagy az intézményes megoldást a piac bevonásával elképzelő privatizálás, illetve kommodifikálás. Tanulmányom a hétköznapi élet szociológiájának (Sztompka 2008) területére is esik, mivel az a célom, hogy magyarországi empirikus kutatásokból származó példák segítségével mutassam be, miként csapódik le a neoliberális neopatriarchátus a hétköznapi életben. Mivel, ahogyan azt majd később részletesebben kifejtem, a nemek közti munkamegosztás, és ezen belül a fizetett és fizetetlen gondoskodói és más reprodukzív feladatok és munkák nőkhöz rendelése az alapja a fogalomnak, ezért a példák is ehhez a területhez kötődnek.

A NEOLIBERALIZMUS FOGALMA

A tanulmány központi fogalma megkívánja, hogy röviden rögzítsem, milyen értelemben használom a neoliberalizmus fogalmát. A neoliberalizmus történetét összefoglaló munkájában David Harvey (2005: 2) politikai-gazdasági gyakorlatok elméleteként vezeti be a neoliberalizmus fogalmát. Harvey (2005: 3) arra is rámutat, hogy történelme során a neoliberalizmus egyfajta diskurzusmódként is hegemon pozícióba került, amely befolyásolja a gondolkodásmódot, az embereket körülvevő világ folyamatainak érzékelését és értelmezését, befolyásolja azt, mi számít józan észnek (*common sense*). Thorsen (2009: 15–16) szerint a neoliberalizmus különféle politikai-gazdasági hitek készlete: egyrészt magában foglalja az államnak a piac szabályozásával kapcsolatos kívánatos szerepéről való politikai hitek készletét; emellett a szabadpiac és a szabadkereskedelem fontosságával kapcsolatos hitet is jelenti; és végül tartalmaz egy erkölcsi, morális hitvilágot is, amelynek célja, hogy e mentén értékelje, megítélje az embereket vagy éppen jogilag is büntessen bizonyos viselkedéseket. Ez utóbbit egyébként Wacquant (2012: 75) is kiemeli neoliberalizmus-definíciójában, mint az állam büntető szárnyának és funkciójának erősödését, ennek nyomán pedig absztrakt és konkrét jelentésében is az erőszak jelenlétét, amivel a struktúra által kitermelt szegénység büntetését irányozza a korábbi jóléti politikák helyett.

A neoliberalizmusra Brown (2005: 39) alapján egyfajta politikai racionalitásként, a kormányozhatóságnak egy formájaként tekinthetünk, melynek keretében a piaci logika és annak racionalitása kerül kiterjesztésre mindenféle társadalmi intézményre vagy alrendszerre. Az állam szerepe nem a piac kontrollja, hanem pont fordítva: a piac gyakorol kontrollt az államon (Brown 2005: 41). Bockmann (2012) Wacquant (2012) nyomán szintén egyértelműen foglal állást amellett, hogy a neoliberalizmus alapvetően egy politikai projekt, amely nem egyszerűen a szociális állam felülvizsgálatát és újratervezését célozza,

hanem a politika tereit is átrendezi vagy éppen áthelyezi. Bockmann szerint a neoliberalizmus projektje reaktív jellegű, megszületése az állami szerepvállalás módját kritizáló korábbi társadalomkritikai mozgalmak jelszavainak szelektív kiválogatásán alapul, azokat kooptálja (pl. decentralizáció, dereguláció, öngazgatás, önszegélyezés, önállóság, elismerés), miközben az újraelosztási kérdéseket leválasztja ezekről a mozgalmakról, a kooptált jelszavak mellé pedig olyan ideológiákat is beilleszt, mint az individualizmus és az ökonomizmus.

Mindezek alapján, ahogyan azt Grzebalskával (2016) máshol kifejtettük, a neoliberalizmus fogalma, amelyet egy rezsimként, egyfajta irányítási módként képzelünk el, alapvetően három, egymással szoros kapcsolatban álló pillérré építhető. A leggyakrabban használt értelmezés szerint a neoliberalizmus egyrészt egy olyan gazdasági rendszert jelent, amelyet a globális és lokális piacok alulszabályozottsága, szabadkereskedelem, új piacok bevonása, privatizáció, alacsony szintű adó, valamint a finanszírozás, vagyis a pénzügyi szolgáltatók nagyfokú szerepvállalása jellemez. Politikai pillére egyfajta politikai ideológiaként vagy mozgalomként (Pogátsa 2016: 101) is értelmezhető, ami az állami szerepvállalás és kontroll csökkentését, így például a jellemzően alacsony szintű újraelosztást vagy szűk jóléti állami politikát jelenti. Ennek a nemek egyenlőtlen viszonyára közvetlen hatása van, hiszen egyrészt a politikai és gazdasági elit fennmaradását, valamint az egyenlőtlen társadalmi és hatalmi viszonyok változatlanóságát célozza, másrészt a jóléti intézmények leépülése miatt a háztartásokra háruló plusz munka jellemzően a női háztartástagokra terhelődik (Dunaway [2012] 2018). Jellemzi még politikailag a politikai döntés helyének megváltozása: a döntésekben növekvő szerep jut a szupranacionális politikai és gazdasági szervezeteknek (pl. IMF, Világbank, EU), ezzel párhuzamosan a részvételi demokrácia intézményei kiüresednek, ami nagyfokú depolitizálódást eredményez. A harmadik pillér pedig, hogy a neoliberalizmus vonatkoztatási keretként szolgál, amelyen keresztül a társadalmi értékek, normák, kultúra átalakítását is célozza: a piaci logika szemlélete, az ezen az alapon definiált racionalitás, produktivitás, hatékonyság, rugalmasság kritériumai a nyelven keresztül (Aczél, Szelewa és Szikra 2015) is a menedzsmentet és a termelészempléteket, valamint a versenyközpontúságot közvetítik. Ugyanezen az érték közvetítő pilléren keresztül tud működni a neoliberalizmus individualista emberképe, amelyben nem csak a jogok, hanem a kötelezettségek és a felelősség is elsősorban egyéniként van elképzelve, ez pedig meggátolja azt, hogy társadalmi problémákról ne csak az érintetteket, hanem a tágabb társadalmi struktúra működését is felelőssé tegyék. Mindez erodáló hatással van a szolidaritásra, hiszen nehezíti a közös helyzet felismerését a különféle, strukturálisan hátrányos helyzetű csoportok között, amelyek egy szűkös vagy éppen szűkülő erőforrásokkal bíró jóléti rendszerben könnyen egymás vetélytársaiként jelennek meg. A morális, értékalapú pillér gondolata Frasnél ([1989] 2008: 118) is megjelenik,

amikor kijelenti, hogy a kapitalista gazdasági rendszernek is van morális-kulturális dimenziója, elég csak egy kapitalista munkahelyen uralkodó, a hatékonyságot és produktivitást szolgáló szervezeti kultúrára gondolni, amely a szervezet minden tagjának viselkedését befolyásolja és előírásokkal szabályozza.

Fontos kiemelni, hogy a neoliberalizmus nem valamiféle univerzális vagy ahistorikus koncepció, azaz térben és időben változatos formával és tartalommal bír.¹

(NEO)PATRIARCHÁTUS

Jelen írás keretei között nincs lehetőségünk arra, hogy számba vegyük a legkülönbélebb patriarchátus-, illetve társadalmi nemi rend elméleteket, illetve az azokkal kapcsolatos kritikákat. Ahhoz viszont, hogy megértsük, mitől és miben új a modern patriarchátus-hoz² képest a neopatriarchátus, szükségünk van a fogalmak tisztázására. A patriarchátust legrovidebben bell hooks (2000) definiálta, aki intézményesített szexizmusként határozta meg ezt a társadalmi rendszert, vagyis a nemek közti különbségtevést és hierarchiát, a férfiak mint csoport a nők mint csoport feletti kontrollját legitimáló nézetek intézményesített mechanizmusokon keresztül érvényre juttatását értve alatta. A fogalommal szemben felhozott kritikákat, miszerint az ahistorikus, univerzalista és redukcionista (Pilcher és Whehelan 2004: 94), többek között Sylvia Walby (1992) igyekezett átfogó elméletben feloldani. Definíciója szerint a patriarchátus összesen hat, különféle társadalmi struktúrából, ezek összekapcsolódásából, valamint az ezeken belül végbemenő gyakorlatokból álló rendszer. Ezek a struktúrák a következők: (1) patriarchális termelési mód, amelynek lényege, hogy a háztartáson és a családon belül jellemzően a nők fizetetlen munka formájában (házimunka, gondoskodás) végzik a többi családtag, köztük a férfi munkaerejének

1 Jessop (2013: 70) például négy különböző típusát különíti el, amelyek közül az egyiket, az általa a legradikálisabb formájúként jellemzett neoliberális rendszerátalakításnak (*neoliberal system transformation*) nevezi, amelyet a poszt szocialista országokra tart a leginkább jellemzőnek. Más irodalmak is amellett érvelnek, hogy a kelet-európai országok egy új, a korábbiaktól eltérő típusú neoliberális berendezkedéssel bírnak, amelyet a „kelet-európai külföldi működőtőke-függő versenyállamok” megnevezéssel illetnek, és amelyek bevezetésében Magyarország az élen járt (erről bővebben lásd Pogátsa 2016: 71).

2 A patriarchátus eredeti jelentésében arra a premodern együttélési formára utal, amelyben a család, a háztartás vagy más együtt élő közösség feje az apa vagy a legidősebb férfi, aki a közösség többi tagja, valamint a közös tulajdon felett is uralkodott és hatalommal bírt (lásd például Morgan [1877] 1961; Weber [1922] 1996). A modern patriarchátus fogalma ezzel szemben már egy komplett társadalmi rendszer megjelölésére szolgál.

újratermelését; (2) a fizetett munka világa, ahol a foglalkozások struktúráját a horizontális és vertikális nemi szegregáció jellemzi, a hivatássá váló gondoskodó foglalkozások leértékelésével, munkaidő-, munkakörülmény- és stabilitás-különbségekkel, bérkülönbséggel; (3) a patriarchális állam, amely különféle társas intézményeket célzó politikájával és a törvénykezéssel képes egyenlőtlen nemi viszonyokat kreálni; (4) erőszak, amely alá nemcsak a fizikai erőszak, hanem a nemi struktúra kényszerítő ereje is tartozik; (5) a szexualitás viszonyai; (6) kultúra. Ezen a hat területen kölcsönhatásban alakulnak ki az egyenlőtlen társadalmi viszonyok nők és férfiak között.³

A neopatriarchátus fogalmáról kevés irodalom található, az viszont beszédes, hogy a fellelhetők egyike sem a tudományos centrumnak számító országok valamelyikéből, hanem közel-keleti vagy afrikai szerzőktől származik. A fogalmat először Sharabi (1988) vezeti be egyfajta modernizációs keretben, de abból mégis kissé kilépve. Sharabi (1988: 4) szerint ugyanis attól „neo” a neopatriarchátus, hogy a felszínen történő, különféle gazdasági és más alapokon zajló modernizációs folyamatok nem tették zárójelbe a patriarchátust, hanem egyszerűen átalakították, újraszervezték a struktúráját, de az így létrejött viszonyok továbbra is egyenlőtlenek, egyszerűen csak új, „modern” köntösbe vannak csomagolva. Sharabi (1988: 25) szerint éppen ezért a modernizmus a neopatriarchátuson belül fetisizált gyakorlatként, reflektálatlanul, függőségi viszonyként értelmeződik. Sharabi azt is kiemeli, hogy a neopatriarchátus kialakulásában, amelyet ő az arab országok kontextusában vizsgál, kitüntetett jelentősége van az úgynevezett függőségi vagy perifériális kapitalizmusnak. Ennek eredményeképpen, az arra jellemző termelési mód miatt ugyanis Sharabi szerint egy hibrid, neopatriarchális kispolgárság jön létre, amely hordozója és alakítója ennek a társadalmi rendszernek. Az erőszak, illetve a militarizmus, amely már a neoliberalizmus-fogalmak esetében is fontos elem volt, Sharabi szerint a neopatriarchátusban is megjelenik, ahol maga az állam ellenőrzi, kontrollálja a polgárait, és ebben erőteljesen támaszkodik a jogrendre és az azt övező morális konszenzusra. A neopatriarchátus fontos jellemzője továbbá, hogy az ember szinte elvész akkor, ha a családi vagy más társas csoportjából valamilyen okból kiesik vagy azokkal nem

3 Itt most nincs alkalmunk arra, hogy részletesen kitérjünk rá, de a Walby és más patriarchátus-elmélettel foglalkozó teoretikusok által alkalmazott megközelítésekkel szemben több kritika is felmerült, ezek közül az egyik fő gondolat a túlzott homogenizáció és esszencializmus, amelyben férfiak és nők csoportja leegyszerűsítve jelenik meg, ahol az egyes csoportok minden tagja egylényegű. Ezt igyekszik áthidalni például Connell (1987) nemi rend elmélete, amelyben főként a maszkulinitások sokféleségét és az azok közti strukturális viszonyokat hangsúlyozza (erről bővebben lásd még Connell (1995). Ugyancsak ide sorolható Barbara Risman (2004) elmélete, amely a társadalmi nemi viszonyokat mint több szinten működő, különféle intézményeken és alrendszeren keresztül ható társadalmi struktúrát mutatja be.

rendelkezik, és az állam nem képes ezek helyébe lépni, vagyis a neopatriarchátusban⁴ kitüntetett szerepe jut a familizmusnak is.

A familizmus értelmezhető ideológiaként és társadalmi állapotként is (Dupcsik és Tóth 2008: 309). Előbbi olyan hiedelmeket jelent, amelyek a családot idealisztikusan, az altruizmus, a szolidaritás, a reciprocitás funkcionális egységeként és terepeként mutatják be, amely így a család fontosságát és a családban élés kívánatosságát hangsúlyozza. Ez a típusú ideológiai familizmus társadalmi intézmények által is közvetített, így lehetséges például familista jóléti politikáról (Saraceno 1994) vagy éppen családpolitikáról (Lohmann és Zagal [2016] 2017; Szalma és Matysiak 2012) beszélni. Ezen túl a familizmus fogalma olyan társadalmi állapot megjelölésére is szolgál, amely a különféle társadalmi intézményekben és más emberekbe vetett bizalom alacsony szintjével jellemezhető.⁵ A magyar társadalomban abszolút értelemben és nemzetközi összehasonlításban is alacsony egyrészt az emberekbe, de különösen az intézményekben vetett bizalmi szint, a rosszabb anyagi helyzetűek bizalomszintje pedig még az átlaghoz képest is alacsonyabb (Bodor és Grünhut 2015). A rendszerváltás után átlagosan folyamatosan csökkent az emberek közeli, erőforrásokat megmozgatni képes kapcsolati hálója, és ennek is jelentős, körülbelül 70 százaléknyi részét valamilyen családi kapcsolat teszi ki (Kmetty, Koltai és Tardos 2017).

A NEOLIBERÁLIS NEOPATRIARCHÁTUS FOGALMA

Beatrix Campbell 2014-es tanulmányában vezette be a neoliberális neopatriarchátus fogalmát a társadalmi nemekkel foglalkozó tanulmányok területén. Elméletének kiindulópontja Anglia, és példái is jórészt onnan származnak. Állítása szerint az intézményesített küzdelem a nemek egyenlőségének érdekében, azaz az úgynevezett egyenlő esélyek paradigma

4 Omojola és Yartey (2016) a nigériai kontextusban zajló politikusi diskurzusokról szóló elemzésükben úgy fogalmazzák, hogy a neopatriarchátus a politikai diskurzus részeként egyáltalán nem ellenzi a nőknek valamiféle hatalommal való felruházását, a politika terepét viszont egyértelműen a férfiak számára jelöli ki. Szerintük, míg a feminista diskurzus megkérdőjelezi a patriarchátus létjogosultságát, a neopatriarchátus pont, hogy ennek a hegemoniának a fenntartásában érdekelt.

5 A társadalomban már a rendszerváltás idején is tapasztalható alacsony bizalmi szinttel kapcsolatosan jegyzi meg Tomka Béla (2015: 153–154), hogy ez eleve akadályozza, hogy csoportok vagy csoportok tagjai egymással kooperáljanak vagy valamiképp együttműködjenek, szerveződjenek, ennek abban is nagy jelentősége van, hogy a jóléti állam juttatásaiból részesülők miért nem tudják megszervezni magukat akkor, amikor a jóléti állam szűkítése és az egész jóléti rendszer megkérdőjelezése történik.

nemhogy nem hozta el a vágyott „gender forradalmat” (lásd erről még pl. England 2010), a nemek közötti egyenlőtlenségek strukturális és rendszerszintű okai pedig nemhogy nem tűntek el az utóbbi időben, hanem észrevétlenül egy új típusú patriarchátus kiépítésének a részévé váltak. Ez a neopatriarchátus nem kulturális és értékalapon tartja fenn a társadalmi munkamegosztás alapkövének tekinthető hagyományos nő-férfi szerepeket és ezáltal a nemek közti egyenlőtlen viszonyt. Sokkal inkább a neoliberais gazdasági-politikai kontextusnak a cselekvésekre gyakorolt kényszerítő jellegével karöltve szabja szűkre a nők és férfiak számára előírt szerepek és tevékenységek körét, és termeli újra a nemek közötti munkamegosztás egyenlőtlen struktúráit. Campbell három fő csatornát különít el, amelyeken keresztül egymással szorosán összekapcsolódva a neoliberális neopatriarchátus működik: (1) a munkaerőpiacon tapasztalható kizsákmányolás és nemek között fennmaradó munkamegosztás; (2) a nemek időfelhasználási struktúrájában látható különbségek a gondoskodói munkák egyenlőtlen megosztása révén; (3) erőszak, amelybe az interperszonális fizikai erőszak, a szimbolikus erőszak különféle formái épp úgy beletartoznak, mint a hadi- és háborúipar következtében bekövetkező, civil női lakosságot is sújtó erőszak.

Campbell (2014: 12–13) alapvetően – már csak a neoliberalizmus jellegéből fakadóan is – globális fogalomként kívánja alkalmazni a neoliberális neopatriarchátus koncepcióját: a neoliberális gazdasági rendnek a posztkoloniális területeken tapasztalható erőszakos viszonyokat létrehozó, a helyi nőkre gyakorolt negatív hatását is kiemeli. A koncepcióval szemben azonban kritikaként lehet hozni, hogy kelet-közép-európai perspektívából nem képes a globális egyenlőtlenségek nemek közötti viszonyokra gyakorolt hatását maradéktalanul megragadni: a globális gondoskodási krízis (Fraser [2016] 2018), a gondoskodói láncok (Hochschild 2000), az ipari termelés (pl. textilipar) különböző egységeinek a centrumtól a perifériára, félperifériára való kiszervezése során a női munkaerő kizsákmányolása (Dunaway 2012 [2018]; Federici 2015), a prostitúció és emberkereskedelem (Dés 2018; Katona 2016) például kiesnek a fókuszából.

További kritikaként említhetjük, hogy az előzőekben már részben érintett gondolat, vagyis az állam és a különféle jóléti politikák szerepe, valamint állam és gazdaság kapcsolata a neoliberális neopatriarchátus kiépítésében Campbell fogalmában meglehetősen rejtve marad. Ezeknek azonban kulcsszerepe lehet akkor, ha maga az állam is erőteljes alakítója a különféle szociálpolitikai révén a nemek közti egyenlőtlen viszonyoknak.

Campbell előtt Walby (2011: 110–116) tett kísérletet arra, hogy a neoliberális gender rezsim fogalmán keresztül jellemezze azt a politikai irányítási módot, amely egy adott társadalomban a gazdaság, a politika (*polity*), az erőszak és a civil társadalom területein keresztül szervezi a nemek közti egyenlőtlen viszonyokat. Walby (2011: 115) különbséget tesz a gender rezsimnek, így a neoliberális gender rezsim nyilvános és háztartásiasított (*domestic*) formája között. Míg előbbit a nők magasabb arányú munkaerőpiaci és más

nyilvános szférán belüli (pl. döntéshozás) részvétele jellemezi, ahol a reprodukív munkák főként piaci alapon kerülnek meg- és kiszervezésre, ami a nők között is egyenlőtlen viszonyokat teremthet⁶, addig a háztartásiasított formában a nők nyilvános szférán belüli jelenléte korlátozottabb, mert a gondoskodói munkák a háztartások, a családok szférájába vannak allokálva. Abban, hogy melyik forma valósul meg, fontos szerep jut az állam gazdasági- és genderpolitikájának.

A NEOLIBERÁLIS NEOPATRIARCHÁTUS FOGALMÁNAK GYÖKEREI A KAPITALIZMUS-KRITIKUS FEMINIZMUSBAN

A neoliberális neopatriarchátus, illetve az imént említett neoliberális gender rezsim koncepcióinak előzménye a szakirodalomban sokszor – helytelenül – szinonimaként kezelt baloldali/szocialista/marxista feminizmusban gyökerezik. A feminizmus ezen válfajait a különféle kapitalizmusok kritikája jellemzi, amely a nemek és a társadalmi osztályok közti hatalmi egyenlőtlenségi viszonyok kettős rendszerében vizsgálja a társadalmi jelenségeket (Beasley 1999: 62). A kapitalista gazdasági termelés módozatai, valamint az a mód, ahogyan a nőnek és férfinak születettek társadalmi nemmel⁷ felruházott emberek lesznek, és a nemükhöz rendelt egyéni és intézményes elvárásoknak megfelelően részt vesznek a társadalmi munkamegosztásban, értelmezése szerint egymást erősítve, kiszolgálva kapcsolódnak össze (Hartmann [1981] 2010, Beasley 1999: 63), a kapitalizmus és patriarchátus egyfajta „dinamikus duóként” értelmezhető, semmint kettős vagy éppen egyesült rendszer

6 Itt érdemes említést tenni az úgynevezett lila gazdaság (*purple economy*) fogalmáról, amely a gondoskodás területét a fenntarthatóság nevében a gazdaság részeként, termelés és fogyasztás mechanizmusainak harmóniájában képzeli el (Ilkarracan 2013: 34). Kérdés, hogy ha ez ugyanannak a piaci viszonyrendszernek a szabályai szerint kíván működni, amely eredményeképpen a válságjelenségek megszületnek, várható-e ettől a megközelítéstől jelentős enyhülés a gondoskodási krízisben, vagy az a helyzet áll elő, hogy a piacosítás következtében a tehetősebbek lesznek képesek kiszervezni a gondoskodói feladatokat, miközben a professzionális gondoskodói szakmák presztízse nem emelkedik jelentősen, vagy az abból termelt profit továbbra is egyenlőtlenül oszlik meg a szféra szereplői között.

7 A tudományos, aktivista és közéleti fogalomhasználatban látható diverzitások miatt itt térek ki röviden arra, mit nevezek társadalmi nemnek (*gender*): a nőkhöz és férfiakhoz mint társadalmi csoport tagjaihoz rendelt, interakciók és társadalmi intézmények révén kifejezésre juttatott és működtetett társadalmi elvárások, normák olyan rendszere, amely nem egyszerűen a csoportok egymástól való megkülönböztetését, hanem ezek valamilyen, jellemzően hierarchikus viszonyba való rendezését is szolgálják.

gyanánt. Kapitalizmus és patriarchátus tehát egymással interakcióban lévő rendszerek, és ezen interakció révén jönnek létre a nemi és osztályalapú egyenlőtlen társadalmi viszonyok.

Ennek az interaktív viszonynak az elemzését Eisenstein (1979: 27) szerint megnehezíti az, hogy a reprodukció elsődleges színtereként értelmezett család (háztartás) és a kapitalista gazdaság szférái egymástól különálló rendszerekként jelennek meg.⁸ A nemek közötti hierarchikus munkamegosztás viszont az a terület, amelyen keresztül mindkét szféra egymással is kölcsönhatásba lépve működik. Ebben az értelemben a nemi szerepek nem egyszerűen a nemek közti különbségek, amik a szerepekhez rendelt eltérő értékeléssel hierarchia létrehozását szolgálják. Eisenstein szerint a kapitalista termelési módba való hierarchikus bekapcsolódás révén a gazdaság szférájában is strukturálják a nemek közti viszonyokat. Jó példa erre az, ahogyan az eredetileg a háztartáson belüli gondoskodó és más különféle reprodukív feladatok, azok professzionalizációját követően alacsony presztízsű és alulfizetett munkává válnak, amiket jellemzően továbbra is nők végeznek (pl. takarítók, ápolók, tanárok, óvodapedagógusok, szociális munkások stb.). A kapitalizmus, mivel nemek közti egyenlőtlenségeket eredményez, szolgálja a patriarchátust. A patriarchátus, mivel kulturális kódokkal, sztereotípiákkal és hiedelmekkel legitimálja és fenntartja a nemek közti különbségeket és egyenlőtlenségeket, alapot ad a nemi színezetű, a gazdaság szférájában látható hierarchiára, ahol a nők például rendre az olcsó vagy a munkaerőpiac igényeinek megfelelően oda bevonható vagy kivezethető munkaerőt jelentik. Együtt a kettő interakciója adja egy társadalom politikai gazdaságát (Eisenstein 1979: 28). Ennek az integrált rendszernek a működtetése pedig politikai kontrollt is kíván, ebben van kulcsszerepe például az államnak.

Márpedig a neoliberalizmus különböző szakaszaiban, annak megfelelően, hogy felívelő, stagnáló vagy éppen válságperiódusról beszélünk, különböző mértékben volt a gazdaságnak szüksége például a női munkaerő bevonására vagy éppen kiáramoltatására. Olivetti (2013: 36) tanulmányában 16 fejlett piacgazdasággként besorolt európai és más kontinenseken található ország női foglalkoztatási rátáit veti össze 1890 és 2010 között, és bár eltérő mértékben ugyan, de a hosszú 1970-es évek során szinte mindenhol bővülés figyelhető meg. Ezzel párhuzamosan a reprodukív munkák mennyisége vagy éppen a helyszínikre vonatkozó normatív előírások, nevezetesen hogy a háztartáson belül és a nőknek kell őket végezniük, nem feltétlenül változtak meg a gépesítés eredményeképpen (Shehan és

8 Eisenstein szerint ez az elválasztás a nyelven keresztül is kifejezésre jut. Itt gondolhatunk az olyan, a nemzetközi irodalomban is uralkodó kifejezésekre, mint „munka-magánélet/család, konfliktus/egyensúly/összehangolás”, amelyek már a probléma megnevezésében is külön szféraaként jelenítik meg ezt a kettőt, és így többek között a két szféra működési logikái, valamint a szférák közti konkrét kapcsolat kerül háttérbe.

Moras 2006), és nem is lehetett mindenféle reprodukív munkát így kiváltani, lásd például azokat, amelyek más emberek irányába zajló gondoskodási munkák. A jóléti intézmények és szolgáltatások, a hozzáférés alapelvein nyugvó különféle jóléti rezsimok jellegétől, valamint a prosperáló, stagnáló vagy dekonjunkturális szakasz jelenlététől függően volt annak tere, hogy inkább állami intézmények, piaci szolgáltatók vagy a családtagok, főként nők bevonásával történjen meg a reprodukív feladatok ellátása.

A NEOLIBERÁLIS NEOPATRIARCHÁTUS POLITIKAI GAZDASÁGTANA

Ahogy az többek között Ferge Zsuzsa (2017: 95) összegző visszatekintéséből kiderül, a rendszerváltás a kelet-közép-európai országok esetében a korábbinál is tágabbra nyitotta a „világszerte domináns neoliberális elvek” előtt az utat. Mindez nem volt előzmények nélküli: az 1970-es évek olajválságainak Magyarországra begyűrűző hatásait a hazai politikai és gazdasági vezetés már az 1970-es (Germuska 2014) és az 1980-as években is megszorításokkal, illetve piaci liberalizációval (Laki 1998) igyekezett kezelni. A bölcsődei férőhelyek szűkültek, és egyre jobban a városokra koncentráálódtak, a normatív állami támogatásuk megszűnt. 1992-ben bevezetésre került a főállású anyaság, amely a munkanélküliség és a szociális ellátásoktól való kiszámíthatatlan, függő viszonyra kínált alacsonyán fizetett alternatívát az érintetteknek (Adamik 1997). A rendszerváltás és az átmenet sokkját az 1995-ös megszorítások tetézték: a családi pótlékra, a GYES-re és a szülési segélyre való jogosultság szűkítése sok nőt érintett közvetlenül. Ahogy az Szikra Dorottya (2013) elemzéséből kiderül, a 2008-as gazdasági válság akkori szocialista-liberális koalíciós kormányzat által történő, közkiadásokon keresztüli, illetve a jóléti szolgáltatások redukálását jelentő megszorító intézkedésekre építő kezelése több szempontból is hátrányosan sújtotta a hazai nők különféle csoportjait. Többek között ezzel mutatott folytonosságot a 2010 óta kiépülő hazai gender rezsim is.

A 2008-as gazdasági válságot követő egy évtizedben tapasztalható magyarországi és lengyelországi politikai változások kapcsán a neoliberális neopatriarchátus Grzebalska és Pető (2018) értelmezése szerint a többek között a liberális emancipációs és elismerési politikák konszenzusának (Kováts 2017) elutasításán alapuló illiberális demokrácia formációjának sajátos gender rezsimje, amelyet egy sajátos kettősség jellemez. Egyrésztől hitet tesz a nemek egyenlőségének gazdasági aspektusból vett liberális értelmezése mellett (pl. gazdasági okokból fontosnak tartja a nők munkaerőpiaci integrációját), de megszorításokon és szűkítéseken alapuló jóléti politikájával egyúttal gátolja is azt, és így érdemben nem, vagy csak bizonyos társadalmi osztályba tartozó nők számára kerül

elérhető közelségbe az egyenlőség. A jóléti állam szolgáltatásainak szűkítésével például a gondoskodó és egyéb reprodukív feladatok a hagyományos nemi munkamegosztás értelmében ugyan továbbra is a nőkre hárulnak, azok a nők viszont, akiknek van ehhez anyagi forrásuk, ezeket a feladatokat (házimunka, idősgondozás, gyerek gondozás) kiszervezhetik más nőknek (női rokonok, például nagymama vagy alacsonyabb társadalmi osztályba tartozó nők) – ezt nevezi Uhde (2016) eltorzított emancipációnak (*distorted emancipation*).⁹ Ehhez kapcsolódóan Kóczé (2016) arra is felhívja a figyelmet, hogy miközben a neoliberalizmus hatására egyik oldalról megszorodnak az instabil és alulfizetett munkák, amelyek elvégzésére jellemzően marginalizált helyzetű nőket, például roma nőket akarnak bevonni, ugyanezen neoliberalizmus a szociális és jóléti szolgáltatások leépítésével csak nehezíti ugyanezen nők helyzetét. Grzebalska és Pető (2018) a mindkét országra jellemző¹⁰ familista jóléti családpolitika szerepét emelik ki az illiberális demokrácia genderviszonyainak működtetésében. Ebben pedig nemcsak a familista családpolitikák szerepe fontos, hanem azon belül is az úgynevezett maternalizmus, amely a jóléti rendszerek kiépítésében nők fizetetlen gondoskodói feladatát és szerepeit, azon belül is az anyaságot állítja középpontba (Aczél és Szikra 2012: 42). Ez ráadásul szorosan összekapcsolható a kelet-közép-európai országokra jellemző, nacionalizmussal is átítatott „népesedési és demográfiai válság” diskurzussal (Grzebalska és Pető 2018), amely a csökkenő népesség biológiai reprodukciójában is elsődlegesnek tartja a nők szerepvállalását. Mindezek mellett marad továbbra is fontos a nők munkaerőpiaci részvétele, és bár elsődleges feladatok továbbra is a gondoskodás és a külféle reprodukív feladatok ellátása, komoly hangsúly helyeződik a munkaerőpiaci részvételre is.

Ez az elképzelés azonban már korántsem csak a kelet-közép-európai posztoszocialista országok sajátossága. A csökkenő népesség, a lakosság előregedése, ennek nyomán nők növekvő, de a társadalmak fenntartása szempontjából nélkülözhetetlen gondoskodási és más reprodukív feladatai, ezzel együtt a gazdasági növekedés biztosítását kockáztató körülmények (pl. a gondoskodási feladatok miatt a nők hiánya a munkaerőpiacról)

9 Az eltorzított emancipáció fogalmához és jelenségéhez szorosan kapcsolható Kováts Eszter (2017) megállapítása, miszerint a magyarországi és nemzetközi, a „gender” ellenségképével szembeni mozgósítás egyik oka nemcsak az, hogy a neoliberális piacpárti változások nem hozták el a várt jólétet a társadalmak széles rétegei számára, azaz a neoliberális konszenzus megkérdőjelezhetővé vált, hanem az is, hogy az emancipatív szándékkal fellépő, úgynevezett egyenlősítő politikák fókuszába a szimbolikus elismerési kérdések kerültek, leválasztva saját magukról a strukturális (újra)elosztási problémákat. A neoliberális neopatriarchátusban megjelenő, eltorzult emancipáció nézőpontjából is érthetővé válik az elmúlt évek „genderideológia” ellenségképével szembeni mozgósítása.

10 Bár mindkét országra eltérő verzióban jellemző, erről bővebben lásd Glass és Fodor (2007), illetve Szikra és Szelewa (2010) írásait.

gyakorlatilag szétfeszítik a globális kapitalizmus fenntarthatónak vélt kereteit (Fraser [2016] 2018). Az ennek enyhítését célzó politikák mára túlnőttek a nemzetállami kereteken, ahogyan azt például a EU vonatkozó genderpolitikája is mutatja. Repo (2014) az EU genderpolitikája kapcsán kifejti, hogy a nemek közti egyenlőség fogalmát és az azt elérni kívánó politikákat nem célként, hanem sokkal inkább eszközként érdemes felfogni, amely nők munkaerőpiaci és magánéletbeli helyzetét, lehetőségeit úgy alakítja, hogy a népesebb és gazdasági (re)produktív szerepeiket is betöltsék. Azzal, hogy az EU genderpolitikája is úgy tekint a nemek egyenlőségének és a nők helyzetének kérdésére, amellyel a gazdasági növekedést, produktivitást, a versenyképesség növelését célozza, több más elemzés is foglalkozik (Arribas és Carrasco 2003; Elomäki 2015; Huelss 2017; Jacquot 2015; Kantola és Squires 2012; Gregor 2017).¹¹

A NEOLIBERÁLIS NEOPATRIARCHÁTUS MAGYARORSZÁGON

A neoliberális neopatriarchátus legkönnyebben megragadható és nyilvános formája a többségében nők által dominált és professzionalizálódott gondoskodói szakmák alulfizettségében, alacsony presztízsében, a munkakörülmények elégtelenségében nyilvánul meg: az egészségügyben az ápolók, az oktatásban a tanárok, az óvodapedagógusok, gondozók, bölcsődei dolgozók, a szociális szféra szociális munkásai szembesülnek ezekkel a problémákkal (lásd például Acsády 2014). Ahogyan arra az elméleti áttekintés során kitértünk, a neoliberális neopatriarchátus egyik fontos jellemzője, hogy a gazdasági strukturális átalakítás az értékek és normák átalakítása révén is képes a nemek egyenlőtlenségét új köntösbe bújtatni és azt legitimálni. Számtalan hazai és nemzetközi kutatás foglalkozott azzal, hogy a rendszerváltást követően a kelet-közép-európai régió gazdasági és politikai átalakulása során a nemek közti egyenlőtlenségek nem tűntek el, és az ezzel kapcsolatos kollektív vélekedések is inkább legitimálták nemek egyenlőtlen viszonyait, vagyis a lekövethető gazdasági folyamatok az értékekre és vonatkoztatási keretekre is hatással bírtak. Tóth Olga (1995) és Blaskó Zsuzsa (2005) is kitér arra például, hogy a rendszerváltást követően a korábbihoz képest tradicionálisabb irányba fordul, különösen a nők körében látható, a nemek közötti munkamegosztással és nemi szerepekkel kapcsolatos véleményváltozások egyik lehetséges oka az, hogy az átmenet során nagyon sok nő a fizetett

11 Arról, hogy a magyarországi illiberális demokrácia rendszerének kiépülése milyen interakcióban zajlott a több évtizedes globális gazdasági-politikai válságfolyamatokkal, azokon belül is milyen szerepe volt ebben az EU politikájának, a nemzetközi és nemzeti tőkés csoportok megerősödésének lásd Geröcs és Jelinek (2017) írását.

munkájának elvesztését követően a háztartás és otthon szférájába „vonult vissza”. Azaz a strukturális átalakulás kontextusa is befolyásolhatta, milyen értelmezési keretek voltak elérhetőek az érintettek számára. Hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet Blaskó (2011) egy másik tanulmányában, amelyben arról ír, hogy az alulfinanszírozottság következtében nem elég jó minőségűnek megítélt bölcsődei szolgáltatások ismerete is ráerősít a kisgyermekes anyák körében arra a hiedelemre, hogy úgy helyes, ha legalább 3 éves korig az anyával marad a gyerek.

A vélekedések rendszerlegitimáló változásai mellett a nemek egyenlőtlenségének újratermelésére a közpolitikák üzenetei is rásegítenek. Ahogyan azt Darvas Ágnes és Szikra Dorottya (2017: 217) a rendszerváltást követő 25 év magyarországi családpolitikai történéseit összefoglaló tanulmányukban jelzik, bár a hazai családpolitikát a főbb struktúrák változatlanúsága mellett a ciklusról ciklusra való változás is jellemzi, a pronatalista és a maternalista jóléti politika, valamint a munkaerőpiac aktuális igényeihez (női munkaerő bevonása vagy kivonása) való igazítása állandó elemei voltak minden kormányzati ciklus jóléti politikájának. A 2008-as gazdasági válságra adott kormányzati válaszreakciók, továbbá a 2010 óta megfigyelhető kormányzati családpolitika egyaránt beleilleszkednek a neoliberais neopatriarchátus, valamint a már említett eltorzított emancipáció (Uhde 2016) egymást is kiegészítő koncepcióiba, és egyértelműen növelték egyrészt a nemek közötti, másrészt a vagyonosabb és magasabb státuszú családoknak kedvező újraelosztás révén az azonos neműek csoportján belül az osztályok közötti egyenlőtlenségeket (Szikra 2013, 2014, 2018).

A tanulmány zárásaként egy nemrég publikált kutatás, a *Nőügyek 2018* (Gregor és Kovács 2018) eredményei alapján hozok kurrens példákat a neoliberais neopatriarchátus jelenségére. A kutatást 2017 őszén-telén végeztük. A két fővárosi és négy egyéb városban zajló, összesen hat kor, iskolai végzettség és önbesoroláson alapuló társadalmi státusz mentén homogén, csak női résztvevőkkel zajló fókuszcsoporthoz tartozó kutatási pillért egy ezer fős nem, korcsoport, lakóhely településtípus és iskolai végzettség mentén reprezentatív kérdőíves kutatás egészítette ki. Arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen problémákkal küzdenek a magyar nők, és hogy ezekről az ügyekről miként vélekednek a hazai társadalom különféle női és férfi csoportjai.

A kutatás során több olyan ügy is körvonalazódott, amelyen keresztül bemutatható, hogy miként konzerválódnak a nemek közötti egyenlőtlen viszonyok és a nők hátrányai úgy, hogy annak gyökerét a már részletezett neoliberais gazdasági és politikai rendszerben szükséges keresni. Az egyik ilyen – nem meglepő módon – a gondoskodás témája volt. Míg azonban a korábban bemutatott szakirodalmak, amelyek a neoliberais jóléti politikákban megbújó familizmus és maternalizmus szerepét vizsgálták a neopatriarchális viszonyok rögzítésében, kevés figyelem fordult az idősgondozás felé, ami a *Nőügyek 2018*

kutatásban hangsúlyosan került elő. Pedig az eredmények szerint a familizmus ebben a kérdésben is nagyon domináns keret.

Egy korábbi, 2013-ban, az *International Social Survey Project* (ISSP) keretében a TÁRKI által lekérdezett kutatás során a válaszadók közel háromnegyede nyilatkozott úgy, hogy ha egy idős embernek segítségre van szüksége a mindennapokban¹², akkor elsősorban a családtagoknak kell ezt a segítséget nyújtania, az állam által biztosított intézményes szolgáltatásokat közel ötödük jelölte meg (1. táblázat).¹³

1. táblázat: *Beszéljünk most olyan idős emberekről, akiknek segítségre van szükségük a mindennapokban, például a bevásárlásban, a takarításban, a mosásnál stb. Ön szerint elsősorban ki nyújtsa ezt a segítséget? (összes megkérdezett)*

	%	N
a családtagoknak	74	744
az állami intézményeknek	19	191
non-profit szervezeteknek	3	35
szakosodott magánszolgáltatóknak	2	25
nem tudja, nem válaszol	2	16
ÖSSZESEN	100	1012

Forrás: ISSP 2013, magyarországi válaszadók, saját számítás

Ez a válaszopció („a családtagoknak”) azonban elfedi, hogy a családon belül milyen a nemek közötti munkamegosztás, és hogy az idős családtagokkal kapcsolatos gondoskodói feladatok jellemzően a női családtagok vállán nyugszanak, illetve azok elvégzését számukra írja elő a társadalom. A *Nőügyek 2018* kutatásban megerősítést nyert ez a jelenség. A kérdőíves kutatás során az idősgondozásban érintett válaszadók, vagyis azok, akik családjában jelenleg is fennáll vagy a múltban bármikor fennállt az az élethelyzet, hogy állandó ápolást igénylő idős ember van a családban, kétharmada jelezte, hogy női családtag volt az, aki ebben a helyzetben segítséget nyújtott (2. táblázat).

12 Szemléltetésül: 2014-ben az Eurostat adatai alapján Magyarországon a 65 év felettiek 33 százalékának volt szüksége arra, hogy a mindennapi személyes gondoskodás (étkezés, kikelés az ágyból/ befekvés az ágyba, öltözködés, mosdóhasználat, fürdés) során segítséget kapjon.

13 A kérdés megítélésében nem mutatkozott szignifikáns különbség sem nem, sem életkor, se a két tényező együttes figyelembevétele mentén sem.

2. táblázat: Ki volt az, aki ilyen helyzetben (itt: állandó ápolást igénylő idős ember van a családban) segítséget nyújtott? (azok között, akik a múltban vagy a jelenben is megtapasztalták az adott élethelyzetet, több válasz is lehetséges, N= 146)

	%	N
női családtag	67	98
férfi családtag	19	27
az állam vagy valamilyen állami intézmény	18	26
piaci szolgáltató	6	8
civil szervezet	5	8
munkáltató	1	1
senki	3	5
egyéb	2	2

Forrás: Nőügyek 2018 (Gregor és Kováts 2018: 84)

Az elvárások szintjén is visszaköszönnek ezek a mintázatok. 10-ből 6 megkérdezett jelezte, hogy elsősorban női családtag feladata lenne, hogy ilyen élethelyzetben segítséget nyújtson, a válaszadók negyede pedig az állam vagy állami intézmény feladatának látja ezt elsődlegesen (3. táblázat).

3. táblázat: És Ön szerint a következő szereplők közül kinek lenne a feladata elsősorban, hogy segítséget nyújtson (itt: állandó ápolást igénylő idős ember van a családban)? És másodsorban? (összes megkérdezett, %, N=1000)

	elsősorban	másodsorban
női családtag	60	8
férfi családtag	3	33
az állam vagy valamilyen állami intézmény	26	21
piaci szolgáltató	3	10
civil szervezet	2	15
munkáltató	1	1
egyéb	1	1

Forrás: Nőügyek 2018 (Gregor és Kováts 2018: 85)

A számok azonban nehezen adják vissza azt az élethelyzetet, amely azok számára jut osztályrészül, akik tartósan beteg családtagot ápolnak. A fókuszcsoportos beszélgetéseken több olyan nő is részt vett, akik érintettek voltak ebben, továbbá általános egyetértés övezte – főként a középkorú vagy annál idősebb résztvevők esetén – azt, hogy megkerülhetetlen feladatként áll előttük az idős szülőkről, anyósról vagy apósról való gondoskodás. A következő részlet például konkrétan érinti az alacsony ápolási díj kérdését is:

„Az idősgondozás az olyan, mint a GYES, csak ugye lefelé épül. És ez a 20 ezer Ft-os ápolási segély, azt sem vettem fel, pénz nélkül voltam ott, valahogy majd csak megélek. És az nem pénz. Ez valahogy gond, az időseket jobban gondoznák, ha megfizetnék. Tessék adni egy fizetést, az egy komoly munka. 24 órás meló, főztem, kertet csináltam, sétáltunk, meg minden.” (Budapest, 45 év felettiiek csoportja)¹⁴

Az ápolási díjra csakis hozzátartozó lehet jogosult, aki egyrészt nem részesül valamilyen más, rendszeres pénzellátásban (pl. nyugdíj, GYED, GYES), és súlyosan fogyatékos, tartósan beteg hozzátartozóját ápolja. Az ápolási díjban részesülők háromnegyede, az ápolott személyek többsége, 56 százaléka nő (Tátrai 2016). Az ápolási díj filozófiája tehát egy az egyben leképezi a familizmust, hiszen egyértelműen csakis az ápolott rokona kaphatja, a legmagasabb, 0-24-es ápolásért járó lehetséges legmagasabb összege is annyira alacsony (2018-ban 52 812 Ft), hogy az az ápoló és az ápolott egzisztenciáját is fenyegeti, akik, ahogy láthattuk, többségében nők.

Az idősgondozás feladata, akárcsak a gyerekevelés, szinte kibékíthetetlen ellentétben állnak a munkaerőpiaci részvétellel. A következő fókuszcsoportos beszélgetésrészlet azt illusztrálja, hogy a gondoskodás, valamint a fizetett munka és a tőkés termelés világában való részvétel, ahogyan azt Fraser ([2016] 2018) is leírta, olyan kívánalmakat támasztanak a nőkkel szemben, amelyet egyszerre nem lehet teljesíteni. Ebben csúcsosodik ki a gondoskodás krízise, és így csapódik le a hétköznapi életben:

„A másik a szülő felügyeletének a megoldása. Ha megöregszik a szülő, és dolgozunk egy állásban, dolgozunk lassan két állásban, hogy a szülőknek is majdnem hogy támogatást kellene nyújtani, amit sajnos mi nem tudunk megint, mert a munkahely miatt nem tudjuk. Anyagilag sem tudjuk úgy segíteni őket, ha épp kisnyugdíjasok, mert mi is éppen elérjük azt a minimumot, amiből hónapról hónapra meg tudunk élni.” (Pápa, 45 év felettiiek csoportja)¹⁵

14 Gregor és Kováts (2018: 21).

15 Uo.

Ahogy arra a neoliberalizmus definícióját áttekintő alfejezetben rávilágítottam, az egyéni autonómia és szabadság értéke kétélű fegyverré válik ebben a rendszerben: a szélsőséges individualizmus a társadalmi kockázatok vállalását is az egyén felelősségi körébe sorolja. Ha megtörténik a baj, nincs olyan konkrét vagy absztrakt szolidaritási védőháló, ami kifeszülne az egyén alatt, és így a társadalmi kockázat következményeit egyedül kénytelen vállalni. Ahogy azt egy fókuszcsoporthoz tartozó gondoskodás témakörére vonatkozóan megfogalmazta:

„Ha valami problémád van a gyerekkel, esetleg fogyatékos, vagy tartós beteg, akkor eláshatod magad, mert senki nem segít.” (Miskolc, 45 év alattiak csoportja)¹⁶

KONKLÚZIÓ

Campbell neoliberális neopatriarchátus koncepciója egy új típusú, a nemek közötti egyenlőtlenségeket újratermelő gazdasági-politikai-értékalapú rendszer megjelölésére szolgál. A fogalom arra világít rá, hogy – ahogy azt a *Nőügyek 2018* kutatási jelentésében összegeztük – a munkaerőpiaci részvételen keresztül elképzelt női emancipáció terve megbicsaklik, sőt visszajára fordul, amennyiben nem veszi figyelembe a munkahelyi kiszolgáltatottságot és a rossz munkakörülményeket, a női munkák és foglalkozások alulértékelését, továbbá a különféle fizetetlen munkaerő-újratermelő tevékenységeknek a nemek közti munkamegosztás értelmében történő nőkhöz rendelését (Gregor és Kováts 2018). A gazdasági növekedés és a gazdasági racionalitás nevében a jóléti ellátások terepéről kivonuló, azokat szűkítő, a társadalmi kockázatokat a családok és azon belül is a nők feladatkörébe utaló jóléti politikát folytató állam maga lesz a motorja a nemek közötti egyenlőtlenségek konzerválásának. Míg széleskörű szakirodalom áll a rendelkezésünkre akkor, ha a familista családpolitikának a gyerekvállalás és gondozás vonatkozásában a maternalista alapjait elemeznénk, kevesebb információnk van a másik típusú, releváns gondoskodás, az idősgondozás világáról, az ott megélt tapasztalatokról, nehézségekről, amelyekkel főként női családtagok szembesülnek.

Ebben a tanulmányban, amelyben korábbi, illetve kurrens hazai kutatások segítségével igyekeztem példákmal megvilágítani azt, hogy miként csapódik le a neoliberális neopatriarchátus a gyakorlatban, a fogalmat inkább lokális, semmint globális perspektívából vizsgáltam. Ahogy azt már máshol kifejtettem (lásd Gregor 2017), a fogalommal szemben az egyik lehetséges kritika az, hogy kelet-közép-európai perspektívából a nemek

16 Gregor és Kováts (2018: 21).

közötti munkamegosztás neoliberais kapitalizmust fenntartó funkciója mellett kevésbé dominánsan jelenik meg az országok és régiók közötti globális egyenlőtlenség problémája. Idehaza is egyre több olyan tanulmány jelenik meg például (lásd Turai 2016, Gábrriel 2016), amelyek az EU-n belüli gondoskodási láncok (Hochschild 2000: 1) problémájával foglalkoznak, és azt vizsgálják, milyen migrációs, gazdasági és gender rezsimek keresztmetszetében zajlik az a folyamat, amelyben az EU centrumországainak gondoskodási krízisét a kelet-európai tagállamokból beáramló, viszont gyakran rendezetlen és kiszolgáltatott körülmények között dolgozó női gondoskodói feladataik alól való felszabadítása vagy azoktól való tehermentesítésük így más nők bevonásával zajlik, amit Uhde (2016) fogalma alapján eltorzított emancipációnak nevezhetünk.

A neoliberális neopatriarchátus fogalmának ebben a tanulmányban nem csak a globális perspektíváját hagytuk figyelmen kívül. Kevesebb figyelem fordult arra is, hogy Campbell az erőszakot absztrakt és konkrét értelmében is fontos alapelemnek látja. Ebbe a hadiipar és a háborúk következtében fellépő konfliktusok nőkre gyakorolt hatása, továbbá a nők elleni erőszak hétköznapi gyakorlata és a nemek egyenlőtlenségének ezeken keresztül való újratemlése is beletartozik. Ez a záró felsorolás is bizonyítja tehát, hogy Campbell fogalma egyrészt alkalmazható a magyarországi gender rezsim viszonyainak leírására, másrészt több eleme még arra vár, hogy további példák segítségével megvilágításba kerüljön. Ezen keresztül kaphatunk mi is teljesebb képet arról, hogy a globális gazdasági, politikai folyamatok és a nyomukban fellépő, velük szorosan összekapcsolódó és egymást is erősítő értékváltozások hogyan járulnak hozzá a nemek közötti egyenlőtlenségek globális és lokális fenntartásához.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acsády Judit (2014): A gondoskodás társadalmi konstrukciója. In: *Replika*, No. 85-86.: 147–163. Interneten: http://www.replika.hu/system/files/archivum/85-86_09_acsady.pdf (Letöltve: 2018.08.02.)
- Aczél Zsófia – Szikra Dorottya (2012): A jóléti állam és a nők: a „maternalista” szociálpolitika. In: *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe*. Szerk.: Adamik Mária (ELTE TÁTK. Interneten: http://tat.k.elte.hu/file/bevezetes_a_szocialpolitika_nem.pdf (Letöltve: 2018.07.29.)
- Aczél Zsófia – Szelewa, Dorota – Szikra Dorottya (2015): The changing language of social policy in Hungary and Poland. In: *Analysing Social Policy Concepts and Language*.

- Comparative and transnational perspectives*. Szerk: Béland, Daniel – Klaus Petersen, Policy Press.
- Adamik Mária (1997): How Can Hungarian Women Lose What They Have Never? In: *Women and Men in East European Transition*. Szerk.: Feischmidt Margit, Magyarivincze Enikő és Zentai Violetta. Editure Fundatiei Pentru Studii Europene.
- Arribas, Gracia Vara – Carrasco, Laura (2003): Gender Equality and the EU. An Assessment of the Current Issues. In: *Eipascope* 2003/1.: 22–30. Interneten: http://aei.pitt.edu/834/1/scop2003_1_3.pdf (Letöltve: 2018.07.29.)
- Beasley, Chris (1999): *What is feminism?* SAGE.
- Blaskó Zsuzsa (2005): Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988, 1994, 2002. In: *Demográfia*, Vol. 48., No. 2-3.: 159–186. Interneten: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2005_2-3/Blasko%20Zsuzsa_tan.pdf (Letöltve: 2018.07.29.)
- Blaskó Zsuzsa (2011): „Hároméves kor alatt mindenképp megsínyli?” Interjú kutatás kisgyermekes anyák körében. In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. 2011*. Szerk.: Nagy Ildikó és Pongrácz Tiborné. TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium.
- Bockmann, Johanna (2012): A neoliberalizmus politikai projektjei. In: *Fordulat*, No. 18.: 62–73.
- Bodor Ákos – Grünhut Zoltán (2015): Társadalmi rétegződés Magyarországon a bizalom mentén. In: *Századvég*, No. 78.: 19–47.
- Brown, Wendy (2005): *Edgework: critica essays on knowledge and politics*. Princeton University Press.
- Campbell, Beatrix (2014): After neoliberalism: the need for a gender revolution. In: *Soundings*, No. 56.: 10–26.
- Connell, Raewyn. W. (1987): *Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics*. Polity Press.
- Connell, Raewyn. W. (1990): The State, Gender and Sexual Politics: Theory and Appraisal. In: *Theory and Society*, Vol. 19., No. 5.: 507–544.
- Connell, Raewyn. W. (1995): *Masculinities*. Polity Press.
- Darvas Ágnes – Szikra Dorottya (2017): Családi ellátások és szolgáltatások. In: *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015*. Szerk: Ferge Zsuzsa. Osiris.
- Dés Fanni (2018): „470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott” – Szegénységben élő nők a félperiféria és a centrum között. Prostitúcióban élő magyar nők Zürichben. In: *Fordulat*, No. 24.: 187–214.
- Dunaway, Wilma ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer longue durée-je folyamán. In: *Fordulat*, No. 24.: 53–87.

- Dupcsik Csaba – Tóth Olga (2008): Feminizmus helyett familizmus. In: *Demográfia*, Vol. 51., No. 4.: 307–328.
- Eisenstein, Zillah (1979): Developing a theory of capitalist patriarchy and socialist feminism. In: *Capitalist patriarchy and the case for socialist feminism*. Szerk.: uő. Monthly Review Press.
- Elomäki, Anna (2015): The economic case for gender equality in the European Union: Selling gender equality to decision-makers and neoliberalism to women's organizations. In: *European Journal of Women's Studies*, Vol. 22., No. 3.: 288–302.
- England, Paula (2010): The Gender Revolution. Uneven and Stalled. In: *Gender & Society*, Vol. 24, No. 2.: 149–166.
- EUROSTAT (2014): Difficulties in personal care activities. Interneten: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hlth_ehis_pc1e&lang=en (Letöltve: 2018.07.29.)
- Federici, Silvia (2015): Új nemzetközi munkamegosztás Északon és Délen. In: *Feminista új hullám. A baloldali feminizmus ma*. Szerk.: Morva Judit és Posváncz Etelka. Le Monde diplomatique.
- Ferge Zsuzsa (2017): A magyar szociálpolitika 25 éve madártávlatból – némi történelmi előzményekkel. In: *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015*. Szerk: uő. Osiris.
- Fraser, Nancy ([2016] 2018): A tőke és a gondoskodás ellentmondásai. In: *Fordulat*, No. 24.: 88–108.
- Fraser, Nancy ([1989] 2008): What's Critical about Critical Theory? The Case of Habermas and Gender. In: *Unruly Practices. Power, Discourse, and Gender in Contemporary Social Theory*. University of Minnesota Press.
- Gábrriel Dóra (2016): A migráns házi idősgondozás gyakorlata – Ausztria mint befogadó ország példáján keresztül. In: *Demográfia*, Vol. 59., No. 2–3.: 231–254. Interneten: http://real-j.mtak.hu/8700/7/demografia_59evf_2-3_ELEKTRONIKUS.pdf (Letöltve 2018.08.15.)
- Germuska Pál (2014): Elvesztegetett fél évtized. Gazdasági válság és válságkezelés Magyarországon, 1973–1979. In: *Aetas*, Vol. 29., No. 4.:125–144. Interneten: http://acta.bibl.u-szeged.hu/34882/1/aetas_2014_004_125-144.pdf (Letöltve: 2018.09.17.)
- Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban. Magyarország EU-integrációjáról – történelmi szociológiai megközelítésben. In: *Észmélet*, No. 118.: 12–33.
- Glass, Christy – Fodor Éva (2007): From Public to Private Maternalism? Gender and Welfare in Poland and Hungary after 1989. In: *Social Politics*, Vol. 14., No. 3.: 323–350.

- Gregor Anikó – Kováts Eszter (2018): *Nőügyek 2018*. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14461.pdf> (Letöltve: 2018.07.30.)
- Gregor Anikó – Grzebalska, Weronika (2016): Thoughts on the contested relationship between neoliberalism and feminism. In: *Solidarity in Struggle. Feminist Perspectives on Neoliberalism in East-Central Europe*. Szerk.: Kováts Eszter. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/12796.pdf> (Letöltve: 2018.07.29.)
- Gregor Anikó (2017): Who is for sale? Challenging the commodification of gender equality in the European Union. In: *The Future of the European Union. Feminist perspectives from East-Central Europe*. Szerk.: Kováts Eszter. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14210.pdf> (Letöltve: 2018.07.29.)
- Grzebalska, Weronika – Petó Andrea (2018): The gendered modus operandi of the illiberal transformation in Hungary and Poland. In: *Women's Studies International Forum* 68 (May-June 2018).
- Hartmann, Heidi ([1981] 2010): The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union. In: *Marx Today. Selected Works and Recent Debates*. Szerk.: John F. Sitton. Palgrave Macmillan.
- Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- Hochschild, Arlie R. (2000): The Nanny Chain. In: *The American Prospect* 11. 2000. január 3. 1–4.
- hooks, bell (2000): *Feminism is for Everybody*. South End Press.
- Huelss, Hendrik (2017): Be free? The European Union's post-Arab Spring women's empowerment as neoliberal governmentality. In: *Journal of International Relations and Development*. Interneten: <https://doi.org/10.1057/s41268-017-0094-0> (Letöltve: 2018. 08.03.)
- Jacquot, Sophie (2015): *Transformations in EU Gender Equality. From Emergence to Dismantling*. Palgrave Macmillan.
- Jessop, Bob (2013): Putting neoliberalism in its time and place: a response to the debate. In: *Social Anthropology/Anthropologie Sociale*, Vol. 21., No. 1.: 65–74.
- Ilkarracan, Ipek (2013): The Purple Economy: A Call for a New Economic Order beyond the Green. In: *Sustainable Economy and Green Growth: Who Cares?* Szerk.: Ulrike Röhr – Conny van Heemstra. Genanet. Interneten: http://www.genanet.de/fileadmin/user_upload/dokumente/Care_Gender_Green_Economy/Int_WS_Sustainable_Economy_Green_Growth_who_cares_EN.pdf (Letöltve: 2018.09.20.)

- Kantola, Johanna – Squires, Judith (2012): From state feminism to market feminism? In: *International Political Science Review*, Vol. 33., No. 4.: 382–400.
- Katona Noémi (2016): „Sex work” and „prostitution” in the neoliberal global economy: Potentials of a feminist critique in East-Central Europe. In: *Solidarity in Struggle. Feminist Perspectives on Neoliberalism in East-Central Europe*. Szerk.: Kováts Eszter. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/12796.pdf> (Letöltve: 2018.07.29.)
- Kmetty Zoltán – Koltai Júlia – Tardos Róbert (2017): Core Ties Homophily and Sociocultural Divides in Hungary from 1987 to 2015. In: *International Journal of Sociology*, Vol. 47., No. 3.: 228–249.
- Kóczé Angéla (2016): Romani women and the paradoxes of neoliberalism: Race, gender and class in the era of late capitalism in East-Central Europe. In: *Solidarity in Struggle. Feminist Perspectives on Neoliberalism in East-Central Europe*. Szerk.: Kováts Eszter. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/12796.pdf> (Letöltve: 2018.07.29.)
- Kováts Eszter (2017): A konszenzusok felszámolása – jobboldali populizmus és a „genderideológia” fenyegetése. In: *Fordulat*, No. 22.: 104–127. Interneten: http://epa.oszk.hu/02100/02121/00020/pdf/EPA02121_fordulat_22_104-127.pdf (Letöltve: 2018.07.29.)
- Morgan, Lewis H. ([1877] 1961): A páros család és a patriarkális család. In: *Az ősi társadalom*. Gondolat.
- Laki Mihály (1998): *Kisvállalkozás a szocializmus után*. Közgazdasági Szemle Alapítvány. Interneten: <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/kisvallalkozas/adatok.html> (Letöltve: 2018.09.17.)
- Lohmann, Henning – Zigel, Hannah ([2016] 2017): Összehasonlító családpolitika: a familizálás és defamilizálás fogalma és mérése. In: *Esély* 2017/5.: 3–30.
- Olivetti, Claudia (2013): *The Female Labor Force and Long-run Development: The American Experience in Comparative Perspective*. NBER Working Paper No. 19131. Interneten: <http://www.nber.org/papers/w19131.pdf> (Letöltve: 2018.09.17.)
- Omojola, Oladokun – Yartey, Darlynton (2016): Neo-patriarchy, Feminism in Dialog Theory in Nigeria. In: *Covenant Journal of Communication*, Vol. 3., No. 1.: 83–89.
- Pilcher, Jane – Whehelan, Imelda (2004): Patriarchy. In: *Fifty Key Concepts in Gender Studies*. SAGE.
- Pogátsa Zoltán (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana*. Osiris.
- Repo, Jemima (2014): Gender Equality as Biopolitical Governmentality in a Neoliberal European Union. In: *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, Vol. 23., No. 2.: 307–328.

- Risman, Barbara (2004): Gender as a Social Structure: Theory Wrestling with Activism. In: *Gender & Society*, Vol. 18., No. 4.: 429–450.
- Saraceno, Chiara (1994): The Ambivalent Familism of the Italian Welfare State. In: *Social Politics*, Vol. 1., No. 1.: 60–82.
- Sharabi, Hisham (1988): *Neopatriarchy. A Theory of Distorted Change in Arab Society*. Oxford University Press.
- Shehan, Constance L. – Moras, Amanda B. (2006): Deconstructing Laundry: Gendered Technologies and the Reluctant Redesign of Household Labor. In: *Michigan Family Review*, Vol. 11., No. 1.: 39–54. Interneten: <http://dx.doi.org/10.3998/mfr.4919087.0011.104> (Letöltve: 2018.09.17.)
- Szalma Ivett – Matysiak, Anna (2012): A nők munkapiaci stratégiái és a második gyermek vállalása Lengyelországban és Magyarországon. In: *Demográfia*, Vol. 55., No. 2–3.: 172–195.
- Szikra Dorottya – Szelewa, Dorota (2010): Do Central and Eastern European countries fit the “Western” picture? The example of family policies in Hungary and Poland. In: *Welfare states and gender inequality in Central and Eastern Europe*. Szerk: Klenner, Christina. European Trade Union Institute.
- Szikra Dorottya (2013): *Austerity Policies and Gender Impacts in Hungary*. Working paper. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/10835.pdf> (Letöltve: 2018.07.29.)
- Szikra Dorottya (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. In: *Journal of European Social Policy*, Vol. 24., No. 5.: 486–500.
- Szikra Dorottya (2018): Welfare for the Wealthy. The Social Policy of the Orbán-regime, 2010–2017. Working paper. Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14209.pdf> (Letöltve: 2018.07.29.)
- Sztompka, Piotr (2008): The Focus on Everyday Life: a New Turn in Sociology. In: *European Review*, Vol. 16., No. 1.: 1–15.
- Tátrai Annamária (2016): Az alanyi jogú ápolási díj rendszere és az ellátotti kör Magyarországon. In: *Szociálpolitikai monitoring tanulmányok*. TÁRKI. Interneten: http://old.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/szocpol/20160823_szocpol_monitoring_3_tatrai.pdf (Letöltve: 2018.07.29.)
- Thorsen, Dag Einar (2009): The Neoliberal Challenge. What is Neoliberalism? University of Oslo, Department of Political Science. Working paper. Interneten: <http://folk.uio.no/daget/neoliberalism2.pdf>. (Letöltve: 2018.07.29.)
- Tomka Béla (2015): *Szociálpolitika. Fejlődés, formák, összehasonlítások*. Osiris.

- Tóth Olga (1995): Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. In: *Szociológiai Szemle*, 1995/1.: 71–86. Interneten: <http://www.szociologia.hu/dynamic/9501toth.htm> (Letöltve: 2018.07.29.)
- Turai Tünde (2016): Globális szerveződés, otthoni ápolás. A migráns gondozói szektor belső rendszere. In: *Demográfia*, Vol. 59., No. 2-3.: 201–230.
- Wacquant, Loïc (2012): Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. In: *Social Anthropology*, Vol. 20., No. 1.: 66–79.
- Walby, Sylvia (1992): Theorising Patriarchy. In: *Sociology*, Vol. 23., No. 2.: 213–234.
- Walby, Sylvia (2004): The European Union and Gender Equality: Emergent Varieties of Gender Regime. In: *Social Politics*, Vol. 11., No. 1.: 4–29.
- Walby, Sylvia (2011): *The Future of Feminism*. Polity.
- Weber, Max ([1922] 1996): A patriarchális és patrimonális uralom. In: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/3*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Uhde, Zuzana (2016): From Women's Struggles to Distorted Emancipation. In: *International Feminist Journal of Politics*. Interneten: <http://dx.doi.org/10.1080/14616742.2015.1121603> (Letöltve: 2018.07.29.)

Csányi Gergely és Kerényi Szabina

A „JÓ ANYA” MÍTOSZA MAGYAR- ORSZÁGON A REPRODUKTÍV MUNKA ÉS A PIAC GLOBÁLIS TÖRTÉNETÉNEK SZEMPONTJÁBÓL

Cikkünkben Foucault lélek-elméletére, illetve Fernand Braudel és a világrendszer-elemzés módszertani belátásaira támaszkodva azt mutatjuk be, hogy a kapitalista világrendszer különböző ciklusaiban egyes aktorok hogyan hozták létre a jó és a rossz anya mítoszt, illetve hogy ezek a mítoszok hogyan ágyazódtak a kapitalista felhalmozás logikájába. Bemutatjuk, hogy e mítoszok egyrészt közrejátszottak a felhalmozáshoz szükséges, meg nem fizetett reprodukív munka biztosításában, másrészt a 19. századtól egy új piaci szegmenst támasztottak alá. Miután vázlatosan összefoglaljuk a jó anya mítoszának történetét a világrendszer centrumában, összefoglaljuk a jó anya szocialista mítoszt, majd empirikus példákkal illusztrálva bemutatjuk a jó anya kortárs magyar mítoszt.

2018. július 8-án Genfben gyűlt össze az ENSZ-hez tartozó WHO (World Health Organization – Egészségügyi Világszervezet) döntéshozó testülete, a WHA (World Health Assembly – az Egészségügyi Világszervezet Közgyűlése), melynek egyik fő feladata a WHO politikai programjainak meghatározása. A több száz küldöttből álló közgyűlés többek között azzal a céllal találkozott Genfben, hogy elfogadjon egy állásfoglalást arról, hogy a csecsemők számára a legegészségesebb és biztonságosabb táplálási mód a szoptatás, illetve az anyatejes táplálás, és arról, hogy az ENSZ tagállamainak korlátozniuk kell a csecsemőtápszer-gyártó cégek (esetlegesen) félrevezető marketingjét. A közgyűlés egy pontján az amerikai küldöttség azzal a javaslatral akasztotta meg a megbeszélést, hogy húzzák ki az állásfoglalásból azokat a részeket, amelyben a WHA arra szólítaná fel a kormányokat, hogy védjék és támogassák a szoptatást, illetve az anyatejvel való táplálást, és amelyben azt javasolják, hogy korlátozzák a tápszerek népszerűsítését. Miután nem jártak sikerrel, az amerikai tisztségviselők megsarolták az ecuadori küldöttséget, akik hivatalosan elő akarták terjeszteni az állásfoglalást, hogy ha nem lépnek vissza az állásfoglalás előterjesztésétől, akkor az Egyesült Államok büntető kereskedelmi intézkedéseket hoz Ecuadorral szemben, valamint visszavonják a létfontosságú katonai segítségüket. Ennek hatására nemcsak az ecuadori, hanem egy tucat dél-amerikai és afrikai perifériás és félperifériás ország tisztviselői elzárkóztak az állásfoglalás előterjesztésétől (Jacobs 2018).

Az amerikai küldöttség stratégiája, ami a beszámolók szerint megdöbbentette a közgyűlés tagjait (Jacobs 2018), egyáltalán nem megdöbbentő a politikai gazdaságtan szempontjából: összhangban van a Donald Trump által vezetett kormánynak az amerikai hegemonia régi-új válságát protekcionista intézkedésekkel és gazdasági nacionalista retorikával kezelni próbáló gazdaságpolitikájával (Parnreiter 2017). A bébitápszer-ipar körülbelül 70 milliárd dolláros iparág, amelyet kisszámú európai és amerikai vállalat ural. Az elmúlt években a szoptatás gyakorlatának terjedése miatt a centrum- és félperifériás országokban lelassult az értékesítés az iparágban. A globális értékesítés várhatóan 4%-kal emelkedik 2018-ban az Euromonitor szerint, leginkább a perifériás országokban tapasztalható

értékesítés-növekedés miatt (Jacobs 2018). A Trump nevével fémjelzett válságkezelési stratégia pedig nagyban épít arra, hogy az amerikai vállalatokat megvédje a nemzetközi szervezetek korlátozó intézkedéseitől.

Végül az orosz delegáció terjesztette elő az állásfoglalást, melyet nagyjából az eredeti formájában fogadott el a közgyűlés. Az amerikai küldöttségnek annyit sikerült kilobbiznia, hogy az ajánlásból kikerüljön az a rész, amely a WHO-t arra szólítja fel, hogy nyújtson segítséget a tagállamoknak a bébitápszerek „nem megfelelő reklámozásának” megakadályozásában, illetve kikerüljön a „bizonyítékokon alapuló” kifejezés az anyatejvel való táplálás népszerűsítéséből (Jacobs 2018).

A fenti történet igen tanulságos. Megkockáztathatjuk a kijelentést, hogy a mainstream vélekedés szerint kevés dolog tartozik jobban a „magánszférába”, mint egy újszülött vagy csecsemő táplálása, és azt is, hogy kevés dolog tartozik jobban a „közsférába”, mint az amerikai hegemonia válságkezelése. Pedig elég csak az 1977-ben hirdetett Nestlé-bojkottra gondolni, amelyet szegénységellenes szervezetek kezdeményeztek, és többek között Mike Muller újságíró feltáró munkája (1974) előzött meg, amely a legkevésbé sem finomkodó *The Baby Killer* címet kapta. Ezek arra világítottak rá, hogy a tápszergyártás agresszív marketingpolitikája közvetlenül felelős több ezernyi csecsemő haláláért a perifériás országokban, ahol a higiéniai körülmények, többek között a tiszta víz hiánya miatt jelentősen kockázatosabb a tápszerez táplálás, mint a háttérbe szoruló szoptatás.

A fentiekből nemcsak az derül ki, hogy a „magánszféra” közel sem független a „közsférától”, hanem hogy a transznacionális viszonyok átjárják a legintimebb emberi viszonyokat is. Tehát például az, hogy a szoptatás gyakorlata hogyan értelmeződik az anya számára – legalábbis részben – a transznacionális árutereléshez köthető érdekek erőterében dől el.

Az itt következő tanulmányunkban kiindulópontként fogadjuk el, hogy az anyaság, illetve a „jó anyaság” definiálása, a „jó anya” mítoszának megteremtése különböző aktorok érdekei mentén történik. Ehhez egyrésztől támaszkodunk Foucault filozófiai antropológiájára, miszerint „a lélek a test börtöne”, pontosabban hogy „a lélek a test körül, a test felületén, a testen belül állandóan létrejön azon hatalom működése következtében, amely a megbüntetettek nehezédek – illetve általánosabban azokra, akikre felügyelnek, akiket betörnek és megjavítanak, az őrültekre, a gyerekekre, az iskolásokra, a gyarmatosítottakra, azokra, akiket valamilyen termelőgépezethez rögzítenek, s életük végéig ellenőrzés alatt tartanak. (...) Az ember (...) önmagában is egy saját magánál mélyebb alávétettség eredménye. »Lélek« lakja, ez hívja létezésre, s ez a létezés csak egy része az uralomnak, amelyet a hatalom gyakorol a testen. A lélek egy politikai anatómia hatása és eszköze; a lélek a test börtöne” (1990: 42-43). Foucault alapján meghatározzuk, hogy hogyan teremtik meg bizonyos aktorok az „anyai lelket”, hogy fel tudják korbácsolni az anyai lelkifurdalást a saját

érdekeik szerint. Másrésztől támaszkodunk Fernand Braudel és a világrendszer-elemzés iskola módszertanára, mely szerint a történelem a „nagy” történelmi események és a „mindennapi élet” dialektikájában ragadható meg (Braudel 1979: 16, 28–29); illetve az emberek közötti viszonyok azoknak a nagyobb viszonyoknak a kontextusában érthetőek meg, amelyeknek részei (Wallerstein [2004] 2010). Ezek alapján meghatározzuk, hogy az aktuálisan helyesnek tartott anyai praxisok hogyan ágyazódnak társadalmi-gazdasági strukturális dinamikákba. Tehát ennek a tanulmánynak a tárgya az anyai „lélek” meghatározottságai, illetve az, hogy az olyan, egészen intimnek tekintett aktusok, mint a gyermekgondozás gyakorlata, hogyan kapcsolódnak nagy történelmi eseményekhez, vagy hogy az anya-gyermek viszony hogyan ágyazódik tágabb emberi viszonyokba, jelesül a domináns áruterelési és piaci viszonyokba.

A fenti elméleti és módszertani apparátusokra támaszkodva meghatározzuk az anyaság és a „jó anya” mítosza történelmi vizsgálatához szükséges elméleti és módszertani alapvetéseket, majd vázlatosan bemutatjuk a „jó anya” mítoszának történetét a világrendszer centrumában és Magyarországon.

KI A JÓ ANYA?

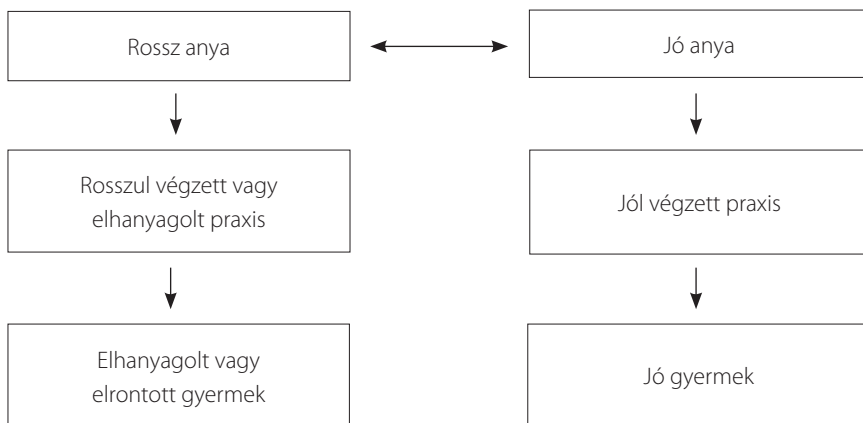
Ki az anya? Anya az, akinek gyereke van. Ez az elsőre banálisnak tűnő állítás minden, az anyaságra vonatkozó történelmi fejtegetés alapja. Hiszen azt mondhatjuk, hogy anyának lenni mindig azt jelenti, hogy *valakinek* az anyjának lenni. Az anyaság ennél fogva nem tulajdonság, vagy szubsztancia, hanem relatív pozíció. Egy olyan pozíció, amely csak a gyermek vagy gyermekek viszonyában értelmezhető. Ezzel szemben a „gyermek” szó a kortárs társadalmakban két dolgot jelöl. Egyrésztől gyakorlatilag mindenkit, mert mindenki valakinek a gyermeke attól függetlenül, hogy hány éves, másrésztől azokat az embereket, akik még a pubertás előtt vannak, attól függetlenül, hogy ki az anyjuk. Az első értelmezésben a „gyermek” szintén relatív pozíció, az „anya” ellentétes relatív pozíciója, mellyel viszonyukban egymást pozicionálják. A második értelmezésben viszont a „gyermekség” tulajdonság, vagy abszolút pozíció. A kortárs társadalmakban a „gyermek” második értelmezésén van a hangsúly, mely azt is jelenti, hogy a gyermek olyan abszolút pozíció, amely kijelöl egy relatív pozíciót, az anyáét.

Egy női interjúalanyunk öt éves kislányát három alkalommal egymás után az édesapja vitte el a gyerekorvoshoz. Az utolsó alkalommal, amint a (férfi) gyerekorvos meglátta az apát a kislánnyal, megkérdezte: „Nincs ennek a gyerekeknek anyja?!”. Interjúalanyunk – aki az apától tudott erről – könnyezve mesélte el nekünk az esetet.

Mi az anyaság? A fenti eset úgy értelmezhető, hogy a gyerekorvos a kislány életkorából (abszolút pozíciójából) adódóan számon kérte az abban a relatív pozícióban lévő személynek a meg nem tett praxisát, melyet a kislány életkorából adódóan pozicionál, tehát az anya praxisát – hogy miért nem ő hozza el a gyerekorvoshoz. Az anyaság tehát, mint emberi viszony, a kortárs társadalmakban a hétköznapi gyakorlatok szintjén azoknak a reprodukív munkáknak az összességében jelenik meg, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a gyermek túléljen, és a sokféleképpen heterogén társadalmi normák által meghatározott módon jólétben és jóllétben éljen.

Ki a jó anya? Jó anya az, aki nem rossz anya. Az újabb banálisnak tűnő kijelentés mögött szintén fontos elméleti és módszertani belátás bújjik meg. Azt mondhatjuk, hogy a jó anya negatívistikusan definiálódik, tehát az a jó anya, aki nem mulasztja el az anyaság praxisába tartozó tevékenységeket, illetve „helyesen” végzi azokat. Máshogy mondvá: a jó anya mítosza mindig a rossz anya mítoszával együtt konstruálódik. A „Nincs ennek a gyerekek anyja?!“ kérdés azt fejezi ki, hogy a gondozásban (orvoshoz kísérésben) meg nem jelenő anya, a praxisát elhanyagoló anya a rossz anya. A számonkérés ezért vált ki érzelmi reakciót – így működik a foucault-i értelemben vett anyai lélek: az anyai lelkiismeret konstruál és belsővé tett szégyennel, lelkifurdalással reagál a rossz anyaság vádjára. Az anyai lélek az anyai test börtöne.

1. ábra: A „jó anya” mítoszának politikai anatómiája

A JÓ ANYA-MÍTOSZ TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA A CENTRUMORSZÁGOKBAN

A jó anya mítosza kapitalista mítosz. A középkorban ugyan léteznek narratívák az anyaságról, melyek közül a legfontosabb a Szűz Mária-kultusz volt, ugyanakkor a Madonna története, aki mindenét feláldozta gyermekéért, az Isten fiáért, absztrakt és szakrális narratíva volt: nem hatott közvetlenül a hétköznapi profán anyai praxisokra. A középkorban nem normalizálódott, illetve standardizálódott kontrasztosan, hogy milyen a „jó anya” (Thurer 1995). Ahogy Philippe Ariès írja: „A közgondolkodás nem fogadta el, hogy a gyermek már magában hord egy teljes embert, mint ahogy ma tartjuk. (...) Ez a közöny egyenesen és törvényszerűen következett a kor demográfájából” (1987: 43). Az Arièsre is támaszkodó társadalomtörténész, Edward Shorter szerint fordítva is van összefüggés. Shorter szerint az anyák két év alatti gyermekük fejlődését közönyösen szemlélték és ez a közömbösség is hozzájárult a magas gyermekhalandósági rátához (1975). Lloyd Demause leírása szerint a középkorban sem a nukleáris család, sem a polgári értelemben vett magánélet nem létezett, a családtervezésnek pedig bevett módja volt az újszülött gyermekek meggyilkolása. Az együttélés inkább munka-, mintsem érzelmi közösség volt (1974).

Ariès és az Arièsre támaszkodó szerzők egyik fő megállapítása, hogy a gyermekkor és a szereteteli anya-gyermek kapcsolat nem időtlen antropológiai univerzálé, hanem egy, a 16. század második felétől elinduló társadalmi folyamatban jött létre. A közönyös anya helyét lassan át kellett vennie a szerető anyának, a kis felnőttek helyét pedig a saját minőséggel rendelkező gyermeknek.

Az Ariès-i elméletnek két kritikáját érdemes szemügyre vennünk. Az egyik egy módszertani kritika, mely szerint Ariès úgynevezett szemezgetéssel (*cherry-picking*) választotta ki a forrásait, amelyeket egyébként is túlínterpretált, és az anyai érzelmekben sokkal kevesebb a történetileg változó aspektus, mint ahogy az Ariès-re támaszkodó iskola feltételezi, és a középkori anyák igenis kötődtek gyermekükhöz (Ild. pl. Hanawalt 2002; Ladurie [1975] 1997; Shafer [1990] 2000). Ez a kritika ugyan nagyon fontos az érzelmek társadalomtörténetének szempontjából, viszont jelen tanulmányban e kérdésben nem szükséges állást foglalnunk. Elég számunkra az az óvatos megállapítás, hogy a középkorban a gyermek még nem létezik a modern értelemben, és a jó anya mítosza még nem érhető tetten.

A másik kritika, amely most számunkra nagyobb relevanciával bír, mondhatni Ariès egy „önkritikája”: „Nem kell csodálkoznunk ezen az érzéketlenségen. Hiszen az a korszak viszonyai között több mint természetes. Épp ellenkezőleg, azon kell csodálkoznunk, hogy oly kevésbé kedvező demográfiai feltételek között a gyermek iránti érzékenység már egyáltalán felébredt, statisztikailag, objektíve ugyanis csak sokkal később kellett volna jelentkeznie” (44). És valóban, az Ariès-i megközelítés magában hordozza az önkritikát:

ha a gyermek és az anya korabeli társadalmi konstrukcióit, illetve azoknak hiányát, a demográfiai viszonyok határozták meg, miért kezd el megjelenni a modern értelemben vett gyermek és a jó anya mítosza a demográfiai átmenet első fázisa előtt majdnem 300 évvel?

Az első rossz anya: a boszorkány mítosza. Egyrészt 1315–1322 között a nagy pestisjárvány az európai lakosság 30–40%-ának halálával járt, és a fekete halál főleg a parasztokra, napszámosokra, csavargókra és kézművesekre csapott le. Másrészt a középkori társadalomban a föld korlátozott elérhetősége és a kézműves céhekbe bejutók számának protekcionista korlátozása miatt sem a parasztok, sem a kézművesek számára nem volt sem lehetséges, sem kívánatos, hogy sok gyermekük legyen, sőt a parasztok és kézműves közösségek sokszor erőfeszítéseket tettek a született gyermekek számának ellenőrzésére Európa-szerte. A középkorban a fogamzásgátlás és a terhességmegszakítás több módja ismert volt, de a családtervezés bevett módja volt az újszülöttek meggyilkolása is. E két hatás együttesen demográfiai válságot okozott a 16. és 17. századra, melynek 1620 és 1630 között volt a csúcspontja (Federici 2009).

Mideközben zajlottak azok az események, amelyeket a marxista irodalom primitív felhalmozásnak és átmenetnek szokott hívni: a munkások elválasztása a termelőeszközöktől, a földbekerítések, a föld, tőke és termelőeszköz koncentrációja és a munkások adott termelési helyhez kötése a „véres törvényekkel” (Marx [1967] 1949: 771–835). De az újonnan létrejövő tőkés világrendszer első csíráihoz nemcsak primitív felhalmozással koncentrált „halott munkára”, hanem folyamatosan biztosított élő munkaerőre is szükség volt – amelyhez az államoknak és az egyházaknak be kellett avatkozni a reprodukciós sémákba (Federici 2009). Ariès kérdésére a válasz, hogy a 15. századtól miért alakul át gyökeresen a gyermek-anya kapcsolat társadalmi konstrukciója, több száz évvel a demográfiai átmenet első fázisa előtt, az, hogy ez az európai államok és egyházak a 15. századtól induló, jól szervezett kampányának volt köszönhető, mellyel a demográfiai válságot próbálták kezelni. Ez a reprodukciós sémákba való beavatkozással történt annak érdekében, hogy biztosítsák a kapitalista termelési mód munkaerőalapját.

Az Ariès kérdésére adott válasz talán legdidaktikusabb példája, hogy Németországban a 16. században büntetendővé vált, ha egy anya nem erőködik eléggé a vajúdása alatt, vagy a szülés után túl kevésbé lelkesedik a gyermeke iránt (Rublack 1996: 92). Ugyanakkor ennél sokkal több is történt. Az európai államok és egyházak a boszorkányüldözések felhasználásával és bürokratizálásával hadjáratot indítottak a nem reprodukciós szex, a születésszabályozás, az abortusz és az újszülöttek meggyilkolása ellen. A boszorkányüldözés az egyik megnyilvánulása annak, hogy az újonnan létrejövő világrendszer a bürokrácia és az államgépezet kiterjesztésével vonta be saját logikája alá az emberi viszonyokat (Wallerstein 1983). A hadjáratban több százezer nő esett áldozatul: prostituáltak,

leányanyák, bábák, házasságtörő vagy annak mondott nők; nők, akik a terhesség után bármilyen okból nem tudták felmutatni az élő csecsemőjüket. Legnagyobbbrészt az alsó osztályok tagjai (Federici 2009). Mindemellett több európai országban besúgóhálózatot hoztak létre bábákból (akik csak így folytathatták a hivatásukat) vagy a szomszédság tagjaiból, hogy jelentsenek az államnak vagy az egyháznak a leányanyákról, a házasságtörésről vagy a terhességmegszakításról (Ozment 1983: 42–44). A 16. és 17. században Európában több nőt végeztek ki gyerekgyilkosságért, mint bármilyen más bűnért, kivéve a boszorkányságot, de ez a kettő sokszor együtt járt. A boszorkány a 15. századig gyakorlatilag az eretnek vagy millenárista szektákba szakadt nőt jelentette; a 15. századtól a nem reprodukív nőt („szodomista” vagy prostituált), nőt, aki más nők reprodukívját akadályozza (bába), vagy nőt, aki kontrollálja a saját reprodukívját (fogamzásgátlót használó vagy gyerekgyilkos). A 16. századi boszorkánymítosz volt a rossz anya első mítosza. Nem véletlenül volt központi narratív eleme a boszorkánypereknek, hogy a boszorkányok gyermekeket áldoznak fel az ördögnek (Federici 2009).

A gyermekek elhanyagolása szörnyű bűnné vált, és a rossz anya mítoszával együtt megjelent a jó anya mítosza is. „Az ekkor [16. és 17. században] alapított szerzetesrendek, mint a jezsuitáké vagy az oratóriánusoké, tanító rendek, s tanításuk már nem a felnőttekhez szól, mint a középkori kolduló vagy prédikáló rendeké, hanem alapvetően a gyermekekhez és a fiatalokhoz. Ez az irodalom, ez a propaganda megtanította a szülőket, hogy ők a lelkek őrzői, ők felelnek Isten előtt gyermekeik lelkéért, de mindenekelőtt testéért is. Ettől kezdve válik elfogadottá az a gondolat, hogy a gyermek nem érett az életre, hogy sajátos bánásmódnak kell alávetni, egyfajta karanténban kell tartani, mielőtt a felnőttekhez csatlakozhat. A nevelés eme új igénye lassanként teret nyer a társadalomban, s mindenestül átalakítja azt. A család már nem csupán a vagyon és a név átadására szolgáló magánjogi intézmény; immár morális és spirituális feladatot tölt be, alakítja a testet és a lelket” (Ariès 1987: 313).

A 17. századra az akkori világtársadalom centrumában először Hollandiában alakult ki a modern értelemben vett otthon, és abban a modern értelemben vett gyermek. „Mindent egybevetve, a hollandok teremtették meg a világ első modern otthonait, a hétköznapi emberek családi életének belsőszintjeit” (Taylor 1997: 27). A polgári életforma és a polgári anya-gyermek viszony először annak a jövedelem-beáramlásnak köszönhetően alakult ki, amelyet az állandó tőzsde megalapítása és azok a „nagy léptékű vegyes vállalatok” alapoztak meg, „amelyeknek a holland kormány kizárólagos fennhatósági és kereskedelmi jogokat adott a nagy tengerentúli terekben” (Arrighi 1996: 137–139). Az első polgári otthonok holland kereskedők otthonai voltak, és az első polgári anyák holland kereskedők feleségei.

Az anyagi polgári anya mítosza. A 17. század végére Európa nagy részén a család és az addigra kiépülő iskolarendszer kivonta a gyermekeket a felnőttek társalmából, és

a szüleikkel szemben elvárásként fogalmazódik meg, hogy a gyermekkel különleges minőségében bánjanak.

Emellett kétszáz év terror után a polgárság és a holland, majd a brit hegemonia felemelkedésével a nőiség konstrukciói is radikálisan megváltoztak. A polgárosszony – a korabeli elvárások szerint – szenvedély nélküli, aszexuális, tiszta és férjéhez inkább szelíd, hűséges barátsággal kötődik, mintsem szerelemmel. A burzsoáziában a családi otthon és a külvilág végképp elszigetelődött egymástól, a családi otthon az eltartott nő szférájává vált, a munka és a politika pedig a kenyérkereső férj szférájává (Federici 2009; Foucault [1976] 2014; Laqueur [1990] 2002; Somlai 1984). Mindez szerves részét képezte a polgárság osztályidentitásának és annak, ahogy szimbolikusan elkülönült más osztályoktól. A polgári férfi-nő viszonyt materiálisan és szimbolikusan az határozta meg, ahogy a polgárság a korabeli társadalom viszonyrendszerébe illeszkedett.

Elisabeth Badinter francia példán rámutat, hogy „1780-ban az évente [Párizsban] születő 21 000 gyermek közül (800 000 – 900 000 lakosra számítva), 1000-nél is kevesebbet táplál az édesanyja, ezret pedig a házhoz tartozó dajka szoptat. Az összes többit, tehát 19 000 gyermeket, dajkaságba adtak” ([1980] 1999: 51). Az ilyen módon dajkaságba adott gyermekek túlélési esélyei drasztikusan csökkentek. A jóhiszemű fejtegetésekkel ellentétben, amelyek szerint az anyák azért sem kötődtek gyermekeikhez, mert így vértették fel magukat a nagyarányú gyermekhalandósággal szemben, Badinter (Shorterhez hasonlóan) amellet érvel, hogy ez valójában éppen fordítva történt: a gyerekek túlélését éppen az anyai kötődés hiánya nehezítette meg. De a 18. század utolsó harmadában az anyaságról és az anyai viselkedésről alkotott kép Franciaországban (Nyugat-Európa többi részéhez hasonlóan) megváltozik. „[M]egszaporodnak azok a kiadványok, melyek azt tanácsolják az anyáknak, hogy személyesen foglalkozzanak gyermekeikkel és »megparancsolják«, hogy szoptassák őket” (120).

A nyugat-európai polgárság körében ekkorra lesz elfogadott nézet, hogy a gyermeknek jár az öröm az anyával. Miután a magasabb osztályokban évszázadokig élt a szoptató dajka gyakorlata, mostantól a burzsoáziában azt a nőt vetették meg, aki nem maga szoptatja a gyermekét – bármilyen okból.

A lassan elterjedő burzsoá anyamítosz szerint az anya egy anyagi, vágy nélküli lény, aki bármit kész feláldozni az otthon melegéért és gyermekeiért. A polgári asszonyt és főleg a polgári anyát olyan szentimentális mítosz kezdte körülengeni, ami olyan elvárásokat hordozott magában, amelyek hús-vér nő nemigen tudott megfelelni.

A gyerekről alkotott kép is radikálisan megváltozott. Innentől a gyerek elsősorban érzelmi és nem gazdasági érték lett, így bizonyos értelemben pótolhatatlanná vált. A 18. század második felére a 17. századi szigorú büntetésközpontú nevelés eltűnt (Thurer 1995). A gyereknevelési tanácsadás intézményesedett, így viszont a gyermekek bármilyen

magatartásbeli vagy jóllétségi diszkrpanciájáért az anya lett az egyedüli felelős. Összességében a burzsoá anya feje fölött folyamatosan ott lebegett a rossz anyaság vádja, és ezzel összhangban kísértette a rossz anyai lelkiismeret.

A 19. századtól a darwinizmus átjárta a burzsoázia ideológiáját. Az anyaság evolúciós színezetet kapott. Az volt a sikeres nő, akinek „jól” sikerült reprodukálnia. Az anyaság ösztönként és végzetként értelmeződött, az ettől eltérő vágyak, a szexualitás vagy az önzés pedig mint betegségek vagy eltérések a természet rendjétől, hiszen „a férfi orgazmust akar, a nő gondoskodni”. Mivel egy „rendes” nőnek nem lehettek szexuális vágyai, a veleszületett rendellenések az anya tisztességtelen gondolatainak bizonyítékául szolgáltak. A rossz anya mítosza szcientifikálódott (Thurer 1995).

Az ipari forradalom, az erre épülő brit hegemonia és a világrendszer gazdasági prosperitása hatásaként új piacok jöttek létre (Silver és Arrighi 2003). Ennek egyik következménye a kifejezetten gyermekek számára készülő termékek expanziója. A 20. század első éveiben jelenik meg például a világ egyik leghíresebb gyerekjátéka, a plüssmaci (*Teddy Bear*). Szintén a 19. század végén fedezik fel a háztartást mint a vegyipar piacát, ekkor indul el a mai napig tartó háború a baktériumok ellen, és válik elvárássá a kémiaiilag fertőtlenített környezet a gyermekek számára (Mies [1986] 2014). Az az anya, aki nem szerette eléggé vagy nem hozott elég áldozatot gyermekeiért – amelybe a 19. század végétől már beletartozott a megfelelő áruk megvétele is – megbocsáthatatlan vétket követett el, *rossz anya* volt.

A munkaerőpiacon dolgozó anya az elhanyagoló anya, a rossz anya mítoszának egyik ideáltípusa volt, és nemigen számított enyhítő körülménynek, ha muszáj volt dolgoznia. Az uralkodó osztály ideológiája szempontjából a munkásosztálybeli anya sem volt kevésbé deviáns (Badinter [1980] 1999; Somlai 1984; Thurer 1995). A munkásosztályban gyakori volt a gyermekelhagyás, a legtöbb európai nagyvárosban elkezdtek kezelni a nagyszámú utcán élő árva gyermek problémáját – nagyrészt dologházak nyitásával. A munkásosztálybeli családokban az anyának jellemzően dolgoznia kellett, így gyakori volt, hogy a gyermeket egész napra egyedül kellett hagynia. Az ópium és a pólya népszerű eszközök voltak a gyermekek napi biztonságba helyezésére (Thurer 1995). Az Egyesült Államokban a magas osztályokba tartozó családok egészen az 1920-as évekig, sőt kórházi osztályok is alkalmaztak szoptatós dajkákat, akik jellemzően a mélyszegénység rétegeiből jöttek (Wolf 2001). A szoptatós dajkák saját gyerekeiket sohasem vihették magukkal a „munkába”, amely azt is eredményezte, hogy az ő gyerekeik rosszabb eséllyel maradtak életben.

Ugyanakkor a 19. század második felére a burzsoá családmodell bizonyos elemeit pronatalista intézkedésként kezdték el a munkásságra erőltetni több európai országban. Németországban eltörölték a törvényt, hogy a tulajdon nélküliek nem házasodhatnak. Több országban szigorították az abortuszra vonatkozó törvényeket. Az egyházak propagálni kezdték a házasságot a munkásság körében, és kampányt folytattak a házasságon

kívüli szex ellen (Mies [1986] 2014). A 20. század elejére a burzsoá családmodell és a burzsoá jó anya mítosza a társadalom összes osztályában mérceként szolgált (Thurer 1995). Mindez azzal járt, hogy alsóbb osztályok anyái nem csak mások, hanem saját maguk számára is *rossz anyaként* értelmeződtek.

A jó anya fordista mítosza. A két világháború idején, azaz a korábbi, brit hegemonia alatt szerveződő globális felhalmozási ciklus válságidőszakának utolsó évtizedeiben Európában és Észak-Amerikában a nők minden korábbinál nagyobb mértékben integrálódtak a formális munkaerőpiacba. A fordista termelési mód és a férfi munkaerő hiánya a jó anya mítoszában egy speciális esetét konstruálta meg, amely nagyban eltért a csecsemőért mindent feláldozó polgári anyamítosztól. Ehhez köthetőek a korszak szoptatási és csecsemőgondozási irányelvei, amelyek az időre táplálást, illetve időre szoptatást szorgalmazták. 1946-ban jelent meg az Egyesült Államokban Benjamin Spock ismeretterjesztő könyve, a *Csecsemő- és gyermekgondozás*, elsősorban szülők számára, amely a kor meghatározó gyermekpszichológiai ismereteinek szellemében a mielőbbi elválasztást, elkülönítést javasolja. És bár hosszasan ecseteli a szoptatás előnyét, valójában olyan szoptatási gyakorlatot javasol, amellyel nagyon nehéz fenntartani a szoptatást hosszú távon (négyóránkénti etetés, hozzátáplálás bevezetése három hónapos kortól, szoptatások korlátozása időben). Emellett külön fejezetet szentel az „elkényeztetésnek”, és felhívja a figyelmet arra, hogy „amelyik csecsemőt sokszor felvették és sokat járkáltak vele három hónapon keresztül, kicsit elkényeztetett lett. [...] Ilyenkor helyes, ha a szülők nem a szívükre hallgatnak.” Ajánlásának lényege, hogy a csecsemőnek egyszerűen nem szabad engedni, mert abból később bajok lehetnek. „[Á]ltalában könnyű a kis zsarnokot leszoktatni az ilyen esti műsorról. [...] A tennivaló egyszerűen ennyi: rakjuk ágyba, amikor eljön az ideje, köszönjük el tőle kedvesen, de határozottan, menjünk ki a szobából és ne menjünk vissza. Első este lehet, hogy 20-30 percig is dühösen sír, de ha látja, hogy méltatlankodásának nincs eredménye, egyszer csak hirtelen elalszik” (Spock [1946] 1977: 230). Azóta számtalan kutatás állapította meg, hogy a sírni hagyás (*cry it out*) ugyan valóban megszünteti a sírást egy idő után, viszont korántsem azért, mert a baba megnyugodna, hiszen a sírni hagyott babák stressz-szintje mérhetően magas maradt azután is, hogy elhallgattak (Gunnar et al. 1992). E szemlélet célja egyben a gyerek helyének rögzítése is egy hierarchiára épülő társadalomban, ahol a gyerek- és a felnőttvilág szigorúan elkülönül.

A termelésre kihegyezett amerikai fordista modellben, ugyanúgy – mint ahogy azt később látni fogjuk – a szovjetista, erőteljesen iparosított társadalmakban a gyereknevelés is a termelés elvéhez igazodott. A Dr. Spock-féle szemlélet nem pusztán a gyerek helyét tükrözte, hanem a munka és a termelés értékét is a társadalomban, ahol a csecsemők bioritmusának is a termelés dinamikájához kellett igazodnia. Míg a paraszti és a 18-19.

századtól polgári osztályokban is a csecsemők egész nap az édesanyjukkal voltak, és így folyamatosan kaptak visszajelzést a kisgyermekek igényeiről, addig a gyári munka mellett erre nem volt lehetőség, és a csecsemők akkor juthattak táplálékhoz, ha az üzemben éppen pihenőt lehetett tartani. A jó anya fordista mítosza szigorúságában és a gyermek önállóságra nevelésében a munkaszükséglet és a fordista termeléshez való praktikus és szimbolikus alkalmazkodás fejeződött ki.

A jó anya modern mítosza. Egyrésről a világháború után közvetlenül következő időszakban, amikor a női munkaerő súlya csökkent az Egyesült Államokban, a jó anya polgári mítosza, mely azt hirdette, hogy a nőnek otthon és a gyerekei mellett a helye, felerősödött (Friedan 1963). Másrésről az amerikai hegemonia felívelő szakaszában, az 1960-as évekre a nyugat-európai és amerikai nők – köszönhetően részben a két világháború közötti munkaerőpiaci integrációnak, részben az utána következő gazdasági felívelésnek – olyan erős politikai és társadalmi érdekérvényesítési képességet szereztek, mint még soha a történelem során. A nők egyre tovább éltek, az anyaság már nem töltötte ki az élet hosszát, emellett a reprodukív sémák hangsúlyvesztése és a gazdasági prosperitás miatt egyre több nőt szívott fel az oktatás és a formális munkaerőpiac. Ugyanakkor az oktatási expanzió, a technikai fejlődés, a gazdasági prosperitás és a tömegmédiá fejlődése olyan harctérre változtatta az anyaságot, melyben számtalan szereplő igyekezett azt a saját érdekei szerint folyamatosan újradefiniálni. A tőke folyamatosan új befektetési formákat keresett, a háztartás és az anyaság pedig egyre bővülő piacként működött és az anya-gyerek kapcsolat kutatása is új lendületet kapott.

A Freud utáni pszichoanalízis központi témájává vált a gyermekpszichológia, a hatvanas évektől pedig újra szárnyra kapott az evolúciókutatás a neo-behaviorizmus és az evolúciós pszichológia formájában. A nők ki voltak téve ezeknek a (nagyobbrészt férfi) szakértőknek. Egyszerre volt jelent a „könyvből nevelés”, a spontaneitás és az anyaság mint sors és ösztön elképzelések. Ahogy a pszichológia heterogenizálódott és feloldódott a popkultúrában (Rose 1999), széles körben elterjedtek a *rossz anyákra* vonatkozó pszichológiai és pszichologizáló címkék. A rossz anya mítosza tovább szcientifikálódott és pszichologizálódott: megjelent a „túlféltő anya”, az „aggályoskodó anya”, a „hanyag anya”, az „elutasító anya”, az „ambivalens anya”, a „domináns anya” és a „túlságosan gyanakvó anya” (Thurer 1995). A jó és a rossz anya mítoszának fragmentációjával gyakorlatilag (újra) lehetetlenné vált a mítosznak való megfelelés.

A fogyasztási szokások és a reklámok szoros kölcsönhatásba léptek a habitussal és az identitással. A reklámok sokszor újraromanticizálják a terheiséget és a háztartást, miközben a „tudományos” háztartásvezetést propagálják. A háztartás és az anyaság mint piac még nagyobb lendületet kapott az 1970-es évekbeli túltermelési válság után.

Ráadásul az 1980-as évektől az orvosok nagy valószínűséggel meg tudták mondani a még meg nem született gyermekek nemét. Ettől kezdve a gyermeket váró szülők, amikor megtudták a gyermekük nemét, kifejezetten lányos vagy fiús babaholmikot tudtak vásárolni. A termékek individualizálódása pedig új keresletet és kínálatot teremtett, így szélesítette a piacot. Ettől kezdve lett például a rózsaszín a „kislányok színe” (Paoletti 2012).

Ettől az időszaktól kezdve a „jó anya” társadalmi és kulturális konstrukciójára egyre határozottabban telepednek rá azok a piaci viszonyok, amelyek éppen az anyaság „jóságát” lovagolják meg, és az anyasághoz kapcsolódó termékek bőségével már a gyermektervezés időszakától kezdve sugallják az összefüggéseket a „jó anyaság” és a fogyasztás között, ezzel folyamatosan generálva a populáris diskurzust a gondoskodásról, amely magától értetődő módon az anya feladata. A reklámok az anyai lélekre hatnak, újra és újra életre hívják a viktoriánus anyát azt sugallva, hogy aki nem veszi meg az adott árut, az nem szereti eléggé vagy elhanyagolja a gyermekét. A neoliberális és tömegkommunikációs korszak tápszer-, pelenka- és játékreklámjai tudat alatt a boszorkányság vádjával és a viktoriánus anya lelkifurdalásával operálnak.

Ugyanakkor a jó anya modern mítosza nem váltotta fel, inkább csak átalakította a fordista anyamítoszt. A szocialista-posztoszocialista gyakorlattal szöges ellentétben mind a nyugat-európai térség túlnyomó részében, mind pedig az Egyesült Államokban a mai napig kiugróan rövid a szülési szabadság. Egy interjúnkban egy itthon dolgozó, egyesült államokbeli édesanya megjegyezte, hogy mekkora szerencséje volt, amiért Magyarországon született a gyermeke, ugyanis ezzel „*megdöbbenően* hosszú, egy éves fizetett szülési szabadsághoz jutottam. Az USA-ban az eredeti munkahelyemen két-három hétnél többre nem számíthattam volna”. Az Egyesült Államokban, ahol kizárólag a munkáltató döntésén múlik, hogy milyen hosszú szülési szabadságot engedélyez a dolgozóknak, a Járványügyi Hivatal (CDC) 2005-ben motíváló útmutatót állított össze a foglalkoztatók részére, amelyben a munkahelyen történő fejest és az ún. „fejőszobák” létrehozását szorgalmazza. Ezt a lehetőséget a munkaerőpiaci szükségletekkel magyarázza: „Az Egyesült Államok munkaerőpiacán az anyák jelentik a leggyorsabban növekvő szegmenst. A három év alatti gyermekeket nevelő dolgozó nők mintegy 70%-a dolgozik teljes állásban” (CDC 2005).

A JÓ ANYA SZOCIALISTA MÍTOSZA MAGYARORSZÁGON

Kelet-Európában és Magyarországon – legalábbis 1945-től pár évtizedig – máshogy alakult a jó anya mítosza. Az 1917-es szovjet forradalom után pár hónapon belül több olyan intézkedés is született, amely Marx és Engels a nőiségre és a családra vonatkozó elméletét

ültetette át a gyakorlatba szimbolikusan vagy materiálisan. Alexandra Kollontáj, aki a párt legbefolyásosabb feminista teoretikusa, 1919-től a Zsenogyel ügyosztály, a nők helyzetek javításáért felelős ügyosztály vezetője volt, az anyaság társadalmisítását tartotta a párt egyik céljának (Csányi, Gagyí és Kerékgyártó 2018). Az anyaságnak – írta [1921] – társadalmi feladatá kell válnia, és egy anyának nem csak a saját, de az összes munkás és paraszt gyermek anyjának kell lennie. Kollontáj a marxi elmélet továbbgondolása révén jutott arra, hogy ahhoz, hogy az emberek közötti viszonyrendszer, vagyis az osztálytársadalom felszámolható legyen, az individuális anyaságot mint relatív pozíciót is meg kell szüntetni. Ugyanakkor, „[a] kezdeti politikai reformtervekhez képest (...) a szovjet iparosítási erőfeszítés a kapitalista modernizáció formáihoz hasonlóan a női reprodukív munka alárendelt, nem nyilvános formáit intézményesítette” (Csányi, Gagyí és Kerékgyártó 2018). Mindez szimbolikusan is kifejezésre került. 1934-ben Sztálin beszédet mondott a család fontosságáról, 1935-ben pedig nyilvánosan meglátogatta időse édesanyját Grúziában, amelyről a Pravda szentimentálisan számolt be, majd egy interjút is megjelentetett Sztálin édesanyjával (Somlai 1990). Az újság próbálta hangsúlyozni anya és fiú büszkeséggel és örömmel teli kapcsolatát (Montefiore 2005).

Mindemellett a szovjet vezetés a két háború közötti időszakban pronatalista propagandába kezdett szinte az összes európai országhoz hasonlóan. 1936-ban visszavontak minden fogamzásgátló eszközt a piacról (Hoffmann 2003), a Pravda a szocialista erkölcsről, a család és gyermeknevelés fontosságáról közölt vezércikket, és új törvényeket alkottak: megnehezítették a válást, betiltották az abortuszt (Somlai 1990) és anyáknak hét vagy több gyermekkel pénzzutalmat ítéltek, attól függetlenül, hogy milyen családi háttérrel rendelkeztek – még akkor is, ha a férjüket ellenforradalmi tevékenységért ítélték el. A propaganda hangsúlyozta, hogy a gyerek a nő életének természetes és szükséges része, hogy a gyerek inkább öröm, mintsem teher, és hogy az új technológiákkal a szülés olyan fájdalommentes, hogy a beszámolók szerint a nők „még csak el sem sírják magukat közben” (Hoffmann 2003: 102).

1944-ben jött ki az új családügyi kódex, amely kiemelten fontosnak nevezte a házasságot és a családot, és az élettársi kapcsolatot törvénytelennek minősítette (Somlai 1990). Az anyaság társadalmisítása helyett megszületett a jó anya szocialista mítosza.

A magyar államszocializmus első időszakát az jellemezte, hogy a női munkaerőt a gazdaság és a termelési mód átalakításába csatornázták. A teljes munkaidős anyaság, az, hogy egy nő a munkaerőjét csak a saját családjáért és nem a szocialista osztálytársadalomért használja fel, a korabeli propaganda szerint elfogadhatatlan volt. Ellentétben a burzsoá anyamítoszzal, a jó anya nem lehetett „csak anya”. Köszönhetően valószínűleg annak, hogy a hivatalos álláspont próbálta az anyaságot olyan semmisségnek érzékeltetni, amely mellett egy nő könnyedén, férfiakat megszégyenítő módon tud teljesíteni

a gyárban vagy a mezőgazdaságban, az anyaság mint praxis nem került a hivatalos propagandába. A lényeg az öntudatos munkássá és szocialistává nevelés volt, a nevelés „hogyanja” nem volt téma. Annyi volt a lényeg, hogy „[a]z édesanyák magasztos feladatokhoz méltóan teljesítsék családi és szülői kötelességeiket, hogy gyermekeiket, dolgozó, művelt, hazájukat szerető emberekké neveljék” (MOL 276. f. 89/163. ö. e. 409, idézi Schadt 2005: 71). Az anyaság semmiségnek való beállítást és a propagandát, amely arra irányult, hogy a formális gazdaság felszívja a női munkaerőt, jól mutatja, hogy 1945-ben az Anyák Napját, mint hivatalos ünnepet eltörölték, annak funkcióját átvette a Nemzetközi Nőnap (Schadt 2005). Látható, hogy az anyaságot sokkal inkább (nyíltan) társadalmi feladatként narrálták, mint családinak. Ugyanakkor a húszas évekbeli szovjet forradalmi tervnek a kis háztartások beolvasztásáról ekkorra – ugyanúgy, mint a Szovjetunióban – nyoma sem volt. Ahogy Rákosi is megjegyezte, „a reakció azzal rémisztgette a hiszékenyeket, hogy a szocializmus a házasság és a család intézményének felbomlásával jár” (Rákosi 1951: 121, idézi Schadt 2003: 128).

1952-től viszont az anyaság szabályozása erős irányvonala volt a pártnak. „A Titkárság 1952. február 20-i ülésén az abortuszhelyzet megoldatlansága miatt elmarasztalta az egészségügyi minisztert és munkatársait, mivel »[s]em propagandát nem folytatnak az anyák körében a születések érdekében, sem fegyelmi intézkedéseket nem foganatosítanak az abortusszal gyakran nyíltan foglalkozókkal szemben«” (Jobbágyi 1991: 54, idézi Schadt 2003: 135). Elrendelték az abortusztilalmat, és adminisztratív lépéseket tettek, hogy a „terhesség minél korábbi szakaszáról tudomást szerezzenek”. Elrendelték továbbá, hogy „az ügyész adja legmesszemenőbb támogatást a rendőri szerveknek”, annak érdekében, hogy az abortuszhoz hozzájáruló személyek azonosíthatók és büntethetők legyenek. A kiemelten kezelt bűncselekmények szabadságvesztéssel, közügyektől és orvosi praxistól való eltiltással jártak (Schadt 2003: 135–137). A szigorítás beleillett az anyaság mint nyíltan társadalmi funkció koncepciójába: „Világosan kell látni, hogy az abortusz nem magánügy, hanem az egész nép ügye, súlyos büntett, amely dolgozó népünk, jövőnk ellen irányul” (Iratok 1992: 1. 352, idézi Schadt 2003: 136–137). Az abortuszra vonatkozó intézkedéseket kiegészítette a gyermektelenek adókötelezettsége, amely – szintén szovjet példára – jövedelmük 4%-ának befizetésére kötelezte azokat, akik 24 évesek elmúltak, de még nem voltak nyugdíjasok, és gyermektelenek voltak (Schadt 2003: 136–137).

Jól mutatja a korabeli hozzáállást az anyasághoz, hogy az 1954-ben megrendezett Anyák Megyei, majd Országos Konferenciáján anya-gyerek kapcsolatról vagy a gyermeknevelés gyakorlati kérdéseiről szó sem esett (Schadt 2003: 140). A jó anya szocialista mítosza Magyarországon az ötvenes években leginkább azt foglalta magába, hogy az anyák a gondoskodási feladatok mellett dolgozzanak a formális szektorban is, minél több gyereket vállaljanak, és gyermekeiket „öntudatos” szocialista munkássá neveljék. Hogy

mindezt hogyan vigyék végbe, nemigen jelenik meg sem a párt kommunikációjában, sem a korabeli propagandafilmeiben.

A jó anya szocialista mítosza látens tartalmaiban sokban hasonlított a világrendszer centrumpozíciójában kialakult fordista anyamítoszhoz. E hasonlóság nem véletlen, hiszen hasonló dinamikák konstruálták meg őket. Az ipari termelés ciklikus monotonitásához igazított szoptatás fejeződik ki mindkettőben. Az 1953-ban a Minisztertanácshoz benyújtott előterjesztésben hasonló gyakorlat bontakozik ki, mint amelyet Spock pszichológiai alapon javasolt: „Ha a dolgozó nő gyermekét a vállalati, vagy a munkahelyhez közel eső bölcsődében, vagy pedig közeli lakásában szoptatja, az első hat hónapban naponta kétszer félórát, ezt követően a kilencedik hónapig naponta egyszer félórát szoptatási idő jár részére, amely a munkaidőbe beszámít, és arra átlagbér jár. Ha az anya gyermekét a munkahelytől távol eső lakásán vagy bölcsődében szoptatja, a napi kétszer félórát szoptatási idő kívánságra napi 1 órában egyszerre is kiadható” (KSH [1953] 1992: 92).

Az ötvenes évek kezdetén az első „Ratkó-generációt” érintette mindez a legközvetlenebb módon, hiszen az abortusztilalom miatt nagyon megugrott a születések száma, ugyanakkor az anyáknak mindössze hat hét szülési szabadság állt rendelkezésre. Ezután vissza kellett menniük dolgozni, és a csecsemőgondozást teljes mértékben a munkájuk üteme határozta meg. Egy korabeli üzemi bölcsőde gondozónője visszaemlékezéseiből a következőket tudjuk meg: „A cipőgyár háromnegyed hatkor kezdett, de a gyerekeket negyed-fél hat körül oda kellett hozni, hogy az édesanyjuk, mire fújt a gyár háromnegyed hatkor, addigra odaérjenek és el tudják foglalni a helyüket az úgynevezett szalagok mellett [...]. Jöttek a gyerekek a téli sötétségben sírva, hangzott az utca a sírásuktól [...]. Sokszor úgy kellett a lemeztelenített gyerekeket az édesanyjuk nyakából lefejtetni, hogy az tudjon futni dolgozni [...]”!

Ugyan az abortusztilalmat egy igencsak liberális abortuszszabályozási gyakorlat váltotta fel 1956-ban, és 1957-ben a gyermektelenségi adót is eltörölték, de a jó anya szocialista mítosza csak az 1960-as évek végén kezdett erodálódni Magyarországon. A sztálini iparosítás narratívája mellett az ország már 1952-ben nyugati hiteleket vett fel, és 1956-ban az államcsőd szélén billegett. Ehhez hozzájárult, hogy a világrendszer szerkezetváltozásának, a globális finanszírozási időszak kezdetének köszönhetően a döntően élelmiszert és nyersanyagot exportáló Magyarország rosszabb cserepozícióba került, amelyet az 1960-as évektől a nyugat-európai centrumországok által kiépített protekcionista mezőgazdasági politika csak fokozott. Mindez abba torkollott, hogy 1968-ban bevezették az új gazdasági mechanizmust (Éber et al. 2014). Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan

1 Interjúrészlet, SZKK interjú, Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=ABHt2iZRvgc&t=470s> (Letöltve: 2018.08.02)

1967-ben bevezették, majd 1969-ben 3 évre hosszabbították a GYES-t. Ugyan a GYES bevezetése egyrésztől pronatalista, másrésztől gyermekjóléti intézkedésként narrálódott, valójában elsősorban a kifulladás szocialista gazdaság és a teljes foglalkoztatás kudarcá miatt gazdaságpolitikai döntés volt, amellyel nagyarányú (női) munkaerőt tudtak kivезetni a termelésből anélkül, hogy munkanélküliséget teremtettek volna. A hároméves segély, amelyet több gyermek esetén jóval tovább is folyósítottak, megerősítette a teljesen soha ki nem halt polgári anyaképet, a főállású anyát.

A jó anya szocialista mítoszának, a jó anya polgári mítoszának, amely a GYES bevezetésével új erőre kapott, valamint az egyre erősebben beszivárgó nyugati nőiség-konstrukcióknak a keveredésével az anyák olyan elvárások között találták magukat, melyeknek a létezőnél sokkal jobb materiális lehetőségek esetén sem nagyon tudtak volna megfelelni.

Ahogy arra Susan Zimmermann felhívja a figyelmet, „[E]gy riporter iszonyattal írta le a fiatal anyákat, akikkel egy magas tömbház parányi lépcsőházi kitérőjében találkozott, tréningruhában vagy fürdőruhában ütötték ott agyon az időt, körülöttük négy visító, csúszó-mászó kisgyerekekkel meg három alvó, »krumpliszsák« módjára heverő csecsemővel egy kanapén” (2013: 83). A GYES-anya úgy jelent meg a korabeli diskurzusban, mint az ingerszegény környezetbe zárt és az unalomba félig beleőrült, magára hagyott nő – mely bizonyos esetekben talán nem is állt messze a valóságtól. „[A] »GYES-depresszió« vagy »GYES-betegség« kifejezés közhelyként volt használatos a nyilvános megbeszéléseken” (uo. 82). Ezzel ellentétben a korszakban terjedt el a „kulcsosgyerek” kifejezés is azokra a gyerekekre, akiket iskola után vagy a nyári szünetben nem várt otthon senki, hanem a nyakukba akasztott lakáskulccsal szabadon járhattak a lakóövezetekben. A kifejezés önmagában is számonkérte a szülői – persze inkább az anyai – praxist és a polgári családmodellt a főállású anyával. Az anyasághoz köthető társadalmi elvárások heterogenitása és ambivalenciája, illetve a jó anya szocialista mítoszának válsága a szocialista rendszer ambivalenciáit és válságát fejezte ki a diskurzusok és interakciók szintjén.

A JÓ ANYA KORTÁRS MÍTOSZA MAGYARORSZÁGON

A szocialista blokk és Magyarország eladósodása és a nyugati centrumországoktól való gazdasági függése, illetve az, hogy a nyugat-európai centrumországok már nem tudták értékesíteni beruházási cikkeiket saját hazai piacakon, ahhoz vezetett, hogy a régió és Magyarország formálisan is visszacsatlakozott a világrendszerbe. Magyarország a maastrichti szerződéssel, a NATO-, majd az EU-csatlakozással teljes mértékben a világrendszer formális keringési rendszerébe integrálódott (Éber et al. 2014). A visszacsatlakozást elsősorban két

integrációs mód határozta meg: Magyarország egyrészt mint olcsó munkaerőforrás integrálódott, másrészt mint piac. Ez a két aspektus határozta meg és határozza meg a mai napig a „jó anya” magyar mítoszát.

A munkaerő olcsóvá tételének egyik fő módja az informális reprodukív sémák súlyának növelése volt a munkabér és a jóléti intézmények súlyával szemben a túlélés költségeiben. A rendszerváltás utáni kormányok ugyan következetesen építették le az államszocialista berendezkedés által biztosított szociális biztonsági rendszert, de a – nem egyedülállóan, de kiemelkedően hosszú távú – gyermekgondozási támogatást a folyamatos demográfiai zuhanás miatt egyik kormány se változtatta meg radikálisan. Míg azonban 1967 és 1985 között a gyermekgondozás aktív szerepet biztosított a nők számára, hiszen a gyermekgondozási támogatás mértéke megegyezett a keresettel, és ezzel együtt szinte garantált volt a visszatérés a munkaerőpiacra, addig a rendszerváltás utáni konstrukciók az anyákat a támogatás mértéke és a munkaerőpiac átalakulása miatt bizonytalan, inaktív szerepbe szorította. Mindez tovább erősítette a nők gondoskodó szerepét a társadalomban, és ezzel együtt bizonytalan, függő helyzetben tartotta őket a munkaerőpiacon, hiszen a GYES-en lévő nők a társadalmi és gazdasági kényszerek következtében az informális szektorban dolgoztak. Ezzel összhangban a rendszerváltás után került be a politikai diskurzusba az egyenlő, dolgozó nő eszményéhez képest egy konzervatívabb, hagyományosabb nőideál, ahol a munka helyett ismét a családi tűzfészek kerül a középpontba. A nemi szerepeknek ezt a megosztását nem csupán a konzervatív kormányok vallották, hanem gyakorlatilag minden kormány az 1990-es demokratikus berendezkedés után (Fodor és Kispéter 2014). A gondoskodás szinte magától értetődően összeforrt egyfajta elképzelt „női princípiummal”, amely egyaránt uralja a háztartásokat és a munkaerőpiacot is (Gregor és Kováts 2018), vagyis a nők felé jelentkezik az a társadalmi elvárás, hogy gondozzák gyermekeiket, idős családtagjaikat; ugyanakkor a szociális ellátórendszerben is javarészt nők látják el a gondoskodási feladatokat. Ez egyben azt is eredményezi, hogy egy kisgyerek az általános iskola felső tagozatáig hivatalos csatornákon jobbra nem is találkozhat férfiakkal, hiszen csecsemőkorától fogva szinte kizárólag nők foglalkoznak vele – a gyerekorvos, a védőnő, a bölcsődei gondozó, dajka, az óvónő, és az általános iskolai tanítók is szinte kivétel nélkül nők. Mindez csupán ráerősít a családon belüli viszonyokra, hiszen a kisgyerekekkel jellemzően az anyák maradnak otthon, ha pedig a nagyszülőket is bevonják, akkor túlnyomórészt nagymamákról van szó.

A kiemelkedően hosszú idejű anyasági támogatás rendszerének fenntartásával ugyanakkor a demográfiai mutatók nem javultak, viszont a külföldi tőke bevonásához és benntartáshoz olcsó munkaerőre van szükség – főleg, hogy a hasonló pozícióban lévő többi kelet-európai országgal versenyhelyzetbe került Magyarország. Ezt fejezi ki, hogy a rendszerváltozás utáni egyik első nagy parlamenti vita és talán a legelső civil feminista

megmozdulás az abortusztörvény szigorítása körül zajlott – habár az országgyűlés végül a kevésbé szigorú javaslatot fogadta el. A jobboldali pártok retorikájában újjászületett a „főállású anya” kifejezés. Illetve végig a rendszerváltozás utántól, de főleg a nyugathoz való felzárkózás ígéretét végképp erodáló és az olcsó munkaerő fontosságát nyomatékosító 2008-as válság után a jobboldali retorikában megjelentek az olyan kijelentések, hogy „[a] nők önmegvalósításának csúcsa a gyerekszülés” vagy, hogy „[a] nő dolga, hogy gyereket szüljön”.

Ezzel kölcsönhatásban szintén a világrendszerbe való visszacsatlakozás hatásaként az 1980-as évektől a magyar piacra egyre nagyobb számban beáramló nyugati, főleg amerikai filmek fejezik ki a centrum életmódjának felsőbbrendűségét, mindenekeelőtt az amerikai kertvárosi életét (Taylor 1997). Az 1990-as évek közepétől Magyarországon minden karácsonykor levetített *Reszketsetek, betörők!* rendszeresen tudatosította a nézőkben az anyaság szentimentalizmusát. Ez és az ehhez hasonló filmek nem tematizálják a bemutatott háztartások materiális alapjait, csak az (amerikai kertvárosi) otthon melegének és az anyai szeretetnek a fontosságát. Mindez jól rezonált a mai napig a Magyarországon a hatvanas évektől felmelegített, majd a rendszerváltozáskor és a 2008-as válság után újra és nagyobb lángon felmelegített polgári anya mítoszával és a neoliberais narratívával is.

Például az amerikai hegemonia esztétikáját felhasználó, a magyar társadalom nagy részének hétköznapi valóságától radikálisan eltérő, idealizált képet mutat be a Fiala Családosok Klubjának anyáknapi köszöntővideónak álcázott pronatalista kampányvideója, amely két jól szituált kisgyerekes család mindennapjait filmesíti meg, és ahol a készítőik minden lehetséges motívumot összegyűjtöttek, amelyeket csak a már említett családi filmek felső középosztálybeli életéből ismerhetünk. Itt a fiatal szülők jól szituált felsővezetők, tágas, kertre néző amerikai konyhás étkezőjük kora reggel ragyog a tisztaságtól, mosolyogva indul a nap a prémium minőségű olasz kávéfőző gép mellett, munka után pedig még konditeremre, cukrászdára, ünneplésre és szexre is marad idő, azt sugallva, hogy az akaraterős és az ügyes szervezés a kulcsa mindennek. A film egyszerre áldozathibáztató és mutat teljes vakságot a családvállalás valós problémáira, így helyezve reflektorfénybe azt a szakadékot, amely a normaként ábrázolt, fiktív társadalomrajz és a hétköznapi valóság között tátong, ide értve a megszólítandó célcsoportot is: a fiatal, potenciálisan családvállalás előtt álló nőket. A kampányvideó „[a]z anyaság kevesebb lemondással és több boldogsággal jár, mint gondolnád!” mottóval fejeződik be, amely jól példázza, hogy a globális áruterelési rendszer különböző ciklusaiban, különböző területein a jó anya mítoszának pronatalista újradefiniálása hasonló elven működik, hiszen ez a mondat lényegében nem különbözik a Pravda 1930-as és 1940-es évekbeli szovjet pronatalista kampányának retorikájától – csak ez már az amerikai filmipar esztétikája szerint készült.

Mindemellett, ahogy azt fentebb írtuk, a 19. század végétől, de főleg a 20. század utolsó harmadától a háztartás és az anyaság a piac egy szegmensévé is szolgál. A régió visszacsatlakozásával pedig a kelet-európai és magyar háztartások és anyák is piacként funkcionálnak a centrumországok ipara számára. Bár már a hetvenes években is megjelentek a kifejezetten gyerekeknek szánt hazai termékek reklámjai Magyarországon, például bébiételeké: „[a] mi cégünk arra kényes, hogy a bébi ne legyen se szomjas, se éhes”, ezekben a főleg hazai termékeket népszerűsítő reklámokban még nem érhető tetten a jó anya mítosza. Az 1980-as évektől beáramló tévé-, majd internetes reklámokra, amelyek főleg a nyugati centrum termékeit népszerűsítették, a polgári jó anya mítoszának negativisztikus definíciója jellemző. Az egyik legelső kifejezetten kisgyerekes anyukákat megcélzó nem magyar vagy kelet-európai tévéreklám az 1980-as évek végén egy svéd vállalat pelenkareklámja volt. A reklámban a csecsemők boldogok, mert az adott pelenkamárkát hordják, amely szárazon tartja a feneküket. Kivéve egy csecsemőt, aki sír, mert ő más pelenkamárkát hord, ami miatt a pisi kicsípte a fenekét. A reklám logikája az, hogy aki nem az adott pelenkamárkát veszi, az nem tesz meg mindent azért, hogy a gyerekének ne essen bántódása, tehát a kifejezés polgári (viktoriánus) értelmében *rossz anya*. Másik példaként jól etalált, fülbemászó dallammal az 1990-es évek végén egy német csecsemőtápszer szlogenje az volt, hogy „[a]mi jó a babának, az öröm a mamának”. A szlogen ez esetben is azt sugallja, hogy akinek nem öröm, hogy a tápszer megvásárlásával jót tesz a csecsemőnek, az *rossz* anya. A reklámokban a polgári jó anya mítoszának negativisztikus definíciója a több száz év alatt kimunkált anyai lélekre hat, és így ösztönöz a fogyasztásra: ha nem veszed meg, nem teljesíted a jó anya praxisát, tehát *rossz* anya vagy. Ezzel kialakult a (korai) államszocialista rendszerekben ismeretlen fogyasztói nyomás, amely összefonódott az anyaság minőségével.

Emellett a tömegmédiá, az internet, a közösségi média és a könyvek kínálatának szélesedésével a jóanya-mítosz szcientifikálódásának harmadik fázisa is importálódott Kelet-Európába. Hivatalos vagy önjelölt szakértők és hírességek definiálják folyamatosan újra és újra, mit jelent jó anyának lenni. A reklámok ehhez alkalmazkodva általában egy kísérlettel vagy tudományosnak tűnő animációs illusztrációval mutatják be a termék működési mechanizmusát, illeszkedve a tudományos háztartástervezés elvárásaihoz, hiszen a jó anya jó háztartásmenedzser is.

Harmadrésről a reklámok a habitus és az identitás formálására hatnak, és a személyes kompetenciák megerősítésével operálnak. Gyakori, hogy egy pelenkamárkát „használó” csecsemő az adott márkát melléknévként kapja meg a reklámban, és szintén közhelynek számítanak például „az anyák tudják, hogy...” kezdetű reklámok, amelyek nem ritkán olyan kompetenciákra utalnak, amelyeknek egyébként nem sok közük van az anyasághoz, vagyis áttételesen sugallják, hogy egy jó anyának nemcsak az anyaságban

kell helytállnia, hanem a családi élet, háztartás egyéb területein is. A legújabb marketinges trendek szerint pedig a tápszergyártók éppen a magánszféra tiszteletére apellálnak kampányaikban, ahol az anyai kompetenciát és a döntés szabadságát hangsúlyozzák. Egy tápszer reklámjában például a tápszerrel és az anyatejjel etető anyák (mint két identitáscsoport) a reklám végére kibékülnek egymással, és elfogadják egymás anyai praxisát. A termék neve a videó utolsó két másodpercére villan csak fel, és a gyanútlan anyák lelkesen osztják meg a közösségi média csatornáin a szabadság és az elfogadás üzenetét, sokszor nem is sejtve, hogy éppen egy tápszergyártó vírusmarketingjében vállalnak aktív szerepet, ami arra épít, hogy a tápszeres etetés identitást formál, és mint identitás kritizálhatatlan (vö. Mészáros 2018). Ez is jól példázza, hogy a jó anyaság mítosza mára szervesen összefonódik a *választás* mint liberális érték mítoszával és annak sugallásával, hogy a választás eleve mindenki számára adott: az a jó anya, aki tájékozódik, mindenből felkészül, és minden helyzetben a legjobbat választja a gyerekének (lehetőleg tudományos alapon), a választás pedig jellemzően valamilyen fogyasztási gyakorlathoz kapcsolódik.

És a választás már a családtervezésnél kezdődik: Magyarországon a nők kiemelkedően nagy arányban döntenek választott szülész-nőgyógyász mellett, aki végigkíséri a várandósságot és a szülést. Ennek oka általában az alacsony bizalom az ellátórendszerben – annak ellenére, hogy a kutatások alapján ügyeletben kevesebb beavatkozás történik, mint választott orvossal, és ennek következtében a komplikációk aránya is alacsonyabb az ügyeletes szülések során (Baji et al. 2017). A választások sora már a várandósgondozás alatt elkerülhetetlen – magzatvédő vitaminok, szolgáltatások, várandós kezelések, kis-mamajóga, majd pedig a gyerek megszületése után választások végtelen sora: gyerekorvos, gyerekevelési szemlélet, a gyermekhez tartozó fogyasztási eszközök, egészségügyi szolgáltatások (oltások, vizsgálatok, egészségügyi ellátás – a társadalombiztosításon keresztül, illetve magánúton) igénybevétele, nem utolsósorban a munkába való visszatérés kérdése és időzítése, a bölcsőde, illetve családi napközi, később óvoda- és iskolaválasztás, fejlesztések, különórák.

Az internet közvetítésével megjelent ugyan a dolgozó nőt és anyatigrist egyesítő nő eszményképe (pl. a mindenórás új-zélandi miniszter, aki kerékpárjával ment be a kórházba szülni, vagy a parlamenti felszólalás közben szoptató képviselőnő – Ausztráliában, Új-Zélandon, Kanadában is), ezzel új értelmezési utakat nyitva meg a nők és az anyák szerepéről a munka és a döntéshozatal világában, ez a lehetőség azonban csak kivételezettek számára elérhető. Ugyanis a választás mint lehetőség és egyben mint kényszer szintén egy piaci alapú normateremtésen alapszik, hiszen a reklámok ideálképeihez hasonlóan azt sugallja, hogy mindenki (vagyis az anya) maga felelős a döntéseiért és választási lehetőségeiért, illetve az a jó anya, aki ezekről a választási lehetőségekről megfelelően (lehetőleg tudományosan) gondoskodik, illetve a tudatlan anya rossz anya. Ahogy a bevezető

példánkban láttuk, a tápszergyártók nem pusztán a tehetősebb rétegeket célozzák meg, hanem minden réteget, és paradox módon éppen a legkiszolgáltatottabb rétegek vannak a leginkább kitéve a fogyasztási kényszerek csapdájának. A korszerű szoptatási ismereteket népszerűsítő Szoptatás Portál például hangsúlyozza, hogy a gyerekorvosok képzésében a tananyag nem feltétlenül van összhangban az WHO-ajánlásokkal és a legkorszerűbb, evidenciákon alapuló ismeretekkel, ezért az anyáknak maguknak kell felkészülteknek és jól informáltaknak lenniük. „Mindaddig, amíg ez orvosi körökben közismertté nem válik, nekünk magunknak [nekünk, anyáknak] kell jól informálnunk lennünk, nehogy az orvosi véleményektől megintogjon az önmagunkba és a szoptatásba vetett bizalmunk.”² Mindez pedig azt eredményezi, hogy az anyaság legkülönbözőbb területein az informáltság, a naprakész információkhoz való hozzájutás és az abban való jártasság is egyfajta privilégiummá vált.

Összességében az a jó anya, aki minden helyzetben, minden szinten a legjobbat igyekszik nyújtani a gyerekeinek és az egész családjának: egyszerre gondoskodik és szorakoztat, összetartja a családot, akinek saját igényei, ha vannak is, mindig a család igényei mögé szorulnak (Réz 2018). A jó anya mítoszának folyamatos újradefiniálása szüntelenül növeli az általános frusztrációt az anyákban azzal, hogy a velük szemben támasztott, sokrétű és megfoghatatlan elvárásoknak egyszerűen képtelenség megfelelni. Ráadásul nem pusztán az elvárásokról van szó, hanem arról is, hogy az anyának ezzel a pozicionálásával a gyerekekkel és a családdal kapcsolatos döntések minden felelőssége az anyákra hárul.

Végül pedig fontos megemlíteni az anyasággal kapcsolatos problémákat a közbeszédben és a közéletben, illetve az anyaság problematikájának helyét a hazai feminista diskurzusban. A kelet-európai régió visszacsatlakozásával együtt a feminista mozgalomba is beszivárogtak a nyugat-európai és amerikai diskurzusok, és míg az államszocializmus idején, illetve közvetlenül utána a női mozgalmak elsősorban a munka világát tematizálták (mint a ,92-es nyugdíjkorhatár emelése körül kialakult vita), az egész civil szférában, így a feminizmus terén is hamar előtérbe kerültek azok az ügyek, amelyek elsősorban a szabadság kérdésével foglalkoztak (Fábián 2009). Ez utóbbi azért is különösen érdekes, mivel a rendszerváltás reprodukciós diskurzusában javarészt az abortusz kérdése került előtérbe, amelynek terén kevés eltérés mutatkozott a jobb- és a baloldali kormányok között. Emellett az anyaság és a családtervezéssel kapcsolatos problémák tematizálása szinte kizárólag a konzervatív diskurzusban mutatkozott, míg a baloldalon egyfajta reakciós hozzáállásban jelent meg, elsősorban a népesedés mint önálló érték tagadásaként, illetve a test felett való önrendelkezési jog hangsúlyozásán keresztül. Ezeket a merev kereteken tört át valamelyest a 2016-ban megjelent *Másállapotot a szülészetben!* mozgalom, amely politikai

2 Interneten: http://szoptatasportal.hu/who_novekedesi_gorbek-milyen_a_szoptatott_csecsemok_atlagos_novekedesi_uteme (Letöltve: 2018.07.03)

mozgalomként több szempontból is újszerű volt, illetve az anyaság és az anyává válás kérdését helyezte új megvilágításba. A mozgalom a várandósságot és a szülést tematizálta úgy, hogy az otthonszülés mozgalmával összefonódva, illetve részint abból kinőve a szülést mint általános, minden osztályt érintő kérdést helyezte fókuszába. Ugyanakkor a napi politika megkerülésével a szülés és gyermekvállalás kérdését általános, a patriarchális berendezkedéssel szembeni rendszerkritikaként egy női önrendelkezési kontextusba ágyazta bele – ennek eredményeképpen egyszerre jelent meg a mozgalomban a baloldali, rendszerkritikus feminista vonal és a konzervatív, családcentrikus irányzat.

Másrészről a feminizmusok kelet-európai térnyerésével az anyaság kérdése, illetve az anyaság társadalmi-gazdasági meghatározottsága is tematizálódott, Réz Anna például az itt felvázolt megközelítésünkhöz hasonlóan a *gender* Magyarországon elterjedt fordítása, a *társadalmi nem* mintájára „társadalmi anyának” nevezte az anyaság társadalmi konstrukcióját (2018).

ÖSSZEFOGLALÁS

Támaszkodva a marxista feminista (Izd. Seccombe [1974] 2018) és a világrendszer-szemléletű (Izd. Dunaway [2012] 2018) irodalomra, összességében azt mondhatjuk, hogy a háztartáson belül „humántőke-felhalmozás” zajlik, mivel ott termelik ki a jövőbeli munkaerő kínálatot (Dunaway [2012] 2018: 58, Terleckyj 1975: 230–231), amelyhez egyrészt szükséges a szülők gondoskodó, érzelmi, fogyasztási, szocializációs és bizonyos értelemben ideológiai (Seccombe [1974] 2018: 43) munkája is. Másrészt a háztartásokra terhelődnek a „humántőke-felhalmozásnak” a költségei is. Ebben az értelemben a háztartások azzal, hogy a szocializáció elsődleges helyszínei, egyúttal a tőke megtérülési költségének olcsóvá tételének helyszínei is. Harmadrészt a háztartás piac, mivel a magasabb jövedelmű háztartásokat a tőkés a reklámpiar és a tömegmédiá segítségével a túléléshez szükségesnél jóval magasabb fogyasztásra sarkallják.

Továbbá azt mondhatjuk, hogy a jó (és vele együtt a rossz) anya mítosza az uralkodó ideológiának egy olyan szegmense, amely biztosítja az adott globális felhalmozási rendszer *status quo*-ját; hogy egyfelől a „humántőke-felhalmozáshoz” nélkülözhetetlen munka nagyjából a nőkre terhelődjön, másfelől pedig, hogy a háztartások (kiváltképp azok női tagjai saját keresetükből) biztosítsák a „humántőke-felhalmozáshoz” szükséges és a szükséges felüli költségeket.

Megint csak továbbá azt mondhatjuk, hogy az anyaság konstrukciói (mítoszai) úgy működnek, hogy ha az anyaság relatív pozíciójában lévő nő nem végzi el a munka és a fogyasztás anyai praxisait, akkor rossz anyaként értelmeződik saját maga és a környezete

számára. Mivel az anyaság az emberség, a szakrális rend vagy az evolúció által meghatározottként narrálódik, ezért a rossz anyaság az emberség, az Isten vagy a természet rendje elleni vétéknek számít, és mint ilyen, különösen súlyos és szégyenteljes bűnnek minősül. Végül is a jó és a rossz anya mítoszában a nőnek a tőkés felhalmozás logikájának ellentmondó cselekedetei értelmeződnek súlyos bűnként és fájdíjtják meg a több száz év kapitalizmus alatt kimunkált anyai lelket. Ahogy Seccombe fogalmaz: „A háziasszony, aki bevallja, hogy utálja a munkáját, az nem »jó anya«. Ezért rendszerint elnyomja magában elidegenedtségét, hogy elkerülje a büntudat és az önmagával szembeni elégedetlenség okozta mentális összeomlást. Ennek az a végeredménye, hogy a házimunka a sors rendeltetéseként jelenik meg, mint a nő természetes hivatása és kötelessége” (Seccombe [1974] 2018: 48).

Ugyanakkor a tőkés árutermelési rendszer azon szakaszaiban és területein, amikor és ahol az anyai munkaerőre a formális munkaerőpiacon van szükség, a jó anya mítosza úgy adaptálódik, hogy elősegítse az anyai munkaerőnek a formális termelő munkába való becsatornázását. Ezekben a szakaszokban, ezeken a területeken a jó anyaság jellemzően úgy definiálódik, hogy az anyaság praxisa nem lehetetleníti el a bérmunka praxisát.

A jó anya kortárs magyar mítosza romantikus, szentimentális, tudományos, önfeláldozáson alapuló és fogyasztásközpontú. Egy több száz évnyi transznacionális strukturális dinamikák félperifériás pozíciójába ágyazott folyamatos újra- és újradefiniálás jelenlegi végpontjának tekinthető. A félperifériás fejlődés olcsó munkaerő-reprodukciós elvárásai és a modern transznacionális piac narratívái keverednek benne. A magyar jó anya minden reprodukciós munkát önzetlenül elvégez gyermekéért a háztartáson belül önmagát feláldozva, és minden terméket beszerz a piacról, amely elősegíti a gyermeke jóllétét. A magyar jó anya tudatos, tájékozott, ismeri az anyaság szakértőinek munkáit és tudományos megalapozottsággal vezeti a háztartást. A magyar jó anya elsősorban anyaként identifikálódik önmaga számára, és ezt az identifikációt tudatos fogyasztásával is kifejezi. A magyar anya, ha mindezeket bármilyen okból elmulasztja, lelkifurdalást és szégyent érez, hisz így működik az anyai lélek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ariès, Philippe (1987): *Gyermek, család, halál: tanulmányok*. Gondolat.

Arrighi, Giovanni (1996): *The Long Twentieth Century. Money, Power, and the Origins of Our Times*. Verso.

Badinter, Elisabeth ([1980] 1999): *A szerető anya. Az anyai érzés története a 17–20. században*. Artemisz Könyvek.

- Baji, Petra – Rubashkin, Nicholas – Szezik, Imre – Stoll, Kathrin – Vedam, Saraswathi (2017): Informal cash payments for birth in Hungary: Are women paying to secure a known provider, respect, or quality of care? In: *Social Science & Medicine Journal*, Vol. 189.: 86–95.
- Braudel, Fernand (1979): *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*. Johns Hopkins University Press.
- CDC (2015): Support for Breastfeeding in the Workplace. Interneten: https://www.cdc.gov/breastfeeding/pdf/BF_guide_2.pdf (Letöltve: 2018.08.03).
- Csányi, Gergely – Gagyi Ágnes – Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat* 24.: 5–30.
- DeMause, Lloyd (1974): The Evolution of Childhood. In: *The History of Childhood*. Szerk.: Lloyd DeMause. The Psychohistory Press.
- Dunaway, Wilma A. ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. In: *Fordulat* 24.: 53–87.
- Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Geröcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat* 21.: 11–63.
- Fábián, Katalin (2009): *Contemporary Women's Movements in Hungary: Globalization, Democracy and Gender Equality*. The Woodrow Wilson Center Press.
- Federici, Silvia (2009): *Caliban and the Witch*. Autonomia.
- Fodor Éva – Kispéter Erika (2014): Making the 'reserve army' invisible: Lengthy parental leave and women's economic marginalisation in Hungary. In: *European Journal of Women's Studies*. Vol. 21., No. 4.: 382–398.
- Foucault, Michel ([1975] 1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat.
- Foucault, Michel ([1976] 2014): *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz.
- Friedan, Betty (1963): *The Feminine Mystique*. Gollancz.
- Gregor Anikó – Kováts Eszter (2018): *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Gunnar, M. R. – Larson, M. C. – Hertsgaard, L. – Harris, M. L. – Brodersen, L. (1992): The stressfulness of separation among nine-month-old infants: effects of social context variables and infant temperament. In: *Child Development*, Vol. 63., No. 2.: 290–303.
- Hanawalt, Barbara (2002): *Medievalists and the Study of Childhood*. Speculum.
- Hoffmann, David L. (2003): *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet modernity [1917–1941]*. Cornell University Press.

- Jacobs, Andrew (2018): *Opposition to Breast-Feeding Resolution by U.S. Stuns World Health Officials*. The New York Times. Interneten: <https://www.nytimes.com/2018/07/08/health/world-health-breastfeeding-ecuador-trump.html> (Letöltve: 2018.08.03).
- Kollontáj, Alexandra (1921): *The Labour of Women in the Evolution of the Economy*. Interneten: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1921/evolution.html> (Letöltve: 2018.08.01).
- KSH ([1953] 1992): Az 1952–53. évi népesedéspolitikai program Magyarországon. Interneten: <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/tajekoztatofuzetek/article/view/2225> (Letöltve: 2018.08.03).
- Ladurie, Emmanuel Le Roy ([1975] 1997): *Ontaillou, egy okszítán falu életrajza*. Osiris.
- Laqueur, Thomas ([1990] 2002): *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*. Új Mandátum.
- Marx, Karl ([1867] 1949): *A tőke I.* Szikra.
- Mészáros György (2018): Az LGBT+ identitások és mozgalom politikai-gazdaságtana a félperiférián. In: *Fordulat* 24.: 215–241.
- Mies, Maria ([1986] 2014): *Patriarchy and Accumulation On A World Scale*. Zed Books.
- Montefiore, Simon Sebag (2003): *Stalin*. Vintage Books.
- Muller, Mike (1974): The baby killer. War or want. Interneten: <http://archive.babymilkaction.org/pdfs/babykiller.pdf> (Letöltve: 2018.08.03).
- Parnreiter, Christopher (2017): America first! Donald Trump, the demise of the U.S. hegemony and chaos in the capitalist worldsystem. In: *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie* Vol. 62., No. 1.: 1–13.
- Paoletti, Jo B. (2012): *Pink and Blue: Telling the Boys from the Girls in America*. Indiana University Press.
- Rákosi Mátyás (1951): *A békéért és a szocializmus építéséért*. Szikra.
- Réz Anna (2018): Nő, anya, születés. Előadás (MagNet Labor: Szerepekbe zárva).
- Rose, Nikolas (1999): *Governing the Soul*. Free Association Books.
- Rublack, Ulinka (1996): Pregnancy, Childbirth and the Female Body in Early Modern Germany. In: *Past & Present*, No. 150.: 84–110.
- Schadt Mária (2003): „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pannónia Könyvek.
- Schadt Mária (2005): Ellentmondásos szerepelvárások, nők az államszocializmusban. In: *Acta Sociologia*, 1. évf., 1. sz.
- Secombe, Wally ([1974] 2018): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. In: *Fordulat* 24.: 31–52.
- Shahar, Shulamith ([1990] 2000): *Gyermekek a középkorban*. Osiris.
- Shorter, Edward (1975): *The Making of the Modern Family*. Basic Books.
- Spock, Benjamin ([1946] 1977): *Csecsemőgondozás, gyermeknevelés*. Medicina Könyvkiadó.

- Silver, Beverly J. – Arrighi, Giovanni (2003): Polanyi's "Double Movement": The Belle Époques of British and U.S. Hegemony Compared. In: *Politics & Society*, Vol. 31., No. 2.: 325–355.
- Somlai Péter (1984): A „hagyományos háztartások” és a „polgári intimitás”: Két típus a családi kapcsolatok társadalomtörténetéből. In: *Szociológia: a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Bizottságának folyóirata*. 1984/85, 1/2.: 1–23.
- Somlai Péter (1990): A szabad szerelemtől az ellenőrzött magánéletig. Családpolitika a Szovjetunióban 1917 után. In: *Társadalmi Szemle*. 1990/6.: 25–40.
- Taylor, Peter (1997): Mitől modern a világrendszer? Hétköznapi modernitás és globális hegemonia. In: *Eszmélet*, 9. évf., 33. sz.: 16–39.
- Terleckyj, Nestor (1975): *Household Production and Consumption*. National Bureau of Economic Research.
- Thurer, Shari L. (1995): *The Myths of Motherhood. How Culture Reinvents the Good Mother*. Penguin Books.
- Ozment, Steven (1983): *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*. Harvard University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat.
- Wallerstein, Immanuel ([2004] 2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan Kiadó; Eszmélet Alapítvány.
- Wolf, Jacqueline (2001): *Don't Kill Your Baby. Public Health and the Decline of Breastfeeding in the 19th and 20th Centuries*. Ohio State University Press.
- Zimmermann, Susan (2012): A társadalmi-nemi (gender) rezsim és küzdelem a magyar államszocializmusban. In: *Eszmélet*, 24. évf., 96. sz.: 103–131.

Kathryn Russell

A SZÜLÉS ÉS A REPRODUKTÍV TECHNOLÓGIÁK ÉRTÉKELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSE*

* Eredeti tanulmány: Russell, Kathryn (1994): A Value-Theoretic Approach to Childbirth and Reproductive Engineering. In: *Science & Society*, Vol. 58., No. 3.: 287–314.

A reprodukció társadalmi és technikai változásai egyre inkább a piac területére vonják a szülést. Az ember új viszonyokat teremt, melyek elválasztják a genetikai, a kihordó és a társadalmi szülőséget. A reprodukciós technológiák fejlődése lehetővé teszi a lombikbébi-kezelést, az embrióbeültetést, a bérnyaságot és a magzati szövetek átültetését. E tanulmány a gyermekkihordás és a társadalmi munka hasonlóságait vizsgálja; érvelése alapján a munkaérték-elmélet betekintést enged abba, hogy a szülés milyen társadalmi funkciókat tölt be a kapitalizmusban. A gyermekkihordás értékesülése konzisztens a munkaerő újratermelésének terén zajló társadalmiasítás egyéb módjaival, annak ellenére, hogy a tőkésnek autonóm működésű magánháztartási szektorra volna szükségük. Hogy felfedjük, hogyan kerül a gyermekkihordás anyagi viszonyba a munka egyéb formáival a kapitalizmusban, ahhoz értékelméleti megközelítésre van szükség. Nem a reprodukzív technológiák és nem is a biológiai különbségek jelentik a nők elnyomásának forrását, de olyan történelmi körülmények közt, ahol az értékelsajátítás lehetővé válik, a gyermekkihordás az elidegenített munka egy változatává válhat.

A mai fejlett, tőkés társadalmakban a reprodukció forradalmi átalakuláson megy keresztül. A heves társadalmi viták új emberi viszonyokat visszhangoznak, ahogy a szülést egyre inkább emberi kontroll alá helyező gyakorlatokat sajátítunk el. A szülőanya és a gyerek közötti központi kapcsolatban egyre nagyobb szerepet vállal az ipar, a kórházak, a jogászok, a biztosítótársaságok, a szociális szolgáltatások és a szakértők állandóan növekvő köre.

A tudomány fejlődése visszafordíthatatlanul megváltoztatja az emberi lehetőségeket. A mesterséges megtermékenyítés, a meddőséget kezelő gyógyszerek és az abortusz talán még a leginkább elismert formái a biológiai folyamatok megváltoztatásának, miközben egyéb, még inkább beavatkozó technikákat is kutatnak, más ilyen technikák pedig már léteznek is. Léteznek spermabankok, és közülük néhány olyan termékekkel csábítja a vásárlókat, amelyeket „különleges” intellektuális és fizikai tulajdonságokkal rendelkező férfiak állítottak elő. Különböző módszerekkel tesznek próbálkozásokat a gyerek nemének megválasztására, például injekciókkal, amelyek antitesteket tartalmaznak a nemeket meghatározó spermiumok ellen (Hull 1990: 242). A lombikbébi-kezelés és az embrióbeültetés nem egy meddő embernek segített a gyermekkihordásban, míg az embriók lefagyasztása lehetővé teszi megőrzésüket a jövőbeli kiolvasztás és beültetés céljából.

A genetika fejlődése tovább bővítette az emberi reprodukció aktív irányításának lehetőségeit. A genetikai eredetű betegségek kiszűrhetők a magzatvízből és a korionbolyhokból vett minták vizsgálatával, ez pedig segít az esetleg elvetendő magzatok beazonosításában; a lombikbébi-kezelés során az embriók előszűrése lehetővé teszi a szelektív beültetést, így pedig elkerülhető, hogy később az abortuszról kelljen esetleg döntést hozni. A Humán Genom Projektben végzett kutatások egy nap akár azt is elősegíthetik, hogy egyes gének

összeillesztésével gyógyítsanak rendellenességeket. Először 1988-ban, Coloradóban kezeltek egy Parkinson-kóros beteget magzati szövetek átültetésével. Valószínűleg 150 más genetikai betegséget is lehet hasonlóképp kezelni, felvetve azt az ellentmondásos lehetőséget, hogy csak azért hozzanak létre egy embriót, hogy aztán orvosi felhasználásra abortálják (Begley 1993). Azonban a genetikai kutatások nem maradtak ellenzők nélkül. Vonultak már fel tüntetők laboratóriumok előtt az embriók eugenetikai manipulációjának fenyegetése ellen tiltakozva.

Manapság a gyerekre vágó emberek, ha szükségük van erre, válogathatnak a barátok, rokonok, erre szakosodott ügynökségek sperma-, petesejt- és méhkínalatóból. A minőségbiztosításon szakemberek dolgoznak. Ezen új szolgáltatások igénybevételének osztályjellege pedig teljesen egyértelmű: a legtöbb nagyon drága, az egészségbiztosítás pedig ritkán fedez ilyesmit. Így ezek a szolgáltatások csak azoknak elérhetőek, akik meg tudják őket fizetni. Ma nőket bérelnek fel arra, hogy olyan magzatot hordjanak ki, amely nem a saját peteérésük és közöslésük eredménye. Az első bérzés, amikor egy nő úgy hozott világra egy magzatot, hogy nem volt genetikai kapcsolata a megtermékenyített petesejttel, 1986 áprilisában történt (Amerikai Termékenységi Társaság, 1986: 58S). 1992-ben egy menopauzán túlesett dél-afrikai nagymama saját lánya megbízásából vállalta a bérnyaságot és szülte meg unokáját. Franciaországban a törvényhozók illegálissá akarják tenni, hogy menopauzán túli nők gyereket hordjanak ki. Az Egyesült Államokban a fizetett bérnyaság szít heves indulatokat, és a törvényi keretek várhatóan változni fognak a következő időkben. 1986-ban a Kentucky-i Legfelsőbb Bíróság úgy határozott, a fizetett bérnyaság nem ütközik az állam gyermekkereskedelmet tiltó törvényébe (Amerikai Termékenységi Társaság, 1986: 13S); míg 1992-ben New York vált a tizennyolcadik, fizetett bérnyaságot törvénnyel tiltó amerikai állammá. A vita zavarosságát jól tükrözi, hogy mind a Nők Nemzeti Szervezete (*National Organization for Women*), mind New York Állam Katolikus Püspöki Konferenciája támogatta a törvény beiktatását. Ebben a küzdelemben nincsenek egyértelműen megkülönböztethető politikai oldalak, épp ezért van szükség e problémák körültekintő elemzésére.

A reprodukciós viszonyok nem egy tekintetben egyre személytelenebbé, sőt, toladóbbá válnak. A terhes nők viselkedését egyre jobban ellenőrzik, és időnként saját maguk irányítására alig-alig képes emberi inkubátornak tekintik őket. Katha Pollitt beszámol arról, hogy egy étteremben rászólnak egy terhes nőre, amiért egy pohár bor elfogyasztásával veszélyezteti magzatát. Drog- és alkoholfüggő nőket börtönöznek be a magzatvédelem nevében. A rákban haldokló, Long Island-i Angela Carderen orvosok császármetszést hajtottak végre, hogy „megmentsék a babáját”, még mielőtt a családja a bíróságon keresztül megakadályozhatta volna (Pollitt 1990: 409). A *The New England Journal of Medicine* szerint az anya-magzat programokat vezető orvosok majdnem fele gondolja úgy, hogy ha

egy terhes nő nem adja beleegyezését, jogi úton kell elérni, hogy megmentsék a magzat életét (Hull 1990).

A reprodukív technológiák alkalmazóinak és az ezért felelős ügynökségeknek a bevonódása a szülés folyamatába, csakúgy, mint a terhes nők egyre növekvő társadalmi ellenőrzése, azt sugallja, hogy a terhesség egyre kevésbé tartozik a magánszférába. Fontos megvizsgálni, hogy ezek az új társadalmi viszonyok milyen gazdasági folyamatoknak a hírnökei. A profitmaximalizálás lehetőségét megérezve a tőke benyomult az egykor a legintimebbnek – sőt, szentnek – tartott tevékenységek, a fogantatás, a terhesség és a szülés közé is. Ez annak a folyamatnak a továbbfejlődése, amelyben – zömében férfi – szakorvosok próbálták átvenni a gyermekkihordás és a születésszabályozás irányítását a nőktől.

Ebben a tanulmányban a gyermekkihordás és a társadalmi munka¹ közötti hasonlóságokat mutatom be. Céлом magyarázatokat adni és megmutatni, hogy a szülés érték-elméleti megközelítése megvilágító erejű lehet. Érdekes példája lehet annak, hogyan válik a magánmunka társadalmivá, és hogyan terjeszthető ki a marxista módszer új területekre. Tisztázni fogom, hogy az érvelésem nem nélkülözi a problémákat, de véleményem szerint a munkaérték-elmélet megadhatja a szükséges fogalmi alapokat a szülés kapitalizmusban betöltött társadalmi funkcióinak megértéséhez. Azt állítom, hogy a gyermekkihordást társadalmiasítják és áruvá teszik, anyagi kapcsolatba hozzák a munka más formáival. Így tehát az elvont munkához hasonló módokon működik. Emellett korunk társadalmi és technológiai fejleményei felgyorsítják a szülés értékesülését, elmélyítve értékelméleti vonatkozásait, még fontosabbá téve, hogy a marxi elmélethez forduljunk magyarázatért.

Fontos felismerni, hogy a szülés értékesülése ellentétes a tőke arra való igényével, hogy létezzen egy független, munkásosztálybeli háztartási szektor, ahol a munkaerő megbízhatóan, közvetlen tőkés támogatás nélkül termelődik. A nők hozzájárulása létfontosságú a háztartás területén, mivel ők látják el a munkaerő szükségleteit napról napra, továbbá ők szülik meg és szocializálják a jövő munkásait. Így tehát, a gyerekekre való tekintettel, fontos a nők szerepe a gyerekeknvelésben és a gyermekkihordásban. Ez utóbbit fogom középpontba helyezni, és a szülést a kapitalizmus sikeréhez szükséges munkaerő generációs újratermeléseként fogom tárgyalni.

Mielőtt kifejtem, hogyan piacodosik a gyermekkihordás, a tanulmány első szakaszában vázolom az érvelésem keretét néhány általános megjegyzéssel arról, hogy jellemzően hogyan értelmezik a szülést a marxista és feminista elméletek. Véleményem szerint

1 A szöveg itt Marx szóhasználatát veszi át. A társadalmi munka az egyéni munkák összege, gyakorlatilag a társadalom számára hasznos össz munka, amelynek a társadalom szokásos működéséhez valahogyan meg kell oszlania annak tagjai közt (ez a társadalmi munkamegosztás). A munka ezzel ellentétes vonását ragadja meg a magánmunka fogalma, amely az egyes munkák egymástól való függetlenségét hangsúlyozza – *a ford.*

a nőket elnyomhatják a biológiai tulajdonságaik miatt is, de nem ezek jelentik a problémáink valódi okát. A gyermekkihordás és a női alávetettség közötti kapcsolat folyton változik a történelem folyamán. A szülés értékesülését vizsgáló munkám egy kísérlet arra, hogy a szülés társadalmi kontextusba helyezésével elkerüljük a biológiai determinizmust.

A második szakaszban a szülés értékelméleti elemzéséről, a harmadik fejezetben pedig a munkaerő társadalmi reprodukciójáról van szó. A negyedik szakasz az új tudományos technológiák következményeivel foglalkozik, mivel ezek a fejlesztések hatással vannak a nők életminőségére, és arra is, milyen szintű elnyomást tapasztalnak. Ez különösen igaz a nem fehér bőrű, és az imperializmus által érintett országokban élő nőkre. Nem kísérlem meg kidolgozni a nők elnyomásának általános elméletét, és nem foglalkozom a reprodukciós és genetikai technológiákhoz kapcsolódó etikai és jogi problémákkal sem. A politikai gazdaságtant helyezem a középpontba, megjegyzéseim pedig kísérleti jellegűek. Az általam tárgyalt reprodukciós változások felszabadítók és kizsákmányolók is lehetnek. Az értékesülés folyamata olyan keretrendszerrel biztosít, amely megmutathatja, hogyan boldogulnak a nők e változások közepette, mivel minél nagyobb érték sajáthítható ki a szülés folyamatából, és minél inkább ellenőrzése alá vonja a tőke a terhességet, annál nagyobb lesz a nők elnyomása ezen a területen. Itt a társadalmi viszonyok számítanak, nem pedig a technológia vagy a biológia. Egymagukban sem a termelő-, sem pedig a reprodukciós erők nem határozzák meg a nők életminőségét. Az új technológiák a nők rendelkezésére kell, hogy álljanak, de csak olyan módon, amit mi magunk ellenőrzünk. Az értékesülés folyamatának megértése segíthet ezt megvalósítani.

GYERMEKKIHORDÁS A FEMINISTA ÉS MARXISTA SZAKIRODALOMBAN

Antropológusok és történészek számos olyan problémára fókuszálva keresték a patriarchátus eredetét, mint a cserére való termelés kialakulása, a munka szakosodása, a gyarmatosítás, a politikai hatalom központosulása, más csoportok erőszakos kifosztása rabszolgáért és anyagi javakért, valamint a közösségek rokonsági hálózatainak megszűnése (Engels [1884] 1970; Leacock 1981a; Sayers, Evans és Redclift 1987). Ezen tudományos megközelítések gazdagsága ellenére mind a feministák, mind pedig a marxisták hajlamosak voltak arra, hogy a szülőképesre a nők sajátos helyzetének forrásaként tekintsenek. Így indokolatlanul nagy hangsúly helyeződött a szülőképesre, mint kulturálisan és pszichológiailag meghatározó jelenségre, és mint a nők és férfiak közötti munkamegosztás forrására.

Az én gyermekkihordás-megközelítésem nem erre koncentrál. Egy elméletet egy bizonyos jelenségre építeni különleges pozíciót jelöl ki a vizsgált jelenségnek, és azt feltételezi, hogy minden más is ekörül forog, ehhez van kötve, minden mást ez kondicionál és minden másnak ez ad értelmet. A szülést tágabb kontextusba akarom helyezni és a történeti ellentmondások alakulásával összefüggésben vizsgálom, hogy rámutassak arra, hogy a gyermekkihordás jelenlegi társadalmi viszonyaiból a tőkének származik előnye. Így a nők elnyomásának megértéséhez sem a biológiai képességet, sem pedig a reprodukív technológiákat nem lehet önmagukban vizsgálni. Meg kell értenünk a kontextust – ebben az esetben az értékesülést –, ami megteremti a reprodukív különbségek jelentőségét.

A feministák gyakran úgy tekintettek a nők szülőképeségére, mint ami elengedhetetlen a társadalmi nem kulturális konstrukciójához. Monique Wittig és Jeffner Allen például úgy érvelnek, hogy a gyermekkihordás definiálja, mi az a nő, és hogy a patriarchátus léte azon nyugszik, hogy a nők a férfiak javát szolgáló tenyészállatként működnek (Allen 1983: 315–6). Más feministák szerint az, hogy a nők szülnek, a férfiak pedig nem, annyira ősi jelenség, hogy az emberi tudatot is strukturálja. Ők a mell- és a méhvirgységet úgy ábrázolták, mint a személyiség fejlődését és felépítését a társadalmi ideológiában meghatározó, központi pszichológiai mechanizmus (Kittay 1983; Al-Hibri 1983). A szülés fenomenológiájáról azt tartják, hogy a nőt a Másikként határozza meg. Mary O'Brien (1982) a hegelianizmus egy változatát használva amellest érvel, hogy a férfiak azért uralkodnak a nők felett, hogy kompenzáljanak a „hímivarsejtnek a nemzés aktusában történő elidegenítéséért”, ám a nők szülési munkája kioltja elidegenedésüket a gyerektől, azt idézve elő, hogy egyedülálló módon kapcsolódnak a történelmi folyamathoz. Simone de Beauvoir ([1949] 1969) nagy hatást gyakorolt, amikor amellest érvelt, hogy a gyermekkihordás korlátozza a nők arra való képességét, hogy elérjék a transzcendenciát, és így valódi, emberhez méltó terveket váltsanak valóra. Így tehát sok feminista számára a szülőképeség egy pszichoszexuális dráma színterét jelöli ki, amelyben nők és férfiak küzdenek a hatalomért.

A szülést úgy is egy elmélet középpontjába lehet helyezni, hogy azt feltételezzük, hogy a férfiak és nők közötti reprodukív különbség alapozza meg a munka nemek közötti megosztását, nemcsak a gyereknevelésben, hanem más, tágabb területeken is. E nézőpont szerint a feladatok szakosodása azért alakul ki, mert a nők szülnek, a férfiak pedig nem, és a kötelezettségek megosztása olyan módon változik, hogy ebből a férfiaknak származik előnye. Ez persze a korábbiaknál jóval materialistább megközelítés. Maria Mies (1986) például amellest érvel, hogy elsőként nők fejlesztettek ki gyakorlati módszereket az élelem gyűjtögetésére, illetve olyan, erőszak nélkül használatos eszközöket, mint a kosár és az ásóbot, mivel szükség volt saját maguk és utódaik táplálására. Szerinte a munkamegosztás patriarchális modellje az állattenyésztő szakaszban fejlődött ki, amikor az állattenyésztés vezetett ahhoz, hogy a férfiak megértsék saját szerepüket a reprodukcióban, és

végül kisajátítsák és kontrollálják a nők szülőképeségét. A marxista elméleti hagyományban messzire nyúlik vissza az a nézet, miszerint a nemi alapú munkamegosztás természetes, hiszen biológiai különbségeken alapul (Vogel 1983). Az Engelst követő szerzők gyakran kifejtik, hogy a férfiak helyzete javult, míg a nőké romlott, amikor a férfiak által végzett tevékenységek köre megváltozott az új termelőerők használata – például az állatok háziasítása – miatt, amely következtében elcserélhető árutöbblet termelődött (Engels [1884] 1970; Leacock 1981a). Engels magyarázata a „női nem világtörténelmi vereségéről” megmutatja, hogyan okozta a termelés területén zajló fejlődés a nők alárendelődését a társadalmi újratermelés területén.

Én amellett érvelek, hogy a nők helyzete nem azért hátrányos, mert a nők különböznek a férfiaktól, hanem mert a biológiai különbségek stigmaként, jelként vannak használva a nők megjelölésére, s éppen ezt a stigmatizációt használják arra, hogy legitimálják a nők alárendelődését, miután elnyomásuk már kialakult. Hogy megértsük a nemi alapú elnyomást és a férfifuratmat, a biológiai különbségek helyett a hatalmi viszonyokat kialakító társadalmi és történelmi folyamatokra kell helyeznünk a hangsúlyt. Ezeknek a hatalmi viszonyoknak társadalmi legitimitációra és megerősítésre van szükségük a fennmaradáshoz – a jelentős különbségeket létrehozzák, nem pedig felfedezik.

Bár a gyermekkihordásról való gondolkodás sokatmondó módja annak, hogy megértsük, hogyan fejeződnek ki a nők reprodukciós szerepei a termelési folyamatokban, de nem ez a társadalmi nem fogalmának megfelelő megközelítése. Lise Vogel *Marxism and The Oppression of Women* című könyvében kifejti, hogy elérve azt az absztrakciós szintet, ahol a munkaeő reprodukciójáról gondolkodunk bármely társadalomban, a munkásoknak nincs neme. Ez azért lehetséges, mert Vogel a munkások újratermelődésére absztrakt munkavégző egységeik összességéiként tekint, függetlenül nemüktől vagy nemzetiségüktől. A társadalmi nem csak akkor válik lényegessé számára, amikor felismerjük, hogy a generációváltás a nők gyermekkihordási kapacitásától függ.

„Elméleti szempontból még nem számít, hogy nők vagy férfiak, amíg valamilyen módon képesek pótolni a munkaeőt. A munkaeő-hordozók generációs kicserélődésének jelensége – azaz a jelenlegi dolgozók kicserélődése a következő generáció új munkásaira – az, ami felveti a társadalmi nem kérdését.” (Vogel 1983: 141)

Vogel összefüggések rendszerébe helyezi a szülést, mivel – a teljes társadalmi reprodukció egyik vonatkozásaként – nem tekinti azt önmagában értékesnek. De Vogel túl későn tesz így. Csak akkor kezd rendszerszinten vizsgálni, miután a nők szülőképesége a társadalmi egésztől külön, abszolút biológiai tényként tűnik fel. Vogel számára „a biológiai különbségek alkotják a nemi különbségek társadalmi konstrukciójának anyagi előfeltételeit”. Az én

szempontomból a biológiai különbségek csupán egy vonatkozását jelentik a nemi különbségeknek, de nem a gyökereit, alapját vagy előfeltételeit a társadalmi nem kialakulásának. Vogel szerint a gyermekkihordás tekintetében a nők és férfiak teste közötti különbség a nemi viszonyok kialakulásának alapvető oka:

„[A generációváltáshoz] abszolút értelemben szükséges, hogy legalább minimális szinten megvalósuljon a nemek közötti munkamegosztás. Ha gyerekeknek kell születniük, nők fogják kihordani és megszülni őket. . . . Annak ellenére, hogy lehetnek közvetlen termelők is, a nőknek a munkaerő reprodukciójában betöltött megkülönböztetett szerepe az, ami az osztálytársadalmakban elnyomásuk okát jelenti.” (1983: 145, kiemelések tőlem)

Véleményem szerint a nők elnyomásának „okaként” a gyermekkihordásra koncentrálni, problémás módja a biológiai különbségekről való gondolkodásnak. Igaz, hogy más a nők és a férfiak teste, de ez a különbség jelenti-e a nők elnyomásának a *forrását*, az *okát*? Hogyan dönthetjük el, hogy egy különbség valóban történelmi különbségeket hoz létre?²

Különböző történelmi korok vizsgálata megmutatja, hogy a születési ráta, illetve más demográfiai és politikai mutatók jobban számítanak a munkaerő generációs újratermelődése szempontjából, mint a szülés alapvető biológiai „ténye”. Ez a „tény” az új emberek rendelkezésre állását, és létezésük jelentőségét befolyásoló milliányi tényező közepette létezik. Ha arra gondolunk, hogy azért van szükség a munkások új generációjára, hogy felváltsák azokat, akik elhasználódtak a munka folyamatában, az új emberekre való igény nem elégül ki pusztán azáltal, hogy azt gondoljuk, a nők majd szülni fognak.

Például az, hogy nőket vittek az észak-amerikai brit gyarmatokra, nem biztosította a munkaerő reprodukcióját. Ugyanolyan fontos tényező volt a házasságok időzítése, a nők és a férfiak halálozási rátái, az egy férfira jutó nők aránya és az emberek életszínvonal, mint a nők elérhetősége. A gyarmatokon született szolgáló- és rabszolganőknek magasabbak voltak a termékenységi mutatóik, mint azoknak, akiket Európából vagy Afrikából hoztak, így a generációcseréje attól is függött, milyen arányban voltak elérhetőek az Észak-Amerikában született nők. Annak a valószínűségét, hogy az emberek elérik a felnőttkort és elkezdnek gyereket vállalni, befolyásolta a házasság és az otthonteremtés, amelyhez a fehérek körében szükség volt elérhető földterületre is. Az utóbbira hatással

2 Izgalmas új könyvében Vogel érzékenyebb, finomabb módon számol be a nemi különbségekről. *A Mothers on the Job: Maternity Politics in the U. S. Workplace* (1993) egyensúlyt teremt a férfiak és nők alapvető azonosságát hangsúlyozó gender-semleges politikák és a reprodukciós különbségeket nyomtatékosító nem-specifikus stratégiák közt. Az általa „differenciált megfontolásnak” nevezett módszerhez nyúlva a GYES és a táppénz szabályozása során alkalmazott megközelítést javasolja, amely számításba veszi a nők különleges szükségleteit az egyenlőségért folytatott küzdelem kontextusában.

voltak a termelési viszonyok, mivel a növekvő rabszolgamunka-használat kevesebb földet hagyott szabadon új fehér családok letelepedésére. A rabszolgák háztartásainak kialakulása kizsákmányolásuk szintjéhez volt kötve, és fehér gazdáik követeléseitől, a gazdaság állapotától és a rabszolgák közötti etnikai megosztottság fokától függött (Kulikoff 1986).

Ezért, mint a konkrét anyagi tevékenységek egy formája, a gyermekkihordás olyan képesség, amely önmagából adódóan összefügg létezésének körülményeivel. Hatékony-sága a munkaerő generációs kicserélődésének biztosításában más, külső tényezőktől függ. Mivel a terhesség nem tud túllépni ezeken a tényezőkön, nem lehet a kulcsa annak, hogy megértsük, hogyan hat a munkások pótlásának szükségessége a nők elnyomására. A stressz, az étrend, a terhesgondozás, a környezeti tényezők, mint a természeti katasztrófák és a termőföld eltartóképessége, a faji, osztály- vagy nemzetiség-alapú elnyomás létezése mind erősen befolyásolják a gyermekkihordást. Ezért a gyermekkihordás és a nőket hátrányos helyzetbe hozó tényezők kapcsolatát kell vizsgálnunk, nem pedig csak magát a szülést. Az új embereket teremtő munka értékesülésének tárgyalása jó példája annak, hogyan lehet kifejtetni a gyermekkihordást övező konkrét viszonyokat, a kontextust, amit meg kell határozni a biológiai determinizmus elkerüléséhez.

SZÜLÉS A KAPITALIZMUSBAN – EGY ÉRTÉKELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉS

Ebben a fejezetben megvizsgálom a gyermekkihordási munkának a késő 20. századi kapitalizmusban kialakuló kettős természetét. Konkrét haszonnal bíró munkaként ez olyan tevékenység, amely a biológiai szülőket egy bizonyos gyerekhez köti. Azonban most, amikor a szülés társadalmi és absztrakt jellemzői látványos fejlődésen mennek keresztül, ezek a természetes kötelékek elszakadófélben vannak. Ezzel egy időben új társadalmi kapcsolatok jönnek létre. Elsőként azt fejtem ki, miért tekinthető a gyermekkihordás a munka egyik formájának. Ezután megmutatom, hogyan vonódik be a gyermekkihordás a tőkés csereviszonyokba. Arra is kitérek, hogy az elvont munkáról szóló kutatások alkalmazhatóak a gyermekkihordásra is, mivel az anyagi-gazdasági folyamatok és az új társadalmi viszonyok absztrakt egyenlőséget teremtenek a gyerekek létrehozásának módjai, és a társadalmi munka más formái között. Végül pedig foglalkozni fogok az értékelmélet szülésre való alkalmazásának néhány problémájával is.

Ahelyett, hogy egyedül biológiai, természetes funkcióként tekintünk a gyermekkihordásra, felfoghatjuk eredendően emberi termelő tevékenységként is. Az emberi munka a természeti környezet kisajátítása tudatos, szándékolt tevékenység révén. Marx

a következőképp definiálja a munkát: „célszerű termelő tevékenység. [...] örök természeti szükségszerűség, amely az ember és a természet közötti anyagcserét, tehát az emberi életet közvetíti” (Marx 1967: 48). A gyermekkihordás több szempontból is egyedülálló, de magában foglalja a fogantatás és a végrehajtás egységét, ami elegendő ahhoz, hogy emberi munkafolyamatnak nevezzük, amely fiziológiai energiát bocsát ki, és „anyagiatechnikai tulajdonságokkal” bír (Rubin, 1972: 141). Magában foglal egy cserét a természettel, tervezett, és felhasználja a(z) (újra)termelés eszközeit. Több, mint pusztán állati ösztön.

A nők akkor kezdték „öntudatlanul” szülni gyerekeiket, amikor a férfiak uralta orvosi szakma veszélyes, betegségekre való állapotként kezdett tekinteni a szülésre, amitől a férfiaknak meg kellett védeni a nőket, és amitől az „altatással” el kellett szigetelni őket. A történelem folyamán a nők szabályozták szüléseiket, ők tervezték el, hogyan fognak szülni, gondolkodtak és reagáltak a testük terhe alatti változásaira. Ez a szülésfelfogás távol esik az emberi történelem első időszakairól alkotott gyakori vélekedésektől, de konzisztens a születésszabályozást vizsgáló kutatásokkal. A nők pesszáriumot, szivacsot, méhszájsapkát használtak a terhesség megelőzésére és növényi főzeteket abortuszhoz; a szoptatás elnyújtásával szabályozták a szüléseik közötti időt; és történtek csecsemőgyilkosságok is (Mies 1986: 54; Gordon 1976: 26–46). Tudatosítanunk kell, hogy a lineáris történelemfelfogásunk miatt gondoljuk azt, hogy a mai születésszabályozási módszerek jobbak, mint amelyeket a jóval előttünk élő nők használtak. Lehetséges, hogy a nők régen jobban ellenőrzésük alatt tartották a termékenységüket, mint sok nő a 20. század iparosított országaiban, akik elidegenültek saját testüktől a születésszabályozási módszerek és a szülés áruvá válásának körülményei között. Emellett a nőkre aktív történelmi szereplőkként kell tekintenünk, nem pedig passzív, a biológiájuknak kiszolgáltatott állatokként. Persze az ösztönök is szerepet játszanak, és a méhösszehúzóerők bizonyos szinten automatikusak, de a nők beavatkoznak ezekben a folyamatokban és saját, a történelem folyamán kialakult igényeikhez alakítják őket. A társadalmi viszonyok közvetítik azt, ami egyébként pusztán fiziológiai aktus lenne.

Így tehát az új életet létrehozó munka tekinthető konkrét, hasznos munkának, mivel meghatározott tevékenységi forma, amit egy meghatározott cél elérésének érdekében végeznek. Megvalósulhat azért, hogy használati értékeket teremtsen, embereket, akikre másoknak szüksége van. A gyermekkihordás egyre jobban piacosodik, és a valós, elvégzett munka különféle konkrét munkaformákká alakul. Ezek az események érdekes példái annak, amit Iszaak Iljics Rubin a marxista politikai gazdaságtan központi problémáinak tart: megérteni, hogyan válik társadalmivá a magánmunka, és megmagyarázni, hogy hogyan válik a társadalomban szétszóródó és elkülönülő magáncégekben zajló termelés egy szabályos jellemzőket mutató, törvényekkel leírható, egységesített gazdasági rendszer részévé (1972: 129). Magyarázata szerint a tőkés áruterelésben „a magánmunka

a társadalmi munka formájában, a konkrét munka az elvont munka formájában sajátít el egy kiegészítő jellemzőt, az összetett munkát egyszerű munkává, az egyénit pedig társadalmilag szükséges munkává redukálják” (1972: 128). Most alkalmazzuk Rubin elméletét a gyermekkihordásra.

A magánmunka akkor válik társadalmivá, amikor egyesül a termelő munka tömegével a társadalomban. Gondoljuk végig, hogyan kapcsolódik össze a gyermekkihordás más munkafolyamatokkal. Ma a reprodukív technológiák fejlesztései, mint a lombikbébi-kezelés, az embrióbeültetés, a magzati szövetek átültetése, a sperma és az embriók lefagyasztása átalakították a generációk újratermelésének lehetőségeit. Ezek a változások ma részei a társadalmi munka új anyagi viszonyainak, mivel a biológiai szülőknél több embert vonnak be a gyerekek létrehozásába. Azok, akik részt vesznek ebben, ezt munkájuk részeként teszik. Még több, e viszonyokba bevont társadalmi munkára leszünk figyelmesek, ha gondolunk a szükséges létesítmények felépítésére, a laboratóriumokban használt termékek gyártására, a munkások betanítására és az ilyen vállalkozások támogatásához szükséges tőke befektetésére is. Egy egyre növekvő szolgáltató szektor fejlődik ki azért, hogy kielégítse azok igényeit, akik nem tudnak, vagy nem akarnak a „hagyományos” módon szaporodni. Vizsgálni kell majd a tőke beáramlását ezekre az új területekre. Ezen túl, ahogy alább én is teszem, tanulmányozhatjuk a munkaerő beáramlását a területre, amit egy nap akár „szülésiparnak” is hívhatnak.

Az egyes munkások különböző minőségi tulajdonságait figyelmen kívül hagyó egyszerű munka fogalmát ugyancsak alkalmazhatjuk a gyermekkihordásra. Az egyszerű gyermekkihordási munkához szükséges erőt minden átlagos, biológiailag alkalmas nő birtokolja. Így tehát az, amit Marx a termelő munkáról állít, igaz a szülési munkára is. Ezzel egy nő „különösebb fejlettség nélkül, testi organizmusánál fogva rendelkezik” (Marx 1967: 49). Az egyik nő helyettesítheti a másikat, petesejteket vagy a méhét biztosítva. Ennél is fontosabb, hogy a társadalmi viszonyok elválasztják a nőket a reprodukció eszközeitől és erőtől.

Egy bizonyos értelemben a szaktudás leértékelődéséhez és feleslegessé válásához (*deskilling*) hasonló folyamat zajlik a reprodukció terén. Szétválasztják az ivarsejtek biztosítása, a megtermékenyítés és az embrióbeszerzés, a beültetés, a kihordás és a szülés biológiai folyamatait, és különböző emberek közt osztják fel. Mindezek elválaszthatók a társadalmi szülőségtől. Egy nő petefészkei hormonokkal stimulálhatók, hogy petesejteket termeljen, amelyeket aztán laparoszkópiával be is lehet gyűjteni. Spermát lehet szerezni egy donortól vagy spermabankból. A megtermékenyítés történhet petri-csészében, és a létrejövő embriót le lehet fagyasztani vagy el lehet helyezni egy nő méhében. Az egyes nők nagymértékben felcserélhetők; bizonyos orvosi paramétereken belül ugyanúgy használható egy méh vagy egy petesejt, mint bármely másik. Újsághírek szólnak arról, hogy további kutatásokat folytatva akár nők holttestei és különösképp a nőnemű

embriók bizonyulhatnak jó petesejtforrásnak. Így a nők gyermekkihordási munkái egy történelmi folyamat során materiálisan egyenértékűvé válnak. A reprodukív technológiákkal azonban a munkáknak ez az egyenértékűvé tétele számos embert foglal magába, férfiakat és nőket, hiszen az egy gyerek kihordásával járó munka részfolyamatai feloszthatók különböző emberek között. Ha a politikai gazdaságtan nyelvén fogalmazzuk meg, azt látjuk, hogy a reprodukív technológiák alkalmazói produktív fogyasztásban vesznek részt, kiterjesztve a munkaerejüket azáltal, hogy egyesítik a nyersanyagot (petesejteket és spermát) a termelési eszközzel (a működő méhvel), hogy létrehozzanak egy terméket.

Érdekes végiggondolni, hogy a gyermekkihordást össze lehet-e hasonlítani a társadalmilag szükséges munkával, amiben az egy termék gyártásához szükséges munkaidő összehasonlítható az adott termelési területen. A reprodukív- és géntechnológia fejlődése folytatódni fog. Talán egy nap lehetséges lesz számszerűsíteni az új emberek létrehozásához szükséges egyszerű gyermekkihordási munka különböző formáit. A finanszírozásért és vásárlókért zajló versenyen keresztül egyenlősíthető lehet az új technológiákban érintett egyes laboratóriumokban és ügynökségeknél végzett munka. De ahogy azt a következőkben bemutatom, ez az analógia problémákkal terhelt.

Milyen értelemben válik áruvá a szaporodás? A gyermekkihordás társadalmi természetete úgy bontakozik ki, ahogy a csere által erősödik az anyagi kapcsolata más munkaformákkal. Az árutermelés során a különféle cégeknél végzett egyéni munkák közt a kapcsolat csupán közvetett, hiszen a létrehozott termékek a pénzgazdaság körforgásában vesznek részt. Marx így fogalmaz: „Mivel a termelők nem lépnek egymással társas kapcsolatba az árucseréig, az egyéni munkájuk sajátos társadalmi jellemzői csak ezen a cserén belül jelennek meg” ([1867] 1967: 75). Ugyanez a megállapítás alkalmazhatónak tűnik a reprodukívra is, hiszen a lombikbébi-kezelés vagy a bérnyaság során a különböző szereplők kapcsolata nem közvetlen. Amikor a biológiai szülők és a nevelőszülők kapcsolatba kerülnek egymással, az technikusok, ügynökségi dolgozók és sokszor ügyvédek tevékenységén keresztül történik. Ezeket a szolgáltatásokat meg kell fizetni. A petesejt, sperma, méh, béranya vagy jövődöbeli szülők összekapcsolásának tevékenysége a pénz bevezetésével nyeri el társadalmi jellegét. A *The Human Body Shop* című könyvében (1993) Andrew Kimbrell megállapítja, hogy legalább hat cég ad el magzati szövetet a vevőinek, évente több millió dollár értékben. A sperma tárolható, az embrió lefagyasztható, és a jövődöbeli gyermekeket bármelyik lehetséges háztartás „felhasználhatja”. A gyermekkihordás értékformája akkor fejlődik ki, amikor a különféle biológiai komponenseinek használati értéke a magánmunka terén kívül is fogyasztható. Néhányan amellet érvelnek, hogy a „testen kívüli” testrészeket és szerveket magántulajdonnak tekintjük, ami eladható vagy bérbeadható (Andrews 1986; Amerikai Termékenységi Társaság 1986; Hull 1990). A gyermekkihordás munkája ezáltal közvetetten társadalmivá válik, ami a kapitalizmusnak

megfelelő forma. A petesejtek piacra történő termelésének vagy a méh bérbeadásának társadalmi természete közvetetten fejeződik ki a cserekapcsolatban.

Elvont munkává válik-e a gyermekkihordás? A csecsemő, a méh, a sperma vagy a petesejt használati értéke az univerzális egyenérték, a pénzszerzés egy bizonyos módjának a megjelenési formája. Ennek a megjelenési formának és a pénznek az egyenértékűvé válása mutat rá, hogy a gyermekkihordás munkája absztrakcióként kerül kapcsolatba a társadalmi munka más fajtáival. Chris Arthur szerint „az egyenértékké tételben eredendően rejlő absztrakció csak egy tudattalan társadalmi folyamaton keresztül jelenhet meg, ami az összes, a különféle termelési ágazatokban véghezvitt munkát egymásnak megfeleltethetővé teszi, mintha önmagában semelyik se lenne több egy homogén szubsztancia töredékénél” (1979: 99). A társadalmi szubsztancia itt az elvont érték. Arthur elemzése a termelő munkára irányul, de egy ehhez hasonló érvelésnek számomra is jelentősége van. A választás lehetősége, hogy valaki bérnyasággal, petesejtek vagy magzati szövet eladásával, vagy pedig egy állással keressen pénzt, a szülés értékesülését, értékévé válását demonstrálja. A gyermekkihordás munkája hasonlóvá válik a kapitalizmus viszonyai között létező munka általános természetéhez, és ez felveti a másfajta emberi munkákkal való gyakorlati egyenértékűségét.

A reproduktív technológiákat övező vitában egyes szakértők olyan párhuzamot vontak a társadalmi munka és gyermekkihordás munkája közt, ami feltételezi az általam bemutatott anyagi egyenértékűséget. Lori Andrews, aki tagja volt a „Reproduktív jogok az 1990-es években” munkacsoportnak a Rutgers Egyetemen 1987-ben, amellett érvel, hogy fizetni kellene azoknak az embereknek, akik felajánlják a spermájukat, petesejtjeiket és más testrészeiket.

„Minden fizetett munkában a testünket adjuk... Mekkora az a kockázat, amit egy fizetett donornak még hagyhatunk vállalni? Ennek az eldöntésére az lenne az egyik mód, ha összevetnénk a kockázatot, aminek emberek a szerveik felajánlásával ki vannak téve, azzal a kockázattal, ami testük egy másik termékének, a munkájuknak az eladásakor lép fel.” (1986: 32)

Itt a termelő munkaerő bére cserélésének és a reproduktív munka eladásának közvetlen összehasonlítását látjuk. A bérnyasági szerződések védelmében John Robertson hasonló megállapítást tesz:

„Annak ellenére, hogy a vér és a sperma eladásra kerülnek, és hogy a bányászok, profi sportolók és vegyipari dolgozók egészségük és életerejük egy részét adják el, egyes emberek azt gondolják, hogy nem helyes, ha nők pénzért hordanak ki gyermekeket,

hasonlóan ahhoz, ahogy szexért vagy testrészekért pénzt fizetni is helytelennek számít. (...) A morális viszolygásnál erősebb indok kell ennek a cserének megakadályozásához, mivel ez visszafogja a természetlen párokat a gyermekvállalástól és a férj gyermekének felnevelésétől.” (Hull 1990: 163)

A gyermekkihordás munkáját itt ismét a társadalmi munka egyéb formáihoz hasonlítják. Ezeknek a szerzőknek az elméletei tükrözik azokat az anyagi változásokat, amelyek ma, talán a tudtunk nélkül történnek. A gyermekkihordás munkájának a pénzgazdaságba történő bevonásával tranzitív egyenértékűség jön létre a szülés és a termelő munka között. A gyermekkihordás korábbi, személyes és intim természete eltűnőben van, ahogy a társadalmi gazdaság részévé válik. Ehhez kapcsolódik az a központi kérdés, ami Rubint foglalkoztatja: „A konkrét munka minden formájának átfogó, pénzen keresztüli egyenértékűvé tétele és átalakítása elvont munkává, egyidejűleg társadalmi kapcsolatot is létrehoz köztük, az egyéni munkát társadalmi munkává alakítva” (1972: 130).

Ez az elvont egyenértékűség a munka különböző formái közt, beleértve ebbe a reprodukatív munkát, a gyermekkihordás egy sajátos társadalmi és történelmi formájaként jön létre a fejlett kapitalizmusban. A társadalmi munkáról beszélve Marx erre mutat rá A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai bevezetésében:

„az egyáltalábanvaló munkának ez az elvonatkoztatása nem csak szellemi eredménye munkák konkrét totalitásának. A meghatározott munka iránti közömbösség olyan társadalmi formának felel meg, amelyben az egyének könnyűszerrel térnek át egyik munkáról a másikra. (...) A munka itt nemcsak a kategóriában, hanem a valóságban is az egyáltalában-való gazdaság létrehozásának eszközeként lett és nincs többé mint meghatározás az egyénnel egy különöségben összenöve. (...) Az a legegyszerűbb elvonatkoztatás tehát (...) ebben az elvontságban mégis csupán a legmodernebb társadalom kategóriájaként jelenik meg gyakorlatilag igaznak.” (Marx [1857–1858] 1972: 30)

Ha ezt az elemzést a gyermekkihordás kérdésére alkalmazzuk, a fogantatás új formáit más munkákhoz hasonlítani nem pusztán elméletalkotás. Egyenmű emberi munkák, ideértve a gyermekek létrehozását, anyagilag egyenértékűvé válnak az univerzális elvont munka részeként, ami az érték társadalmi kifejeződése. Így a szerves kapcsolat a gyermek és a nő közt megtörik, és elválik egymástól a genetikai, a kihordó és a társadalmi szülőség. Ezekre a szakadásokra lehet számítani akkor, amikor a konkrét munka elvonttá válik: „Az elvont munka külön- és szemben áll a konkrét munka gazdagságával. Meghaladja, de nem őrzi meg a konkrét munkák sajátos voltát” (Arthur 1979: 100).

A reprodukív munkát párhuzamba állíthatjuk a társadalmi munka mobilitásával is. Gondoljuk arra, ahogy a szolgáltatóipari, irodai, oktatási, gyári és építőipari dolgozók, akár csak a technikus szakemberek olyan gazdasági területekre lépnek be, amelyek a reprodukív és géntechnológiához kötődnek. Ahogy ezek a szférák bővülnek, egyre több és többféle munkaerőt vonnak be, és a fejlődésük üteme is gyorsul, ahogy a tőke egyre több hasznot tud kisajátítani belőlük. Ezen túl számításba vehetjük a nők reprodukív munkájának mobilitását is. Ma vannak nők, akik béranyaként adják bérbé magukat, és vannak szegény nők, illetve az imperializmus által kizsákmányolt országokban élő nők, akik az egyszerű áru-termelésre emlékeztető módon adják örökbe gyermekeiket a tőkés centrumországokban élőknek. A pénzt, amit a „termékükért” kapnak, arra használhatják, hogy megvegyék a családi szükségleteiket, vagy más, vágyott árucikkeket, szolgáltatásokat (áru-pénz-áru). Az ember dönthet, hogy 10.000 dollárt bérnyasággal vagy bérmunkával keres meg.

A bérnyaságot úgy választják el a gyermekkereskedelemtől, hogy az előbbit a terhesség kezdete előtt megkötött szerződés szabályozza. Az Amerikai Termékenységi Társaság ragaszkodik hozzá, hogy a nőket a munkájukért fizetik, nem a termékükért; „a gyermek létrehozásában nyújtott segítségükért”, nem pedig a birtokukban lévő gyermekért (1986: 665). Azonban ez a különbségtétel hamis. A gyermekkihordás értékesüléséről szóló elemzésem megmutatja: az új reprodukív tevékenységeket nem lehet azzal védeni, hogy külön kezeljük egy nő munkáját a termékétől, a csecsemőtől. Egy munkafolyamat és terméke szorosan összetartozik, és csak az elidegenedés körülményei közt szakad el egymástól. Ami problémát okoz a nők számára, az az érték kisajátítása a munkájukból, nem pedig maguk a tevékenységek.

Egy michigani pszichiáter, Phillip Parker több, mint 275 béranya-jelöltet vizsgált. Bár számos tényező motiválja a nőket, hogy béranyákká váljanak, Robertson arról számol be, hogy Parker kutatása szerint „elsődlegesen azért választották a bérnyaságot, mert ennek a díjazása jobb gazdasági lehetőségeket biztosít számukra, mint az alternatív foglalkozások...” (Hull 1990: 158). Lehetséges, hogy a jövőben a nők nem csak azzal kereshetnek pénzt, hogy kihordanak egy magzatot, hanem azzal is, hogy petesejtet termelnek embrióbeültetésekhez, vagy magzatokat szövetátültetésekhez, tudományos kutatásokhoz. Ennek során termékük jellege is figyelembe lesz véve. A rassz fontos tényező lesz, hiszen – akár csak az örökbefogadásnál – fehér csecsemőkre feltehetőleg továbbra is magas lesz az igény. Azok a nemmel és osztállyal összefüggő tulajdonságok, amelyeket ideológiailag az intelligenciával és a fizikai formával társítanak, szintén keresettek lesznek. A család körtörténetét is számításba veszik majd annak érdekében, hogy meghatározzák az örökletes betegségek átadásának valószínűségét.

Ha a gyermekkihordás munkája nem válna egyre társadalmibbá és elvontabbá, akkor nem az olyan tényezők, mint a rassz, osztály és nemzetiség határoznák meg, hogy

kik azok, akik szükségesnek ítélik, hogy így keressenek pénzt. Ehelyett azoknak a nőknek a köre, akik a reprodukció új formáiban részt vesznek, pusztán biológiailag lenne meghatározva. Ahogy a gyermekkihordás értékesülése előrehalad, egy munkamegosztás is kialakul a nők között. A csecsemőhöz jutók részesülnek a béranyák, petesejt-donorok, szakemberek és szolgáltatóipari dolgozók munkájának hasznából. Nem arra célok, hogy az örökbefogadó nők szívtelenek, vagy hogy a munkásosztálybeli nők opportunisták. Az, hogy a nők részt vesznek ilyen ügyletekben, a megfelelő alternatívák hiányát és a saját testük feletti kontrollvesztésüket mutatja.

Természetesen a nők szülőképeségét még nem vásárolják fel, hogy termékét nagy léptékben, nyereséggel adják el. Ezen a ponton számba veszek néhány fogalmi problémát, amelyek felmerülnek a szülés és a termelő munka közt húzott párhuzam, valamint Marx munkaérték-elméletének alkalmazása kapcsán.

Vessünk egy közelebbi pillantást az árutermelésre és a kifejlett tőkés csere természetére. „Marx különbséget tesz aközött az eset között, amikor bizonyos hasznos tárgyakat célzottnan használatra termelnek, és azok csak véletlenül vagy alkalmanként jutnak el a csere területére, és aközött, amikor a csere céljából termelnek árukat” (Shaikh 1990: 43). Ahol javakat vagy szolgáltatásokat többnyire azért hoznak létre, hogy közvetlenül a háztartásban vagy egy önfenntartó kisközösségben használják őket, ott nem készülnek ezeket cserekereskedelemben bocsátani, és a létrehozásukhoz kapcsolódó tevékenységek olyan módon történnek, amit nem befolyásol a csere. Ahogy Shaikh állítja, a termeléshez szükséges munka csak a csere lépésével értékesül, ez a lépés „hozza létre az ideiglenes egyenértékűséget” (Shaikh 1990: 43). A munka társadalmi természete átmeneti. A fent említett második esetben azonban a javakat vagy szolgáltatásokat azzal a kifejezett céllal készítik, hogy eladják őket, és a felhasznált munka elvont jellege szükséges része ennek a folyamatnak. Tehát fontos különbség van egy ritkán eladott dolognak a termelése és a csak eladásra való termelés közt olyan feltételek mellett, ahol a csereviszonyokat a munkaértékek határozzák meg. „Csak az utóbbi esetre igaz – amelyben a kapitalizmus sikerrel tette általánossá az árutermelést –, hogy a társadalom újratermelődését az érték törvénye szabályozza” (Shaikh 1990: 44).

Ahogy a gyermekkihordás bevonódik a piacra, a kisárutermelés jellemzőit veszi fel. A béranyák nem csupán személyes szolgáltatást nyújtanak. Az, hogy cserére termelnek, abban figyelhető meg, hogy számításba veszik az összeget, amit kapni fognak, és hogy azért termelnek egy gyermeket, hogy a „terméküket” pénzre váltsák. De mivel a gyermekkihordás még nem lett teljesen a kifejlett árutermelés része, az értékesülését befejezetlennek kell tekintenünk. A helyzet valahol a két fent említett véglet között helyezkedik el. A gyermekkihordás talán soha nem lesz teljesen bevonva a piacra. Van néhány eredendő gazdasági probléma a gyermekkihordás áruvá válásával, ami talán megakadályozhatja

a szaporodás teljes tőkésítését. Hogyan mérhető a csecsemők vagy embriók csere-értéke? A nők terhességének és szülésének időtartamai olyan módokon különbözhetnek, amelyek ugyancsak akadályozhatják a mérhetőségüket. Hogyan határoznánk meg a teljes munkaidőt, ami szükséges egy csecsemő megtermeléséhez? Hogyan viszonyulna ez az időtartam a tőkés gazdaságban előforduló más munkafolyamatok hosszához? Az ilyen problémák miatt nehezen látható, hogyan szabályozhatná a reprodukzív termékek piaci árait a termelésükben részt vevő emberek termelékenységére.

A MUNKAERŐ TÁRSADALMI REPRODUKCIÓJA

Ahogy korábban bemutattam, a kapitalizmusnak alapvető szüksége van egy független háztartási szektorra, amely biztosítja a munkaerő újratermelését, és kevés közvetlen támogatást igényel a tőkéktől. Érdekes elméleti kérdés, hogy vajon a gyermekkihordás értékesülése alapvető ellentétben áll-e a munkaerő beszerzésének ezzel a tőkés módjával, és így általánosságban a tőkés termelési viszonyok stabil újratermelődéssel is. Rá fogok mutatni, hogy a gyermekkihordás új, társadalmi formái egybevágóan más, a 20. században végbement változásokkal. A tőkés viszonyok újratermelése sok szempontból a munkaerő újratermelésének társadalmivá válásához vezetett.

A hagyományos marxista elemzések úgy kezelték a szaporodást és a családot, ahogy az államot: a felhalmozási folyamaton kívül eső, bár általa szervezett társadalmi területként (Smith 1978). A feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet során a termelés társadalmivá válik, a termelési eszközök továbbra is egyéni tulajdonban lesznek, a munkaerő háztartásokon alapuló újratermelődése pedig a magánszférában marad. Marx így fogalmaz: „A munkásosztály állandó fenntartása és újratermelése a tőke újratermelésének állandó feltétele marad. A tőkés e feltétel teljesítését nyugodtan rábízhatja a munkások önfenntartási és fajfenntartási ösztönére” ([1867] 1967: 534). A szülés biztosítja a munkaerő generációs pótlását, és Marx úgy határozza meg, hogy mindez a magánszférában zajlik. Erre a függetlenségre szükség van a munkaerő sikeres értékesüléséhez. Azonban a társadalmivá tett termelés és a magánszférába utalt reprodukció közti kapcsolat a kapitalizmusban ellentmondásos. Ráadásul a nők elnyomásáról szóló számos marxista elmélet szerint épp az az alárendeltségük magja, hogy a háztartásokban végzett munka magánmunka. Ezért a nők felszabadítására tett szocialista javaslatok gyakran a házimunka társadalmivá alakítását ajánlják (Leacock 1981b, Davis 1981). Elengedhetetlen tehát elemezni, hogyan alakul a reprodukció és a termelés közti ellentmondás. Ami korábban elvált a termeléstől,

az lassan a részévé válik, ahogy az értékesülés folyamata belopakodik a tőkés társadalom minden lehetséges részébe, és új értékteremtő tevékenységeket szív magába.³

A reprodukció és a termelés közti ellentmondás olyan módokon fejlődik, ami az elsőt a másodikhoz köti. Anyagi összefonódásukat úgy lehet elméletileg tárgyalni, ha felismerjük a két terület közötti belső kapcsolatot. Marx számára az újratermelés termeléssé válik, amikor „termelő a tőkés és az állam számára, mert idegen gazdagságot termelő erő termelése” (Marx [1867] 1967: 535, idézi Russell 1984). Sőt, „minden társadalmi termelési folyamat, folytonos összefüggésben és megújulásának szüntelen folyamában vizsgálva, egyúttal újratermelési folyamat is” (Marx [1867] 1967: 528). A tőke újratermelése a kapitalizmus fenntartásából és terjeszkedéséből kinövő intézményeket és küzdelmeket is magába foglal, a kizsákmányolható munkaerőről való gondoskodás hullámai pedig szoros kapcsolatban vannak a folyamatos tőkefelhalmozással.

Marx arra hív bennünket, hogy vizsgáljuk meg, hogyan termeli magát újra egy termelési mód, hogy egy azonosítható életmódként folytatódhasson. A kapitalizmusban a bővített, nem pedig az egyszerű társadalmi újratermelés az, ami a legérdekesebb, hiszen az előbbire van szükség ahhoz, hogy nőjön a gazdaság, és hogy táplálja a tőke növekedését. Marx a termelő és az egyéni fogyasztást a társadalmi reprodukció mozzanataiként azonosítja. A termelő fogyasztás összekapcsolja az emberi munkaerő költségeit, a termelési eszközöket és a nyersanyagokat, hogy olyan terméket hozzon létre, amit úgy lehet eladni, hogy az eredetileg befektetett változó és állandó tőkénél nagyobb értéket realizáljon. A munkás tevékenysége a munkafolyamat során azzal újítja meg a tőkés viszonyokat, hogy gondoskodik a munka tőkévé változásáról. A produktív fogyasztáson keresztül a munkás egy tőle független árucikket hoz létre. Az egyéni fogyasztás azonban magát a munkást termeli újra, mert amit maga után von, az „a tőke által munkaerő ellenében elidegenített létfenntartási eszközök visszaváltoztatása a tőke által újra kizsákmányolható munkaerővé” (Marx [1867] 1967: 534) – azaz napról napra életben és termelésre készen tartja a munkásokat. A nők házimunkája alapvető eleme ennek a folyamatnak. Nem csak a gyermeknevelés, de a gyermekkihordás is fontos, mert munkások új nemzedékeit hozza létre. A legtöbb egyéni fogyasztás valamilyen fajta háztartásban megy végbe, bár ez a helyszín nem elengedhetetlen, hiszen a munkásokat lehet etetni és el lehet látni hostelekben, mint ahogy az Dél-Afrikában zajlik, vagy mindez akár börtönökben is történhet (Russell 1984).

A mai állami szolgáltatások a munkaerő társadalmi, nem pedig magánszférában zajló reprodukciójának részei, és szükségesek a munka tőkés termelésének megfelelő formában való fenntartásához. Az állami szociális programok terjeszkedése olyan területeken, mint az élelmiszerutalványok, a társadalombiztosítás és más szociális támogatások, a reprodukció

3 Marx szerves metaforákat használ, amikor az érték önkiterjesztésének folyamatáról beszél. Például a tőke „olyan érték, amely az értéket teremtő erőt kiszipolyozza” ([1867] 1967: 532).

magánszférától való távolodását tükrözi. Ahogy Dickinson és Russell rámutatnak: „ez a terjeszkedés mutatja a társadalmi termelés parancsa és a magánszférába utalt reprodukció szabta korlátok közti növekvő ellentmondást” (1986: 11). Sem a munka tartalék hadserege, sem a munkásosztály jelentős része nem tudja egyénileg fenntartani magát. A történelem során a munkásosztályba tartozó nők voltak a leginkább belegabalyodva ebbe az ellentmondásba, és ők követelték különösen hangosan, hogy az állam egyre több felelősséget vállaljon a munkaerő reprodukciójáért – ők kiáltottak gyermekgondozásért, közegészségügyi intézményekért, jóléti intézkedésekért és lakhatásért (Leacock 1981b: 485). Ezek a követelések szólítanak fel a gyermeknevelés társadalmiasítására. A küzdelem egy hasonló formája bontakozik ki a gyermekkihordás körül. Sokan érvelnek amellett, hogy a reprodukív technológiáknak államilag támogatott jogosultságként mindenki számára elérhetőnek kellene lenniük (Hull 1990, Arditti 1984). Ez különösen ahhoz fontos, hogy megelőzzünk egy olyan helyzetet, amiben csak a gazdagok férnek hozzá az új szolgáltatásokhoz. Az állami támogatásra való igény a szaporodáshoz való pozitív jogot képviseli, és az államnak arra a kötelességére hivatkozik, hogy minden állampolgára számára egészségügyi ellátást biztosítson.⁴

Ezzel a tőke bebizonyítja magáról, hogy ellenálló és leleményes. A szülés értékesülése és a munkaerő-újratermelés társadalmivá tételének más formái a magánszférától való távolodás ellenére sem látszanak zavarni a tőkés termelési viszonyok sikeres újratermelődését. A reprodukció és a termelés összefonódása tőkét vont be a gyermeknevelés és a szülés viszonyaiba. Ez a fejlemény csupán annak egy módja, hogy feloldódjon a feszültség, amely a magánjellegű reprodukció és a társadalmi jellegű termelés közti ellentmondásban rejlik. Azt látjuk itt, ahogy a reprodukció társadalmiasított formái fejlődnek a kapitalizmus méhében. Emlékezzünk azonban, hogy Marx sosem gondolta a szocializmusba való átmenetet elkerülhetetlennek. A kapitalizmus fajulhat egyfajta „barbársággá”. Mivel az embrióknak, csecsemőknek és nőknek a tőke érdekében történő áruvá válása nem felszabadító, a reprodukció tőkés viszonyainak teljes kifejlődése fordulatot jelenthet a barbárság felé.

4 A pozitív jogokra a progresszívek és baloldaliak szoktak hivatkozni. Néha „szociális jogoknak” nevezik őket. Ezek a jogok állami beavatkozást kívánnak annak érdekében, hogy az emberek számára biztosítva legyenek az anyagi lehetőségek egyéni döntéseik tényleges megvalósításához.

AZ ÚJ REPRODUKTÍV TECHNOLÓGIÁK TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEI

Akárcsak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetkor, az emberek közti viszonyok úgy változnak, hogy összhangban legyenek az új reprodukív erők korlátlan fejlődésével. A küzdelem fokozódik, és fontos szerepet játszik ezeknek az új kapcsolatoknak a meghatározásában. A gyermekkihordás áruvá válásának útjában áll a háztartáson belüli kapcsolatok és szabályok közvetlen, szerves egysége, mely a nukleáris családot a szaporodás normájaként kodifikálja. Maria Mies rámutat, hogy egy 1985-ös bonni kongresszus során a „Nők a Reprodukív és Géntechnológia Ellen” nevű csoport tagjai arról panaszkodtak, hogy bár az új tudományokat úgy hirdetik, mint új módszert a terméketlenség legyőzésére, a valóságban a stagnáló ipari kapitalizmus problémáinak megoldása a cél: „A női testet, a maga termelő erejével, új »befektetési területként« fedezték fel” (1988: 225). Az ügyvédek, az egészségügyi intézményrendszer, a biztosítótársaságok, a gyógyszeripar és a tudományos laboratóriumok mohón keresik a lehetőségeket arra, hogy a szaporodás új formáiból hasznot húzhasanak.

Az Amerikai Termékenységi Társaságnak és a reprodukív iparnak be kell biztosítania, hogy a béranyák és donorok tevékenysége olyan módon történjen, ami összhangban van az áruterelés egy általánosabb formájával, hogy biztosak legyenek benne, hogy a munkát csak csere részeként végzik. Ezért akarják, hogy a felek szerződést kössenek a terhesség kezdete előtt; ezért akarják a testrészek vagy képességek eladására, bérbeadására való törekvéseket formalizálni, és ezekre ügymeneteket felállítani. Meg kell állítani a béranyák nem piaci viselkedését. Ahogy Mies kiemeli:

„a béranyaság iparága hasonló problémákkal néz szembe, mint amikkel a régi, háziipari ágazatoknak a kezdetektől fogva küzdeniük kellett. Biztosítani kell, hogy a termelők rendelkezésre bocsássák a termékeket, és ne tartsák meg saját maguknak. Ez azt jelenti, hogy bele kell őket kényszeríteni annak az elfogadásába, hogy elidegenült munkát végeznek, és hogy amit termelnek, az áru, nem pedig a sajátjuk.” (1988: 229.)

Ez a párhuzam a reprodukív technológia és a háziipar között különösen találó azokban az esetekben, amikor a béranyát ellátják a petesejttel és/vagy az embrióval, azaz a „nyersanyagokkal”. A csecsemőket nem lehet csak úgy véletlenül vagy alkalmanként rendelkezésre bocsátani. Csakis a piac számára kell, hogy termelődjenek, nem pedig közvetlen használatra. A korlátozó családi és állami gyakorlatokat, amelyek megzavarják a szülés értékesülését, le kell cserélni.

Óriási viták származtak a reprodukív technológiák használatából és az emberi kapcsolatok ezek által okozott változásaiból. Sokan küzdenek azért, hogy ezen a téren megakadályozzák a pénzügyi tranzakciók engedélyezését. Gyakran tiltakoznak humanista nézőpontból az emberi testrészek és termékek, mindenekelőtt a csecsemők beárazása ellen. De néhányan a szabad piacot és a liberális szerződési jogot látják a felmerülő feszültségek megoldásának. Például az Amerikai Termékenységi Társaság Etikai Bizottsága amellett érvel, hogy a szaporodáshoz való jogot a magánélethez való alkotmányos jog alapján negatív jognak⁵ kellene tekinteni, illetve hogy a nem közössel történő reprodukciót államilag betartott szerződésekkel kellene szabályozni: „Egy reprodukív szerződés betartásának megtagadása vagy a fizetés betiltása egyenlő lenne a szaporodás szabadságának akadályozásával, hiszen meggátolná a párokat abban, hogy hozzájussanak a donori vagy béranyai segítséghez, amellyel aztán genetikai úton juthatnak gyermekhez” (1986: 55). A béranyák nem tagadhatják meg, hogy átadják a terhességük termékét, és az állami vagy szövetségi törvényeknek nem szabad tiltaniuk az olyan megállapodásokat, ahol a biológiai összetevők ellátóinak fizetnek a szolgálatukért. Andrews szerint „a testrészek és testi termékek piaca azt jelentené, hogy bele kellene egyezni a kivizsgálások minden típusába, illetve ez biztosítaná, hogy a páciensek nincsenek kényszerítésnek kitéve, és megkapják a lehetőséget, hogy méltányos fizetséget kapjanak a hozzájárulásaikért” (Andrews 1986: 28). Ez az érv azonban jól mutatja az elidegenedésnek azt a szélsőséges fokát, amelyet a béranyaság potenciálisan magába foglalhat. A gyermekkihordás munkájának társadalmivá alakítása olyan piaci viszonyok közt kap helyet, amelyek elválasztják a munkaerő birtokosait a munkájuk termékeitől.

A gyermekkihordás áruvá válása a nők szülés feletti – akárcsak az életük más területei feletti – irányításának egy újabb veszteségét jelenti. Margaret Atwood *A szolgálólány meséje* ([1985] 2006) című regénye erőteljes figyelmeztetés, hogy a történelmi erők nők olyan osztályát hozzák létre, akiket csecsemő-termelőként ki lehet zsákmányolni. Ez a be rendezkedés azonban nem teljesen új. Gertrude Himmelfarb megjegyzései a „proletár” szó etimológiájáról felfedik, hogy a nők szaporodási munkájának régen is volt használati értéke: „*A proles*, leszármazott szóból eredő *proletár* eredetileg a római polgárok legalacsonyabb rendjére vonatkozott, akik pusztán gyermekek létrehozásával szolgálták az államot” (1983: 283). Így ellentétben azzal, amit az Amerikai Termékenységi Társaság és szövetségei állítanak, a testrészek és a szaporodási munka eladása nem fogja felszabadítani a nőket, ahogy a liberális szerződési jog sem fogja megvédeni az embereket a kizsákmányolástól. A gyermekkihordás munkájának alárendelése a tőkés piaci viszonyoknak a dehumanizálás

5 A negatív jogok az emberek arra való jogát képviselik, hogy más emberek vagy az állam beavatkozásától szabadon élhessenek. Ezek a jogok a klasszikus liberalizmus alapvető összetevői.

és elidegenítés szélsőséges példáját jelenti, és a kizsákmányolás új formáinak alapjait fektetheti le. A reprodukív szabadsághoz való pozitív jogot nem lehet a piactéren megtalálni.

Mivel a gyermekkihordás értékesül, nem meglepő, hogy az új társadalmi kapcsolatok az elidegenedés egy formáját hozzák létre. A nők elidegenülnek a reprodukív munkájuk termékétől – a petesejtől, a magzati szövetektől vagy a csecsemőtől –, ha ezeket mások veszik át tőlük, akik eldöntik, ki, hogyan és mikor fogja ezt a terméket használni. Elidegenülnek a reprodukív munka folyamatától, amikor nincs irányításuk a saját terheségük menete fölött. Ha egy nő képtelen gondoskodni saját maga és a magzata egészségügyi szükségleteiről, akkor valamiféle elnyomás, drog- vagy alkoholfüggőség akadályozza meg ebben. A csecsemőhalandóság kiváltó okait nem szünteti meg a bebörtönzés, vagy az, ha megpróbálják szerződéssel biztosítani, hogy óvatosan fog viselkedni. Mi több, a nők elidegenülnek önmaguktól, mikor a gyermekkihordásra való képességüket nem tudják olyan módon kifejezni, amely lehetőséget adna nekik a személyes és kreatív önmeghatározásra. Elidegenülnek másoktól, mikor nem tudnak olyan kapcsolatokat kialakítani, amelyek kielégítő közösségek létrehozására adnának nekik lehetőséget.

A géntechnológiának és a reprodukív technológiának a tágan értelmezett reprodukív szabadság egyik elemeként kellene elérhetőnek lennie a nők számára. Az élet számos jellemzőjének kellene megváltoznia ahhoz, hogy a nők és férfiak igazán szabadon irányíthassák a saját szaporodásukat. Ebben az esetben biztonságos, olcsó születésszabályozás és abortuszszolgáltatások lennének elérhetőek. Az emberek megfelelő tanácsadásban és szexuális nevelésben részesülnének, és a szexuális kapcsolatok élvezetére való képességüket nem fenyegetnék szexuális úton terjedő betegségek. A nem fehér bőrű és a szegény nőket nem fenyegetné sterilizációs bántalmazás. Ha az emberek szabadon vállalhatnának gyermekeket, akkor és ahogyan szeretnék, az életkörülményeknek javulniuk kellene, hogy elérhető legyen a megfelelő gyermekgondozás és oktatás, lakhatás és egészségügyi ellátás. A béreknek elegendőnek kellene lenniük egy háztartás fenntartásához, és a férfiaknak és nőknek egyenlően kellene részt venniük a családi életben. Nem lennének olyanok, akiket a szexuális orientációjuk miatt nyomnak el, és a nem hagyományos életstílusok sok formája lenne elfogadott. A géntechnológia és a reprodukív technológia jól illene ebbe a környezetbe. A nők és férfiak számára ezek a szolgáltatások csupán a szaporodással kapcsolatos önrendelkezés és önkifejezés egy másik módjai lennének.

Elképzelhető, hogy a reprodukív munka társadalmivá válása a kapitalizmusban nem más, mint felszabadulásának egy szükséges előfeltétele, mint ahogy Marx elmélete szerint a munkaerő áruvá válása teremti meg a robotolástól és elnyomástól szabad társadalom lehetőségét. Egy antirasszista és antiszexista szocialista társadalomban a gyermekkihordás szintén lehet társadalmiasított. Ekkor a reprodukív technológia és a tudományos fejlődés

a gyermekek és felnőttek javát, és nem a tőke szükségleteit szolgálja. A fogamzás új formái a beteljesülés forrásai lennének, nem pedig pusztán a pénzszerzés módjai.

Ahogy fent kifejtettem, az áruterelés viszonyai közt a gyermekkikhordás közvetlenül társadalmi, mert a piac hozza létre a kapcsolatokat az emberek közt, és a munkájukból érték sajátítódik ki. Egy szocialista társadalomban azonban a munka közvetlenül társadalmi. Marx utal azokra a fajta kapcsolatokra, amelyekről itt szó lehet, bár a gondolatmenetének tárgya nem a reprodukció:

„számodra a közvetítő voltam közötted és az emberi nem között, tehát te magad saját lényed kiegészítésének és önnönmagad egy szükséges részének tudsz és érzel engem, tehát mind gondolkodásodban, mind szeretetedben igazolva tudom magamat. Az én egyéni életnyilvánításomban közvetlenül megteremttem a te életnyilvánításodat, tehát az én egyéni tevékenységemben közvetlenül igazoltam és megvalósítottam az én igazi lényemet, az én emberi lényemet, az én közösségemet” (Marx [1844] 1981: 36).

Az ivarsejt-termelés, a megtermékenyítés, a beültetés, a terhesség és szülés, illetve a társadalmi szülőség felosztása különböző emberek közt növelheti a képességünket arra, hogy együttműködésben éljünk. Ezek kreatív kifejeződései lehetnek annak a fajta közösségnek, amire az emberek maguk is vágytak. A marxisták számára fontos lesz megvizsgálni a gyermekkikhordás társadalmiasodásának jelenlegi folyamatát ahhoz, hogy megértsék, hogyan fog fejlődni ennek áruvá válása, és hogy meghatározzák, rejljenek-e ebben lehetséges felszabadító erők. A reprodukatív technológia azonban önmagában nem tudja felszabadítani a nőket, bár néhány radikális feminista, például Shulamith Firestone (1970) ezt feltételezte, mert a reprodukatív különbségeket tekintették a nők elnyomásának forrásaként.

ÖSSZEGZÉS

Ebben a tanulmányban amellet érveltem, hogy a szülés értékelméleti megközelítése segíthet megérteni, hogyan válik társadalmivá a reprodukció a késő 20. századi kapitalizmusban. Azt is tárgyaltam, hogyan választják szét az új társadalmi kapcsolatok a genetikai, a kihordó és a társadalmi szülőséget, és hogyan húz hasznot a tőke a reprodukatív technológiákból. Ráműtattam, hogy a gyermekkikhordás értékesülése összhangban van a reprodukció magánszférától való távolodásának más módjaival annak megfelelően, ahogy a társadalmiasított termelés és a magánszférába utalt újratermelés közti ellentmondás alakul. Bár a gyermekkikhordás és a társadalmi munka közé vont párhuzamom felvetés jellegű,

úgy érzem, hogy az értékelmélet nélkülözhetetlen annak a megfogalmazásához, hogy hogyan lép a gyermekkihordás kapcsolatba más munkákkal a kapitalizmusban. Az értékesülés megértése nélkül úgy tűnhet, hogy maguk az új tudományok a nők nehézségeinek forrásai. Továbbá – tekintettel arra a tendenciára, amely a nők elnyomásának forrásaként a biológiai különbségre összpontosít –, úgy tűnhet, hogy a reprodukív technológia elmélyít egy eleve alapvető és eredendő ellentmondást nők és férfiak közt. Ehelyett én egy politikai gazdaságtanban gyökerező megközelítést javaslok. Így elkezdhetjük megérteni, miképp válhat a gyermekkihordás az elidegenült munka egy formájává. Ennélfogva a reprodukív viszonyok új fejleményei se nem eredendően felszabadítók, sem pedig automatikusan dehumanizálók. A szülés áruvá válásának összefüggését kell elemeznünk, hogy feltérképezhessük az előre vezető utat.

Fordította: Alexandrov Anna és Kremmer Sarolta
Az eredetivel egybevetette: Nagy Kristóf

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Al-Hibri, Azizah (1983): Reproduction, Mothering, and the Origins of Patriarchy. In: *Mothering: Essays In Feminist Theory*. Szerk.: Trebilcot, Joyce. Rowman & Allanheld.
- Allen, Jeffner (1983): Motherhood: The Annihilation of Women. In: *Mothering: Essays In Feminist Theory*. Szerk.: Trebilcot, Joyce. Rowman & Allanheld.
- Amerikai Termékenységi Társaság (1986): Ethical Considerations of the New Reproductive Technologies. In: *Fertility and Society*, supplement 1, Vol. 46., No. 3.
- Andrews, Lori B. (1986): My Body, My Property. In: *Hastings Center Report*, Vol. 16., No. 5.: 28–38.
- Arditti, Rita – Klein, Renate Duelli – Minden, Shelley (szerk.) (1984): *Test Tube Women: What Future for Motherhood*. Pandora Press.
- Arthur, Chris (1979): Dialectics and Labour. In: *Issues in Marxist Philosophy I: Dialectics and Method*. Szerk.: Mepham, John – Ruben, D.H. Humanities Press.
- Atwood, Margaret ([1985] 2017): *A szolgálólány meséje*. Jelenkor.
- Begley, Sharon (1993): Cures from the Womb. In: *Newsweek* (február 22.) 49–51.
- Beauvoir, Simone de ([1949] 1969): *A második nem*. Gondolat.
- Davis, Angela (1981): *Women, Race and Class*. Random House.
- Dickinson, James – Russell, Bob (1986): *Family, Economy and State: The Social Reproduction Process Under Capitalism*. New York: St. Martin's Press.
- Engels, Friedrich ([1884] 1970): *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Magyar Helikon.

- Firestone, Shulamith (1970): *The Dialectic of Sex*. William Morrow and Company.
- Gordon, Linda (1976): *Woman's Body, Woman's Right: A Social History of Birth Control in America*. Grossman Publishers.
- Himmelfarb, Gertrude (1983): *The Idea of Poverty: England in the Early Industrial Age*. Alfred A. Knopf.
- Hull, Richard (1990): *Ethical Issues in the New Reproductive Technologies*. Wadsworth Publishing Company.
- Kimbrell, Andrew (1993): *The Human Body Shop*. Harper and Row.
- Kittay, Eva Feder (1983): Womb Envy: An Explanatory Concept. In: *Mothering: Essays in Feminist Theory*. Szerk.: Trebilcot, Joyce. Rowman & Allanheld.
- Kulikoff, Allan (1986): *Tobacco and Slaves: The Development of Southern Cultures in the Chesapeake 1680–1800*. University of North Carolina Press.
- Leacock, Eleanor Burke (1981a): *Myths of Male Dominance: Collected Articles on Women Cross-Culturally*. Monthly Review Press.
- Leacock, Eleanor Burke (1981b): History, Development, and the Division of Labor by Sex: Implications for Organization. In: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 7., No. 2.: 474–491.
- Marx, Karl ([1844] 1981): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Karl Marx és Friedrich Engels művei, 42. Kossuth.
- Marx, Karl ([1857-1858] 1972): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. I. kötet. Karl Marx és Friedrich Engels művei, 46/1, Kossuth.
- Marx, Karl ([1867] 1967): *A tőke – A politikai gazdaságtan bírálata*. I. kötet. Karl Marx és Friedrich Engels művei, 23. Kossuth.
- Mies, Maria (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*. Zed Books.
- Mies, Maria (1988): From the Individual to the Dividual: In the Supermarket of Reproductive Alternatives. In: *Reproductive and Genetic Engineering*, Vol. 1., No. 3.: 225–237.
- O'Brien, Mary (1982): *The Politics of Reproduction*. Routledge and Kegan Paul.
- Pollitt, Katha (1990) A New Assault on Feminism. In: *The Nation*, 1990. március 26.
- Rubin, Isaak Illich (1972): *Essays on Marx's Theory of Value*. Black and Red.
- Russell, Kathryn (1984) The Internal Relation Between Production and Reproduction: Reflections on the Manipulation of Family Life in South Africa. In: *Journal of Social Philosophy*, Vol. 15., No. 2.: 14–25.
- Sayers, Janet – Evans, Mary – Redclift, Nanneke (szerk.) (1987): *Engels Revisited*. Tavistock Publications.
- Shaikh, Anwar (1990): Abstract and Concrete Labor. In: *Marxian Economics*. Szerk.: Eatwell, John – Milgate, Murray – Newman, Peter. W. W Norton.

Smith, Paul (1978): Domestic Labour and Marx's Theory of Value. In: *Feminism and Materialism: Women and Modes of Production*. Szerk.: Kuhn, Annette – Wolpe, Annemarie. Routledge and Kegan Paul.

Trebilcot, Joyce (szerk.) (1983): *Mothering: Essays in Feminist Theory*. Rowman and Allanheld.

Vogel, Lise (1983): *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*. Rutgers University Press.

Vogel, Lise (1993): *Mothers on the Job: Maternity Policy in the U. S. Workplace*. Rutgers University Press.

Dés Fanni

**„470-ET ADOTT ÉS CSAK EGY
KICSIT FOJTOGATOTT”
- SZEGÉNYSÉGBEN ÉLŐ NŐK
A FÉLPERIFÉRIA ÉS A CENTRUM
KÖZÖTT**

PROSTITÚCIÓBAN ÉLŐ MAGYAR NŐK
ZÜRICHBEN

A prostitúció társadalmi jelensége körül két meghatározó diskurzus folyik. Az egyik, az abolitionista diskurzus, a prostitúciót a patriarchátus következményeként, a nők elnyomásának végtermékeként értelmezi (Outshoorn 2005). Társadalmilag nem tartja legitimnek a prostitúció jelenségét, a nők ellen elkövetett intézményesített szexuális erőszakként tekint rá. A másik diskurzus, a prostitúciót munkaként keretezi. Ennek két meghatározó pozíciója van. Az első pozíció a liberális feminista megközelítés a prostitúcióra úgy tekint, mint bármely más üzleti szegmensre a piacon, „szexmunkaként” keretezi. A második pozíció, a szocialista feminista megközelítés szintén munkaként értelmezi a prostitúciót, azonban kizsákmányoló munkaként tekint rá, hangsúlyozza, hogy a jelenség a strukturális egyenlőtlenségekből és az alsóosztálybeli nők kizsákmányolásából fakad (Carrig 2008). A két diskurzushoz két meghatározó szabályozási modell kapcsolható a centrumországokban. Az első megközelítéshez tartozó modellben a prostitúcióban élő nők férfi használoit büntetik, míg a prostitúcióban használt nőknek a szociális ellátórendszeren keresztül kiszállási lehetőséget biztosítanak (Carrig 2008). A második megközelítésből a prostitúció dekriminalizációjára való törekvés következik, azzal a céllal, hogy azok a nők, akik önként választják a prostitúciót, szabályozott körülmények között dolgozhassanak, a szexuális célú emberkereskedelem viszont átláthatóvá váljon. Ez a tanulmány abolitionista keretben értelmezi a prostitúciót¹, tehát elfogadja azt az állítást, miszerint a prostitúció jelensége a patriarchátus következménye, hogy a nők strukturális elnyomásának eredménye az, hogy a férfiak szabadsága magában foglalja, hogy a férfiak női testeket használjanak (MacKinnon 1993) a nők jogait figyelmen kívül hagyva. Azonban ennek a tanulmánynak nem az a célja, hogy közvetlenül ehhez az elméleti vitához szóljon hozzá, hanem hogy a globális egyenlőtlenségek keretében rámutasson azokra az egyenlőtlen és elnyomó

1 A továbbiakban emiatt a következő megnevezéseket fogom használni: a nőket használó férfiakat használónak hívom annak mentén, hogy a nők társadalmi hátrányait kihasználva, pénzért cserébe női testeket használnak szexuális kielégülésre. A szexet áruló nőkre a következő megnevezéseket fogom használni: prostitúcióban élő nő, prostitúcióban használt nő, szexet áruló nő, amire szinonimaként a test árulását is fogom használni. Egyik megnevezés sem pontos. Azonban meggyőződésem, hogy ha elismerjük szexmunkaként azt a társadalmi jelenséget, hogy a férfiak női testeket használnak szexuális kielégülésre a gazdasági és társadalmi előnyeik mentén, azzal elismerjük, hogy férfiaknak minden körülmények között joguk van a női testekhez. Emellett elismerjük a nők strukturális elnyomását és legitimálunk egy olyan rendszert, amelyben még hogyha nők nagyon kis aránya önkéntesen is lép bele a szexiparba – a patriarchális kényszereket nem számítva –, nők milliók korlátlan erőszakot és kényszert kell átélnie benne (MacKinnon 1993, 1989; Ekman 2013). Emellett meggyőződésem, hogy a test árulása megnevezés azonos a szex árulásával, a test nem leválasztható a szexualitásról, a személyiségről, ahogy az erőszakos, illetve a nem beleegyezésen alapuló – tehát üzleten alapuló – szex során szerzett traumák sem (Ekman 2013; Herman 2011; Van der Kolk 2015).

struktúrára, melyek mentén a centrumországokban a dekriminalizáció ellenére kiszákmányolják a szegényebb országokból érkező nőket. Tanulmányom arra az utóbbi évtizedben egyre láthatóbb jelenségre koncentrálok, hogy Nyugat-Európában tömegesen prostituálódnak a Kelet-Európából érkező nők. A nyugat-európai országokban, ahol a prostitúció dekriminalizálva van, a kelet-európai nők nagy aránya a dekriminalizáció ellenére is illegálisan dolgozik (Carrig 2005). A kelet-európai nők gyakran olyan környezetből érkeznek, ahol a hatóságok nem áldozatként, hanem bűnözőként tekintenek rájuk, és az anyanyelvükön kívül általában nem beszélnek más nyelveket (Goodey 2004). Az izoláltság miatt sokszor csak a futtatók szabályai tiszták számukra a célországban, velük állnak csak kapcsolatban. Tehát a dekriminalizáció várt előnyei – a prostitúcióban élő nők kiszolgáltatottságának csökkentése, a prostitúcióval kapcsolatos bűnözéssel szembeni fellépés – általában nem érnek el a szegényebb országokból érkező nőkhöz (Goodey 2004). Tehát a centrumországokban a dekriminalizáció ellenére a nők folyamatos kiszákmányolása láthatatlan marad. Tanulmányomban ezekre a jelenségekre szeretnék rámutatni.

Az utóbbi évtizedben még láthatóbbá vált az a jelenség, hogy a Kelet-Európából származó mélyszegénységben élő nők tömegesen prostituálódnak Nyugat-Európában (Clark és McArthur 2014; Corrin 2005; Morokvasic 2006; Sebhelyi 2012). Tanulmányomban Claudia von Werlhof (2007) Wallerstein (1974) világrendszer-elméletéből kiindulva, a szexualitásra és a nők kiszákmányolásának gazdasági viszonyrendszerére vonatkozó elméletének kontextusában vizsgálom a jelenséget egy esettanulmányon keresztül, mely a Zürichben prostitúcióban élő magyar nőkkel készített interjúimra épül. A céloom egyrészt az, hogy rámutassak azokra az elnyomó struktúrára, melyek mentén a centrumországi kiszákmányolják a félperifériáról érkező, szegénységben élő nőket, rákényszerítve őket a szex áruvá; másrészt pedig a prostitúcióban élő magyar nők tapasztalatainak láthatóvá tétele, a feminista empirizmus mentén (Lykke 2010). A szexuális célú emberkereskedelem áldozatait 99 százalékban nők és lányok teszik ki. Az *International Labour Organization* (ILO 2017) becslései szerint évente 2-4 millió emberről beszélhetünk, akik szexuális célú emberkereskedelem áldozatai lesznek (International Labour Organization 2017). A prostitúcióban élő nők többsége Kelet-Európából és más félperifériás és perifériás országokból érkezik Nyugat-Európába (Corrin 2005). Svájcban 1942 óta legális tevékenység a prostitúció, melyet a kantonok szintjén szabályoznak (Büschi 2014). A szexuális célú emberkereskedelem áldozatai főként Kelet-Európából érkeznek ide: Romániából, Magyarországról és Bulgáriából (Európa Tanács 2014). Vizsgálódásom Zürichre és azon belül is a Langstrassén szexet áruló nőkre koncentrálok, ahol a nők csak illegálisan árulnak szexet.

A posztoszocialista országok a rendszerváltás után a nyugat-európai szexipar egyik fő kibocsátó országai lettek, Magyarországot is beleértve (Corrin 2005), amit többek között

a rendszerváltás óta folyamatosan növekvő mélyszegénység, a nemi egyenlőség irányába tett lépések hiánya és egy kiépült és szükségletekre válaszoló szociális ellátórendszer hiánya termel újra (Szalai 2006, 2013). A prostitúció jelensége magában foglalja azt a sajátosságot, hogy nők szegényebb országokból gazdagabb országokba mennek szexet árulni (Kligman et al. 2005; Morokvasic 2006; Corrin 2015; Outshoorn 2015). Ez a jelenség látható a magyar nők esetében is, akik Magyarországról érkeznek Zürichbe. A nők, akikkel interjút készítettem, mélyszegény körülményekből kerültek a szexiparba. Többségük abban a reményben, hogy egy szebb jövőt biztosítson magának és a családjának, bármi áron.

Tanulmányomban tíz prostitúcióban élő magyar nővel készített interjún és a Zürichben végzett terepmunkámon keresztül keresem a következő kérdésekre:

(1) Hogyan szorulnak illegális prostitúcióba a magyar nők egy nyugat-európai városban, ahol egyébként a prostitúció legális?

(2) Melyek azok a gazdasági és hatalmi kényszerek, melyek mentén megvalósul e nők kizsákmányolása Nyugat-Európában?

(3) A szegénység feminizálódása hogyan ösztönzi a női migrációt, illetve ennek egy olyan ingázó formáját, melyben a migráció célja nem a célországban kialakított új élet, hanem egy magyarországi háztartás fenntartása?

SZEGÉNYSÉGBEN ÉLŐ NŐK A FÉLPERIFÉRIA ÉS A CENTRUM KÖZÖTT

Werlhof kritikája a baloldali társadalomtudománnyal, társadalomtudósokkal szemben, hogy a kapitalizmuskritikák nem veszik figyelembe a társadalom patriarchális berendezkedését, a nők strukturális elnyomását, miközben a kapitalizmus és a patriarchátus elválaszthatatlan egymástól; a kapitalizmus a patriarchátus modernkori kiteljesedése. A patriarchátus azt a társadalmi berendezkedést nevezi meg, amelyen keresztül a férfiak a társadalomstruktúrán és a szimbolikus és materiális intézményeken keresztül uralják, elnyomják és kizsákmányolják a nőket (Jensen 2017). A kapitalista patriarchátus kifejezést a marxista feministák (Dalla Costa 1972; Seccombe [1974] 2018; Eisenstein 1977) kezdték el használni azzal a céllal, hogy felhívják a figyelmet a láthatatlan reprodukív munka jelentőségére az osztálystruktúrában, amit a hagyományos marxista elemzések nem vettek figyelembe, láthatatlanná téve azokat a kizsákmányoló struktúrákat és ingyenmunkát, amit a társadalom a nőkre hárít (Hart 2016). A láthatatlan munka az a munka, ami hozzájárul a tőkefelhalmozáshoz, de bér nem jár érte és munkának sincs elismerve (lásd például Dunaway [2012] 2018; Seccombe [1974] 2018; Werlhof 1983). A nyugati feminista irodalomban leggyakrabban használt példa a háztartási munka, amit a társadalom a nőkhöz társít, és az elvégzett munkát láthatatlanná

téve magánügyként keretez (Lynch és Lyons 2009). Ugyanakkor a (fél)perifériákon ez történetileg sok produktív munkát is magába foglalt (Dunaway [2012] 2018), Magyarországon például az úgynevezett második gazdaságban végzett munkát (Vigvári és Gerőcs 2017).

Werlhof szerint, ahogyan a közélet területén mindenhol, a baloldali társadalomtudományban is a férfiak vannak magas presztízű, vezető pozíciókban – „férfi baloldalnak” nevezi a jelenséget –, nekik pedig nem áll érdekükben a nők kizsákmányolását elemzéseik középpontjába tenniük. Tehát a nők és kettős kizsákmányolásuk – a közsférában, és ezzel párhuzamosan a magánszférában rájuk háruló munka – láthatatlanok maradnak az elemzések során, a nők nem alanyai a vizsgálódásoknak, miközben a láthatatlan reprodukzív munkák, a modernkori rabszolgaság és a nők elleni erőszak kulcsfontosságú strukturális szegmensei a kapitalista világrendszernek. A kapitalista patriarchátus termelési eszközként tekint a nőkre, akiknek nincs kontrolljuk a saját testük, a munkájuk eredménye, a gyerekeik és az erejük felett (Werlhof 2007).

A Wallerstein nevével fémjelzett világrendszer-elmélet (1974) szerint a tőkés felhalmozás elnyomó és kizsákmányoló struktúráit csak világrendszer-szinten lehet vizsgálni, nem az egyes nemzetállamok szintjén. Az egyenlőtlen földrajzi fejlődés következtében a glóbusz egyes területei között egyenlőtlen csereviszonyok alakulnak ki, melyek meghatározzák az egyes területek belső osztálystruktúráját. Ennélfogva a nemzetállamok társadalmának kizsákmányoló viszonyai transznacionális kizsákmányoló viszonyokba ágyazódnak. A centrumot alkotó országok kizsákmányolják a periféria országait. A félperiféria pozíciójában lévő országok a kizsákmányoló és kizsákmányolt kettős szerepében kerülnek a tőkés világrendszerbe (Wallerstein 2004). Werlhof Wallerstein elméletére alapozva vizsgálja a nők kizsákmányolását a kapitalista társadalmakban. A strukturális elemzésbe a nők helyzetét is beemelve három osztályt nevez meg: a duplán kizsákmányoltak, a kizsákmányoltak és a kizsákmányolók osztályát (Werlhof 1980; Dunaway [2012] 2018). Az alsóosztálybeli nők tapasztalatai nagyon különböznek a férfiakétól mind a tőke, mind a munka tekintetében (Dunaway [2012] 2018). A baloldal figyelmen kívül hagyja a nők és férfiak közötti egyenlőtlenégeket a munkamegosztásban és emiatt láthatatlan marad, hogy a nők dupla műszakban dolgoznak a fizetetlen munkákat is ellátva. Miközben a láthatatlan munka a kapitalizmus egyértelmű feltétele, a modern világrendszerben dominánsabb, mint a bérmunka (Dunaway [2012] 2018). A „háziasszonyok” gyakran többet dolgoznak, mint a bérmunkások, de mindez láthatatlan marad, tehát egy ellenőrizhetetlen és korlátlan kizsákmányolás áldozatai (Dalla Costa és James 1972).

Az alsóosztálybeli férfiak és nők helyzete között a különbség az, hogy a férfiak csak a munkaerőpiacon vannak kizsákmányolva, míg az alsóosztálybeli nők mind a munkaerőpiacon, mind a magánszférában (Werlhof 1980). A kapitalizmust alapvetően nem a bérmunkarendszer határozza meg, hanem a lehető legolcsóbb munka: a háztartási

munka, a modernkori rabszolgaság, a kényszermunka. A viszonyuk a termeléshez az, ami magában foglalja a termelés túlélését és az árucikkek termelését. A nőket termelési eszközként használják a kapitalista világrendszerben: a profit szolgálatában állnak (Werlhof 2007). Ahogyan a szexualitás is a nők kikényszerített felelőssége és áruként jelenik meg a férfiak számára. A nők szexualitása alá van rendelve a társadalom reprodukív szükségleteinek; emellett a nők folyamatos tárgyiasítása, valamint az, hogy a férfiak számára a hatalomgyakorlás eszközeként konstruálja a társadalom a szexualitást, szintén áruként keretezi azt, amihez a férfiaknak joga van, a nőknek pedig szolgáltatniuk kell (MacKinnon 1989). A szexualitás mint áru a „magánszférában” szintén láthatatlan marad, hiszen a „magánszféra”, ugyanúgy, ahogyan a fizetetlen munka, nem tartozik a gazdasági elemzések tárgyába. A nők kettős kizsákmányolása azon a lehetőségen alapszik, hogy a munkaerejük és a szexualitásuk használatát is legitimálja a társadalom. Ahogyan a prostitúció létének jogosultsága is arra épül, hogy a szexualitás élvezeti áruként jelenik meg. Fizetett felelősséggként a prostitúcióban, és fizetetlen felelősséggként a magánszférában és a közsférában is (Werlhof 1980) a férfiak számára.

A volt szocialista országokban a rendszerváltozás egyik nagy vesztese a nők voltak (Acsády 2000). A Magyarországra koncentrált kutatások azonban vitatják, hogy a női szegénység meghatározó jelenség lenne, több kutatás is arra a következtetésre jutott, hogy ez nem releváns Magyarország esetében (Spéder 1997; Szelényi 2001). Azonban Koncz Katalin (2002) kiemeli, hogy mérési problémák is lehetnek annak hátterében, hogy a kutatások erre a következtetésre jutottak. Más mérőeszközökre van szükség abban az esetben, ha a kutatók nemi alapú szegénységet akarnak vizsgálni, mintha általában a szegénység arányát vizsgálják a társadalomban, a háztartásokat mint elemzési egységeket véve alapul. Koncz szerint fontos kiemelni, hogy egy háztartásban nem azonos színvonalon élnek a különböző háztartástagok és ahhoz, hogy vizsgálni lehessen a nők helyzetét, az egyes háztartástagok életszínvonalát kell vizsgálni. Ahogyan az is egy fontos szempont, hogy erősen befolyásolja a háztartásban megvalósuló erőviszonyokat az, hogy ki a pénzkereső a háztartásban. Az egykeresős háztartásokban többségében általában a férfiak végeznek piaci munkát, és a nőkre hárul a láthatatlan munka felelőssége, tehát az erőviszonyok gazdasági értelemben is egyértelműen a férfiaknak kedveznek. Koncz szerint egyértelműen kijelenthető Magyarország esetében is, hogy a nők szinte minden háztartástípusban szegényebbek, és a gazdasági aktivitásuk alacsonyabb, mint a férfiaknak, kivéve, ha az egyedülálló férfiak háztartásait vizsgáljuk. Czibere (2012) kvalitatív módszertannal vizsgálta a mélyszegénységben élő nők helyzetét Magyarországon, és a nők pozícióját a háztartásokban a férfiakéhoz képest. A kvalitatív módszertan alkalmasabb arra, hogy feltárja a nők helyzetét egy háztartáson belül, azt, hogy a patriarchális struktúrák mennyiben valósulnak meg a családban, és a jövedelem hogyan oszlik meg a gyakorlatban a férfiak

és nők között. A 2008–2009-ben elvégzett kutatás egyik konklúziója, hogy a mintában szereplő nők többsége jelentős hátrányokat él meg a férfiakhoz képest.

A láthatatlan munka, a kettős kizsákmányolás mind a köz- és a magánszférában, valamint a munkaerőpiac nemi egyenlőtlenségei azok a meghatározó strukturális okok, amelyek megalapozzák a szegénység feminizációját (Czibere 2012). Emellett a globális egyenlőtlenségek hatására is a nők azok, akik sokkal nagyobb arányban lesznek kizsákmányolás áldozatai (Morokvasic 2006). A szegénység kockázata jóval nagyobb arányban érinti a nőket, mint a férfiakat (Dunaway [2012] 2018). Bár az európai adatok azt mutatják, hogy az utóbbi évtizedben a nők jóval nagyobb arányban léptek be a munkaerőpiacra, négyeszer akkora esélyük van rá, hogy félállásban dolgozzanak, mint a férfiaknak. Emellett csak a magasan képzett nőknek van esélyük a munkaerőpiacra belépni, azok a nők, akik alacsony képzettséggel rendelkeznek, nagy kockázattal maradnak munkanélküliek (European Institute for Gender Equality 2016.) A prostitúció jelensége szorosan összefügg az egyenlőtlenségekkel, szegénységgel és munkanélküliséggel. A prostitúcióban élő nők többsége mélyszegény körülmények közül kerül ki, emellett a nők többsége, akik Kelet-Európából származnak és emberkereskedelem áldozatai lesznek, kisebbségi, főként cigány etnikai csoportokhoz tartoznak (Corrin 2005). Magyarországon a cigány etnikai hovatartozás jelentősen növeli a szegénységi kockázatot (Bass et al. 2006). A cigányok Magyarországon a rendszerváltás előtt is az alsóosztály legkiszolgáltatottabb csoportjába tartoztak (Kóczé 2016). Gazdasági és társadalmi hátrányaik következtében a roma nőknek sokszor a szex áruvála az egyetlen lehetőség a túlélésre (Kóczé 2011).

A szegénység feminizációja meghatározó oka a migráció feminizációjának is. A szegénységben élő nők a periféria és a félperiféria országokban a tömeges munkanélküliség hatására gyakran arra kényszerülnek, hogy a centrumországokban vállaljanak munkát. A transznacionális migráció populációjának felét nők teszik ki (Monzini 2004). A centrumországokban a jelenség, hogy a gazdagabb országokból érkező nők a félperiférián elhelyezkedő országokból érkező nőkkel végeztetik a láthatatlan reprodukív munkát pénzért, elindította a migráció feminizációjának folyamatát (Lutz 2017). A szegényebb országokból érkező nők sokszor illegálisan dolgoznak a centrumországokban, és vagy a Werlhof által meghatározott láthatatlan munkákhoz kapcsolódó tevékenységeket látnak el (gondoskodó munkákat, például házciselédek, gyerekfelvigyázók), vagy gyakran arra kényszerülnek, hogy szexet áruljanak. A nők sokkal nagyobb kockázattal dolgoznak illegálisan és rejtetten a célországban, mint a férfiak (Morokvasic 2006). A kiinduló országban gyakran utazási iroda és munkaügynökség címszó alatt egész csomagokat kínálnak az illegális migrációhoz a szexiparban a nőknek, a centrumországokban pedig az utazás szervezését, munkát, hamis iratokat és minden dokumentumot, ami az adott munkához szükséges (Monzini 2004). Tehát a nők kizsákmányolása a migráció célországában, a gazdagabb országok piacán

is többségében láthatatlan marad, és olyan munkákat látnak el – pénzért, ám nagyrészt illegálisan – nők, melyek a kikényszerített felelősségeikhez kapcsolódnak a kapitalista társadalmakban, azaz a gondoskodáshoz, háztartáshoz és a testük árulásához. Emellett a gazdagabb országok állampolgárai a gazdasági előnyeikből adódóan nem látnák el ezeket a munkákat a centrumországokban (Favell 2008), tehát a perifériáról, félperifériáról érkező nők számára a gazdasági hátrányaik miatt ez a „piaci rés” marad. Ezt a jelenséget Federici (2012) egy újfajta úrnő-szolgálólány viszonyként értelmezi, ahogyan a globalizáció lehetővé teszi a centrumországokban élő nők számára, hogy a gazdasági előnyeik miatt mentesüljenek a kettős kizsákmányolás alól, és a félperifériáról, perifériáról érkező nők végezzék el helyettük a háztartási munkát. A szexuális célú emberkereskedelem áldozatává válásának a kockázata jelentősen nagyobb azoknak a nőknek körében, akik valamilyen kisebbségi csoporthoz tartoznak, illetve szegénységben élnek (Corrin 2005).

MÓDSZERTAN: FEMINISTA EMPIRIZMUS

A célom elsősorban az, hogy a Zürichben szexet áruló magyar nők tapasztalatait láthatóvá tegyem a *feminista empirizmus* keretein belül. A feminista empirizmus célja az, hogy elnyomott csoportok hangját felerősítse és hallhatóvá tegye (Lykke 2010). A feminista empirizmus kiemeli annak fontosságát, hogy ahhoz, hogy a társadalomra vonatkozó megállapításokat tegyünk, fontos az egyének, a nők mindennapi tapasztalatait is vizsgálni, megvizsgálni az aktualításokat a mindennapi életből (Smith 2005), hiszen a kapitalista patriarchátus épp ezeket a tapasztalatokat rejti el a nőkhöz társított fizetetlen reprodukív munkák láthatatlanná tételével. Tíz magyar nővel készítettem félig strukturált interjút Zürichben, akik prostitúcióban élnek, az elemzésemet az ő tapasztalataikra, narratívájukra alapozom. A feminista empirizmus mentén az elemzésemben igyekszem a hangsúlyt alapvetően az ő perspektíváikra, narratívájukra helyezni, még ha elkerülhetetlen is, hogy a narratíváik interpretációja mentén, alapvetően a saját narratívámba helyezzem őket. Az interjúk azon nők körében készültek, akik Zürich belvárosában, a Langstrassén és környékén árulnak szexet, illegálisan. Az interjúalanyaim közül két nő jött Budapestről, hatan kisebb magyar városokból és ketten kelet-magyarországi aprófalvakból származtak. A nők, akikkel beszéltem, tizenkilenc és harminc év közöttiek voltak, többségük a korai húszas éveiben járt. Ketten rendelkeztek érettségivel, nekik volt a legmagasabb iskolai végzettségük. Interjúalanyaim fele vallotta magát cigány etnikai származásúnak. Emellett Zürichben, prostitúcióban élő nőkkel dolgozó szakemberekkel készített interjúimat is felhasználom az elemzésemben. Tanulmányomban a nőkkel készített interjúimat anonim módon interpretálom, nevüket megváltoztattam.

Kétszer voltam szakmai gyakorlaton Zürichben, egyszer egy hónapig, egyszer hat hétig, egy szervezet egyik alacsonyküszöbű szolgáltatásánál, mely prostitúcióban élő nőket céloz meg. Az interjúimat ezek alatt az időszakok alatt készítettem, 2015 nyara és 2016 ősze között. Az alacsonyküszöbű szolgáltatás, ahol a gyakorlatomat végeztem, mind a három zónában jelen van Zürich városában, ahol legálisan lehet szexet árulni. A szociális munkások azonban csak a Strichplatz nevű zónában vannak folyamatosan jelen, ugyanakkor időszakosan a város azon részein is nyújtanak szolgáltatást, ahol a prostitúció illegális. A szociális ellátórendszerben az alacsonyküszöbű szolgáltatások funkciója egyrészt a megelőhető ártalmak kockázatának csökkentése, másrészt az első lépcsőfok ahhoz, hogy valaki kapcsolatba kerüljön az ellátórendszerrel, ha komplexebb segítségre, támogatásra lenne szüksége. Elsősorban szociális munkásként voltam jelen a terepen, azonban a nők, akikkel az interjúkat készítettem, tisztában voltak a ténnyel, hogy kutatóként is jelen vagyok. Fontos kiemelni, hogy a szociális munkások a városban fontos szerepet töltenek be a prostitúcióban élő nők életében, a szexiparban elszenvedhető plusz ártalmak csökkentése tekintetében: a legtöbb esetben a szociális munkások segítenek a nőknek az óvszerhez, síkosítóhoz, ingyenes egészségügyi ellátáshoz való hozzáférésben, valamint a prostitúcióból való kiszállásban, így előfordulhat, hogy egyfajta autoritásként is tekinthetnek a nők a szociális munkásokra. Ez befolyásolhatja az interjúk során megvalósuló narratívákat, interakciókat. Ez a kettős szerep – szociális munkás és kutató – megfelelési vágyat okozhat az interjúalanyokban azzal kapcsolatban, hogy van-e jó válasz az interjúban elhangzó kérdésekre, emellett pedig lehetnek témák, amelyekkel kapcsolatban azt érzik, hogy nem lehetnek őszinték, mert akkor nem kapnak segítséget. Ilyenek lehetnek az olyan kérdések, amelyek az illegális jelenlétükkel, a futtatókkal, illetve az olyan helyzetekkel kapcsolatosak, amikor fokozott egészségügyi kockázatoknak teszik ki magukat, például óvszer nélkül is árulnak szexet a pénz szükségessége miatt. Ahogyan az is befolyással lehet az interjú menetére, hogy mivel elsősorban mint szociális munkás voltam kapcsolatban az interjúalanyaimmal, sokuknak az élethelyzetéről, aktuális problémáiról már volt előzetes tudásom, az interjút megelőzően volt már velük kapcsolatom. Ez sokszor eredményezett olyan interakciókat az interjú során, amikor az interjúalanyaim csak visszautaltak történésekre, amelyekkel a munkám miatt már tisztában voltam. Ezek az előzetes tudások az interjúk során akadályozhatják az információ megosztását. Tipikus példa erre az én esetemben az egészségügyi problémák és az abortuszok kérdése. Az egyik feladatomban a munkám során a tolmácsolás és a nők támogatása volt, olyan esetekben, amikor kapcsolatba kerültek az egészségügyi ellátórendszerrel. Az egészségügyi problémák és az abortusz is jelenthet stigmát a prostitúcióban élő nők között, ezért a többi nő előtt sokszor titokban kell tartani őket. Emiatt az interjúk során az interjúalanyaim sokszor csak utaltak az egészségügyi problémáikra. A másik oldalról viszont az előzetes bizalmi kapcsolat segítheti is az interjú menetét a kutató és az

interjúalanyok között. Esetemben ez a nőket kizsákmányoló futtatókat érintő kérdéseknél ütközött ki leginkább. Akikkel nem volt előzetes kapcsolatom, legfeljebb finom utalásokat tettem rá, hogy van futtatójuk, azonban azok a nők, akiknek már volt bizalmuk bennem, és tudták, hogy nem fordulok a rendőrséghez, ha erről beszélnek nekem, az interjúk során nyíltan beszéltek a férfiakra, akik kizsákmányolják vagy kizsákmányolták őket.

A PROSTITÚCIÓBAN ÉLŐ, FÉLPERIFÉRIÁRÓL ÉRKEZŐ NŐK HELYZETE ZÜRICHBEN A PROSTITÚCIÓ SVÁJCI SZABÁLYOZÁSA TEKINTETÉBEN

Svájcban a prostitúció szabályozása a dekriminalizációs modellt követi, 1942 óta lehet az országban legálisan szexet árulni (Isler 2016). A dekriminalizációs modellel a svájci jogalkotók a következő eredményeket szerették volna elérni: a prostitúció munkaként való legalizálását és a biztonságos körülmények megteremtését a nők számára, akik önként árulnak szexet, illetve a szexiparhoz kapcsolódó bűnözés, emberkereskedelem átláthatóvá tételét (Kilvington et al. 2001).

Svájcban nem országos szinten szabályozott a prostitúció, hanem kantonális szinten, az önkormányzatok felelősek a prostitúció szabályozásáért (Büschi 2014). A prostitúció legális, adóköteles tevékenység minden kantonban. A büntető törvénykönyv a személyi szabadság nevében tiltja azoknak az embereknek a büntetését, akik legális körülmények között szexet árulnak. Mindenhol a helyi rendőrség a felelős a szexipar ellenőrzéséért és az emberkereskedelmi ügyek feltárásáért. 2013-ig Svájcban 16 éves kortól árulhattak a nők legálisan szexet az országban, amikor is a Svájci Nemzeti Tanács felemelte 18 évre a korhatárt. Az önkormányzatoknak kötelező kijelölniük zónákat, ahol a nők legálisan árulhatnak szexet, a nőknek pedig a különböző zónákban a kantonális szabályozást kell betartaniuk (Diegman et al. 2012). A kantonok állítják ki az engedélyt a nőknek a munkavállalásra, ők szabályozzák a tevékenység utáni adózás menetét, és a szociális biztonságot a prostitúcióban élő nők számára (Isler 2016). Svájcban az emberkereskedelem áldozatainak többsége Kelet-Európából érkezik: Romániából, Magyarországról és Bulgáriából (Európa Tanács 2014). A büntető törvénykönyv tiltja a prostitúcióban élő nők kerítését (Criminal Code of Switzerland: 195). Az országban a prostitúció jelenségének négy meghatározó formája

van: utcai prostitúció keretében, masszázsszalonokban, bárokban és „kabarék”² során lehet legálisan szexet árulni az országban (Isler 2016).

Magyar állampolgárként kétféle módon lehet szexet árulni Zürichben. Mivel az EU tagállamai és Svájc között él a szabad munkaerő-áramlásáról szóló megállapodás, ezért az egyik opció a Svájcban való letelepedés. Azonban a gyakrabban használt másik opció, hogy a nők egyéni vállalkozóként dolgoznak, kilencvennapos engedéllyel, amit szabadon használhatnak fel egy évben. Az utóbbi lehetőség egy EU-tagállamok és Svájc közötti megállapodáson alapul (Agreement on the Free Movement of Persons [AFMP]). A tapasztalat azt mutatja, hogy a nők, akik Kelet-Európából érkeznek, többségében nem tudnak letelepedési kérelemért folyamodni, azaz „B” engedélyt kérni, aminek a feltétele egy lakásbérleti szerződés lenne (Diegman et al 2012). A lakásbérleti szerződés megszerzése körüli nehézségek általában a Kelet-Európából érkező nők háttéréből fakadnak. Egyrészt a pénztelenség miatt nem tudnák finanszírozni a lakásbérleti szerződést, mivel sokszor a családjuknak gyűjtik kint a pénzt, amit hazaküldenek, tehát nem tudnak a célországban nagyobb összegeket költeni. Mindemellett sok esetben még a futtatójuknak is kell pénzt adniuk minden üzlet³ után. Zürichben a lakáspiaci árak nagyon magasak, ezen körülmények között képtelenség lenne erre elegendő pénzt összegyűjtenie a prostitúcióban élő nők többségének. Egy kutatás, ami a magyar prostitúcióban élő nők helyzetét vizsgálta Zürichben, arra jutott, hogy a nőknek átlagosan még 1,7 személyt kell eltartaniuk önmagukon kívül (Sebhelyi 2012). A városban a szexet áruló nők többségében szobát bérelnek, amiért naponta kell fizetni. A későbbiekben lesz róla szó, hogy külön lakhatási piac épült ki a prostitúcióban élő nők számára a városban. A zürichi legális zónákban szexet áruló nők automatákban, kifizethető jegyeken keresztül fizetik az adót, naponta.

2013-ig a magyar nők a Sihlquai-n és a Langstrassén árultak szexet Zürichben. A Sihlquai a Zürich belvárosában elhelyezkedő, Limmat folyó melletti hosszú út, ami a prostitúcióról volt híres egészen 2013-ig. A Langstrassét a Limmatplatz nevű tér választja el az Sihlquai-tól. Az utca a város „bulinegyedeként” ismert a környező utcákkal együtt, teli bárokkal és szórakozóhelyekkel. A Sihlquai-n legálisan, a Langstrassén illegálisan árultak szexet a főként Kelet-Európából érkező nők, attól függően, hogy a futtatók hogy osztották le a területeket egymás között.

2 A kabarétáncosok Svájcban tulajdonképpen azonos tevékenységet látnak el, mint a sztriptíz-táncosok. Az előadott műsorok után a férfiak szexre használhatják őket, pénzért cserébe.

3 A szexet áruló nők, akikkel interjúztam, üzletnek hívják a használókkal pénzért létesített szexuális kapcsolatot.

„A futtatók felosztották egymás között a Langstrassét. Ettől a bártól a Lambadái⁴ ez az én területem és te nem állhatsz ide. A következő bárhoz nem állhatsz oda, mert az más strichhálózathoz tartozik. Az egyik rész az egyik magyar [futtató] kezében volt, a másik, egy másik magyar [futtató] kezében. És előfordult, hogy óriási háborúk voltak a különböző futtatóhálózatok között.” (Zürichben, emberkereskedelem áldozataival dolgozó szakember, 2016)

2013-ban Zürich városa megtiltotta, hogy a prostitúcióban élő nők legálisan dolgozhasanak a Sihlquai-n. A városvezetés célja a helyzetük és a körülményeik javítása volt, ezért új zónákat alakítottak ki. Három zónát jelöltek ki, ahol a nők legálisan árulhattak szexet, az egyikük a Strichplatz, Zürich külvárosi területén. A Strichplatz egy zóna, ami az utcai prostitúciót imitálja, azonban egy elzárt terület, közösségi térrel, biztonsági őrökkel és szociális munkásokkal (Fassbind 2014, idézi Isler 2016). A közösségi térbe bemehetnek a nők a kérdéseikkel, problémáikkal, kapcsolatot teremthetnek a szociális munkásokkal. A nők boksokban bonyolítják le az üzleteket a használókkal az autókban, mindegyik bokszban pánikgombok találhatóak vészhelyzet esetére. A Strichplatzon szintén napijegyeken keresztül lehet az adót fizetni, amit az e célra létesített speciális jegyautomatákban lehet megvásárolni. A munkám során a tapasztalataim azt mutatták, hogy a magyar nők többsége nem tudja kifizetni a napijegyet, illetve sokszor a kilencven nap lejáta után is árulnak szexet a városban. Van, hogy a futtató akadályozza meg a nőket abban, hogy kilencven nap után hazamenjenek, emellett kilencven nap alatt nem tudnak elegendő pénzt összegyűjteni a nők az otthon maradt család éves fenntartására. A napijegy megvásárlását sokszor a futtatóknak leadott pénz, valamint a naponta fizetett szobabérlét akadályozza, és általában naponta küldenek haza pénzt a kint lévő nők az otthon maradt családnak. Tehát a legális zónákban is sokszor illegálisan dolgoznak a nők, és ki vannak téve a heti többszöri rendőri razzianak: vagy a napijegy hiányában, vagy a lejárt kilencvennapos engedély miatt.

Az illegális prostitúció ugyanúgy virágzik a városban is, a Langstrassén és környékén, mint azokban az időkben, amikor a Sihlquai-n lehetett legálisan szexet árulni. A következőben a Langstrassén szexet áruló nők helyzetére fogok koncentrálni, elemzésem az ő tapasztalataikra épül. Kijelenthető, hogy azok a nők, akik illegálisan dolgoznak a városban, bármiféle jogok biztosítása nélkül árulnak szexet. Az illegális körülmények jelentősen megemelik a nőkkel szembeni erőszak, valamint az önkényes és jogsértő viselkedés kockázatát a használók és a bordélytulajdonosok részéről (Büschi 2014). Tapasztalataim alapján az illegalitásban teljesen láthatatlan marad a szegényebb országokból érkező nők kiszármányolása, a rendőröktől is ugyanúgy félniük kell, ahogy azokban az országokban, ahol

4 Bár a Langstrassén.

a prostitúciót nem dekriminalizálták. Tehát a rendőrök a legtöbb esetben nem védik meg őket a jogsértő viselkedésekkel szemben, történjenek azok akár a használóik, a futtatóik vagy a főbélőik részéről.

PROSTITÚCIÓBAN ÉLŐ MAGYAR NŐK ZÜRICHBEN

ÚT A PROSTITÚCIÓBA A GAZDASÁGI ÉS A PATRIARCHÁLIS KÉNYSZEREKEN KERESZTÜL

Egy 2017-es kutatás, ami a magyar prostitúcióban élő nők helyzetét vizsgálta Zürichben, arra jutott, hogy a magyar nők többsége számára elsősorban a családjuk gazdasági helyzete, illetve a családjuk támogatásának kényszere az okai annak, hogy bekerültek a szexiparba (Fábián et al. 2017). Az interjúim alapján én is hasonló következtetésre jutottam: a nők, akikkel beszéltem, három tipikus okot neveztek meg ezzel kapcsolatban. Az első, hogy elmesélték, hogyan hitték el a futtatójuknak, hogy az szereti őket, és hogyan találták végül a manipulációjuk révén magukat a prostitúcióban. A második, hogy „nem úgy alakult az életük, ahogy tervezték”, és a túléléshez muszáj volt valamit tenniük a családjuk, gyerekeik érdekében. A harmadik, hogy pénzt kellett gyűjteniük lakhatásra, egy minimális tőkére a megélhetéshez, és elhatározták, hogy addig fognak szexet árulni, amíg össze nem gyűlik az adott összeg, amit sosem tudtak volna az otthoni környezetükben összegyűjteni. Tehát két fő strukturális okot neveztek meg, ami miatt Zürichbe érkeztek szexet árulni: egyrészt a gazdasági kényszert, másrészt egy férfi manipulációját. A legtöbb nő esetében a két strukturális ok egyszerre van jelen, és mindkettő a kapitalista patriarchátus következménye: egyfelől a mélyszegénységben élő nők testének a „piacra dobása” a családért, a gyerekek fenntartásáért, másfelől pedig egy szerelemnek álcázott viszony annak érdekében, hogy egy férfi profitot szerezzen egy női testből.

Nóra három éve kezdett el szexet árulni Zürichben, 20 éves volt, amikor az interjút készítettem vele. Otthon egy faluban, édesanyjával ketten éltek egy háztartásban. Mielőtt Zürichbe került, iskolába járt. Elmondta, hogy egy férfi manipulációja révén került a szexiparba, viszont amikor megszabadult a férfitől, úgy döntött, hogy ha már így alakult, önmagának is szeretne pénzt gyűjteni.

„Hát igazából úgy kerültem bele, hogy buta voltam és szerelmes és megettem azt a szöveget, hogy, persze, igen, értünk csinálod, és ha összegyűjtesz egy kis pénzt, akkor nem kell ezt

csinálnod', és kikerültem ide. Aztán rájöttem, hogy ez rohadtul nem rólam szól és aztán az az ember elkerült mellőlem, és akkor igazából már magamnak dolgoztam. Akkor már úgy voltam vele, hogy ha ebbe egyszer belekerültem, akkor legyen már magamnak is valami."

Renáta 30 éves volt, amikor az interjút készítettem, és 2013-ban kezdett el Zürichben szexet árulni. Azért kezdett el a városban dolgozni, mert nem volt más lehetősége arra, hogy „jó pénzt” keressen. Az unokatestvére volt az, aki felvetette, hogy áruljanak szexet Zürichben. Az első alkalom megviselte, de aztán látta, hogy az unokatestvére össze tud gyűjteni pénzt, így végül ő is úgy döntött, hogy a prostitúcióban marad.

„Hát úgy lettem prostituált, hogy fiatalon férjhez mentem, de nem sikerült a házasságom, utána húszon-, nem is tudom hány évesen megismertem egy fiút, attól lett egy babám, azt meghagytam természetesen. Megszületett a babám, két-két és fél éves volt, hazajött az egyik barátnőm, az unokatestvérem is, és akkor ő eldöntötte, hogy legyünk prostik, mert ezzel jó pénz fogunk keresni. Hát el is jöttünk dolgozni egy bárba, ahol megtörtént az első eset, ott kiadtam és fél is adtam, nem akartam. Utána viszont a lány továbbment és hajtotta a pénzt, amit ő csinált, és akkor mondtam, hogy akkor én is, végül is így."

Lilla 29 éves volt az interjú idején, egy kisvárosban él Magyarországon. Ő tartja el a férjét is, aki otthon él. Ő azért kezdett el szexet árulni, mert más módon soha nem lett volna lehetősége arra, hogy vehessen magának egy házat otthon.

„Én bevallom őszintén, hogy én házat szerettem volna, ami soha nem lenne otthon. Hát az otthoni fizetésből hitelt nem ad a bank, és így végül is ez volt a fő cél, hogy legyen egy ház berendezve, és akkor utána hazamenni, normálisan élni, dolgozni, és akkor ha van egy házad, jól meg tudsz élni az otthoni fizetésből. Két éve dolgozom itt, előtte soha nem csináltam ilyet."

Azonban interjúalanyaim azt is megfogalmazták, hogy nehéz pénzt gyűjteni saját maguknak. Nóra hiába jutott arra az elhatározásra, miután megszabadult a futtatójától, hogy magának fogja gyűjteni a pénzt, az elmúlt három évben nem sikerült félreraknia.

„Hát régebben még az volt cél, hogy összegyűjtsek egy kisebb összeget és aztán hazamenjek. Na, most már ezen egyáltalán nem gondolkodom. Most már teljes egészében ebből a pénzből élek... Folyamatosan kerestem a pénzt, de elrakni nem tudtam. Mert ha többet kerestem, többet költöttem. És akkor igazából szerintem ebbe valahol beletörődtem a három év alatt."

A gazdasági kényszer mint motiváció a szex árulására majdnem minden interjúban megjelent. Szinte az összes interjúalanyom átmeneti megoldásként írta le a szex árulását, általában addig, amíg az otthoni háztartás nem kerül egy olyan gazdasági helyzetbe, ahonnan már tovább lehet építkezni. Sokszor ez kialakít a hagyományos társadalmi szerepekkel ellentétes fordított gazdasági viszonyt a háztartásban a férfiak és a nők között – a nő a pénzkereső a háztartásban – a nők szexuális kizsákmányolhatósága révén. Azonban az, hogy a megkeresett pénz megosztásra kerül a párkapcsolatban, családban, magától értetődő.

BARÁTNŐK ÉS KÁPÓK MINT KÖZVETÍTŐK

Nóra elmondta, hogy amikor kiérkezett, nem beszélte a nyelvet és nem kapott túl sok támogatást a barátnőjétől, aki révén kikerült. Nem tudta, hogy mit kell csinálni, és magától kellett rájönnie, hogy hogy mennek a dolgok.

„Hát itt konkrétan úgy, hogy egy másik lánnyal jöttem ki, aki már itt volt régebb óta. És igazából így annyi volt, hogy ő kivett nekem egy szobát és odaadta a kulcsot, és dolgozzál. Semmi mást nem mondott, hogy mit csinálj. Se németül nem beszéltem, elvileg angolul valamennyire karattyoltam, de senki nem értette, tehát körülbelül így kézzel dolgoztam, hogy ennyi meg ennyi, gyere és ennyi.”

Mindegyik nő, akivel interjúztam, egy baráton, barátnőn keresztül jutott el Zürichbe, aki már régebb óta árult szexet a városban. Ők voltak azok, akik megmutatták nekik, hogy mi a menete annak, hogy a Langstrassén szexet tudjanak árulni. Amikor a nők egy barátnőről beszélnek, nehéz eldönteni, hogy egy olyan emberről beszélnek-e, aki pénzt kér azért, hogy bevezesse az újoncokat abba, hogy hogyan lehet a városba megszervezni az utazást, szexet árulni, lakhatást szerezni, vagy egy olyan barátnőről, aki nem kér pénzt ugyanezekért. Az ún. kápórendszer egy jól ismert jelenség Zürichben a magyar nők körében. Ahogy a zürichi rendőrség elkezdte feltárni az emberkereskedelmi hálózatokat, a futtatók biztonságosabbnak találták azt a rendszert, hogy ők Magyarországon maradnak és kineveznek egy nőt, aki felügyeli a többi nőt, miközben szexet árulnak. Őket hívják kápónak: ők azok a nők, akik felügyelik és kontrollálják a futtatóhálózathoz tartozó többi nőt Zürichben, nekik kell leadni minden üzletből a pénzt helyben, amit később ők eljuttatnak a futtatókhöz. Emellett gyakran ők is árulnak szexet, és ugyanúgy fizetnek minden üzletből a futtatónak, de általában kiemelt szerepük van a többi nőhöz képest, és valamennyivel több joggal rendelkeznek a futtatókkal való viszonyban (Sebhelyi 2012; Fábíán et al. 2017). A munkám során szerzett tapasztalataim alapján a nők többsége, amikor egy barátnőről beszél, egy

olyan nőről beszél, aki az otthon maradt futtató kezének meghosszabbítása, akit megbíztak azzal, hogy felügyelje a többi kint dolgozó nőt és elvegye tőlük a futtatónak járó pénzt. A kápók általában mélyebben kötődnek az adott futtatókhoz, az elsődleges kapcsolatuknak számítanak, sokszor egyenesen a barátnőjükről, feleségükről van szó. Tehát a futtatók sokszor láthatatlanok maradnak Zürichben, miközben a pénz egy meghatározó része hozzájuk kerül a nőktől, akik szexet árulnak.

FÉLELEM ÉS ERŐSZAK: A PROSTITÚCIÓBAN ÉLŐ NŐK KISZOLGÁLTATOTT HELYZETE

Munkám során azt tapasztaltam, hogy a nők sokszor fogalmazták meg a mindennapos félelmeiket a használókkal kapcsolatban, és különböző védelmi stratégiákat dolgoztak ki egymás között a félelmeikre alapozva. A legtöbb esetben a félelem – bár különböző formákban –, de átszötte a Zürichről szóló narratívákat. Az interjúalanyaim többsége félt és egyedül érezte magát, amikor Zürichbe érkezett.

„Jöttem azzal a lánnyal, akiről beszéltem, ő már volt kint többször. Semmi, leszálltunk a vonatról, és akkor elkezdtünk utcázni. Mondta, hogy mit, hogyan kell, picit féltem. Mondjuk a mai napig még mindig félek a kuncsaftoktól. Így. És akkor így belelendültem.”
(Renáta)

Van egy-egy híresebb erőszak-történet, amiről mindenki tud a Langstaressén a szexet áruló nők között. Sokszor merül fel az a narratíva az elkövetett erőszakkal kapcsolatban, hogy az áldozat volt érte a felelős, ő rontott el valamit, és ezért történt meg vele az erőszak. Az áldozathibáztatás az attribúciós elmélet szerint (Hedier 1958) azon az individualista szemléleten alapszik, hogy az erőszakélményekért, a szexuális erőszakért nem a társadalmi struktúrák, hanem az adott egyén a felelős. Ezzel az önvédelmi mechanizmussal az egyének úgy érezhetik, hogy kontrolljuk van a velük történő események felett, nem úgy, mintha megneveznék a történetekért felelős társadalmi struktúrákat, amivel elismernék, hogy velük is megtörténhet az erőszak (Grubb és Harrower 2012).

„Nem, soha. Mert nem viszek fel olyan embert, akin látom, nem viszek fel részegyet. Nem viszek fel ilyen idiotákat, megmondom nekik, hogy nem. Nem érdekel, hogy megadják a 100-200 frankot, nem. És a másik lány felviszi, és érzem, hogy baja lesz, és jön le és baja volt. Nagyon sokan nem értik, hogy mi az a domina, érted? Én nagyon sokat csinálom. Hogy én ütöm őket és nem ők engem. Egy csávó egyszer azt akarta, hogy üssön engem

400 frankért. És mondtam, hogy nem, bolond vagy? Pusztulj el innen. És az egyik lány meg nem értette, hogy mit mond a csávó, bár a dominát érthetné. Ez azt jelenti, hogy ő üt meg fojtogat, meg ilyenek. A csávó ezt csinálja és felvitte. Én mondtam neki, hogy de ne vidd fel, tudod, ez mit jelent? De mondta, hogy kell a pénz, a 400 frank. Mondtam, hogy hát jó, akkor vigyed. Jön le, piros volt a nyaka. Tudtam. Na, mondom, mi van? Oh, hát 470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott, miközben szexeltünk.” (Eszter)

Az illegálításban szexet áruló nők valóban teljesen ki vannak szolgáltatva a használóiknak, sokszor válogatás nélkül minden üzletet be kell vállalniuk, hogy elegendő pénzt össze tudjanak gyűjteni, a rendőrségtől kevés esetben kapnak segítséget. A patriarchátusban a szexualitás szerves része a nők elnyomásának. A szexualitást elsősorban a férfiak igényei határozzák meg, a nőknek pedig ezeknek az igényeknek kell megfelelniük. A társadalom által konstruált szexualitás a hatalomgyakorlás egyik eszköze, ami a nők passzív, és a férfiak aktív szerepére alapoz. Sokszor a nők ellen elkövetett nyílt erőszak normalizálása is része a társadalom által elfogadott szexualitásnak (MacKinnon 1989). A prostitúció a férfiak hatalomgyakorlásának egyik eszközeként értelmezhető a nők felett, miszerint pénzért, kiszolgáltatott nők helyzetét kihasználva azt kapnak „szexualitásként”, amit akarnak, aminek sokszor az erőszak is szerves része (Gutierrez 2014). Tehát a társadalmi jelenség magában foglalja az erőszakot, ami ellen a pénzgyűjtés kényszere, és a Langstrassén szexet áruló nők esetében az illegálítás és kiszolgáltatottság miatt nem sok lehetőség van a védekezésre.

CÉLOK A JÖVŐRE NÉZVE: KISZÁLLÁS A PROSTITÚCIÓBÓL, GAZDASÁGI FÜGGETLENSÉG ÉS HÁZTARTÁSI MUNKA

A nők, akikkel beszéltem, a jövőben szeretnék abbahagyni a prostitúciót – tíz év múlva egyikük sem szeretne szexet árulni. Többségük Magyarországon képzelel el a jövőjét. Egy 2017-es kutatás, ami a magyar prostitúcióban élő nők helyzetét vizsgálta Zürichben, arra az eredményre jutott, hogy a magyar nők átlagosan 1,8 év elteltével szerettek volna kiszállni a prostitúcióból. Bolti eladóként, fodrászként, manikűrösként, gyorsétteremben szerettek volna elhelyezkedni a jövőben. Sok nőnek nem volt pontos elképzelése arról, hogy mit szeretne csinálni a jövőben, csak valami mást, valami „normális munkát” (Fabián et al. 2017). A gazdasági függetlenséget mindegyikük kiemelt célként fogalmazta meg: saját vállalkozást, ingatlant szeretnének.

Lilla úgy fogalmazott, ha kiszállt a prostitúcióból, nem szeretne többet olyan munkát végezni, ahol ő az alkalmazott. Vagy háztartási munkát szeretne végezni, vagy vállalkozást indítani.

„Otthon lenni a gyerekekkel. Nem dolgozni. Csinálni egy olyan dolgot, ahol nem én vagyok az alkalmazott. Nem akarok többet dolgozni [a prostitúcióban], semmi esetre sem.”

Nóra úgy gondolja, hogy már most is öregnek számít ahhoz, hogy szexet áruljon. Pár év múlva mindenképpen szeretné abbahagyni, családot szeretne és stabil otthont.

„Hát tíz év múlva én már mindenképpen szeretnék családot és otthont. Hát otthont, jó itt, vagy Magyarországon, de szeretnék egy saját lakást, mindenképpen egy stabil családot, gyereket, tehát semmiképpen se szeretném ezt csinálni. Most úgy vagyok vele, hogy jó, még várok három évet, hogyha semmit se sikerül ebből kihozni, akkor viszont abbahagyom. Akkor így jártam, ráfáztam. Tehát tényleg még ezt a három évet megvárom, akkor már ott leszek, hogy 25, és ha addig semmi nem sikerül, akkor ennek nincs értelme. Így is már 22 vagyok, öregnek számítok, mert mindenki 18-19 éves, igen, úgyhogy ez elég kellemetlen. Saját házat, kicsit szeretnék, és a gyerekeim szaladgálnak körülöttem és dolgozom otthon [Magyarországon]. Így képzelem el. Nem tudom, recepció vagy ilyesmi állásban.” (Anna)

A kettős kiszákmányoltság, a háztartási munka és a piaci munka párhuzamos végzése, a prostitúcióból való kiszállás megkönnyebbülést jelentene az interjúalanyaim számára a jövőre nézve. Tehát az otthoni kettős kiszákmányoltság számukra egy pozitívabb, megnyugtató perspektíva, mint a szex árulása. A szex árulása egy ideiglenes állapot az értelmezésükben, amíg megteremtik az otthoni élethez szükséges feltételeket.

KIZSÁKMÁNYOLÓ MECHANIZMUSOK

Ahogy már említettem, a Langstrassén akkor jelentek meg nagy arányban a prostitúcióban élő nők, amikor a Sihlquai-n lehetett legálisan szexet árulni. Az interjúimból kiderült, hogy amikor a nők még a Sihlquai-n dolgoztak, általában a Langstrassén és környékén voltak elszállásolva. A kerület a Sihlquai miatt kezdett a szexipar központjává válni. Azóta annyi változott, hogy a futtatók többé nincsenek jelen egyértelműen láthatóan a környéken. Az interjúalanyaim azzal kapcsolatban, hogy a Langstrassén dolgoznak és nem legális zónákban, két hátrányt emeltek ki: egyrészt azt, hogy a rendőrök folyamatosan

megbüntetik őket, másrészt azt, hogy a lakhatás nagyon drága a környéken. A nők a rendőrök rendszeres büntetéseit úgy értelmezik, hogy azok célja egyrészt az, hogy kitiltsák őket a városból, másrészt pedig az, hogy megszűnjön a prostitúció a Langstrassén.

„Hát adjanak az utcára engedélyt. Meg most meg akarják szüntetni ezt a hotelt is a rendőrök, most december végén bezár. Az egészet meg akarják szüntetni.” (Renáta)

*„Nem tudom, mit változtatnék. Igazából nem tudom, hogy a rendőrök miért nem hagy-
nak minket békén. Tudod, miért? Mert ki akarnak minket tiltani.” (Eszter)*

Ha valaki több büntetést kap a városban, amit nem fizet be, annak egy idő után az a következménye, hogy kitiltják az országból. A kitiltás hossza a büntetésekből felhalmozott tartozás összegétől függ.

A nők többsége, aki utcai prostitúcióban él Zürichben, nagyon drágának találja a lakhatást a Langstrassén, ahol külön iparág épült fel a prostitúcióban élő nők elszállásolására. A nők kétfajta szobát bérelhetnek, általában közösen: olyat, ahova felvihetik a használókat, és a szobában le lehet bonyolítani az üzletet, és olyat, ahova nem. Az utóbbi lehetőséget azok a nők használják, akik legális zónákban árulnak szexet. Egy 2012-es kutatás arra az eredményre jutott, hogy a Zürichben szexet áruló magyar nők fele (53%) vagy más nőkkel bérel közösen szobát, vagy ismerősökkel, rokonokkal együtt (Sebhelyi 2012). Interjúalanyaim főleg a főbérlő attitűdjét és a szobák szegényességét kritizálták, és megfogalmazták, hogy lehetetlen annyi pénzt összegyűjteniük, hogy a szobák ára ne vigye el a megkeresett pénzük nagy részét.

„Hát jó esetben sok, de mostanában nem nagyon. Hát mit tudom én. Ha minimum ötvennel számolunk, akkor legalább három [használó] kell ahhoz, hogy a szobádat kifizesd, akkor még egy, hogy azért egyél, igyál, és utána a többit meg félre kell rakjad.” (Renáta)

„Hát azért lehetne szebb. Ez a szoba száz frankért. . . Azért én egy szép szobát képezek el egy napra, nem? Ott van egy ágy, egy szekrény, egy tévé, azt’ ennyi. Meg egy asztal.” (Hanna)

A szexet áruló nők Svájcban a keresetük negyven-ötven százalékát költik átlagosan szobákra, lakhatásra az országban (Büschi 2014). Ez azt jelenti, hogy annak az összegnek, amit kint megkeresnek, a fele a kinti lakhatásra megy el, ezen felül kell finanszírozniuk az országban az egyéb kiadásait, és az otthoni háztartást is fent kell tartaniuk. A főbérlőnek sokszor sokkal nagyobb szerepe van a Kelet-Európából érkező nők életében, mint egy

szoba kiadása (Büschi 2014). Előfordul, hogy a drágább szobákért cserébe egyfajta biztonságos szolgáltatást is nyújtanak az ott szexet áruló nőknek.

„Ha baj van, hívjuk a recepcióst. Itt azért egy picit biztos visszafogottabbak az emberek, mivel tudják, hogy egy hotelban vannak és figyelnek rájuk.” (Nóra, kiemelés a szerzőtől)

Sokszor a „biztonsági” szolgáltatásért cserébe felárat kell fizetni. Az is előfordul, hogy a főbérlok használókat szereznek a szexet áruló nőknek, amiért szintén a szoba árán felül is pénzt kell adni (Büschi 2014).

INGÁZÁS A FÉLEPERIFÉRIÁRÓL A CENTRUMBA

A Kelet-Európából kiinduló, Nyugat-Európába irányuló női migráció jellemzője az ingázás. Tehát a kiutazás ideiglenes, és alapvetően nem egy, a célországban kialakított új élet meg-alapozása a cél, hanem az otthoni élet fenntartása. A kilencvennapos engedély lehetővé teszi a folyamatos mobilitást a letelepedési engedéllyel ellentétben, amikor is bizonyítani kell a célországban eltöltött hosszabb tartózkodást (Morokvasic 2006). 2010-ben 400 magyar nő kapta meg a kilencvennapos engedélyt, hogy Zürichben árulhasson szexet. Jellemzően 2-3 hétig tartózkodnak a magyar nők az országban és utána hazamennek, a kilencven napot több alkalommal használják fel egy évben (Fábián et al. 2017). A kint végzett munkám alatt az is gyakori tapasztalat volt, hogy sok nő akkor is kijár Zürichbe szexet árulni, amikor lejárt a kilencvennapos engedélye, azonban a Langstrassén dolgozó nők esetében, mivel illegálisan árulnak szexet, a kilencvennapos engedély nem releváns. A női migráció növekedése alapvetően azt mutatja, hogy egyre több nő megy szegényebb országokból gazdagabb országokba reprodukív munkát végezni, ápolónak, a szórakoztatóiparba és a szexiparba világszerte. Ez gyakran azt jelenti, hogy a célországban az illegális piacon, az otthoni háztartásban pedig a „magánszférában” végzik láthatatlanul a háztartási munkát, emellett gyakran ők lesznek az otthoni háztartás családfenntartói (Morokvasic 2006). Interjúalanyaim is ezeket a jelenségeket támasztották alá. A legtöbben egy hónapon belül ingáznak Zürich és Magyarország között, egy-két hét után hazaviszik a kint összegyűjtött pénzt az otthoni háztartás fenntartására. Azért mennek haza, hogy gondoskodjanak a háztartásról, férjükről és a gyerekekről. Sokuknak lelkiileg is megterhelő lenne tovább kint maradni a célországban.

Renáta sűrűn megy haza, mert otthon egyedül neveli a lányát. Az is előfordul, hogy hosszabb időre otthon marad ingázás nélkül. Van, hogy azért nem tud kijönni, mert a bíróságok miatt kitiltották egy időre az országból.

„Elég sűrűn. Heteket szoktam kint lenni és aztán otthon három hetet, vagy egy hónapot. Vagy valamikor egy fél évet, vagy egy évet. Nem tudok kijönni vagy valami, mondjuk bírságok miatt, nem tudtam kijönni sokáig.”

Éva keveset jár ki egy évben, és ha kint van, akkor is hamar besokall.

„Hát én nem sokat vagyok itt, maximum egy-egy hónapokra. És most otthon voltam hárommat, visszajöttem most így a karácsony előtt. Hát most is el van tervezve, hogy december 20-án megyek haza. De amúgy be szoktam sokallni nagyon hamar.”

Lilla tíz napnál többet nem bír kint maradni a városban. Emellett két ok van, ami miatt tíz nap után haza szokott menni: egyrészt azt gondolja, hogy ha tovább maradna kint, akkor sem tudna megkeresni több pénzt egy hónapban, másrészt a férje otthon van.

„Tíznaponta. Változó, van úgy, hogy négy napra megyek haza, van, hogy többre. Hát, hogy tíz napnál többet itt nem bírok tovább, és nem is keresnék, próbáltam a legelején három hetet kint lenni. Azt a pénzt én nem keresem meg három hét alatt. Meg természetesen ugye a férjem miatt.”

A nők, akikkel interjúztam, két előnyt fogalmaztak meg azzal kapcsolatban, hogy Zürichben árulnak szexet, és nem Magyarországon. Az egyik, hogy Magyarországon nagyon alacsonyak az árak, amit a használók az üzletekért fizetnek, ahhoz képest, hogy a centrumországban mennyi pénzt lehet összegyűjteni. A másik ok, hogy Magyarországon felismerheti őket valaki: sok nő úgy árul szexet Zürichben, hogy az otthoni környezete nincs vele tisztában, hogy ezzel keresi kint a pénzt.

„Magyarországon azért megismerhetnek, szembejöhet valaki, akit ismerek. Aki mondjuk nem tudja, hogy ezt csinálom. Meg Magyarországon az árak, azok ilyen »nevetséges árak«.” (Renáta)

„Vagy: Nem tudom. Fogalmam sincs. Hát, hogy többet keresek, mint Magyarországon. Normális munkával. Hát én itt egy nap megkeresem azt, mint Magyarországon egy hónap alatt.” (Eszter)

Nóra úgy érzi, hogy a többség elítéli őt, amiért szexet árul, és egy idegen országban ez inkább elviselhető, mint otthon.

„Hát azért így benne van az erkölcsi rendje, meg így bármi. Most azért, ha így végigsétálsz az utcán, jó, persze a férfiak nevetnek, tehát így nem mindenki. De most azért, ha látsz egy családos anyukát, vagy egy nőt, úgy néznek rám, mint egy véres rongyra. És ez engem valahol bánt. Jó hát tudom, hogy ez a természetes, de na. Meg hát azért így valamilyen szinten azért nem beszélek róla otthon, hogy én mit csinálok. Tehát azért ez a muszáj hazudni rész, ez is kellemetlen egy idő után.”

A prostitúcióban élő nők folyamatos társadalmi stigmának vannak kitéve a szexiparban (Sanders et al. 2017). Minden interjúalanyom megfogalmazta, hogy az otthoni közege vagy nem tudja, hogy szexet árul Zürichben, vagy nem beszélnek róla otthon, mert felválthatatlan lenne kimondva, az otthoni közösségben. Így azt, hogy a centrumországban láthatatlanok és a „valódi” közösségük, kapcsolataik Magyarországon vannak, előnynek gondolják, mivel így nem az otthoni közegük stigmatizálja őket a prostitúció miatt. Otthon nincs kimondva, hogy szexet árulnak Zürichben, csak a városban élő, ismeretlen emberek látják őket.

KÖVETKEZTETÉSEK

Zürich városa megpróbált javítani a prostitúcióban élő nők helyzetén a dekriminalizáció eszközeivel, új zónák kialakításával és a Strichplatz létrehozásával, ahol a nők úgy árulhatnak szexet, hogy közben biztonsági őrök és szociális munkások veszik őket körül. Azonban a Strichplatz sem tudja biztosítani azt, hogy a szegényebb országokból érkező nők legalísan dolgozhassanak a pénz hiánya, és a pénz szüksége miatt ezek a nők sokszor nem tudnak egy évben kilencven nap alatt elég pénzt összegyűjteni az otthoni család fenntartására, így tovább maradnak, vagy nincs elég pénzükhöz arra, hogy kifizessék a napijegyet. A Langstrassén is illegális körülmények között virágzik a szexipar, és a rendőrök folyamatosan bírságolják a prostitúcióban élő nőket. A futtatók sem tűntek el a városból, csak kevésbé láthatóak, sokszor egy kávé kinevezésével, annak személyén keresztül vannak jelen. Ahogy említettem, a dekriminalizációs modell célja Svájcban az „önkéntes” prostitúció legalizálása volt, valamint az emberkereskedelem áldozatait, és az ahhoz kapcsolódó szervezett bűnözés láthatóvá tétele (Kilvington et al. 2001). Zürich városa 2012 környékén nyilvánvaló problémára reagált: a főként a félperifériáról, Kelet-Európából érkező nőket érintő emberkereskedelemre. 2013-ban hozták létre a Strichplatzot a városban, a három másik zónával együtt. Azonban a város azóta sem reagál a Langstrassén zajló utcai prostitúcióra: ezen a helyen a nők továbbra is illegálisan dolgoznak, kizsákmányoló munkakörülmények áldozataiként, teljesen kiszolgáltatva a használóknak és a bordélytulajdonosoknak,

miközben folyamatosan büntetik őket a város rendőrei. Szociális munkások azonban jelen vannak a Langstrassén és környékén is.

A dekriminalizációs modell nem számol a globalizációs egyenlőtlenségekkel, azzal, hogy a Kelet-Európából érkező nők milyen kiszolgáltatott helyzetből érkeznek és élnek a centrumországban. Érdemben nem tud mit kezdeni a mélyszegénységben élő nők körülményeivel, az otthon maradt futtatókkal, a kápókkal, az országban a prostitúció piacán belül is a perifériára szorult nőkkel. A modell a szabad választás kérdésével kapcsolatban azzal az implicit feltételezéssel él, hogy minden nő centrumországbeli, középosztálybeli háttérből érkezik, holott a prostitúcióban használt nők tipikusan mélyszegény körülmények közül kerülnek ki.

Werlhof vilárendszer-elméletre épülő kritikájának értelmezésében a svájci férfiak a félperifériáról érkező nők gazdasági kiszolgáltatottságát és láthatatlan szférába szorult helyzetét használják ki szexuális vágyaik kielégítésére. Hiszen e nőknek sokszor ez az egyetlen lehetőségük, hogy fenntartsák a családjukat, ez az egyetlen reményük arra, hogy megalapozzanak egy fenntartható életet. A félperiférián élő, mélyszegény családok egyetlen tőkéje, amit a kapitalista piacon hasznosítani lehet, sokszor a női családtagok teste, amit ebben az esetben a centrumban élő férfiak hasznosítanak, a kapitalista patriarchális vilárendszerben.

A félperifériáról érkező nők egy része illegálisan dolgozik a városban, amivel a városvezetés tisztában van, mégsem tesz elég hatékony lépéseket a jelenség megoldására. A rendőrség büntetései és a kizsákmányoló lakás piac, mely a szexet áruló nők elszállásolására épült ki a városban, tovább nehezíti a szexet áruló nők helyzetét. A naponta fizetett magas szobaárak megfizetésére azért kényszerülnek rá nők, mert máshol nem adnának ki szobákat, lakásokat nekik, tehát a lakás piac is profitál a kiszolgáltatottságukból. Ahogyan a nők kettős kizsákmányolása is megvalósul: egyrészt a centrumországban használják a félperifériáról érkező nők testét, másrészt az ebből összegyűjtött pénzük egy részét sokszor a futtatóknak kell odaadniuk. Illetve gyakran az otthon maradt barátjukat, férjüket is eltartják a megkeresett pénzből. Tehát a női testek használatából a centrumországban és a félperiférián is a férfiak profitálnak.

Mindemellett sokszor a láthatatlan munka is a centrumországokban szexet áruló nők felelősségeként van keretezve az otthon maradt családban: többszörös kizsákmányolásuk megvalósul mind a szexualitás terén, mind a láthatatlan munka tekintetében. Amikor a nők Zürichben vannak, akkor jellemzően más női családtagok gondoskodnak a gyerekeikről, az otthon maradt háztartásról. Amikor otthon vannak, akkor a háztartási munka és a gyerekek körüli munkák elvégzése is az ő felelősségük annak ellenére, hogy sokszor ők teremtik meg a család megélhetését a testük áruba bocsátása révén.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acsády Judit (2000): „Kellett nekünk feminizmus?“, „Nyugati“ gondolatok hazai fogadtatása. In: *A zárva várt nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon*. Szerk.: Kovács, János M. Sík Kiadó.
- Agreement on the Free Movement of Persons (AFMP) (2002): Agreement between the European Community and its Member States, of the one part and the Swiss Confederation, of the other, on the free movement of persons. *Official Journal of the European Communities*. Április 30. Interneten: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:29b7e319-1314-4fbd-b1df-c0c0be226feb.0004.02/DOC_1&format=PDF (Letöltve: 2018.08.17.)
- Bass László – Darvas Ágnes – Ferge Zsuzsa (2006): *A szegénységben élők helyzetének változása 2001 és 2006 között – különös tekintettel a gyermekes családokra*. ELTE TÁTK, MTA Gyermekprogram Iroda.
- Betlen Anna (2013): *Prostitúció és emberkereskedelem a szociális ellátásban és a gyermekvédelemben Magyarországon. – Az áldozat-ellátás intézményrendszere*. Kutatási részbeszámoló: „Az áldozatsegítő segítője” (TÁMOP – 5.6.1.C-11/1).
- Büschi, Eva (2014): Sex Work and Violence: Focusing on Managers in the Indoor Sex Industry. In: *Sexualities*, Vol. 17., No. 5-6.: 724–741.
- Carrigg, Hannah (2008): Prostitution Regimes in the Netherlands and Sweden. Their Impact on the Trafficking of Women and Children in Illicit Sex Industries. In: *The Monitor*, 14–1.
- Clark, Jenny Bryson - Denese McArthur (2014): The Political and Economic Transition from Communism and the Global Sex Trafficking Crisis: A Case Study of Moldova. In: *Journal of Intercultural Studies*, Vol. 35., No. 2.: 128–144.
- Corrin, Chris (2005): Transitional Road for Traffic: Analysing Trafficking in Women from and through Central and Eastern Europe. In: *Europe-Asia Studies*, Vol. 57., No. 4.: 543–560.
- Coy, May (2006): This Morning I’m A Researcher, this Afternoon I’m an Outreach Worker: Ethical Dilemmas in Practitioner Research. In: *International Journal of Social Research Methodology*, Vol. 9., No. 5.: 419–431.
- Criminal Code of Switzerland, 195*. Interneten: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19370083/201803010000/311.0.pdf> (Letöltve: 2018.08.17)
- Európa Tanács (2014): Prostitution, Trafficking, Modern Slavery in Europe, Report. Március 20. *Parliamentary Assembly*.
- Czibere Ibolya (2012): *Nők mélyszegénységben. Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban*. L’Harmattan.

- Dalla Costa, Mariarosa – Selma, James (1972): *Women and the Subversion of the Community*. Falling Wall Press.
- Diegman, M. – Feller, A. – Herzig, M. – Kocher, U. – Kurucz, J. (2012): Megelőzés, túlélési segítség és szociális munka a Zürichben prostitúcióban élő nők számára. Szociális szolgáltatások fejlesztése prostitúcióban élő magyar nők részére Magyarországon és Svájcban. In: *Helyzetkép és teendő*. IRIS.
- Dunaway, Wilma ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. In: *Fordulat*, No. 24.: 53–87.
- Ekman, Kajsa Ekis (2013): *Being and Being Bought: Prostitution, Surrogacy and the Split Self*. Spinifex Press.
- Eisenstein, Zillah (1977). Constructing a theory of capitalist patriarchy and socialist feminism. In: *Insurgent Sociologist*, Vol. 7., No. 3.: 3–17.
- Fábián, G. – Hüse, L. – Szoboszlai K. – Lawson, T. – Toldi, A. (2017): Hungarian Female Migrant Sex Workers: Social Support and Vulnerability at Home and Abroad. In: *International Social Work*. DOI: 10.1177/0020872817742692.
- Fassbind, Thomas (2014): Wenigerbezahlter Sex in Zurich. In: *Tagesanzeiger*.
- Farley, M. – Baral, I. – Kiremire, M. – Sezgin, U. (1998): Prostitution in Five Countries: Violence and Post-traumatic Stress Disorder. In: *Feminism & Psychology*, Vol. 8., No. 4.: 405–426.
- Farley, Melissa (2003). *Prostitution, Trafficking and Traumatic Stress*. Psychology Press.
- Favell, Adiran (2008): The New Face of East–West Migration in Europe. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 34., No. 5.: 701–716.
- Federici, Silvia (2012): Reproduction and Feminist Struggle in the New International Division of Labor. In: *Revolution at Point Zero. Housework, Reproduction and Feminist Struggle*. PM Press.
- Finger, Sascha (2016): Sex-work and Mobility as a Coping Strategy for Marginalized Hungarian Roma Women. In: *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, Vol. 15., No. 1.: 104–128.
- Goodey, Jo (2004): Sex Trafficking in Women from Central and East European Countries: Promoting a ‘Victim-centred’ and ‘Woman-centred’ Approach to Criminal Justice Intervention. In: *Feminist Review*, Vol. 76., No. 1.: 26–45.
- Grubb, Amy – Harrower, Julie (2008): Attribution of Blame in Cases of Rape: An Analysis of Participant Gender, Type of Rape and Perceived Similarity to the Victim. In: *Aggression and Violent Behavior*, Vol. 13., No. 5.: 396–405.
- Hart, Mechthild (2016): Capitalist Patriarchy. In: *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies*. Wiley-Blackwell.

- Heider, Fritz (1958): The Psychology of Interpersonal Relations. In: *The Journal of Marketing*, No. 56.: 322.
- Herman, Judith Lewis ([1997] 2011). *Trauma és gyógyulás: az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Háttér Kiadó.
- International Labour Organization (2017): *Global Estimates of Modern Slavery: Forced Labour and Forced Marriage*. Interneten: http://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_575479/lang--en/index.htm (Letöltve: 2018.08.17.)
- Isler, Corrine (2016): *Prostitution Policies in Switzerland and the City of Zurich: A Critical Frame Analysis of Official Documents and NGO Papers*. Doktori disszertáció, University of Helsinki.
- Jensen, Robert – Whisnant, Rebecca (2017): *The End of Patriarchy: Radical Feminism for Men*. Spinifex Press.
- Koncz Katalin (2002): A társadalmi kirekesztettség és a szegénységkockázat nemek szerinti különbségei. In: *Esély*, No. 1.: 59–86.
- Kilvington, Judith – Day, Sophie – Ward, Helen (2001): Prostitution Policy in Europe: a Time of Change? In: *Feminist Review*, Vol. 67., No. 1.: 78–93.
- Kligman, Gail – Stephanie, Limoncelli (2005): Trafficking Women after Socialism: From, to, and through Eastern Europe. In: *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, Vol. 12., No. 1.: 118–140.
- Kóczé Angéla (2011): *Gender, Ethnicity and Class: Romani Women's Political Activism and Social Struggle*. Doktori disszertáció, Central European University.
- Kóczé Angéla (2016): Romani women and the paradoxes of neoliberalism: Race, gender and class in the era of late capitalism in East-Central Europe. In: *Solidarity in Struggle: Feminist Perspectives on Neoliberalism in East-Central Europe*. Friedrich-Ebert-Stiftung Budapest.
- Lynch, Kathleen – Lyons, Maureen (2009): Love Labouring: Nurturing Rationalities and Relational Identities. In: *Affective Equality*. Szerk.: Lynch, Kathleen – Baker, John – Lyons, Maureen. Palgrave Macmillan.
- Lykke, Nina (2005): Intersectionality revisited: Problems and potentials. In: *Kvinnovetenskaplig Tidskrift*, Vol. 2., No. 3.: 7–17.
- Lykke, Nina (2010): *Feminist Studies: A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing*. Routledge.
- Lutz, Helma (2016): Introduction: Migrant Domestic Workers in Europe. In: *Migration and Domestic Work*. Routledge.
- MacKinnon, Catharine A. (1989): Sexuality, Pornography, and Method: Pleasure Under Patriarchy. In: *Ethics*, Vol. 99., No. 2.: 314–346.

- MacKinnon, Catharine A. (1993): Prostitution and Civil Rights. In: *Michigan Journal of Gender & Law*, Vol. 1., No. 13.
- Monzini, Paola (2004): Trafficking in Women and Girls and the Involvement of Organised Crime in Western and Central Europe. In: *International Review of Victimology*, Vol. 11, No. 1.: 73–88.
- Morokvasic, Mirjana (2006): Crossing Borders and Shifting Boundaries of Belonging in Post-Wall Europe. A Gender Lens. In: *Grenzüber schreitungen—Grenzzie hungen: Implikationen für Innovation und Identität*, 47–72.
- O'Neill, Maggie (2013): *Prostitution and Feminism: Towards a Politics of Feeling*. John Wiley & Sons.
- Outshoorn, Joyce (2005): The Political Debates on Prostitution and Trafficking of Women. In: *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, Vol. 12., No. 1.: 141–155.
- Outshoorn, Joyce (2015): The Trafficking Policy Debates. In: *Global Human Trafficking: Critical Issues and Contexts*.
- Sanders, Teela – O'Neill, Maggie – Pitcher, Jane (2017): *Prostitution: Sex Work, Policy & Politics*. Sage.
- Sebhelyi Viktória (2012): A prostitúcióban élő magyar nők keresztmetszeti vizsgálata Magyarországon és Svájcban. Szociális szolgáltatások fejlesztése prostitúcióban élő magyar nők részére Magyarországon és Svájcban. In: *Helyzetkép és teendő, IRIS 2012*.
- Seccombe, Wally ([1974] 2018): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 31–51.
- Smith, Dorothy E. (2005): *Institutional Ethnography: A Sociology for People*. Rowman Altamira.
- Spéder Zsolt (1997): Szegény nők es férfiak. In: *Szerepváltozások: Jelentés a Nők Helyzetéről*. Szerk.: Lévai Katalin – Tóth István György. TÁRKI és a Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága.
- Surtees, Rebecca (2008): Traffickers and Trafficking in Southern and Eastern Europe Considering the Otherside of Human Trafficking. In: *European Journal of Criminology*, Vol. 5., No. 1.: 39–68.
- Szalai Júlia (2006): Poverty and the Traps of Post Communist Welfare Reforms in Hungary: The New Challenges of EU-accession. In: *Revijaza socijalnu politiku*, Vol. 13., No. 3-4.: 309–333.
- Szalai Júlia (2013): *Hungary's Bifurcated Welfare State. Splitting Social Rights and the Social Exclusion of Roma*. Adam Smith Foundation, Working Paper Series.

- Szelényi Iván (2001): Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban. In: *Szociológiai Szemle*, No. 4.: 5–12.
- Van der Kolk, Bessel (2015): *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma*. Penguin Books.
- Vigvári András – Gerőcs Tamás (2017): The Concept of ‘Peasant Embourgeoisement’ in the Perspective of Different Historical Conjunctures. In: *Studia UBB Sociologia*, Vol. 62.: 65–84.
- Von Werlhof, Claudia (1980): Notes on the Relation between Sexuality and Economy. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 4., No. 1.: 33–42.
- Von Werlhof, Claudia (2007): No Critique of Capitalism without a Critique of Patriarchy! Why the Left is no Alternative. In: *Capitalism Nature Socialism*, Vol. 18., No. 1.: 13–27.
- Wallerstein, Immanuel (1974): The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 16., No. 4.: 387–415.
- Wallerstein, Immanuel ([2004] 2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan.

Mészáros György

AZ LGBT+ IDENTITÁSOK ÉS MOZGALOM POLITIKAI GAZDASÁG- TANA A FÉLPERIFÉRIÁN

Az alábbi tanulmány célja, hogy a fősodorbeli LGBT+ aktivizmus identitásalapú megközelítésével szemben kritikát fogalmazzon meg, egy másfajta (politikai gazdaságtani, rendszerkritikai) keretbe helyezze el az LGBT+ identitást és mozgalmat, valamint elemezze ezt az európai uniós mainstream megközelítést annak magyar szegmensével együtt. A tanulmány honlapok és néhány releváns írás szövegeinek elemzésére, valamint autoetnografikus reflexiókra épít. A fősodorbeli LGBT+ aktivizmus egy liberális, emberi jogi keretbe helyezkedő és identitáspolitikai alapú megközelítést használ. Ez kiderül nemzetközi dokumentumok (mint a Yogyakarta Alapelvek) és a legnagyobb európai LGBT+ szervezetek honlapjainak elemzéséből (ILGA Europe, IGLYO). Ezt a keretet követi a hazai aktivizmus is. Ez az ideológiai megközelítés gyakran párosul egy, a „nyugati”, liberális világot az elmaradott „keletivel” szembeállító diskurzussal. Ez az ideológia a szubjektum saját önmeghatározását állítja középpontba, és erre építi a jogokat, s az ehhez kapcsolódó politikai cselekvéseket. Maga a társadalmi nem (gender) fogalma is a nemi identitás dimenziójában értelmeződik. Ezzel valójában a szubjektumokat a neoliberalis kapitalista gazdasági struktúrához köti, és az LGBT+ identitást is árucikké teszi. A félperiférián ehhez még hozzákapcsolódik egy, a „nyugati” világot értékékként megjelenítő öngyarmatosítási tendencia is. Eközben rendszerkritikus szerzők rámutatnak arra, hogy a meleg (LGBT+) identitás hogyan ágyazódik be a kapitalista termelés és reprodukció keretébe. Az LGBT+ identitás a kapitalizmus terméke, a tőkerendszer centrális erőtere egyszerre termeli újra a heteronormatív modellt (különösen erősen a periférián), és inkorporálja a haladó „identitás-választó”, szabad, neoliberalis, „meleg” szubjektumot. A tanulmány alapállítása az, hogy a materiális-gazdasági alapok figyelembevétele elengedhetetlen egy, a heteronormativitást és kapitalizmust lebontó ellenállás kiépítésében.

BEVEZETÉS

Az LGBT+¹ embereket számtalan megkülönböztetés éri Magyarországon, sokaknak kell tartaniuk munkájuk elvesztésétől, családjuk elutasításától, megkülönböztetéstől az egészségügyi rendszerben, vagy egyszerűen a környezet ellenséges megjegyzéseitől. A kormány pedig új népesedéspolitikát hirdetve „genderideológiát” kiált, amely szintén utal az LGBT+ emberekre, és velük szemben is jelenik meg a keresztény családmodell mintája. Ezek fontos jelenségek. Mindazonáltal, a helyzet ezekkel a jelenségekkel együtt is ellentmondásos

1 Betűszó, amely a leszbikus, meleg, biszexuális, transznemű és plusz egyéb további folyamatosan hozzáadódó identitáskategóriákat jelöl. Bár a cikkben alapvetően kritikus vagyok az identitások egyre bővülő körével szemben, ami megjelenik az LGBT betűszó további kiegészítéseiben, mégis ezt a formát használom a szexuális kisebbségek jelölésére, mert ez leírja a jelenlegi helyzetet, és ugyanakkor a „+” jelzéssel egyszerűsítő is.

Magyarországon. Az utóbbi két évtizedben sokat változott a társadalmi környezet és az LMBT+ aktivizmus. Még a Gyurcsány-kormány alatt született törvény a regisztrált élettársi kapcsolatról², ami Európa egyik legkiválóbbnak tekintett Egyenlő bánásmód törvénye³. Az Orbán-kormány ugyan az Alaptörvénybe foglalta, hogy házasság csak férfi és nő között lehetséges, emellett a családnak is egy szűk definíciót akart adni a Családvédelmi törvényben (Csvt.)⁴, retorikai szinten többször heteronormatív álláspontot hangoztat, és belengette a megszerzett jogok visszavonását is, valójában azonban nem vonta vissza ezeket a jogokat, és az új Ptk-ba⁵ az azonos nemű párok számára kedvező szabályozás került. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság gyakorlata kifejezetten LMBT+ barát. Ezzel párhuzamosan a meleg szervezetek megerősödtek az elmúlt években, és létrehoztak egy ernyőszervezetet (LMBT Szövetség). Az aktivizmus megerősödését jelzi a közösségek és események gyaragodó száma is (Pride Hónap, LMBTQ Történeti Hónap, LMBTQ Filmfesztivál stb.). Közben úgy tűnik, a társadalmi többség hozzáállása is pozitív irányba változott.⁶ Az LMBT+ emberek társadalmi elfogadottsága és az aktivizmus helyzete világszerte sokrétű és ellentmondásos. Kétségtelenül jelen vannak törésvonalak is, és az LMBT+ tematika a kulturális és ideológiai harc terepe lett, ahol a különbségek gyakran régiós töréseket reprezentálnak: elég csak Putyin Oroszországának „melegpropaganda”-ellenes törvényére utalni, vagy egyes afrikai országokban megerősödő üldözésekre (pl. az ugandai törvény, amely súlyos büntetéssel sújtotta az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatot⁷). Ezek az intézkedések ideológiailag explicit módon úgy jelennek meg, mint a „Nyugattal” szembeni kulturális eltérés (identitás) fontos

2 2009. évi XXIX. törvény a bejegyzett élettársi kapcsolatáról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?dbnum=1&docid=A0900029.TV&mahu=1> (Letöltve: 2018. 09. 24.)

3 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0300125.TV> (Letöltve: 2018. 09. 24.)

4 2011. évi CCXI. törvény a családok védelméről: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100211.TV&searchUrl=/gyorskereso%3Fpagenum%3D3D3> (Letöltve: 2018. 09. 24.) Ebben az Alkotmánybíróság megsemmítette a 7. §-t, amely a szűk családdefiníciót tartalmazta.

5 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről: http://ptk2013.hu/wp-content/uploads/2016/01/uj_ptk_szov2016jan.html (Letöltve: 2018. 09. 24.)

6 Erről például itt egy friss kutatás ismertetése: Elvben egyenlőség- és elfogadáspártiak a magyar emberek <http://budapestpride.hu/hirek/elvben-egyenloseg-es-elfogadaspártiak-a-magyar-emberek> (Letöltve: 2018. 09. 24.)

7 Külön elemezhető történet lenne a törvény elfogadása és eltörlése. Erről egy írás: <http://nol.hu/kulfold/minden-idok-egyik-legszigorubb-melegellenes-torvenyet-toroltek-el-ugandaban-1477669> (Letöltve: 2018. 09. 24.)

eszköze. Ezzel együtt jól látszik, hogy „Nyugaton” is árnyaltabb a helyzet, mint ahogyan például Kelet-Európából látszik. Az USA-ban hiába született meg a melegházasságot engedélyező legfelsőbb bírósági határozat, és hiába igaz, hogy a társadalmi többség ezt támogatja is, számtalan diszkriminatív szabályozás maradt életben. Régiósan, etnikai és osztályalapon is rengeteg a különbség, ha az LGBT+ emberek elfogadottságát, helyzetét nézzük.⁸ Ez utóbbi részben igaz Európa nyugati országaira is. De ezzel együtt igaz az is, hogy az LGBT+ aktivizmus és annak lobbijereje megerősödött az utóbbi években az Európai Unióban, kifejezetten Európa nyugati felén (Holzhacker 2012). Az is látszik, hogy a hazai aktivizmus szervezeti és ideológiai kapcsolódásokon keresztül ebbe a nyugat-európai (és részben USA-hoz kötődő) szcénába ágyazódik be, annak főbb ideológiai trendjeit tanulja és veszi át, azzal együtt is, hogy keresi a saját lokális stratégiáját (Holzhacker 2012).

Ebben a fent röviden felvázolt helyzetben, úgy vélem, lehet és kell kritikát, önkritikát gyakorolni. A céloom ebben a cikkben az, hogy kritikát fogalmazzak meg, elhelyezve a hazai és európai aktivizmust egy rendszerkritikus értelmezési keretben, miközben elismerem, hogy a hazai szervezetek rendkívül fontos és értékes munkát végeznek, és bármilyen politikai helyzetben makacsul mennek előre lobbitevékenységükben. Teszem ezt úgy, hogy évekig én is aktív tagja voltam az LGBT+ aktivizmusnak. Én is megtanultam és érvényesítettem aktivista és pedagógiai gyakorlatomban azokat az ideológiai paneleket, amelyeket ma már rendkívül kritikusan szemlélek. Pár évvel ezelőtt élénk élményként vésődött belém az IGLYO nemzetközi kongresszusa, ahol azzal kezdtük a bemutatkozást, hogy mindenki elmondta, hogy milyen névmással szeretné, hogy szólítsuk: *he*, *she* vagy *zee*⁹. A kongresszus alatt pedig leckét kaptunk interszekcionalitásból, és a privilégiumainkra való reflexióból. Ezzel az új mentalitással jöttem haza, és kinti tapasztalataimat mint a követendő progresszív utat terjesztettem a hazai közegben. Aztán ahogy egyre mélyebben megismertem a baloldali rendszerkritikai értelmezést, elkezdtem kritikusan szemlélni korábbi aktivista tevékenységemet, a hazai LGBT+ mozgalmat és a saját identitáskonstrukcióm is. Részem lettem a *Buzi Újhullám* közösségnek, amelyik ezt a baloldali, rendszerkritikai szemléletet igyekezett megismertetni és meghonosítani a LGBT+ közegben, de ma már úgy látom, sikertelenül. E kudarc okaira való reflexió az egyik kiindulópontja annak a gondolkodásnak, amelyből ez a cikk is született. Az írás célja, hogy rendszerkritikai szemmel elemezze az európai és hazai LGBT+ identitások és aktivizmus (ön)értelmezéseit, ideológiáit. Elemzésem

8 Erről itt olvasható egy összefoglaló: <https://www.nytimes.com/2016/07/01/us/the-challenges-that-remain-for-lgbt-people-after-marriage-ruling.html> (Letöltve: 2018. 09. 24.), itt pedig további adatokat lehet találni különféle szempontok szerint: <http://www.thetaskforce.org/category/fact-sheets-infographics/> (Letöltve: 2018. 09. 24.)

9 A „zee” egyfajta, a he és she kettősségét (binaritását) kikerülni szándékozó „semleges” jellegű személyes névmás.

empirikus alapja részben európai és hazai szervezetek honlapjainak tartalma, részben a saját tapasztalataim adják az autoetnográfia önreflektív módszertanát követve (Ellis, Adams és Bochner 2011; Mészáros 2017b). Ez a módszer a saját szubjektumból kiindulva reflektál a társadalmi-kulturális jelenségekre, de abból nem kizárni vagy attól eltávolítani akarja azt (a hagyományos szociológiai kutatásokkal szemben), hanem épp a szubjektív elem hordozza az empirikus tartalmat. Az elemzésben személyes történetemen kívül benne vannak az utóbbi évek releváns vitái is (és ezek szövegei). Az európai szervezetekről (utalással a hazai kontextusra) már írtam egy rövidebb elemzést korábbi angol nyelvű cikkemben (Mészáros 2017a). Ez az írás épít annak empirikus anyagára, és természetesen átvesz onnan elemzési szempontokat, gondolatokat, de ez a cikk sokkal bővebb és alapvetően más logikát is követ.

ELMÉLETI HÁTTÉR ÉS ÉRTELMEZÉSI KERET

A fentebb jelzett rendszerkritikai megközelítés, illetve a címben is jelzett politikai gazdaságtan egyértelműen marxi kiindulópontot jelent ebben az írásban. A marxi nézőpont először is sajátos viszonyulás a történeti-társadalmi valósághoz. A jelenségek mögött mélyebb mechanizmusokat keres, melyek kötődnek a materiális valósághoz. Így a kulturális jelenségeket, mint amik például köthetők az LMBT+ identitásokhoz és mozgalmakhoz, azok társadalmi-gazdasági beágyazottságában szemléli, fókuszálva a kapitalizmus sajátos mechanizmusaira, s ezen belül elsősorban a tőke-munka ellentétből származó osztálykategóriákra. Az írásomban használt rendszerkritikai megközelítés természetesen nem áll meg Marxnál, hanem merít abból a gazdag hagyományból, ami Marx írásainak továbbgondolásából fakadt. Ezen belül elsősorban – mivel ideológiai kérdéseket érintek – az ideológia működésmódját egymástól eltérő, de összekapcsolható módon leíró Gramsci és Althusser értelmezéseire (Gramsci 1970; Althusser 1968), a kapitalizmust globális történeti keretbe elhelyező világrendszer-elméletekre (Amin 1976; Wallerstein [2004] 2010), a jelenkori kapitalizmus neoliberais formájának elemzéseire (Harvey 2007; Mitchell 2006) támaszkodom, valamint felhasználom olyan feminista szerzők megközelítéseit (Dunaway [2012] 2018; Federici 2012; Fraser 2000; Mies 1986), akik a nem kérdését szintén a rendszerbe ágyazottan értelmezik. Ez a komplex elméleti háttér lehetővé teszi, hogy az LMBT+ identitásokat és mozgalmakat egy olyan keretben értelmezzem újra, amely az ezeket alakító társadalmi-gazdasági mechanizmusokat veszi számba. Az identitásértelmezés és a hozzá kapcsolódó ideológiai keret így nem valamiféle alapvetően adott, elfogadandó valóságként jelenik meg, hanem mint terméke bizonyos társadalmi folyamatoknak. Több szerző is elemezte már a meleg identitás és kapitalizmus viszonyát (D'Emilio 1983; Chasin 2000),

kimutatva egyrészt, hogy a meleg (és értelemszerűen a többi szexualitáshoz kapcsolódó) identitás a kapitalizmus terméke. A 19. század második felére a világszerte centrumában a bérmunka individualizációja, a nukleáris családmódel, illetve a fizetett munka és „magánszféra” szeparációja, lehetővé tette a háztartások olyan működését, amelyben a heteroszexualitástól eltérő, egyéni életstílusok létrejöhetnek. Ehhez kapcsolódóan, az eltérő szexuális preferenciáik mentén az emberek találkozási lehetőségeket kerestek, és kialakult egy városi szubkulturális közeg, amely talaja volt a „meleg identitás” mint önmeghatározás kialakulásának. Az amerikai hegemonia felívelő szakasza teret adott sok emancipatorikus törekvésnek, amelyek hozzájárultak a mozgalom kialakulásához. A rendszer ezeket a mozgalmakat és a hozzájuk kapcsolódó identitásokat aztán inkorporálta, különösen a neoliberais kontextusban. Összességében a tőkés rendszer centrális erőtere egyszerre termeli újra a heteronormatív modellt – jellemzően a nem centrumjellegű területeken és az alsóbb osztályokban, mert az „olcsó” reprodukív munka kiszákmányolásához szükség van erre (Csányi, Gagyi és Kerékgyártó 2018) – és egyszerre inkorporálja a haladó „identitásválasztó”, szabad, neoliberais „meleg” szubjektumot, amelyet árucikké tehet, és amely fogyasztói bázissá is válik.

Az identitáspolitikák rendszerkritikai megkérdőjelezését nyújtja Choonara és Prasad (2014), valamint Eve Mitchell (2013). Azt állítják egyrészt, hogy az identitás mint önmeghatározás limitált, behelyezi a szubjektumot egy adott kategóriába, ami kiszolgáltatottá teszi a kapitalizmus számára is, amennyiben az önmeghatározás értelmezési kerete fogyasztói kategóriává és áruvá válik. Másrészt az identitás mint a társadalmi változás kategóriája (az identitáspolitikákban) nem tudja lebontani a kapitalista termelés alapvető viszonyait, amiben minden elnyomásforma elhelyezkedik. Úgy vélik, az intersekszekcionalitás jelenlegi „mozgalmi” értelmezése (eltérve a fogalom eredeti céljától), amely a privilégiumokat és az azokra való egyéni és közösségi reflektálás kulturális folyamatát helyezi előtérbe, olyan önmeghatározáson alapuló, egymással sokszor versenybe is kerülő elnyomáskategóriákat hoz létre, amelyek valójában elrejtik az elnyomás mélyebb gazdasági-társadalmi viszonyokra épülő, anyagi és termeléshez (újratermeléshez) kapcsolódó összefüggéseit. Miközben elvileg – az előbbi megközelítésekhez hasonlóan – az identitások kritikájára épül a posztmodern megközelítés (pl. Butler 1993), ennek ellenére valójában ugyanúgy újratermeli az (ön)értelmezésen alapuló, a rendszer gazdasági-társadalmi struktúrára vak látásmódot (Zavarzadeh, Ebert és Morton 2001).

Az identitáspolitikákhoz kapcsolódó elemzéseket jól kiegészítik az emberi jogi megközelítés kritikái. Bár az emberi jogi keret számos átértelmezésen ment keresztül, rendszerkritikai szemmel nem alkalmas arra, hogy a társadalmi változás valódi motorja legyen, ráadásul sokszor kiszolgálója lesz a neoliberais gazdasági és ideológiai kontextusnak (Moyn 2014;

Harvey 2007), az emberi szubjektum individualisztikus, egyéni kezdeményezésre (vállalkozásra) épülő, független, az államra sem támaszkodó értelmezésével.

A hazai LGBT+ identitások és mozgalom megértéséhez még további fontos szempont a vilárendszer-elméletekben felvázolt centrum-periféria viszony (Wallerstein [2004] 2010) és annak szimbolikus leképeződése. A folyamatos gazdasági függőség adja az alapját a felzárkózás olyan ideológiájának, amely a centrum országait jeleníti meg a progresszió régiójaként, szemben az elmaradott „kelettel”. A jogok és tolerancia terén is fel kell tehát zárkóznunk: vagyis átvennünk a centrum országok működési módjait, és a felénk közvetített ideológiát (Arrighi [1990] 1992; Böröcz 2006).¹⁰ Ez elfedi azt, hogy a rendszer maga termeli ki különböző pozícióin a heteronormativitást éppúgy, mint a „progressziót”, és a kettő közötti különbséget strukturális különbség helyett morális különbségként beszél el.

ELEMZÉS

Írásom a két legfontosabb európai LGBT+ szervezet (ILGA-Europe, IGLYO¹¹) és nagyobb hazai szervezetek (Háttér Társaság, LGBT Szövetség, Szivárvány Misszió Alapítvány, Labrisz Egyesület, Szimpozium Egyesület¹²) honlapjainak kvalitatív-interpretatív tartalomelemzésére épít. A honlapon linkelt, illetve hivatkozott dokumentumok szintén az elemzés alapját adják, kiemelten az ENSZ szakértői által készített Yogyakarta Alapelvek (Yogyakarta ([2007] 2010)¹³, és néhány releváns dokumentum, amelyet az Európai Unió és az Európa Tanács adott ki.¹⁴ A tartalomelemzést kiegészítik a saját tapasztalataimra vonatkozó auto-etnográfiai reflexiók, és ehhez kapcsolódóan további írások, amelyek a hazai vitákban voltak jelentősek. Az elemzés keretét a fentebb felvázolt elméleti megközelítések adják.

10 Nem érintem a cikkemben, de mindezen túl a társadalmi változást a civil mozgalmak vállára tenni szintén a neoliberais kapitalizmust erősítő tendencia, amelyet többen elemeznek (Gagyí 2011).

11 <https://www.ilga-europe.org/>, www.iglyo.com (Letöltve: 2018. 09. 24.)

12 <http://hatter.hu/>, <http://lmbtszovetsseg.hu/>, <http://budapestpride.hu/>, <https://www.labrisz.hu/>, <http://www.melegvagyok.hu/> (Letöltve: 2018. 09. 24.)

13 <http://hatter.hu/sites/default/files/dokumentum/kiadvany/yogyakartaalapelvek.pdf> (Letöltve: 2018. 09. 24.)

14 Council Conclusions on LGBTI rights: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/06/16/epsco-conclusions-lgbti-equality/> (Letöltve: 2018. 09. 24.); List of actions by the Commission to advance LGBTI equality: http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/lgbti_actionlist_en.pdf; Commissioner of Human Rights of the Council of Europe: Issue Paper on Human Rights and Gender Identity: [https://rm.coe.int/ref/CommDH/IssuePaper\(2009\)2](https://rm.coe.int/ref/CommDH/IssuePaper(2009)2); (Letöltve: 2018. 09. 24.)

gyűlölet-bűncselekmények Budapest Pride hátrányos megkülönböztetés

homofóbia bejegyzett élettársi kapcsolat házasság USA emberi jogok leszbikusok kutatás
gyermekvállalás HIV/AIDS transzneműek sajtóközlemény meglefelvonulás Magyarország Waldorf kultúra egyházak film LGBT
pártok jog Egenlő Bánásmód Hatóság örökbefogadás Háttér-díj Franciaország hírességek Nagy-Britannia Oroszország

1. ábra: A Háttér Társaság honlapján található szöveghő

Forrás: Háttér Társaság

Egy ilyen szöveghő arról ad képet, hogy pillanatnyilag milyen témák jelennek meg leginkább a honlapon, de ezek a témák nem esetlegesek, és jól jellemzik a Társaság honlapját, valamint illusztrálják azt az értelmezési keretet, amelyben a társaság tevékenykedik. A szöveghő közül legalább kilenc egyértelműen az emberi jogok problémáit érinti. Nem véletlen ez, hiszen a honlap tanulsága szerint a szervezet egyik legfontosabb célja, hogy az „LMBTQI” emberek hátrányos megkülönböztetése ellen tegyen. Miközben más szervezetek és honlapok az LMBT+ emberek közösségi-kulturális életéhez kapcsolódnak, a Háttér, az LMBT Szövetség és nemzetközi szinten az ILGA-Europe hangsúlyosan a jogérvényesítés, lobbizás, jogvédelem területén tevékenykedik. Az emberi jogokra épülő megközelítés nagyon fontos, gyakorlatilag megkérdőjelezhetetlen értelmezési keretként tűnik fel a szervezetek munkájában. Az egyik alapvető LMBT¹⁵ jogokat érintő dokumentum, az ENSZ által megbízott emberi jogi szakemberek által 2007-ban készített Yogyakarta Alapelvek preambulumaival nehéz is lenne vitatkozni:

„FELIDÉZVE, hogy minden ember szabadnak születik, egyenlő méltósággal és jogokkal, és mindenkit megillet emberi jogainak tiszteletben tartása fajra, bőrszínre, nemre, nyelvre, vallásra, politikai vagy egyéb meggyőződésre, nemzeti vagy egyéb származásra, vagyonra, rangra vagy bármely egyéb helyzetre való tekintet nélkül; FELHÁBORODVA azon, hogy a világ valamennyi táján emberek erőszakot, zaklatást, hátrányos megkülönböztetést, kirekesztést, megfélemezést és előítéleteket kénytelenek elszenvedni szexuális irányultságuk vagy nemi identitásuk miatt, és ehhez gyakran párosul más alapon, például nem, faj, kor, vallás, fogyatékoság, egészségi állapot és vagyoni helyzet alapján történő hátrányos megkülönböztetés; az említett erőszak, zaklatás, hátrányos megkülönböztetés, kirekesztés, megfélemezés és előítéletek pedig aláássák az ezeket elszenvedő személyek integritását és méltóságát, csökkentik önbecsülésüket és a közösséghez való tartozásuk érzését, és sokakat arra indítanak, hogy identitásukat elrejtse vagy elfojtsák és rettegésben, rejtőzködve éljenek” (Yogyakarta [2007] 2010: 10).

15 Itt kifejezetten az LMBT betűszó használandó, mert a dokumentum megmarad ennél a négy kategóriánál.

Úgy tűnhet tehát, hogy ha ezt az alapvető emberi jogi keretet kritizálja valaki, akkor azzal mindennek a fent felsorolt jogsértéseknek nyújthat táptalajt (ezt sokszor hallhatják is, akik kritikusak e megközelítéssel). A kérdés azonban sokkal bonyolultabb, ha mélyebben megvizsgáljuk ezt a dokumentumot és általában azt a megközelítést, amit az LGBT+ szervezetek használnak. Ahogyan a bevezetőben is jeleztem: a sok, továbbra is fennálló probléma ellenére az Európai Unióban, és különösen Európa nyugati felén, az LGBT+ mozgalmak fontos eredményeket értek el, és politikai befolyásra tettek szert. Azok az emberi jogi nyelven megfogalmazott érdekek, amelyeket érvényesítettek, egyre inkább kritika alá nem vehető kiindulópontokká váltak, pont az emberi jogi keretezés miatt is. Bár jobboldali retorikának szokták minősíteni a megleobbira vonatkozó állításokat, az tény, hogy a LGBT+ mozgalmaknak az utóbbi évtizedekben sikerült komoly sikereket elérniük: kitágították az emberi jogi diskurzust az LGBT+ jogokra, ráirányították az európai intézményrendszer figyelmét ezen jogokra, elérték az LGBT+ szervezetek által használt értelmezési keret érvényesítését hivatalos dokumentumokban, értékelési kritériumrendszeré tették intézmények és országok vizsgálatában az LGBT+ jogok kérdését (például a csatlakozni akaró országok számára), mindezen keresztül befolyásolták az európai bíróság joggyakorlatát, nem utolsósorban pedig elősegítették pénzbeli erőforrások allokációját LGBT+ ügyekre (pl. pályázatokon keresztül). Korábbi cikkemben több példát is bemutatok erre vonatkozóan (Mészáros 2017a).

Ennek az erősnek mondható lobbitevékenységnek sok, az LGBT+ emberek életét valóban megkönnyítő hozadéka mellett azonban számos problémás oldala van, és megvannak a vesztesei is. A mainstreammé és befolyásoló erővé válás magával hozza a rendszerrel való cinkosságot. Ahogyan idézett cikkemben már kifejtettem, az Európai Unió – az egyenlőség retorikái ellenére – alapvetően egy gazdasági formáció (lásd pl. Böröcz 2018; Geröcs és Jelinek 2018), amelynek a fő célja az árucikkek szabad áramlásának lehetővé tétele, és a szabad piac feltételeinek szabályozása. Az EU-n belül pedig nagyon nagy egyenlőtlenségek vannak: a gazdagabb centrumországoknak érdeke a perifériális és félperifériás országokkal az egyenlőtlen, de kölcsönösen függő viszonyt (pl. az olcsó munkaerő lehetőségét) valamilyen módon fenntartani. A kelet-európai országoknak ez egyfajta gazdasági gyarmatosítása, amelyet kulturális gyarmatosítás is kísér: a később csatlakozó (jellemzően kelet-európai) tagállamoknak a nyugatiként megjelenő progresszív értékeket kell(ene) asszimilálniuk (Böröcz 2001).

A világrendszer-elmélet fontos felismerése, hogy a függőségi viszony meghatározza a nemzetállamok belső minőségeit is, tehát ugyanaz a folyamat teszi lehetővé a nyugati, nyílt-progresszív társadalmat – ahol a gazdasági-társadalmi fejlődés teret ad a diverzitás elfogadásának –, mint ami kialakítja a (fél)periféria fasizálódó tendenciáit – ahol a függés miatt az erőforrásokért való küzdelem sokkal erősebb. Ez a gazdasági alapú

különbség reprezentálódik aztán erkölcsi/világnézeti eltérésként, illetve a (fél)periféria lemaradottságaként. Az sem véletlen, hogy a félperiférián jelenik meg nagyobb arányban a heteronormativitás, a centrumban pedig az LMBT+ inkluzív progresszió. Az alacsonyabb osztályokban, illetve a (fél)periférián a formális (produktív) és informális (produktív és reprodukív) munkák kombinációja a jellemző. Mivel ez utóbbiak jellemzően a nőkre terhelődnek, a formális munka olcsóbbá tétele miatt is, nagyobb szerepe van az úgynevezett tradicionális nemi szerepek fenntartásának, amelyek a női alárendelt pozíciót implikálják. A centrumban és a felsőbb osztályokban, ahol sokkal erősebben jelen van a formális bér-munka, nagyobb tere van a progresszióknak, a nemi szerepek átértékelésének, mivel nem kell olyan mértékben olcsóbbá tenni a formális munkaerőt a nőkre való informális munka ráterhelésével (ld. Dunaway [2012] 2018; Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018). Ez meghatározza a szexualitásra, nemre és az eltérő szexuális orientációkra vonatkozó percepciókat is, innen érthető meg a (fél)periférián jellemzőbb heteronormativitás, illetve homofóbia.

Ebbe a rendszerbe épül be a mainstream LMBT+ aktivizmus is. Látható, hogy a nyugati, hegemon értékvilág egyik fontos tartozéka az LMBT+ jogok kérdése. Ennek sokan örülnek a hazai LMBT+ aktivizmusban, mert úgy vélik, hogy ez jó eszköze a jogok érvényesítésének, de azt nem veszik figyelembe, hogy jelen van, és még várható erre válaszcsepás. Pont mivel a „nyugati” hegemon értékvilág tartozékaként jelenik meg az LMBT+ jogok csoportja, a gyarmatosítás és hegemonia elleni harc zászlójárja is könnyen kitűzhető negatív módon, ahogyan a Társadalmi nemek szak aktuális támadása a kormány részéről ezt jól illusztrálja. Az Európa Tanácshoz tartozó Oroszország „melegpropaganda” elleni intézkedései szintén erre példa. A saját nemzeti önazonosság szembeállításával a nyugati mintával igen hangsúlyos az orosz intézkedésekhez köthető retorikákban, amelyek mögött persze nem nehéz tetten érni a nyugattal szembeni gazdasági érdekharcot. Problémás, ha a hazai LMBT+ aktivizmus beleáll ebbe a kulturális dichotómiát kiemelő harcba anélkül, hogy figyelembe venné azt a mélyebb gazdasági és társadalmi viszonyrendszert, ami e mögött van. Bár a vizsgált hazai honlapok e tekintetben viszonylag mérsékeltek maradnak, azért jól látszik, hogy mintaként, progresszióként a nyugati minták jelennek meg, és ez még erősebb az LMBT+ „bulvársajtóban”¹⁶. A saját tapasztalatom pedig az, hogy a „nyugaton jó, mi el vagyunk maradva” séma nagyon alapvető diskurzus, különösen az aktivizmusban tevékenykedő LMBT+ emberek között.

Mindeközben globális szinten maga az emberi jogi diskurzus, illetve annak „nyugati értelmezése” válik támadások céltáblájává¹⁷, és így az LMBT+ jogokkal szembeni intézkedé-

16 Ennek tipikus példája a Humen Magazin: <https://humenonline.hu/> (Letöltve: 2018. 09. 24)

17 Ez a diskurzus megjelent mind az orosz „melegpropaganda”-ellenes, mind az említett ugandai törvény elfogadása során.

sek is több helyen fölerősödtek, ahogy azt a bevezetőben is jeleztem. Ez pedig jól mutatja azt, hogy maga az emberi jogi megközelítés nem valamilyen megkérdőjelezhetetlen, értelmezések fölött álló, semleges, univerzális perspektíva, hanem maga is beágyazódik azokba az ellentmondásos társadalmi-gazdasági folyamatokba, amelyek létrehozzák ezt az ideológiai felépítményt (Harvey 2007). Ez a felépítmény pedig gyakran eltakarja azokat a rendszerszintű problémákat, amelyeknek a fenntartásához hozzájárul, és azokat az érdekcsoportokat, amelyeket szolgál. Az emberi jogi harc ugyanis sokszor fókuszál egyes strukturálisan meghatározott területekre, csoportokra és ügyekre. Mindig részleges marad, és az egyes csoportok jogi harcai összeütközésbe kerülhetnek más csoportok harcaival. A Yogyakarta dokumentum mélyebb elemzése is számos ilyen feszültségpontot hoz felszínre. Például a „véleménynyilvánítás szabadsága” pont alatt épp ennek korlátozását lehetővé tevő szöveget olvashatunk: arról, hogy a média hátrányos megkülönböztetéstől mentes képet sugalljon, és hogy megfelelő intézkedésekkel mindenkinek biztosítani kell identitásának kifejezését. Ez a megközelítés jelent táptalajt olyan intézkedéseknek, amelyek büntetik, ha valaki nem az általa megkívánt névmással szólítják. Az ilyen elismerési viták (pl. a szólásszabadság körül) egyébként arra is alkalmasak, hogy az emancipatorikus vagy társadalmi átformálásért dolgozó kezdeményezések fókuszát a valódi, gazdasági jellegű és rendszerszintű problémákról eltérítsék. A gyermekek jogainak kérdése szintén problémás marad a Yogyakarta Alapelveiben. A családalapítás jogként jelenik meg (annak többféle formájában, beleértve a donor inszeminációját) anélkül, hogy a dokumentum reflektálna a gyermekek helyzetére ezekben a családi formációkban, vagy arra, hogy milyen etikai és jogi problémák merülnek fel azok számára, akik még ebben a folyamatban benne vannak: a donor, az örökbeadó anya stb.¹⁸ A családalapítás mint jog megfogalmazása elvezethet a béranyaság olyan szemléletéhez, amely figyelmen kívül hagyja az anya szempontjait (erre a későbbiekben idézek példát). Igencsak aggályos, hogy a dokumentum nem zárja ki a gyermekekre vonatkozóan a visszafordíthatatlan orvosi beavatkozást, ha a gyermek teljes, szabad és tájékozott beleegyezése megvan, és figyelembe veszik a gyermek korát és érettségét. Jól látszik, hogy ez esetben az egyén szabad választására épülő emberi jogi szempontok ideológiailag felülírták azokat a komoly kételyeket, amelyek a nemi identitás korai kialakulására vonatkoznak. Az ellentétekre és ütközésekre további példát jelent – a Yogyakarta Alapelveken túl – a „melegházasság” ügye, a szexmunka vagy a béranyaság témái, amelyekkel jellemzően foglalkoznak a meleg szervezetek. Mindhárom területre igaz, hogy ha jogi úton közelítjük meg, akkor több, jogilag nehezen megfogható, rendszerszintű probléma figyelmen kívül marad: ezek közül több a nők helyzetéhez köthető (a társadalmi reprodukció dimenzióiban):

18 Természetesen, mint magam is meleg szülő, nem a családalapítás lehetősége ellen érvelek itt, hanem annak mint alapvető jognak a megfogalmazását tartom problémásnak.

- A házassági egyenlőség kiemelt témává emelése (az, hogy a progresszió diskurzú sába kritika nélkül emelkedik be, illetve az egyetlen kritika a házassággal szemben az azonos neműek kizárása marad) egy olyan intézmény megerősítését jelenti (a szembenállás helyett), amely tipikusan a nők alávetettségét szolgálja jelenlegi formájában is, és az azonos nemű háztartások kapitalista termelésbe való inkorporálásának kiváló eszköze, azon túl, hogy nyilvánvaló módon a középosztálybeli LGBT+ (leginkább LMB) emberek problémáira jelent választ.
- A szexmunkások jogvédelme (amelyhez számos kezdeményezése kapcsolódik például az ILGA-Europe-nak) figyelmen kívül hagyja a prostitúciónak a nők alávetettségét megerősítő jellegét, és a szabad választás rendszertől független illúziójára épít.
- A béranyasággal kapcsolatban ugyan nincs az LGBT+ szervezeteknek egyértelmű állásfoglalása, de a gazdag meleg párok egyik tipikus gyermekvállalási formájává váló jelenségre az ezeket a családokat védő jogi megközelítéssel „kénytelenek” válaszolni a szervezetek. Például amikor az ILGA-Europe az emberi jogokat figyelembe vevő, és az LGBT+ embereket hátrányosan nem érintő szabályozást sürget, valamint az ilyen módon létrejött családok elismerését.

Az azonos neműek házasságának intézményét a hazai aktivizmus is zászlajára tűzte. Béranyaság és szexmunka kérdéseiben szintén nincs ugyan állásfoglalása a hazai LGBT+ szervezeteknek, de elhatárolódás sincs, és a bulvár jellegű portálok és a saját tapasztalataim is azt mutatják, hogy különösen a férfi többségű közegekben az értelmezések a szexmunka-diskurzus és a béranyaság elfogadása irányába mennek. A szintén idekapcsolható pornográfia problematizálása pedig ugyanúgy nincs jelen a hazai LGBT+ diskurzus nagyobb részében. Mindezek a kérdések tehát a nők szempontjából (egy rendszerkritikus feminista gondolkodás keretében) relevánsak. A nők a kapitalizmus számára alapvető fontossággal bírnak a háztartási reprodukció szempontjából, és a rendszer emiatt fenntartja a patriarchátust. A kapitalizmusnak ugyanis szüksége van a produktív munka mellett a tipikusan fizetetlen reproduktív munkára, amelyet nagyrészt a háztartások, és azokon belül is a nők végeznek. A patriarchátus megfelelő ideológia arra, hogy fenntartsa azt a helyzetet, hogy ezt a munkát továbbra is ingyen végezze a társadalom egyik fele, és a fizetett reproduktív munkák (oktatás, egészségügy) szintén olcsóbbak maradhatnak, ha a nők és férfiak közötti különbségek fennmaradnak. Az emberi jogi keret pedig, úgy tűnik, elégtelen arra, hogy a patriarchátust szétfésítse, sőt a jogok megközelítése a privát szféra és magántulajdon szuverenitásának állításával épp akadályozza.

A jogokkal egyébként is azok tudnak élni, akiknek erre megvan a lehetőségük. A mélyebb, rendszerszintű társadalmi egyenlőtlenségeket önmagában a jogok állítása (a szociális jogoké) sem tudja kezelni. A Yogyakarta Alapelvek 14. pontja kimondja, hogy

„[Az államok] [m]egtesznek minden szükséges jogalkotási, közigazgatási és egyéb intézkedést, hogy szexuális irányultságtól vagy nemi identitástól függetlenül mindenki számára biztosítsák az egyenlő hozzáférést a megfelelő táplálkozáshoz, ivóvízhez, csatornázáshoz és ruházathoz” (Yogyakarta [2007] 2010: 22). A hozzáféréshez azonban – könnyű belátni – nem elégséges a jogok biztosítása és az állami törvénykezés a globális kapitalizmus korában: rendszerszintű gazdasági változásra van szükség.

További alapvető probléma az emberi jogi, és különösen az LMBT+ jogi megközelítéssel, hogy *az egyéni önmeghatározás szuverenitására* épít. A jognak meg kell védenie ezt a szuverenitást az állam korlátozó rendelkezései és a kollektivizáló ideológiák ellen. Egyértelmű tehát, hogy az identitás, az egyénnek a saját identitása felett gyakorolt hatalma alapvető kiindulópont ebben az ideológiában. Egy mélyebb, még nem is feltétlenül kritikai antropológia azonban, amely számot vet az egyéni függetlenség korlátaival és az egyén társadalmi beágyazottságával, könnyen belátható módon kimutatja, hogy az önmeghatározás ilyen szuverenitásának állítása illúzió. Nincs teljes hatalmunk a saját magunk meghatározása fölött. Azt számos olyan tényező befolyásolja, amelynek nem is vagyunk tudatában. A felvilágosodás egyéni autonómiára építő ilyen megközelítését filozófiailag már régen kikezdte az idő¹⁹, a liberális ideológiában azonban mégis makacsul tartja magát ez az illúzió, amire elméletek, törvénykezés és társadalmi gyakorlatok épülnek. Nem véletlenül. A neoliberalis kapitalizmusnak elemi érdeke, hogy fennmaradjon egy ilyen ideológia, amely az egyént és állítólagos szabadságát állítja középpontba. Ez ugyanis olyan szubjektumokat tud teremteni, amelyek nem kérdőjelezik meg az őket megteremtő mechanizmusokat (a saját szabadságuk illúziója miatt), akik az egyéni felelősség és vállalkozás hitében nem tesznek föl kérdéseket a társadalmi rendszerről és kezdeményeznek lépéseket a változás irányába, és akik könnyen befogadják a szintén a szabadságot zászlójára tűző neoliberalis gazdasági-társadalmi ideológiát. A jog területén kutató, rendszerkritikusnak az én értelmezésemben nem nevezhető Moyn (2014) is rámutatott, hogy a neoliberalizmust hogyan erősítheti az emberi jogok diskurzusa, de itt ennél többről van szó. A kapitalizmus jelenlegi formájához kapcsolódó „nincs alternatíva” ideológia hegemoniája, amely (ironikus módon) minden kritikai kérdést mint ideológiát söpör le az asztalról, jól összekötődik az emberi jogi ideológiával (Harvey 2007), és nagyon mélyen formálja a szubjektumokat, akik nyilván nem fogják létük (ebben a konstrukcióban ez egyenlő az önmeghatározásukkal) alapjait megkérdőjelezni.

Amikor meleg aktivistaként egyénileg és csoportosan próbáltam, próbáltuk ebbe az LMBT+ közegbe behozni a rendszerkritikai szempontokat (workshopokon, egyéni beszélgetésekben stb.), akkor az volt a tapasztalatom, hogy bár a fölvetések találtak némi

19 Marx és Freud humanista szubjektumot decentraláló, lebontó gondolatai fontos mérföldkövek voltak ennek kikezdésében.

visszhangra, mégsem tudtak megmozdítani semmit az aktivizmuson belül. A ragaszkodás ahhoz a szubjektumkonstrukcióhoz, ami a „melegség” vagy „transznműség” alapját adja – „én ennek érzem magam, tehát ez vagyok, és ezt senki ne kérdőjelezze meg” – akadálya volt annak, hogy a kritikai kérdések hatást gyakoroljanak. A beszélgetések vagy workshopok résztvevői elutasítottak minden olyan kérdést, amely a melegséget vagy transznműséget társadalmi beágyazottságában szemléltette. Ez akkor is így volt, amikor a kapitalizmus problémás voltát belátták. A radikálisan megkérdőjelező nézőpont azonban már személyesen őket is érintette. Jól látszik, hogy rendszerlegitimáció és önlegitimáció nagyon erősen összefonódik.

A rendszerlegitimációnak vannak olyan újtjai is ebben a közegben, amelyek lát-szólag retorikailag antikapitalisták, de nem kérdőjelezik meg a fent felvázolt neoliberais ideológiai szubjektumkonstrukciót. Erre jó példa az Everyday Feminism honlapja²⁰ vagy a hazai aktivista vitákban megjelenő „metszetszemléletű” (értstd [vulgár]interszekcionális) feminista gondolat.²¹ Az Everyday Feminist többször hangsúlyozza kapitalizmussal szembeni kritikáját vagy rendszerszemléletét, miközben cikkei teljes egészében az önmeghatározáson alapuló identitást állítják középpontba. Az interszekcionális feminizmusra vonatkozó diskurzus gyakorlatilag ugyanezt teszi. A rendszerkritikus szemlélet nem azt jelenti, hogy kritikusak vagyunk a kapitalizmussal, és a különféle csoportok összefogását hirdetjük, akik majd együtt tesznek a rendszer ellen, miközben megőrzik saját önmeghatározásuk kikezdetlenségének illúzióját. A rendszerkritika azt jelenti, hogy a rendszer működését minden szinten kritika alá vonjuk, az egyéni szubjektumkonstrukció szintjén is, illetve, még ha nem is gyakorlunk valamilyen mély rendszerreflexiót magunkkal szemben, akkor is igaz, hogy egy rendszerkritikus aktivizmus figyel arra, hogy a fókuszot mi térítheti el a rendszer lebontásáról. Az identitások, önmeghatározások (és a sokféle elnyomásforma), szemben állva az ezeket is befolyásoló gazdasági-anyagi viszonyokkal, kétségtelenül ilyenek. Miközben igaz, hogy a különféle elnyomásformákra a marxista elmélet és gyakorlat nem figyelt eléggé, és az interszekcionalitás (Crenshaw 1991) erre is válasz volt, viszont ez utóbbi, ha egyszerűen a különféle identitások összefogásaként jelenik meg, és megmarad az identitások megkérdőjelezhetlenségének bűvkörében, akkor nem jelent valódi rendszerkritikát, amely képes lenne a végtelen tökefelhalmozás nagyon erős ideológiával megtámogatott folyamatával és a kapitalizmus mindent áruvá tevő gyakorlatával szembeállítani. A kritikai megközelítés LMBT+ aktivizmusban való érdemi felvetésének kudarca megmutatja, hogy amikor identításalapú a társadalmi cselekvés, akkor nemigen marad

20 <https://everydayfeminism.com/> (Letöltve 2018. 07. 12.)

21 Pl. Gergely Dóra Viktória és a Szabadnem blog szerzőinek cikke: https://fenteslent.blog.hu/2017/02/22/interszekcionalis_feminizmus_baloldali_es_antikapalista_identitaspolitika (Letöltve: 2018. 08. 01.)

tere a rendszerkritikus megközelítésnek, és az identitáspolitika alapvetően reakciós. Ez vezetett az én személyes választásomhoz is, hogy kilépek ebből az aktivista közegből.

* * *

Érdemes megemlíteni, hogy különösen problémás a nem mint identitáskategória kezelése. Ha a nem önmeghatározáson alapul, akkor azok a strukturális kérdésfeltevések lehetetlenülnek el, amelyek alapját adják a patriarchátus elleni rendszerkritikus harcnak. A nem valójában nagyon jól köthető azokhoz a biológiai (anyag) alapokhoz, amelyek a biológiai reprodukciót szolgálják, és azokhoz a társadalmi-gazdasági alapokhoz, amelyek a társadalmi reprodukcióhoz kellene. Ahhoz, hogy a nemi egyenlőtlenséget felszámoljuk, szükséges, hogy a biológiai reprodukív szerveik alapján a nők ne a kapitalizmus reprodukciójának kiszolgálói legyenek, mert ez helyezi őket szükségszerűen elnyomott pozícióba. Bár a patriarchátus régebbi, mint a kapitalizmus, jelenlegi formájában a patriarchátus kiszolgálja a kapitalista világrendszer vég nélküli felhalmozási folyamatát, és nem lehetséges az előbbi megszüntetése az utóbbi megszüntetése nélkül (Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018; Dunaway [2012] 2018; Mies 2013). A kapitalizmusnak pedig saját fenntartása érdekében alapvető a patriarchátus fenntartása is – ahogy korábban kifejtettem –, ezért tőkés érdek, hogy a rendszerkritikus feminizmus ne kapjon teret. Ezt támogató tendencia, ha a nemek identitásként azonosítódnak és ennek következtében az elnyomás az egyén önmeghatározása elleni (szimbolikus) elnyomásként jelenik meg.

A hazai közegben a transzneműség körül egy törésekhez, személyes ellentétekhez és egyfajta belső kultúrharchoz vezető élénk háború alakult ki. Azonban a kérdés nem a transzneműség maga. Miközben elvitathatatlan, hogy vannak emberek, akik mélyen azt érzik, hogy a másik nemhez tartoznak (akár testükben is, tehát nemcsak a biológiai nemtől eltérő identitást magukévá téve, hanem alapvetően idegennek érezve saját elsődleges, illetve másodlagos nemi jellegük testi megnyilvánulásait), és fontos ennek az érzésnek, valamint a transznemű embereknek a tisztelete, a probléma abban rejlik – ahogyan ezt már máshol kifejtettem²² –, hogy ez a tapasztalat az identitást középpontba állító, rendszerlegitimáló ideológiává válik. Ez pedig megtörténik egyrészt politikai szinten, amikor az Európa Tanács és az Európai Unió és számos más szervezet nyelvezete átveszi a nem mint identitáskategória meghatározását, másrészt akkor, amikor a nemi identitás társadalmi meghatározottságára egy közösségen belül vagy személyesen nem lehet rákérdezni. A tapasztalataim ebben a közegben ugyanazok a melegségre és a transzneműségre

22 Mészáros György: Liberális diktatúra – még egyszer az identitáspolitikáról a transzpolitika kapcsán: https://reflektor.blog.hu/2016/12/06/liberalis_diktatura_meg_egyszer_az_identitaspolitikarol_a_transzpolitika_kapcsan (Letöltve: 2018. 08. 01.)

vonatkozóan. Hogy milyen szexuális orientációjának, vagy hogy milyen neműnek határozza meg magát valaki, az mélyen beágyazott társadalmilag, és erre rákérdezni elemi fontosságú egy rendszerkritikus aktivizmus számára. Ez azonban gyakorlatilag lehetetlenné vált ebben a közegben, mert a szubjektumkonstrukció megkérdőjelezését az egyének azonnal a saját maguk megkérdőjelezéseként értelmezik, és a közösségi norma is fellép a megkérdőjelezőkkel szemben (homofóbna, transzfóbna nyilváníva őket). A rendszerkritikus felvetésekre vonatkozó válaszok (pl. Vay Blanka és Pataki Lilla 2018-as írása²³) egyébként jól mutatják, hogy a felvetések lényegét sokszor félreértik annak értelmezői, mert annyira erősen beágyazott a rendszerre nem reflektáló gondolkodásmód. Amikor például a hormonkezelésekkel kapcsolatban azt írják transznemű aktivisták²⁴, hogy egy ilyen kis populáció nem lehet fontos a gyógyszergyártók számára, akkor úgy tűnik, a folyamatot úgy gondolják el, mint egy tudatos döntéshozást: a gyógyszergyártók felméri, hogy kiket érdemes megcélózni, és mivel a transznemű populáció fontos, ezért elősegítik annak a gondolatnak a terjesztését, hogy a hormonkezelés alapvető a transzneműek számára, és nincs vele probléma. Miközben egyes esetekben ez a tudatos marketingstratégia is működhet, a rendszerkritikus kérdésfelvetés nem ezt állítja, hanem egy sokkal rejtettebb ideológiai folyamatra hívja föl a figyelmet. A kapitalista termelésnek érdeke minden olyan szubjektumkonstrukció, amely egyrészt egyéni választásként jeleníti meg a vásárláshoz köthető, fogyasztói tevékenységformát, és amely általában is a függést a termeléstől, s magától a rendszertől az egyéni autonómia álarcá mögé rejti. Olyan szubjektumokra van szükség, akik identitásuknál fogva függő viszonyban vannak az árutermelelssel, de ezt nem veszik észre, és eközben még reprezentálják is, hogy a saját identitásuk megéléshez (az „elnyomás” megszüntetéséhez) szükséges az a rendszer, amely ezeket a javakat számukra előállítja. Ilyen függésben természetesen mindnyájan benne vagyunk. A különbség az, hogy azt a kérdést, hogy miért is van szükségem okostelefonra (és miért vágyom rá), legitimebb módon feltehetem, mint azt, hogy miért vágyom bizonyos fétiseszközökre (pl. bőrös fétis) mint meleg férfi, vagy még kevésbé, hogy egy magát más neműnek érző ember vajon miért is vágyik arra, hogy a testét hormonokkal átalakítsa. Nem gondolom, hogy az azonnali válasz ezekre a kérdésekre az, hogy „ne vegyél fétis eszköket, mert kiszolgálod a rendszert”, vagy hogy „ne vállald a hormonkezelést, mert függővé válsz ettől a rendszertől”. Senkinek nem mondanám meg, hogy egyénileg mit csináljon. Azt viszont fontosnak gondolom, hogy föl lehessen tenni a kérdést: „ezek a választások

23 Vay Blanka és Pataki Lilla: 10 ok, hogy miért kell a transzneműség kapcsán a kapitalizmusról beszélni: <https://merce.hu/2018/06/17/10-ok-hogy-miert-kell-a-transznemuseg-kapcsan-a-kapitalizmusról-beszeln/> (Letöltve: 2018. 08. 01.)

24 Pl. itt: Szabó A. Zsófia: Szexipar létezik, „transzipar” meg nem: http://hvg.hu/velemeney/20180305_Szexipar_letezik_transzipar_meg_nem (Letöltve: 2018. 08. 01.)

hogyan helyezhetők el a rendszerben, és mennyiben rendszerlegitimálók?" anélkül, hogy valaki azonnal a saját identitásának fenyegetéseként értelmezné ezt, a közösség meg elhallgattatná. Ez ugyanis biztosan érdeke a rendszernek, és ilyen módon az ilyen egyéni szubjektumkonstrukciók politikai szintre lépése kifejezetten reakció. A rendszerre, annak működési mechanizmusaira való kérdésvetést azonnal az egyénre és a döntéseken alapuló folyamatokra vonatkozó kérdésként és az egyéni lét megkérdőjelezéseként értelmezik az érintettek (mintha az, aki a transzneműséggel kapcsolatban kérdést tesz fel, az a transzneműek létét akarná eltörölni). Ismét nem véletlenül: épp azért, mert olyan mélyen beágyazott az egyéni autonómiára vonatkozó ideológia, és ez láthatóan ez esetben is nagyon megnehezíti a rendszerkritikus kérdésvetéseket.

* * *

A honlapokat elemezve az egyik legszembetűnőbb értelmezési keret, amely az emberi jogi megközelítéssel karöltve megjelenik, az a fentebb kifejtett, identitásalapú megközelítés. A leszbikusság, melegség, transzneműség stb. identitásként jelenik meg, amelyet az emberek felismernek, kimondanak, az öndefiníciójuk részévé teszik, amely alapján összetartoznak másokkal kulturálisan is, és amelyhez kapcsolódóan elnyomást, hátrányos megkülönböztetést szenvednek el, ez ellen pedig cselekedni szeretnének. A Szimpozion Egyesület honlapján²⁵ sok beküldött történet van, amelyekben az identitás narratív felépítése jól nyomon követhető. A történetek mind az egyéni szubjektumkonstrukció, mind a kifelé való reprezentáció szempontjából fontosak, mert egy koherens képet adnak egy kategóriáról, amelyet a szubjektum magára vesz és reprezentál, valamint ünnepli az egyéni öndefiníciót és ágenciát is. Az egyéni történetnek ereje van (ezt a *storytelling*-alapú *Melegség és megismerés* óratartójaként is átéltem): általában nem kérdőjelezzük meg, autentikusként tűnik föl²⁶, és a maga egyéni mivoltában mégis mindig megjeleníti a csoportot, és az ehhez való tartozást (az identitáson keresztül) ki tudja fejezni. Mindközben az egyéni történet rendszerkritikai szemmel valójában nem rendelkezik független autenticitással, hanem kikerülhetetlenül része annak a kulturális felépítménynek, amelyben létrejött. Ebből a szempontból érdekes a narratívákban az önfelismerés szinte kötelező momentuma. A *budapestpride.hu* honlapon szerepel Horváth Noé beszéde²⁷: „3

25 www.melegvagyok.hu (Letöltve: 2018. 08. 01.)

26 Ezt a Szimpozion honlapon jelzi a cím is: Igaz történetek.

27 <http://budapestpride.hu/hirek/horvath-noe-beszede-budapest-pride-megnyito-2018>. (Letöltve: 2018. 08. 01.) Érdekes egyébként Noé interjúja is, amelyben számos olyan elem van, ami megmutatja, hogy az identitásfelépítés hogyan épül össze például férfiközpontú értelmezéssel: a nagyobb

évvél ezelőtt elmentem egy LMBTQ előadásra, ahova pusztán mint érdeklődő ültem be. Úgy jöttem ki onnan, hogy rájöttem, transz vagyok. 26 éves voltam ekkor. Arra is rájöttem, hogy erre 18 évesen egyszer már rájöttem, csak akkor annyira megijedtem, hogy elástam magamban, és egészen addig egyszerűen magam előtt is letagadtam. Tagadtam, pedig a napnál is világosabb volt”. A Szimpozion honlapján az egyik történetben a szereplő, miután vágyai férfiakra és nőkre is vonatkoztak, és lányosnak érezte magát (úgy akart szép lenni, mint egy lány), biztonságot talált abban, hogy most már kimondja, hogy ő biszexuális és transzszemű, és keresett is olyan közösséget, ahol bátran lehet ön maga. Visszaemlékszem, hogy számomra is milyen felszabadító volt, amikor hosszú évek elfojtása után meghatároztam magam, hogy meleg vagyok, lépéseket tettem az életemben, hogy a melegségem megélejem, és ez elég hamar egy közösséghez tartozást is hozott számomra. Miközben ez a tapasztalat egyénileg valóban felszabadító volt, utólag sok tekintetben átértelmeztem. Az ilyen „önfelismerésben” nemcsak az van benne, hogy a társadalom heteronormatív elnyomó keretétől, amelyet interiorizáltam, megszabadulok, hanem hogy egy másik keretet is magamra veszek. Alkalmazható erre, némi átértelmezéssel, amit Althusser (1968) a szubjektum interpellációjáról ír. Az identitás és a hozzá kapcsolódó ideológiai konstrukció megszólít, valakivé tesz. Ellentmondásos módon azonban a heteronormativitás és az LMBT+ identitáspolitikáé ugyanannak a kapitalizmusnak az ideológiája, és mindkettőnek a rendszer megerősítése a funkciója.

A heteronormativitás kerete lehetővé teszi a háztartások patriarchátus szerinti működését, amelyben a nők egyszerre a biológiai reprodukció legfontosabb aktorai és a reprodukív munka végzői. A másik oldalon az áruvá váló, önmeghatározásra építő meleg identitás is ugyanezt a rendszert erősíti, egyrészt a szubjektumokat a rendszerhez ideológiailag odakötve, másrészt az identításra épülő mozgalmi küzdelmeket egy alapvetően szimbolikus térbe helyezve, amelyek így nem fognak rákérdezni az anyagi-gazdasági alapokra. Az emancipatorikus, 1960-as évekbeli „meleg felszabadítási mozgalom” így válhat („szelídülhet”) a rendszerbe inkorporálódó jelentésekre, önmeghatározásokra és jogérvényesítésre koncentráló, a társadalmi szerkezetet nem érintő aktivizmussá. A „retrográd” heteronormatív és a „haladó”, „melegbarát” ideológiák egyszerre vannak jelen a társadalmakban, de ütközetük látszólagos, és ahogy fentebb kifejtettem, a világrendszerben is más a pozíciójuk: a centrum országokban jelenhet meg jobban a progresszió, a (fél)periférián pedig a heteronormativitás kap nagyobb szerepet, és ez a függőségi viszonyt erősíti meg.

racionalitás férfiasághoz kötése, a férfiakkal való piszkos beszélgetésekkel cinkosság stb. Interneten: <https://humenonline.hu/egykor-no-ma-mar-ferfi-portre-horvath-noe-transz-aktivistarol/> (Letöltve: 2018. 08. 01.)

„Melegnek lenni” egy autentikusnak tűnő identitást jelent, ezt vettem én is magamra, de ma már látom az identitás szuverenitásának ideológiáját, ami e mögött az interpelláció és szubjektummeghatározás mögött rejtőzik.

A meleg identitással olyan hegemon „ideológiai csomagot” kapunk (gramsciánus értelemben), amihez különösen az aktivizmuson belül valódi megtanulandó elemek tartoznak: nyelvezet (lásd pl. a Szimpozion honlapján a fogalomtárát), viselkedési kódex (pl. hogyan legyek mindenkivel befogadó, hogyan beszéljek inkluzívan stb.), elméleti magyarázó keretek (pl. a szexuális orientáció kialakulásához kapcsolódóan) – ezeket például a *Melegség és megismerés* önkénteseinek képzésekor magam is tanítottam. Az identitásfelépítés fontos eleme – különösen az aktivizmusban – az elnyomás, és azzal való szembehelyezkedés és cselekvés. Az elismerés-alapúság azonban egy rendszermegerősítő ellenállást termel ki, amelynek legalább két oldalát érdemes kritika alá venni.

- Egyrészt az identitás adja a hatalommal szembeni autentikus fellépés alapját, és az adott csoportról csak annak tagjai nyilatkozhatnak hiteles interlokutorként. Ez a „semmit rólunk, nélkülünk” elve, ami több honlapon és dokumentumban szerepel. Ez a megközelítés azonban ismét nem vet számot azzal, hogy az identitást magát is konstruálja és adaptálja, a saját termelési logikájába integrálja a rendszer, és a rendszerrel való szembenálláshoz az identitásokra is fontos rákérdezni, amit viszont ez a megközelítés gyakorlatilag letilt (pl. tapasztalataim szerint a szexmunkával és a transzneműséggel kapcsolatban ez nagyon erősen megjelenik a vitákban).
- Másrészt az ellenállás az identitáshoz kapcsolódik, és ezért a „másik oldalon” nem a kapitalista rendszer lesz, hanem az identitással (legtöbbször csupán szimbolikusan) szemben álló emberek, intézmények és megnyilvánulások. Ennek a jelenségnek tipikus példája a homofóbia (és ehhez hasonlóan a transzfóbia) értelmezési keretének használata. A homofóbia (ahogyan ezt a jobboldali szereplők egyébként jogosan többször megjegyzik) egyfajta stigmává kezd válni, amit rá lehet sütni mindenkire, aki kérdéseket tesz fel az LMBT+ kisebbségek önértelmezésével, gyakorlatával kapcsolatban. Ráadásul legtöbbször a homofóbia jelenségének mélyebb társadalmi-gazdasági vonatkozásait is figyelmen kívül hagyja ez a nézőpont és gyakorlat, és miközben az aktivizmus a homofóbiával szemben vagdalkozik, elmulasztja, hogy szövetségest találjon az esetleg sokféle körülmény miatt, a fogalom szerint homofób munkásosztálybeliekkel a valódi közös ellenség, a tőke ellen.

Ennek az ideológiai csomagnak olyan további, szintén rendszermegerősítő implicit elemek is részei, amelyek nincsenek lefektetve, de a mozgalomban elsajátítunk. Ilyen a „melegség” egyfajta kozmopolita önmeghatározása, amely szerint én egy szabad világhoz tartozom az identitásommal, olyanhoz, amelynek mintáját „Nyugaton” látom. A nyugati kolonizáló,

hegemón ideológia az identitásomnak is részévé válik ilyen módon. Ez segít fenntartani a progresszió és elmaradottság morális kettősségét is, amely elrejt az e mögötti függőségi viszonyt, ahogyan fentebb kifejtettem a centrum „melegbarát”, nemi szerepekről szabadabban gondolkodó és a (fél)periféria heteronormatív és hagyományosabb nemi szerepeket megjelenítő kultúrájával kapcsolatban.

Az ideológiai csomagon túl, és részben ahhoz kapcsolódóan, a meleg identitáshoz sokrétű kulturális mintázat is tartozik. A melegség ugyanis alapvetően életmód-identitás – hiszen valóban a vágyaim és megélt szexualitásom, tehát az életmódom az alapja az identitásomnak –, és melegként elég könnyű részévé válni az ehhez az életmódhoz kapcsolódó szubkultúrának. Ez sok meleg számára egyrészt a saját identitás megélésének, másrészt a vágyakra építő felkínált lehetőségek elfogyasztásának terepe lesz. Ide tartoznak szórakozási formák (partik, klubok), sportklubok, Facebook csoportok, a szexualitás megélésének helyei (szaunák, szexklubok), szexuális fétisek, online kulturális magazinok, pornográf oldalak, ismerkedős oldalak és applikációk (a Tindert megelőző, régóta működő applikáció, a Grindr), edzőtermek, ahová többségében melegek járnak, sajátos szexuális szokások – például drogokra épülő csoportos szexpartik (*chemsex*). Mindez azzal is jár, hogy ez a „kulturális világ” óhatatlanul piacot jelent, amit a tőkének érdeke fenntartani, bekebelezni, növelni. A melegség így áruvá válik, és az identitás maga lesz az alapja annak, hogy a melegek fenntartsák ezt a piacot, jó fogyasztók legyenek, akik ünneplik az egyén „szabadságát” ezen a téren is, és mivel ez a vágyak kielégítéséről is szól, így lojálisak legyenek az ezt lehetővé tevő rendszerhez. A magát szabadon megélő, rendszert fenntartó neoliberális szubjektum köszön itt vissza. Akik pedig nem rendelkeznek kellő erőforrással, hogy mindezt megéljék, kizorítva érezhetik magukat ebből a szubkulturális közegből, amelyet védőhálóként is megélhetnek, és például belesodródhatnak a („szabadon választottnak tételezett”) prostitúcióba.

Ezen a ponton felvetődhet a kérdés: a kapitalizmus milyen értelemben formálja (termeli, hozza létre) a meleg identitást? A kézenfekvő válasz az lenne, hogy a vágyak már megvannak, a kapitalizmus az értelmezési keretet és az identitást mint valamilyen kategóriához tartozást hozza létre. Ez ennél azonban – ahogya fenti kép is megmutatta – bonyolultabb. Nyilván nincs arról szó, hogy igaza lenne a jobboldali narratívának, amely szerint a melegpropaganda melegeket „hoz létre”. Azonban az igaz, hogy a vágyak formálása is megtörténik. Azok sem léteznek valami eleve adott formában. Van persze egy belső megélés, amelyet viszont az a kategória, amit adunk neki, tovább alakít. Nem tudom megmondani, hogy ha én egykor nem ezzel a „melegség-képpel” találkozom, és nem egy identitásként jön felém a melegség, akkor valóban egyértelműen meleg (velem azonos neműekre vonatkozó) vágyak mentén építettem-e volna föl a saját magamra vonatkozó narratívámat. Lehet, hogy egészen eddig a szintig alakított a rendszer. McLaren (1988)

enfleshment fogalma kapcsolható ide, amely azt írja le, ahogyan a kapitalizmus a testbe íródik (*enflesh*), és vágyakon keresztül formálja a szubjektumartikulációkat. Valami ilyenről van itt is szó; a kapitalizmus sajátos szubjektumformáló pedagógiájáról. Felvethető, hogy az ilyen kritika nem romboló-e, hiszen a meleg identitás, és a hozzá kapcsolódó közösség és kulturális közeg is kétségtelenül a fennálló renddel szembeninek tűnik (a heteronormatív családmódellet fenntartó kapitalizmussal szemben), és biztonságot is ad azok számára, akik elnyomásként élik meg ezt a heteronormatív kontextust. Valóban, én sem akarok ebből az identitásból mintegy kilépni, és az LMBT+ aktivizmus számos kezdeményezését fontosnak tartom. Ugyanakkor, ahogy látszik, a meleg identitás rendszerfenntartó is, és épp a vele szembeni kapitalizmust erősíti meg, ezt pedig szintén fontos fölvetni, kimondani, és ezzel nem a jobboldal ideológiáinak alátámasztása a cél, mert alapvetően más az a keret, amiben néhány, akár ahhoz a diskurzushoz hasonlóan tűnő kritika megfogalmazódik. Szintén felvethető, hogy amit leírtam, az az identitásfelépítés valójában nagyon egyéni, és számos azonos neműekhez vonzó (férfi) van, aki nem teszi magáévá a szubkultúra rengeteg elemét, akár ellen is áll a közös identitás nyomásának. Valamint az is felróható a saját tapasztalataimra is építő fenti interpretációknak, hogy meleg férfi-központú, és az identitások így is nagyon sokfélék. Mindkét állítás részben igaz. A meleg és a többi identitás viszonyához még vissza fogok térni, de azért az elmondható, hogy a fenti leírás számos eleme, bármelyik más betűjére igaz a szexuális kisebbségeknek az identitáskategóriára vonatkozóan, természetesen eltérő kulturális elemekkel. Az első állítás szintén így igaz, és nem is tagadom az egyén részleges ágenciáját ebben az önfelépítésben. Azt azonban fontos látni, hogy a tendencia a szubkultúrába való bekebelezésre (egyre több csatorna által), és a melegség identitásként való értelmezésére, valamint az ehhez kapcsolódó ideológia pedagógiai átadására erőteljesen megvan. Ez különösen a mozgalomra igaz, amelynek elsősorban most a kritikáját nyújtom.

* * *

Az szintén igaz és fontos tény, hogy sokféle identitás van ezen az egy irányba tartó (bár kétségtelenül nem egységes) mozgalmon belül. Megvan a története a sokféleség ilyen kialakulásának, és annak, ahogyan a mozgalom egyre több identitáskategóriát hozott létre és bekebelezett be. A kiindulópont bizonyos értelemben a meleg férfiak mozgalma volt, és bár ma már sokféle egyéb csoport is ide tartozik, kétségtelen, hogy az LMBT+ szubkultúrában továbbra is jelen van egyfajta férfidominancia, melegközpontúság.²⁸ Ennek

28 A honlapok, magazinok jellemzően ma is meleg férfiakat szólítanak meg (képi világukkal is), sok meleg férfi számára fenntartott szórakozóhely van, a meleg férfiak hangja sokkal jobban érvényesül a mozgalmon belül is.

persze kritikáját adják régóta a leszbikusok, az újonnan megjelenő csoportok pedig mind hangot követelnek maguknak a mozgalomban (transznműek, biszexuálisok, aszexuálisok, queerek stb.), és a patriarchátus struktúrájának megkérdőjelezése mellett – illetve sokszor helyett – mozgalmon belül is generálják a privilégiumok és az elnyomás versenyét és harcát (a mozgalmon belüli elnyomott pozíciójukat felmutatva). Miközben valóban fontos felmutatni egy mozgalmon belül is a hatalmi viszonyokat, ez az ismét elismerésalapú harc sok energiát emészt fel, és sok elismerésalapú belső, fegyelmező politikát hoz létre (pl. mindig legyen transznmű felszólaló is a Pride-on, jelenítsük meg a transznműek, illetve queerek hangját, az érintettek hangjának legyen privilegizált helyzete, biztonságos terek legyenek, ahol senki identitását nem vonhatják kétségbe stb.), amelyek nem igazán előre vivőek a szélesebb rendszer kritikája szempontjából. Kérdés egyébként, hogy ennek az egyre több identitáskategóriával „színesedő” mozgalomnak mi maradhat az összetartó ereje. Az LMBT Szövetség honlapja így határozza meg ezt az összetartást a különbözőségben: „Az LMBT mozaikszó a leszbikus, meleg, biszexuális és transznmű szavak kezdőbetűjéből áll össze. E rövidítés egyszerre utal a szexuális kisebbségek sokszínűségére és összetartására: bár sokban különbözünk egymástól, mégis összeköt bennünket a társadalmi elutasítás, az előítéletek és a hátrányos megkülönböztetés közös mindennapi tapasztalata.” Itt az áldozati szerep, a hátrányos helyzet (elnyomottság) jelenik meg összefogó erőként, közös tapasztalatként. Ez jellemző az elismerés-alapú identitáspolitikában, de kérdés, vajon ez hosszú távon mennyire lehet tartós, amikor az áldozatiság és az elnyomottság versenye jelen van a csoportok között.

Lehetne elemezni azt is az ilyen csoporton belüli harcoknál és átértelmezéseknél, hogy kik is a vesztesei ennek. Jelenleg több jel mutat arra, hogy több területen is a leszbikusok a hátrányt szenvedő csoport (megszűnő leszbikus helyek, fórumok, kevesebb hang az LMBT+ identitások sokféleségében stb.). Ezekre a feszültségekre és szétartó erőkre válasz lehet az az új tendencia, amely épp az identitáskategóriák bővülésével érkezett meg az LMBT+ mozgalomba. Ez pedig a *fluiditás új ideológiája*. Ez egyrészt számtalan új kategóriát kínál fel az önmeghatározásra (queer, aszexuális, pánszexuális²⁹, demiszexuális³⁰, kérdező [*questioning*]³¹ stb.), másrészt azt állítja: a nem folyékony (fluid), és azt mint spektrumot írja le, amelyen belül az egyén elhelyezheti magát. A sokféle kategória számára

29 Aki az emberhez vonzódik, annak nemétől (pl. akkor is ha transznmű vagy agender, azaz „nem nélküli”) teljesen függetlenül.

30 Akik csak akkor éreznek szexuális vonalmat, ha valamilyen fajta erős érzelmi kötelék fűzi őket az adott emberhez.

31 Aki még nem döntötte el (nem is akarja eldönteni), milyen a nemi identitása, illetve a szexuális orientációja. A kérdezés állapotában van.

könnyen kínálkozik ez az önmeghatározás megkérdőjelezhetetlen értékét megőrző ideológiai konstrukcióvá mint közös alap. Van eltérés abban, hogy a különféle szervezetekben mennyire jelenik meg ez az új megközelítés (például a használt nevekben is: LGBT, LGBTI, LGBTQI), de a trend egyértelmű. Az ILGA-Europe például nemrégiben kritikát fogalmazott meg a németországi törvénykezéssel kapcsolatban, amely az alkotmánybíróság határozatát szűken értelmezve a harmadik nem lehetőségét csak az interszexuális embereknek engedte meg, és nem adott lehetőséget arra, hogy bárki szabadon meghatározza magát harmadik neműként.³² Az IGLYO az európai ifjúsági LGBT+ szervezet honlapja, csakúgy mint a szervezeten belüli performatív aktusok is (lásd a bevezetőben a történetem), egyértelműen ezt az ideológiát követik. Ezen a honlapon az érdekképviselet kevésbé jelenik meg, és az egyes identitásokra és a hozzájuk kapcsolódó hátrányos megkülönböztetésre való fókuszálás helyett is egy úgynevezett normakritikus megközelítés érvényesül jobban, ami a diszkriminációt létrehozó normatív keretet kérdőjelezi meg. Miközben ez a perspektíva látszólag túllép a liberális identitáspolitikáé keretein, és a butleri posztmodern, identitáskategóriákat megkérdőjelező megközelítéshez kapcsolódik, valójában nem jelent lényeges eltérést a fent elemzett értelmezéshez képest, ami rendszermege erősítő jellegét illeti. A normakritikusság ugyanis megmarad a diszkurzív szinten, és a privilégiumokra fókuszál a dominancia kapitalizmushoz kötődő strukturális formái helyett, és az identitás megkérdőjelezése végső soron továbbra is az önmeghatározás jegyében történik: az egyén az eddigi identitáskategóriáktól függetlenül meghatározhatja magát (mint például nembináris – egyik nemhez sem tartozó). A nembináris fogalom első hallásra radikálisnak és rendszerkritikusnak is tűnhet, hiszen a nem mint kategória megkérdőjelezésére épít, igazából azonban egy újabb identitáskategóriává válik, amely ráadásul alapvetően ellehetetleníti a nemhez kapcsolódó strukturákra való rákérdezést (Reilly-Cooper 2016), hiszen a nem mint szabadon meghatározható identitás értelmezését veszi alapul. Egyébként érdekes megfigyelni, hogyan is konstruálja meg az IGLYO honlapja az LGBTQI fiatalok számára mintaként megjelenő szubjektumot (pl. a honlapra feltett videókon keresztül): magabiztos, asszertív, sokszínű, színes, vidám. A vállalkozó középosztálybeli fiatal képe köszön vissza, akárcsak számos európai uniós reprezentációban.

A honlapok tanúsága és a saját tapasztalataim szerint is igaz, hogy a hazai LGBT+ aktivizmus szintén kezdi magáévá tenni ezt az új ideológiát. Ez pedig ebben a félperifériás közegben különösen problémás. Táptalajt ad a jobboldali populizmus támadásainak, és a neoliberais szubjektumok kialakítása és a „nyugati progresszióhoz” kapcsolódó aktivizmus elősegítése által hozzájárul a hazai társadalom félperifériás függéséhez. Miközben az LGBT+ aktivizmus számos eredményt tud felmutatni az elmúlt időszakban

32 <https://ilga-europe.org/resources/news/latest-news/missed-opportunity-recognise-self-determination-germany> (Letöltve: 2018. 08. 01)

jogérvényesítés, érdekképviselés és közösségszervezés terén, a hosszú távú stratégiában sokkal fontosabb lenne a régiós sajátosságok figyelembevétele, és saját utak kialakítása is. A transzpolitikához kapcsolódóan többen megfogalmazták, hogy transzkritikus hangok – miközben import aktivizmusról beszéltek – valójában nyugatról importált kérdéseket dobtak be a hazai közegbe, ahol a transz emberek alapvető jogait sem tisztelik, és ahol ezek a kérdések még nem vetődnek így fel. Van ebben a kritikában valami, különösen a konkrét vitát tekintve, ugyanakkor, amint bemutattam, látható, hogy a nem mint identitás és az identitáspolitikai megközelítés, csakúgy mint az identitás megkérdőjelezésének tilalma, alapvetően már beépült a hazai közegbe is. Igenis működik a nemzetközi ideológiai hegemonia az LMBT+ identitások és mozgalom terén, ami tetten érhető, mindenhová eljut többek között a különféle országok résztvevői számára programokat szervező ILGA-Europe és IGLYO által is. Ez pedig – ahogyan már kifejtettem – olyan értelmezési keret lesz, ami a geopolitikai egyenlőtlenségek megerősítését is szolgálja. Tehát itt sem igaz, hogy a transz emberek lettek a célpont, akik egy nagyon kicsi kisebbség, s mint bűnbakok jelennek meg, hanem az az identitáspolitika és szubjektumkonstrukció kapott kritikát, ami *a transz identitásnak is az alapját adja.*³³

KÖVETKEZTETÉSEK

Miközben rendkívül kritikus hangot ütöttem meg az LMBT+ identitásokkal és aktivizmussal kapcsolatban ebben a cikkben, és magam gyakorlatilag kiléptem a mozgalmi közegből, mégsem gondolom úgy, hogy a szexuális kisebbségekhez valamilyen módon kapcsolódó aktivizmus léte megkérdőjelezendő lenne. Valóban fontos sok ember számára, hogy ilyen önazonosságokat tudjon magára venni, és egy olyan közeget találjon, ami védelmet nyújt számára. A heteronormativitás pedig, akárcsak a patriarchátus, a kapitalista rendszernek olyan eleme, amellyel szemben fontos felvenni a harcot. Nem könnyű azonban megoldást találni arra a problémára, hogy az LMBT+ mozgalom jelenlegi formájában mintegy beszo- rult a heteronormativitást előíró, és ugyanakkor a meleg identitást inkorporáló kapitaliz- mus satujába. Az identitáskonstrukciók és a körjük épülő, jórészt szimbolikus harcokat vívó mozgalom a maga ideológiai meghatározottságával alapvetően megerősíti a rend- szert, ami ellen fel kellene lépnie, hiszen a kapitalista rendszer jelenti a heteronormatív elnyomás gyökerét. A nyugati minták átvétele, és az onnan érkező ideológia kritika

33 Emellett tény, hogy egyes megnyilvánulások ebben a vitában mindkét részről érzelmileg olyan módon váltak telítetté, amikben a résztvevők joggal érezhették magukat fenyegetve. Én éppen ezért is szálltam ki ebből a vitából egy ideje, mert nem tudtam azonosulni sem a transzkritikus hangok heves- ségével, sem a másik oldal nagyon leegyszerűsítő, a kritikát nem értő válaszaival, áldozati szerepével.

nélküli befogadása pedig a félperifériás függőséget termeli újra ebben a rendszerben. Az ezzel való szembesülést (tehát az ideológiakritikát) megnehezítik azonban egyrészt a mozgalom felmutatható eredményei, másrészt a szubjektumkonstrukciók olyan mély beágyazottsága, amely ellehetetleníti az identitásokra való kritikus és kritikai rákérdezést. Mindkettő érthető a neoliberais hegemonia korában.

Jelenleg nem tudok olyan utat felvázolni, ami kimozdítaná ezt a helyzetet, és kiutat jelentene a satu szorításából. Az azonban biztos, hogy első lépésként jó lenne, ha rá lehetne kérdezni identitásokra, és a kritikus hangokat inkább befogadná a mozgalom, mint elidegenítené, valamint, ha a hazai kontextus sajátosságaira nagyobb figyelem jutna (és nem csak a stratégiai szinten, mint például a jelenlegi kormány politikájára, hanem az ország félperifériás gazdasági-társadalmi viszonyrendszerére), csakúgy mint a helyzetek gazdasági-anyagi alapjainak elemzésére. Második lépésként pedig, ha rendszerkritikus aktivizmusban gondolkodunk, akkor a „legyünk másokkal szolidárisak” elvén messze túllépve, az érdekképviselő mellett fontos lenne olyan ügyekre fordítani a figyelmet mint például a gazdasági egyenlőtlenségek, a szegénység problémája, a széles értelemben vett munkásosztály érdekei vagy az osztálytudat pedagógiája, amelyek a rendszer egészének lebontása irányába hatnak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Althusser, Luis (1968): *Marx – az elmélet forradalma*. Kossuth Könyvkiadó.
- Amin, Samir (1976): *Unequal Development*. Monthly Review Press.
- Böröcz, József (2001): Empire and Coloniality in the “Eastern Enlargement” of the European Union. In: *Empire’s New Clothes: Unveiling the EU’s Enlargement*. Szerk.: Böröcz József – Kovács Melinda. Central Europe Review.
- Arrighi, Giovanni ([1990] 1992): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. In: *Eszmélet* 13. 145–180.
- Böröcz, József (2006): Goodness is elsewhere: The rule of European difference. *Comparative Studies in Society and History*, 48.1. 110–138.
- Böröcz, József (2018): *Az EU és a világ. Kritikai elemzés*. Kalligram.
- Butler, Judith (1993): *Bodies That Matter. On the discursive limits of “sex”*. Routledge.
- Chasin, Alexandra (2000): *Selling out. The lesbian and gay movement goes to market*. Palgrave.
- Choonara, Esme – Yuri Prasad (2014): What’s wrong with privilege theory? In: *International Socialism* Vol. 143. Interneten: <http://isj.org.uk/whats-wrong-with-privilege-theory/> (Letöltve: 2018.09.05.)

- Crenshaw, Kimberle (1991): Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. In: *Stanford Law Review* Vol. 43., No. 6.: 1241–1299.
- Csányi, Gergely – Ágnes Gagyi – Ágnes Kerékgyártó (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újatermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24. 5–30.
- Dunaway, Wilma ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer longue durée-je folyamán. In: *Fordulat*, No. 24. 53–87.
- D'Emilio, John (1983): Capitalism and Gay Identity. In: *Powers of Desire: The Politics of Sexuality*. Szerk.: Snitow, Ann – Christine Stansell – Sharon Thompson. Monthly Review Press.
- Ellis, C. – T. E. Adams – A. P. Bochner (2011): Autoethnography. An overview. Forum: Qualitative Social Research, Vol. 1., No. 12., Art. 10. Interneten: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1589/3095> (Letöltve: 2018.10.03.)
- Federici, Silvia (2012): *Revolution at point zero: Housework, reproduction, and feminist struggle*. PM Press.
- Fraser, Nancy (2000): Rethinking recognition. In: *New Left Review*, Vol. 107., No. 3.: Interneten: <https://newleftreview.org/ll/3/nancy-fraser-rethinking-recognition> (Letöltve: 2018.09.05.)
- Gagyi, Ágnes (2011): *A civil globalizáció univerzális eszméje a periferián: Globalizációkritikus csoportok Romániában és Magyarországon*. Interneten: <http://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15370/gagyi-agnes-phd-2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltve: 2018. 09. 05.)
- Gerócs Tamás – Csaba Jelinek (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban. In: *Eszmélet* 118. 12–33.
- Gramsci, Antonio (1970): *Filozófiai írások*. Kossuth Könyvkiadó.
- Holzhacker, Ronald (2012): National and transnational strategies of LGBT civil society organizations in different political environments: Modes of interaction in Western and Eastern Europe for equality. In: *Comparative European Politics*, Vol. 10., No. 1.: 23–47.
- Harvey, David (2007): *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Marx, Karl ([1873] 1978): *A tőke. I–III. A politikai gazdaságtan bírálata*. Kossuth Könyvkiadó.
- McLaren, Peter (1988): Schooling the postmodern body: critical pedagogy and the politics of enfleshment. In: *Journal of Education*, Vol. 3.: 53–83.
- Mészáros, György (2017): *Pedagógiai etnográfia*. ELTE Eötvös Kiadó.
- Mészáros, György (2017): Reconsidering the identity approach of the EU LGBT+ architecture from a feminist perspective. In: *The Future of the European Union. Feminist*

Perspectives from East-Central Europe. Szerk.: Kováts, Eszter. Friedrich-Ebert-Stiftung.

Mies, Maria (1986): *Patriarchy and accumulation on a world scale: Women in the international division of labour*. Zed Books.

Mitchell, Eve (2013): I am a woman and a human: A Marxist-feminist critique of intersectionality theory. Interneten: <https://libcom.org/library/i-am-woman-human-marxist-feminist-critique-intersectionality-theory-eve-mitchell> (Letöltve: 2018. 09. 05.)

Mitchell, Katharyne (2006): Neoliberal governmentality in the European Union: education, training, and technologies of citizenship. In: *Environment and planning D: society and space*, Vol. 24., No. 3.: 389–407.

Moyn, Samuel (2014): A Powerless Companion: Human Rights in the Age of Neoliberalism. In: *Law and Contemporary Problems*, Vol. 77., No. 4.: 147–169.

Reilly-Cooper, Rebecca (2016): The Idea That Gender Is a Spectrum Is a New Gender Prison. Interneten: <https://aeon.co/essays/the-idea-that-gender-is-a-spectrum-is-a-new-gender-prison> (Letöltve: 2018. 09. 05.)

Yogyakarta Alapelvek ([2007] 2010): *Alapelvek a nemzetközi emberi jogi szabályok alkalmazásáról a szexuális irányultsággal és nemi identitással kapcsolatban*. Háttér. Interneten: <http://hatter.hu/kiadvanyaink/yogyakarta-alapelvek> (Letöltve: 2018. 10. 03.)

Wallerstein, Immanuel ([2004] 2010): *Bevezetés a világregndszer-elméletbe*. L'Harmattan.

Zavarzadeh, Mas'ud. – Teresa L. Ebert – Donald Morton (szerk.) (2001): *Marxism, Queer Theory, Gender*. Red Factory.

Gagy Ágnes

INFORMÁLIS GAZDASÁG, NÉPI ÖNSZERVEZŐDÉS ÉS „POSZTNEOLIBERÁLIS” BALOLDALI REZSIMEK LATIN-AMERIKÁBAN

VERÓNICA GAGO: *NEOLIBERALISM FROM BELOW: POPULAR PRAGMATICS AND BAROQUE ECONOMIES* (DUKE UNIVERSITY PRESS, 2017)

Verónica Gago könyve 2014-ben jelent meg spanyolul, majd 2017-ben angolul. Gago a Buenos Aires-i egyetemen tanít szociológiát, emellett a Colectivo Situaciones aktivista-kutatócsoport tagja és a Ni Una Menos (Egygyel sem kevesebb) mozgalom szervezője, ami 2015 óta a válság hatására megszorodott nőgyilkosságok ellen lép fel. Gago könyve az ezredforduló politikai-gazdasági válságai óta kialakuló új latin-amerikai rezsimekről szóló kritikai irodalom kiemelkedő darabja. Bár a szerző saját hozzájárulása ehhez az irodalomhoz önmagában is jelentős, a kelet-európai olvasó számára a könyv azért is lehet érdekes, mert átfogó összefoglalót ad ennek az irodalomnak a meglátásairól.

A továbbiakban három téma köré csoportosítva mutatom be a könyv főbb állításait. Az első Latin-Amerikában a 2000-es években hatalomra jutó szocialista rezsimek gazdasági és politikai elemzése. Gago fő állítása itt az, hogy a neoliberalizmus korábbi, kívülről irányított és autoriter rezsimek által alkalmazott modelljével való explicit politikai szembehelyezkedés mellett ezek a rezsimek a globális gazdasági beágyazódás egyfajta hibrid modelljét hozták létre. Ezekben a redisztributív politikák, az extraktív iparágakra és exportra épülő, függő külgazdasági modell, valamint a konzumerizmus és finanszírozás kiterjesztése kéz a kézben járnak. A második téma az informális gazdaság, amire a könyv címében szereplő „neoliberalizmus alulról” kifejezés utal. Az 1980-as évek válságai után kialakuló masszív informális szektor, majd az ezredforduló ezen alapuló mozgalmi a 2000-es években egy olyan kiterjedt informális gazdaságnak adták át helyüket, amely egyszerre épül be az állami politikai és redisztributív rendszerekbe és a globális termelés informalizált hálózataiba, és őrzi bizonyos elemeiben a közösségi termelés és felhalmozás logikáját. Az informalitás e masszív formáinak tárgyalása minden bizonnyal a könyv legerősebb hozzájárulása egy olyan globális gazdasági korszak megértéséhez, ahol a termelés és munkaszervezés fordista modellje egyre kevésbé nyújt segítséget a valós folyamatokban való tájékozódáshoz. Végül, a harmadik téma a populizmus kérdésének politikaelméleti tárgyalása az új szocialista rezsimek politikája kapcsán. Mivel Gago könyve e sok helyütt a baloldali populizmus paradigmatis példaként emlegetett politikákról olyan elemzést ad, amely erősen ellentmond az adott rezsimek önképének, a populizmus fogalmával kapcsolatos kritikája erős és releváns hozzászólásnak számít a fogalom körüli kortárs vitákban.

A NEOLIBERALIZMUSTÓL AZ ÚJ BALOLDALI FEJLESZTŐ ÁLLAMIG?

Latin-Amerikában az 1970-es évek baloldali törekvéseinek leverését a nyolcvanas években az USA által propagált és a helyi autoriter rezsimek által végrehajtott neoliberalizáció

hullám követte. Kelet-Európával ellentétben a neoliberális reformok itt nem a politikai demokrácia ígéretéhez kapcsolódtak, hanem az USA külső dominanciája és a helyi diktatúra által végrehajtott, egyértelműen „felülről jövő” folyamat részei voltak. A kilencvenes évek a régióban válságok sorozatát hozták, amelyek egyúttal az informális gazdaság és az ennek a struktúráiból kinövő politikai mozgalmak megerősödésével jártak. Az ezredfordulóra egy újabb válság sorozat és az új mozgalmak mobilizációs ereje régiószerte baloldali politikai fordulatok sorozatát hozták. Az új szocialista kormányok a korábbi neoliberális politikákkal szemben az aktív állami beavatkozásra épülő, új baloldali politikát hirdettek meg. A külső tőkeérdekeket szolgáló, autoriter neoliberalizmussal szemben ezek a rezsimek egy új, baloldali fejlesztő állam és a nép, illetve a népi mozgalmak szövetségét kívánták létrehozni.

Gago elemzése arra irányul, hogyan illeszkednek az e kormányok által létrehozott rezsimek a kapitalizmus nemzetközi vérkeringésébe, és az ebből fakadó belső ellentmondások hogyan jelennek meg a saját gazdasági-politikai rendszerükben. A baloldali fordulat egyik alapvető eleme e kormányok esetében a legszegényebb rétegeket célzó, erősen redistributív politika. E redistribúció forrása elsősorban az exportra termelő extraktív ipar (olaj, bányászat) és mezőgazdaság. Az extraktív iparon alapuló külgazdasági beágyazásban ezt az időszakot az export-kapcsolatok átrendeződése jellemzi, Észak-Amerika helyett Kína irányába. Az extraktív ipar fenntartása további belső területek folyamatos megnyitását feltételezi. A népi, őslakos mozgalmakkal való, akár alkotmányos szintre emelt szövetségkötés ellenére az új szocialista rezsimek továbbra is elüldözik a lakosságot a megnyitni kívánt területekről, az új bányák ellen szerveződő helyi mozgalmakra pedig sok esetben maguk is erőszakkal csapnak le. Az (elsősorban városi) szegényeket célzó redistribúciónak tehát az extraktív iparon alapuló külgazdasági beágyazódás és a vidéki népesség és vidéki erőforrások kizsákmányolása a feltétele.

Másfelől, írja Gago, az állami redistribúció a konzumerizmus és finanszírozás behatolását szolgálja egy olyan informális gazdaságba, amit korábban az 1990-es és 2000-es évek válságai során a gazdasági válság által magukra hagyott tömegek hoztak létre a saját túlélésük érdekében, külső állami és finanszírozási források felhasználása nélkül. Az 1990-es és 2000-es években a városokba menekülő szegények ekkorra az informális infrastruktúrák és gazdasági hálózatok komplex rendszereit szervezték meg. Az állami segélyek ezekbe a rendszerekbe nyitnak utat a globális felhalmozás formális csatornáin számára. A segélyek célja expliciten az, hogy növeljék a szegények fogyasztását – a statisztikák igazolják is ennek az erőfeszítésnek a sikerességét, ami a jelen körülmények között a kapitalista termékek piacát bővíti, többek közt az import növelése árán. A segélyek igénybe vételéhez kötelező bankszámlát nyitni, a rendszeresen folyósított segély-összegek pedig az állam által is támogatott mikrohitel piacát hozzák létre (ugyanazon bankok számára, akiken keresztül az állam a segélyeket folyósítja). Ez a folyamat elvonja az informális gazdaság szereplőit

a korábbi pénzügyi válságok idején létrehozott közösségi pénzügyi megoldásoktól, és a pénzügyi felelősség mesterségesen individualizált formáin keresztül visszaintegrálja őket a globális pénzügyi felhalmozás folyamataiba.

Harmadrészt az új szocialista rezsimek sokban építenek a válságok idején kiépült informális gazdasági struktúrák integrációjára. A szövetségi vagy „társadalmi gazdaság” támogatása, a (hagyományos) közösségi szerveződés integrációja a politikai struktúrába kiemelt célként szerepel a szocialista kormányok programjaiban. A baloldali kormányzatok és a közösségi gazdasági formák közti viszony komplex és ellentmondásos. Míg e formák terjesztésében és formalizálásában a kormányzatok sikereket érnek el, ezek a kapcsolatok gyakran az adminisztratív és gazdasági terhek kihelyezésére szolgálnak, illetve a közösségi gazdasági struktúrák visszaintegrációját végzik el a tőkés piaci és pénzügyi rendszerbe. Gago további kritikája, hogy a társadalmi gazdaság támogatásáról szóló kormányzati programok nem veszik figyelembe az informális gazdaság migráción alapuló részét, miközben a nemzetgazdasági folyamatok szempontjából támaszkodnak rá. A redisztributív politikában megtestesülő ellentmondások számát tovább növeli, hogy a baloldali kormányok a munkanélküliség problémáját a fordista ipar összeomlása után állandó állapotként ismerik el, ami a redisztribúció, azaz az extraktív iparból származó járadékok szükségességét feltételezi.

Az új baloldali rezsimek politikai narratívájuk szerint a külföldi tőke és a helyi diktatúrák szövetségében végrehajtott neoliberalizáció korszaka után a nép érdekét szolgáló, szuverén és intervencionista baloldali kormányzás korszakát hozták el. A rezsimek működését elemezve Gago azt hangsúlyozza, hogy ezekben a programokban két igen fontos elem láthatatlan marad. Az egyik a járadékból történő redisztribúcióval járó kényszerek, azaz (az állam által kevésbé ellenőrizhető) világgazdasági integráció feltételei. A másik az a kiterjedt népi informális gazdaság és az ezen alapuló mozgalmak, amelyeknek az eredményeit ezek a rezsimek úgy integrálják és teszik újra a formális gazdaságban zajló felhalmozás részévé, hogy közben a politikai diskurzus szintjén a közösségi népi ágenciát a fejlesztő állam ágenciájával helyettesítik be (Gago gyakran használt kifejezésével: miközben integrálják és felhasználják a népi aktivitás teremtő erejét, egyúttal átnevezik azt az állam tevékenységévé). Ez a probléma a harmadik témához, a populizmus kérdéséhez vezet át. Az állam valós működését ezeknek az ellentmondásoknak a szempontjából Gago úgy írja le, hogy miközben a rezsimek hivatalos programjuk szerint a baloldali fejlesztő állam szuverenitását állítják helyre, az ezzel ellentétes valós folyamatokhoz való viszonyuk szempontjából egyfajta „második valóság” (193) folyamatos menedzselésére kényszerülnek. Hely híján Gago erre vonatkozó példái közül csak az informális gazdaságról szóló részben sorolok fel párat. A könyv ezen része kiemelkedően inspiratív olvasmány mindenki számára, aki a félperifériás posztneoliberális rezsimek fejlesztő programjai és gazdasági mozgásterének közti viszonyról gondolkodik.

INFORMÁLIS GAZDASÁG ÉS „ALULRÓL JÖVŐ” NEOLIBERALIZMUS

A könyv címadó kifejezése, az „alulról jövő” neoliberalizmus Gago Buenos Aires környékén végzett terepmunkájából származik, amely során Latin-Amerika legnagyobb illegális piacát, a La Saladát, illetve a hozzá kapcsoló informális városi gazdaságot és migrációt kutatta. Az „alulról jövő” neoliberalizmus arra a sokrétű kapcsolatrendszerre utal, amely révén a korábbi évtizedek válságai során létrejött közösségi gazdasági hálózatok beépülnek az új fejlesztő rezsimek által menedzselte világgazdasági integrációba. Gago a neoliberalizmus fogalma körül zajló elméleti viták hagyományából érkezve ezt az integrációt a neoliberalizmus egy válfajaként közelíti meg. Elemzése azonban akkor is érdekes, ha nem annyira a neoliberalizmus analitikus fogalmának csiszolása, hanem általában a globális kapitalizmus történeti alakulása érdekel bennünket.

A La Salada piac Buenos Aires külterületén helyezkedik el, több mint húsz hektáryi területen (a hivatalos térképeken nem jelenik meg, a *Google Earth*-ön azonban a napi szükséglet szerint felhalmozott árutömeg is nyomon követhető). Az eredetileg bolíviai migránsok által alapított piac mai jelentőségét (a világ nagy régiós piaci egyike) a 2001-es válság idején nyerte el. Bár minden áru fajta megtalálható rajta, növekedésének alapját a textilipar adja, pontosabban a globális textilipar vertikális újraszervezése folytán kialakuló helyi illegális műhelyek termékei. Ezekben a műhelyekben egyszerre készülnek globális és argentin márkák termékei, ezek változatos utánpótlási és egyszerű közösségi használatra szánt termékek.

Az illegális műhelyek elszaporodása a textilipar globális átalakulásával függ össze, ami a termelésnek a munkaerő költségének leszállítását szolgáló kihelyezését és a profitnak a globális értékláncok csúcán való centralizációját célozza. Argentínában az 1980-as években a kedvezőtlen konvertibilitás miatt a textilipar összeomlott; az 1990-es években a peso-dollár konvertibilitás idején ezt import pótolta. A 2001-es pénzügyi összeomlás azonban a textilipar újabb fellendülését hozta, ahol a termelést kis családi műhelyekbe szervezték ki, amelyek elsősorban bolíviai bevándorlókat foglalkoztattak illegálisan. Az új, illegális termelés megszervezésében fontos szerepet játszottak az 1990-es évek során bevándorolt koreai kisvállalkozók, akik az első műhelyeket megszervezték. A 2010-es évekbe a műhelyek tulajdonosai elsősorban bolíviai vállalkozók, akik a közösségi kapcsolatokat váltják a munkaszervezésben felhasznált tőkévé. Gago megfigyelései szerint a piacon és a piac körüli termelésben egyre inkább jelen van kínai tőke is, összességében azonban még mindig elsősorban regionális piacként funkcionál. A piac körüli hálózatokban az itt megtermelt áruk kereskedelméről és árazásáról komplex alkudozás folyik, ami nem feltétlenül követi a globális piac logikáját (pl. a globális luxusmárkák és márkahamisítás helyi

informális piaca esetében). 2009-re a heti két napon működő La Salada forgalma elérte Argentína bevásárlóközpontjainak évi összesített forgalmát.

A La Salada körüli informális gazdaság egyik fő aspektusaként Gago a közösségi kapcsolatok felhasználását emeli ki. A közösségi kapcsolatok itt nemcsak a bolíviai migránsok rokonságon vagy közös földrajzi származáson alapuló kapcsolatait jelentik, hanem egy folyton átalakuló, ellentmondásos társadalmi viszonyt, amelyen keresztül a tőkés gazdaságból kiszoruló csoportok új gazdasági viszonyokat hoznak létre, és úgy kapcsolódnak be a tőkés gazdaság átalakuló formáiba, hogy ezeket közben a közösségi kapcsolatok logikája szerint is igyekeznek működtetni. A Bolíviából érkező illegális munka-migráció nagy része Andok-béli őslakos közösségekből érkezik. A közösségi kapcsolatok felhasználása az illegális textilműhelyek bolíviai tulajdonosai által egyrészt abban áll, hogy a rokonsági és származási kapcsolatokat és a közös viselkedésbeli, nyelvi, tudásbeli elemeket használják fel a munkaerő toborzásában. Az így felhasználható közös tudás egyik fő eleme, hogy a bolíviai őslakosok minden tagja, a férfiak is értenek a textilmunkához, azaz a munkaformát és munkaszervezés magas fokú ismeretével érkeznek a bentlakásos műhelyekbe. A bolíviai vállalkozók és munkások közötti származásbeli és gyakran rokonsági kötelék egyfajta garanciaként is működik mindkét fél számára az informális szerződések betartására. A már a műhelyekben dolgozó munkások hazaútjait a vállalkozók igyekeznek új toborzó kampányokra felhasználni, amihez a munkások gyakran hozzájárulnak, amikor saját sike-reiket igyekeznek bemutatni otthon. A vállalkozók a munkások számára egész életvilágot építenek ki Buenos Aires informális negyedeiben – a bentlakásos műhelyek alvóhelyeit a munkások tőlük bérlik, gyakran a tőlük felvett hitelekből; a műhelyekben szóló rádióadók, amelyeket ugyanezek a vállalkozók működtetnek, az ő tulajdonukban álló éjszakai klubokat és utazási társaságokat reklámozzák a munkásoknak, és a hazautalandó pénz kezelésére is ők kínálnak megoldásokat. A műhelyek köré épülő másodlagos gazdaság – mosodák, üzletek, építkezési vállalkozások, illegális klinikák, temetkezés – ugyanezen vállalkozások további köreit teszik ki.

A vállalkozók és munkások közti viszony egyenlőtlen és ellentmondásos. A gyakran rokonként toborzott munkásoknak a vállalkozók eleinte jó fizetést és ingyen koszt-kvartélyt ígérnek – azt már csak érkezéskor teszik hozzá, hogy az utazáshoz nyújtott előleget drága hitelként nyújtották, és így az első időszakban a fizetést elnyeli a hitel törlesztése. Az, hogy az újonnan érkezők se pénzzel, se legális tartózkodási engedéllyel, se helyi kapcsolatokkal nem rendelkeznek, és hogy későbbi integrációjuk a vállalkozók saját hálózatai által előkészített csatornában történik, állandósítja azt az egyenlőtlen viszonyt, ami a migráns munkaerő árát alacsonyan tartja. A vállalkozók kifelé egy etnikai kisebbség képviselőiként és védelmezőiként nyilvánulnak meg, gyakran valódi segítséget nyújtva klienseik adminisztratív ügyeiben. Az általuk működtetett zárt rendszer ugyanakkor fenntartja és megerősíti

a „közösség” különbségét a helyi lakosoktól, és megőrzi őket a legkiszolgáltatottabb és legolcsóbb munkaerő szerepében. A bentlakásos szerződések és az ezekre nyújtott hitelek a vállalkozók számára helyben rögzítik az egyébként áramlásban levő munkaerőt. A munkaerő minden tagját így vagy úgy érintő függés miatt a visszaélések ellen tiltakozókat könnyű elhallgattatni. A „közösségi kapcsolatok” tehát a műhelyek tulajdonosai szempontjából olyan tőkeként működnek, amelyek lehetővé teszik a tranzakciós költségek minimalizálását a munkaerő toborzásában és a munkaszervezésben, segítik általuk ellenőrzött zárt fogyasztási és hitelezési rendszerek létrehozását e munkaerő számára, és állandósítják a bolíviai munkások bizonytalan és a helyiek által sztereotipizált státusának folytonos kiaknázását az alacsony bérek formájában.

Ez a viszony, amelyet Yann Moulier-Boutang „a társadalmi pozícióból szerzett járadék” fogalmával írt le (2006: 13), ugyanakkor nem kizárólag a bolíviai vállalkozók és az általuk foglalkoztatott bolíviai munkások között áll fenn: a bolíviai vállalkozók által elsajátított „közösségi” értéköbbit a globális textilipar létező hierarchiáinak szükséges elemeként működik, a műhelyek és a munkamigráció illegális státusának fenntartását pedig az argentin kormány garantálja. Míg a műhelyek és a körülöttük kiépülő informális városrészek ellen tiltakozó morális felháborodás gyakran él azzal a váddal, hogy a műhelyekben rabszolgamunka folyik, a hatósági megszólalások elismerik a műhelyek hozzájárulását az argentin textiliparhoz, és egy (később megtámadott) szövetségi bírósági ítéletben a műhelyeket „egyfajta szövetkezetként” ismerték el. A bolíviai rezsim oldalán az illegális migrációval kapcsolatos érdek (a munkanélküliség csökkentése és a hazautalt fizetések miatt) ugyancsak hozzájárul a migráns munkaerő bérét alacsonyan tartó körülmények fenntartásához.

A „közösségi kapcsolatok” effajta, a globális felhalmozási hierarchiákba illeszkedő felhasználása az, amit Gago „alulról jövő” neoliberalizmusnak nevez. Emellett ugyanakkor a La Salada és a műhelyek közti informális gazdaságot más logikák is működtetik. Egyrészt Gago hangsúlyozza, hogy maguk a munkások nem tekintenek magukra rabszolgákként: a vállalkozókhöz fűződő egyenlőtlen viszonyt egy időben kibomló befektetésként fogják fel, amely során a rossz évek után maguk is vállalkozóvá válhatnak. Másrészt ezeket a kapcsolatokat vertikálisan és horizontálisan is behálózzák a kölcsönös segítségnyújtás különböző rendszerei. A bentlakásos műhelyekhez általában ingyenes közösségi konyha tartozik. A hitelezés formái között nemcsak kizsákmányoló formákat találunk. Az egyik hitelezési forma, az *anticrético* azt feltételezi, hogy a beköltöző előre kifizeti a teljes évi bér három-négyszeresét, majd az év végén visszakapja az egész összeget, amit ez idő alatt az ingatlan tulajdonosa ingyen használhatott. Bár a felek közti viszony a körülményektől függően itt is egyenlőtlen lehet, és az informális szerződések teret hagynak a visszaéléseknek, ez a fajta hitelezési gyakorlat a „közösségi kapcsolatok” nem feltétlenül kizsákmányoló jellegét példázza. Végül, a felhalmozás formáit vizsgálva Gago azt állítja, hogy a La Salada körüli informális gazdaságban

tetten érhető a felhalmozási folyamat egyfajta folyamatos „eltérítése” a különböző családi, szomszédági vagy más közösségi csomópontok mentén. Egy-egy vállalkozás kiemelkedése helyett a felhalmozási csomópontok megsokasodását látjuk, ahol az adott csomópontban történő felhalmozás új csomópontokat generál, tipikusan informális kis- és középvállalkozások formájában. Ez a Gago által „fraktálszerű” (45) felhalmozásnak nevezett mintázat a népi informális gazdaságokról szóló vita közepébe vezet bennünket, azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a kapitalista gazdaságba való bekapcsolódás közben a különböző közösségi gazdasági formák mennyiben érvényesítenek olyan saját logikákat, amelyek a közösség saját újratelmesítését szolgálják. Gago következtetése az, hogy az általa vizsgált szereplők egy egyenlőtlen, de a globális extrakció mellett a közösség gyarapodását is szolgáló, heterogén rendszert működtetnek: miközben a globális textilipar vertikális polarizációját is lehetővé teszik, az ebből származó felhalmozást folyamatosan újraosztják. Míg a redisztributív politikák kapcsán a segélyeket a fogyasztás és financializáció csatornáiként írta le, az informális gazdaság szempontjából hozzáteszi, hogy a számukra is elérhetővé váló segélyek és mikrohitel felhasználása nem egyénileg, hanem közösségszerűen történik; a segélyeket az informális gazdaságban keringő források egyikévé alakítják.

Az informális gazdaság államhoz való viszonyát ugyanez a kettősség jellemzi. Míg a munkások illegális státusa az informális textilipar jövedelmezőségének (azaz létének) az alapja, az informális gazdaság körül kialakult informális negyedekben szerveződő mozgalmak politikai követeléseik gyakran sikerrel járnak. Míg az informális negyed, a *villa* legalizálása nem egyértelmű cél sem a benne lakók, sem a kormányzat részéről, a mindennapi alkuk során rengeteg egyezség születik a víz- vagy áramhasználatról, vagy éppen az önkormányzati testületben való részvételről. Gago hangsúlyozza, hogy a *villa* mozgalmi akár az állami adminisztráció szabályait is átírják – egy önkormányzati testületben való részvétel elnyerésekor nem képviselőt választottak, hanem a közösségi szerveződés modelljét követve visszahívható, rotációs rendszerben küldtek küldötteket az önkormányzatba. A helyzet kettősségét illusztrálja, hogy ugyanakkor az illegális lakónegyed így önkormányzati fizetéshez jutó képviselői ingyenes túlórában azt a munkát végezték el az önkormányzatnak, amit egyébként nem lett volna képes megcsinálni, és ami potenciálisan az önkormányzat hatalmát növeli az általa egyébként beláthatatlan *villa* fölött: térképeket készítettek a *villa* aktuális szerkezetéről. A *villa* saját gazdasági súlya folytán (a textilműhelyek miatt a legtöbb áramot fogyasztja a városban) az állami szervezet kikerülve is tárgyalt a szolgáltatókkal olyan megállapodásokról, amelyek elismerik az áramlopás bizonyos formáit a konstrukció részeként.

A *villa* kultúrája kapcsán Gago kiemeli a fesztiválok jelentőségét. A fesztivál egyszerre szabadidős és vallási esemény, az illegális migráción alapuló informális gazdaság kontextusában azonban ennél sokkal több. Egyrészt munkavállalói engedély hiányában

a migránsok a határátkeléseket azzal indokolják, hogy valamelyik vallási fesztiválra igyekeznek. A fesztiválokat a vállalkozók támogatják anyagilag – mind Bolíviában, ahol ezek az események a hazatérő migránsok öngazolásának és az új munkaerő toborzásának a helyszínei, mind Buenos Airesben, ahol a fesztiválok az öröm, a fogyasztás és a közösségiség első számú eseményének számítanak, valamint azon ritka alkalmaknak, amikor az egyébként rejtőzködő migráns munkaerő tömegesen megjelenik a nyilvános térben. Érthető, hogy a vállalkozók igényt tartanak ezeknek az eseményeknek a kontrolljára. Ugyanakkor a fesztiválok jelentősége Gago szerint túlmutat a kereskedelmi fesztivál-jellegén. A vallásos és kulturális aspektus a „közösségi kapcsolatok” komplex rendszerével együtt alakul; a fesztiválok az értékek, hiedelmek, aspirációk, félelmek nyilvános megfogalmazásai is. A migráció fájdalmai vagy az egyéni és közösségi ágencia ünneplése mellett Gago olyan finom változásokat is leír, mint például a „Chinaman” megjelenése a vallásos szimbólumok között, az újonnan megjelent kínai tőke pozíciójára reflektálva (199). Végül, a fesztiválok mint a nyilvános jelenlét egyetlen módja erős politikai töltettel is bírnak és gyakran politikai eszközként is működnek. A fesztiválokkal kapcsolatos gyakorlat a 2001-es mozgalmi szerveződésekben erős szerepet játszott, és a 2010-es évek városi jogokkal kapcsolatos mozgalmában is alapvető szerepe van.

POPULIZMUS VS. NÉPI ÁGENCIA

Az új baloldali rezsim és az informális gazdaság viszonya kapcsán Gago egy olyan helyzetet ír le, ahol a kormányzat a neoliberalizmus mint külső kényszer felszámolását ígéri egy redistribúción alapuló baloldali állami fejlesztési programmal, a rezsim valósága azonban egyszerre áll e program legitimációs hatásából és a program diskurzív ernyője mögött menedzselte „második valóságból”. A rezsim a gyakorlatban továbbra is megfelelni kényszerül a világgazdasági beágyazottságából fakadó nyomásoknak, a redistribúciót a kapitalista fogyasztói és pénzügyi piacokba való integráció eszközeként működteti, a saját politikai sikere alapját is képező óriási népi informális gazdasággal és közösségi-politikai szerveződéssel szemben pedig az inklúzió irányába tett gesztusai ellenére tehetetlen és alulinformált marad, miközben gazdasági egyensúlyának fenntartásában továbbra is támaszkodik rá. E szituáció elemzésének elkerülhetetlenül vannak politikaelméleti következményei. Gago a könyv elméleti részeiben elsősorban az általa követett hagyományokra vonatkozó tanulságokkal foglalkozik – elsősorban a Foucault és Deleuze nevével fémjelzett posztmodern politika- és államelméletekkel, illetve ezek laclauianus alkalmazásaival.

A könyv elméleti erőfeszítése bizonyos értelemben úgy írható le, mint ami arra irányul, hogy azt a fajta népi, informális ágenciát, aminek a tevékenységét és infrastruktúráit

empirikusan elemzi, megragadja egy eurocentrikus posztmodern politikaelmélet nyelvén. E nyelv relevanciáját Gago számára elsősorban az olasz operaizmus Antonio Negri „sokaság”-fogalmával fémjelzett posztmodern változata és az új latin-amerikai mozgalmak népi önrendelkezését teoretizáló latin-amerikai hagyomány közti kapcsolat adja (Santos 2001; Linera 2006; Zibechi 2007; Rivera Cusicanqui 2010; Aguilar 2014; vö. Holloway 2014). Ebből a szempontból a könyv radikális lépéseket tesz, az általa használt elméletekhez képest új társadalmi-politikai ontológiát vezet be. A kormányzás és reprezentáció nyelvével szemben az olasz operaisták értelmében vett munkaerő mint a kapitalista viszonyt megelőző teremtő erő (*potencia*, pl. Negri 1993), a „vitalista pragmatizmus” vagy a Spinoza-féle „conatus” (az önmaga fejlődését szolgáló spontán szervezet) mint stratégiai racionalitás (6; lásd Bové 2009) fogalmait helyezi szembe. A La Salada körüli gazdaság heterogén jellege ugyancsak elméleti tétté válik a könyvben, amit Gago a latin-amerikai irodalomban hagyománnyal rendelkező „barokk gazdaság” fogalmával ragad meg. A „barokk” itt a posztfordista és hagyományos szerveződési formáknak az evolucionista modernizáció-elmélet számára össze nem egyeztethető elegyére vonatkozik (Linera 2012; Echeverría 2001). A populizmus fogalmát és az általa feltételezett szuverenitás fogalmát a könyv ugyanebben a perspektívában kritizálja.

A posztmodern politikaelméletben kevésbé érdekelt olvasó számára ez a fajta elméleti erőfeszítés sokszor feleslegesnek tűnhet – a Gago által ontológiai tétként kezelt problémák nagy része fel sem merülne egy olyan kritikai politikai gazdaságtani vagy antropológiai megközelítésben, ahol a kormányzati program és a valós gazdasági folyamatok közti különbség vagy a „modern” és „hagyományos” társadalomszerveződési módok artikulációja a kapitalizmus fejlődése során magától értetődő. Ezzel együtt úgy gondolom, hogy a könyv populizmusra vonatkozó kritikája erős hozzászólás – a Gago által preferált politikaelmélet körén kívül is – a kritika empirikus alapjának köszönhetően.

Mint Gago írja, az új baloldali rezsimek politikai narratívája a felülről/kívülről vezérelt neoliberalizmus évtizedei után a politikához és az aktív állami beavatkozáshoz való visszatérést propagálja. A piac (neoliberalizmus) és az állam (az új baloldali rezsimek intervencionista állama) ellentéte itt egy olyan ellentétként szerepel, ami elvileg a politikai paletta teljes jobb-bal spektrumát lefedi. E pólusokra hivatkozva a megelőző neoliberais rezsimekkel és a neoliberalizmussal mint külső fenyegetéssel való szembeszegülés a baloldali intervencionizmus fő legitimációs forrásaként szolgál. Ugyanakkor, hangsúlyozza Gago, az új baloldali rezsimek nem ágyazzák ki a helyi gazdaságot a kapitalista világgazdaság válság utáni folyamataiból. Valós politikájukban e folyamatok ellentmondásos következményeinek (Gago szavával: az állam „második valóságának”) a menedzselését végzik, úgy, hogy közben igyekeznek fenntartani a rezsim baloldali politikai legitimációját. Gago egyik fő állítása, hogy a „második valóság” menedzselésének ellentmondásai és a baloldali

populista politika legitimációjának fenntartása között funkcionális kapcsolat van. Egyfelől az extraktív ipar járadékából fenntartott redisztributív politikák fenntartják a külső piacoktól való függést, a fogyasztás és finanszírozás csatornáiként működnek és a helyi lakosság további kitelepítését feltételezik. Másfelől az extraktív iparon és redisztribúción alapuló politikai rezsim fenntartásának elengedhetetlen eleme az a politikai legitimáció, amit a redisztribúció progresszív csatornázása jelent: ki kritizálhatja a baloldali kormányt azért, mert az állami jövedelemből a szegényeket segíti?

A világgazdasági integráció e baloldali posztneoliberális csomagjának másik fő eleme a népi mozgalmakhoz és népi informális gazdasághoz való viszony. Az informális gazdaság és az ennek struktúráin alapuló mozgalmak történetének elemzésekor Gago nagy hangsúlyt fektet arra az állításra, hogy az ezredforduló válságai során mind a népi mozgalmak (az argentin piqueterók mozgalma, a bolíviai cochabambai vízháború, a városi politikában maguknak helyet kérő szomszédági szervezetek stb.), mind az ezek szervezeti és anyagi alapját biztosító informális gazdasági formák (a közösségi konyhától a szolidáris alternatív pénzügyi eszközökön keresztül az informális külvárosi negyedek masszív közösségi és anyagi infrastruktúráiig) megelőzték a baloldali kormányok politikai sikereit és a „társadalmi gazdaság” intézményesítésére tett kísérleteit. Az a politikai narratíva, ami szerint a piac uralmát kiterjesztő neoliberalizmust a baloldali állami intervencionizmus győzelme állítja meg, eltakarja azoknak a népi mozgalmaknak a valóságát, amelyek sikere hozzájárult a baloldali kormányok megalakulásához. Emellett láthatatlanná teszi azt a folyamatot is, amely során a népi informális gazdaság a válság következményeit elnyelte, a válsággal szemben a túlélés és közösségi politika új struktúráit építette ki, az új szocialista rezsim idején pedig egyszerre működött a rezsim legitimációját támogató, abba integrálódó „társadalmi gazdasággént”, a rezsim világgazdasági beágyazottságának költségeit elnyelő, az ahhoz szükséges egyenlőtlen viszonyokat fenntartó struktúráként, illetve a rezsimmel és a kapitalista piaccal szemben továbbra is autonóm logikákat őrző közösségi gazdasággént. A rezsim politikai és gazdasági alapjához nagyban hozzájáruló népi ágencia ilyenfajta letagadása Gago szerint ugyancsak a rezsim fenntartásának funkcionális eleme: a népi politika redukciója a baloldali populizmus reprezentatív struktúráinak a támogatására, illetve a népi gazdaság redukciója az állami redisztribúció felé megfogalmazott szükségletek tartományára lehetővé teszi, hogy a baloldali kormányzat a politikai és gazdasági élet forrásaként pozicionálja magát, miközben a valós folyamatok szintjén továbbra is támaszkodik a népi ágencia által megtermelt erőforrásokra.

Hogy az informális gazdaságról szóló fejezet tanulságait a populizmussal kapcsolatos politikaelméleti gondolkodás szókincsére fordítsa, Gago Partha Chatterjee indiai politológus-antropológus gondolatmenetéhez kapcsolódik, ami a „civil társadalom” fogalmával a „kormányzottak politikája” fogalmát állítja szembe (Chatterjee 2004). Chatterjee

a „kormányzottak politikáját”, Foucault neoliberais kormányzsról való eszmeftuttatását követve, azokra a társadalmi csoportokra alkalmazza, akik nem férnek hozzá az állampolgári érdekérvényesítésnek a „civil társadalom” fogalma által egyenlőnek és szabadnak feltételezett formáihoz, viszont mindennapi életükben folyamatosan szembesülnek a neoliberalis kormányzás eszközeivel és hatásaival. India szegény és őslakos csoportjai esetében, mondja, a „civil társadalom” fogalma egyrészt azért nem alkalmazható, mert ezek a csoportok nem mindig rendelkeznek a nemzetállami intézményrendszerhez való hozzáféréssel (nem léphetnek fel ennek „civil” alanyaiként), másfelől pedig az állam sem kezeli őket teljes jogú állampolgárokként. Ez a helyzet különösen gyakori olyan régiókban, ahol a globális felhalmozás költségei nagyobb arányban csapódnak le, és a helyi társadalom fragmentációja erősebb annál, mint amit az állampolgárság és civil társadalom eurocentrikus elméletei feltételeznek. A „kormányzottak politikája” ezeknek a csoportoknak az ágenciáját igyekszik megragadni, ami annak ellenére, hogy nem a „civil társadalom” fogalma által szokványosan jelölt formákban jelentkezik, masszív és megkerülhetetlen eleme a közösségek és az állam, valamint az állam által képviselt gazdasági érdekek közti viszonyoknak. Saját informalitással kapcsolatos kutatása alapján Gago Chatterjee fogalmának egy aktív értelmezését kívánja adni, ahol a „kormányzottak politikája” nem csak az ellenállás és érdekérvényesítés rejtett csatornáit jelenti, hanem a társadalmi reprodukció teljes körére kiterjedő „potenciát”, amely egyszerre képes kitermelni a népi gazdaság változó formáit és a politikai érdekérvényesítés ezeken alapuló módjait.

A populizmus politikája és elmélete, írja Gago, azt a trükköt hajlja végre, hogy a népi ágenciának ezt a teremtő erejét behelyettesíti az állam, a kormányzat és a reprezentatív politika ágenciájával. Ernesto Laclau (2005) klasszikus megfogalmazásában a populizmus azt teszi lehetővé, hogy a társadalmi törekvések sokféleségét egyetlen szimbolikus nevező alá lehessen hozni. A populista politikában az egyébként heterogén és ellentmondásos népi küzdelmek az állami autoritás szintjére projektálva egyesülhetnek egyetlen (populista) identitásban. A posztmodern reprezentáció- és subjektíváció-elmélet (elsősorban Lacan, pl. 1966) alapján Laclau ezt a fajta behelyettesítést szükségszerűnek tartja, azt a feltételezést követve, hogy az identitás, a reprezentáció nem más, mint a valós tartományának mesterséges leegyszerűsítése és e leegyszerűsítés eltagadása. A politika területére lefordítva: a populizmus a társadalom heterogén, ellentmondásos tartományát teszi reprezentálhatóvá egyetlen identitásként azáltal, hogy e társadalom valós küzdelmeit szimbolikusan az állami autoritás szintjére projektálja. Eszerint a logika szerint, mondja Gago, a népi ágenciának ahhoz, hogy politikaivá válhasson, az állami autoritás szintjén értelmezhető módon kell kifejeznie magát – egyúttal alárendelve magát annak a mesterséges megfordításnak (és hatalomfosztásnak), ami a nép oldalán keletkező teremtő erőt

az állami hatalom felé megfogalmazott szükségletek és az állami hatalmat a nép fölé állító képviselői logika nyelvére fordítja le.

Azt, hogy a populizmus Laclau-féle felfogása kizárólag a nemzetállami reprezentáció szintjén tudja értelmezni a politikát, Gago egyrészt a Laclau által követett reprezentáció-elmélet szimbolikus formalizmusával magyarázza. Másrészt azzal, hogy Laclau empirikus inspirációját a perónista rezsim és annak vertikális osztálykoalíciói jelentették, amelyek valóban a társadalom különböző blokkjaiból származó követelések kormányzati kiegyensúlyozásának a kérdését helyezték a középpontba. Végül, Carl Schmitt nyomdokain Laclau a nemzetállami, formális politika szintjét látja a társadalmi antagonizmusok kiemelt terepének. Ez a megközelítés ugyanakkor, mondja Gago, nem tudja kezelni sem a világgazdasági beágyazódásból származó kényszerek tartományát, sem a nemzeti politikai infrastruktúra közvetítésén kívül működő népi ágencia kérdését. Ezzel szemben Gago politikaelméleti javaslatai arra vonatkoznak, hogy a „politika=nemzetállam=reprezentáció” egyenlőségi lánc kereteit felbontva elgondolhatóvá tegyék a népi ágencia gazdasági és politikai erejét. A politika mint szándék és stratégia fogalmára vonatkozóan külön hangsúlyozza, hogy a kölcsönös meghatározottságokra, heterogén közösségi logikákra alapuló népi stratégiák, bár összeadódva makroszinten is jelentős tényezővé válnak, nem gondolhatók el a centralizált hatalom szintjén megszülető politikai programok logikája szerint. Erre a fajta politikai intencionalitásra a Spinoza-féle „conatus” fogalmát javasolja: a semmilyen azt megelőző szimbolikus rend által nem kormányzott, saját sokféleségének logikáit követő, megosztott rendszerfolyamatok „stratégiáját”.

Azon megközelítések számára, amelyek a globális kapitalizmus környezetében a politikát nem a nemzetállamok képviselői rendszerével azonosítják, Gago ezen erőfeszítése arra, hogy áttörje a reprezentativitás logikáján alapuló politikaelmélet kereteit, talán kevésbé izgalmas. A latin-amerikai baloldali populista rezsimokról adott elemzése azonban a populista ideológia és materiális folyamatok viszonyának tekintetében tovább megy ennél az elméleti kritikánál: azt mutatja be, hogy a populizmus népi ágenciát állami ágenciával behelyettesítő szimbolikus logikája hogyan működik az adott rezsimok valós menedzsmentjének az eszközeként egy olyan környezetben, ahol e rezsimoknak egyszerre kell megfelelniük a világgazdasági beágyazottság kényszereinek és a politikai legitimitáció követelményeinek.

Gago 2014-es helyzetképe mára sok szempontból elavult: a 2000-es évek baloldali hullámát lehetővé tevő világgazdasági feltételek a 2010-es évek közepére megváltoztak. Az olaj- és nyersanyagárak zuhanása és a nemzeti valuták elértéktelenedése gazdasági és politikai válságok sorozatát indították el a szocialista rezsimokban. A régiót a globális válság mai szakaszában a jobboldali rezsimok előretörése és magas fokú társadalmi feszültségek jellemzik. A kelet-európai olvasó számára a könyv ennek ellenére a jelenben is értékes

tanulásokkal szolgál. Egyrészt megerősíti és kitágítja azt a társadalomtudományi eszközrendszerrel, amivel a kapitalista válságok idején kiterjedő informális gazdasági-társadalmi szerveződések a világunk releváns és aktív részeként gondolhatjuk el, túl a modernizációs fejlődés időszakos hibáiként számon tartott formákon. Ez a perspektíva a második gazdaság, migráció, informális lakhatás, szolidáris gazdaság fogalmait is új fénybe helyezheti egy olyan időszakban, amikor ezek új formái ismét meghatározóvá válnak a kortárs globális válság kelet-európai térfelén. Másrészt Gago érvelése érdekes párhuzamokkal szolgálhat a kelet-európai posztneoliberális rezsimek értelmezéséhez. Míg nálunk a neoliberális korszakkal szembeforduló új nemzetállami rezsimek inkább nemzeti konzervatív, mintsem baloldali populista programokat hirdetnek meg, a nemzetállami politika szintjén megfogalmazott programok és a világ gazdasági beágyazottság kényszerei között mozgó valós folyamatok viszonyára nézve Gago elemzése sok ponton inspirációval szolgálhat. Végül, Gago gondolatmenete a baloldali politika kortárs kelet-európai lehetőségeiről szóló viták számára is tanulsággal szolgál. Míg a kelet-európai vitákban a baloldali populizmus a baloldali politika egy még ki nem próbált útjaként merül fel (szemben az államszocialista diktatúrák és a liberális demokráciák modelljével), a vita tájékoztató pontjai pedig elsősorban a volt nyugat-európai szociáldemokrata rendszerek és a jóléti állam skandináv modellje, illetve a baloldali populizmus új nyugat- és dél-európai modelljei és elméletei, Gago elemzése a kelet-európaihoz hasonló félperifériás körülmények között mutat rá létező baloldali populista rezsimek korlátaira és ellentmondásaira.

A jelenlegi globális válság komparatív vizsgálata és megértése szempontjából Gago könyvét az általa alkalmazott elméleti keret korlátai ellenére az utóbbi évek egyik leginkább kreatív és termékeny hozzájárulásának látom ahhoz, hogy a kortárs társadalmi-politikai folyamatokat a szuverén nemzetállami politika és fordista termelés eurocentrikus koncepcióin, valamint a globális tőke és helyi kormányzat szövetségeként felfogott neoliberalizmus fogalmán túl értelmezni tudjuk. Gago populizmusról nyújtott empirikus és elméleti kritikája egyúttal ahhoz a tágabb vitához kínál szempontokat, amely az állam, illetve a népi, informális gazdaságok lehetséges szerepéről szól a jelenlegi globális válságra adott antikapitalista válaszokban. Míg az észak-amerikai, nyugat- és dél-európai vitákban ma a *commons*, szolidáris gazdaság, municipalizmus és „partner-állam” (Dacheux és Goujon 2011; Kostakis és Bauwens 2014; Kaulfluss 2018) mint lehetséges baloldali alternatíváról szóló normatív elképzelések kapnak egyre nagyobb figyelmet, Gago könyve a latin-amerikai baloldali populizmus és a népi informális gazdaság konkrét kapcsolattörténetének elemzése révén teremt heurisztikus eszközöket és empirikus alapot a vitához.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aguilar, Raquel Gutiérrez (2014): *Rhythms of the Pachakuti: Indigenous uprising and state power in Bolivia*. Duke University Press.
- Chatterjee, Partha (2004): *The politics of the governed: reflections on popular politics in most of the world*. Columbia University Press.
- Dacheux, Eric – Goujon, Daniel (2011): The solidarity economy: an alternative development strategy? In: *International Social Science Journal*, Vol. 62., No. 203-204.: 205–215.
- Echeverría, Bolívar (2002): *La modernidad de lo barroco*. Ediciones Era.
- Holloway, John (2014): *Change the world without taking power: The meaning of revolution today*. Lulu Press.
- Kaulfluss, Robert (2018): The Preston model and the modern politics of municipal socialism. In: *Resilience*, 2018. július 18. Interneten: <https://www.resilience.org/stories/2018-06-15/the-preston-model-and-the-modern-politics-of-municipal-socialism/>. (Letöltve: 2018.08.04.)
- Kostakis, Vasilis – Bauwens, Michel (2014): *Network society and future scenarios for a collaborative economy*. Springer.
- Lacan, Jacques (1966): *Écrits*. Persée.
- Laclau, Ernesto (2005): *On populist reason*. Verso.
- Linera, Álvaro García (2006): Crisis del Estado y poder popular. In: *New Left Review*, No. 37.: 66–77.
- Linera, Alvaro García (2012): *Geopolítica de la Amazonía: Poder hacendal-patrimonial y acumulación capitalista*. Vicepresidencia del Estado, Presidencia de la Asamblea Legislativa Plurinacional.
- Moulier-Boutang, Yann (2006): *De la esclavitud al trabajo asalariado*. Vol. 45. Ediciones Akal.
- Negri, Antonio (1993): *La anomalía salvaje: ensayo sobre poder y potencia en Baruch Spinoza*. No. 74. Anthropos Editorial.
- Rivera Cusicanqui, Silvia (2010): *Ch'ixinakax utxiwa. Una reflexión sobre prácticas y discursos descolonizadores*. Tinta limon.
- Santos, Boaventura de Sousa (2001): Los nuevos movimientos sociales. In: *OSAL: Observatorio Social de América Latina*, 5: 177–188.
- Zibechi, Raúl (2007): *Dispersar el poder: los movimientos sociales como poderes antiestatales*. Ediciones Desde Abajo.

ABSTRACTS

GERGELY CSÁNYI, ÁGNES GAGYI
AND ÁGNES KERÉKGYÁRTÓ

*SOCIAL REPRODUCTION. THE SOURCE OF LIFE IN
CAPITALISM*

The process during which the reproduction of life is integrated into capitalist production is usually referred to as reproduction, social reproduction, or reproductive labour. These concepts include the process during which capitalism transforms and makes use of the practices of love, sex, care and housework in a way that they fit the logic of capitalist accumulation. In our paper, we summarise the theoretical history of social reproduction: following the original concept of social reproduction of Marx and Engels, we look at ensuing waves of research using and critiquing this concept – feminist research, world-systems-focused research, research focusing on informal labour, peasants, or the exploitation of nature. Then we pose the question of what we may gain from these approaches for the understanding of Eastern-European social relations.

WALLY SECCOMBE

*THE HOUSEWIFE AND HER LABOUR UNDER
CAPITALISM*

One of the significant figures of the “domestic-labour debate” in the United States of the 1970s was Wally Seccombe, who was among the firsts to understand the centrality of housewives’ labour to capitalism through Marxist terminology. He consistently applied the value theory of labour to the reproduction of labour itself, challenging both Marxist and bourgeois economic approaches which did not consider domestic labour as a structural part of the capitalist mode of production, and therefore participated in making the labour and position of housewives ‘invisible’. For Seccombe, the fundamental and unsolved duality of domestic labour is that while it constantly creates value through the reproduction of commodified labour, it is not recognized as productive labour since it is not directly related to capital and does not produce surplus value. Therefore, domestic

labour is not remunerated by any wage, which has important consequences for the social position, conscience and possibilities of the housewife. Reproductive work necessary for the sustenance of her husband, her children and herself is presented as a natural female obligation and charity, masking the fundamental deception of capitalism that wage is in fact not meant to be for labour, but for the reproduction of the labour force. Domestic labour signifies her total material dependence from her husband and her isolation from the public sphere, which together limit her possibilities to represent her own interests and to take part in collective resistance. Between the industrial and the domestic domain lies therefore the most remarkable fault line of the working class, which turns members of the same household silently against each other and excludes housewives from the sphere of collective organization and struggle.

WILMA DUNAWAY

THE SEMIPROLETARIAN HOUSEHOLD OVER THE LONGUE DURÉE OF THE MODERN WORLD-SYSTEM

Wilma A. Dunaway is a researcher affiliated with the Fernand Braudel Center Research Working Group on Households, Labor Force Formation and the World-Economy. A particular conception of the household, helping to grasp the process of the accumulation of capital at world-system level, was developed in this working group, as a result of the critiques of Wallerstein's early historical works. This conception, also applied in this study, exposes the household as the fundamental site for the reproduction of the labor force, which combines various forms of labor, and integrates into the capitalist world-system by maintaining hierarchy between these forms. Through the maintenance of this hierarchy, the household allows capitalists to extract surplus from the household itself, and renders the reproductive or informal labor of women publicly invisible. Here, Dunaway puts forward a systematic analysis of how these two processes take place.

NANCY FRASER

CONTRADICTIONS OF CAPITAL AND CARE

Nancy Fraser tracks the reconfiguration of the relations of social reproduction under successive regimes of accumulation – “separate spheres”, male breadwinner, dual-income household. Are the exactions of financialized capitalism now serving to undermine its lifeworld?

ANIKÓ GREGOR

NOT LOST, ONLY TRANSFORMED? *AN ATTEMPT AT APPLYING THE CONCEPT OF NEOLIBERAL NEOPATRIARCHY TO THE CASE OF HUNGARY*

The article aims to apply the concept of neoliberal neo-patriarchy (Campbell 2014) through the example of elderly care and its contextual problems in present day Hungary. According to the theory of neoliberal neo-patriarchy, gender inequalities have been maintained in spite of economic growth and the spread of women in the labor market, contrary to what classic modernization theories had hypothesized. However, as we know from the work of Fraser (2016) and others, in absence of the rethinking and restructuring of the gendered division of reproductive labor, there is an internal tension within the logic of neoliberal capitalism: the woman who is projected to be present on the labor market is the same woman who is expected to perform a variety of reproductive tasks. In the public form of neoliberal gender regime (Walby 2011) the market, namely women from a lower social class, will be the ones undertaking this work, while in the domestic neoliberal gender regime female members of the family will perform it. Based on the results of a recent Hungarian study entitled *Women's Affairs 2018* (Gregor and Kováts 2018) I present how, due to the lack of social services, middle aged Hungarian women are left with the tasks of caring for the elderly, thereby enhancing the reproduction of unequal gender relations in society.

GERGELY CSÁNYI AND SZABINA KERÉNYI

THE MYTH OF THE "GOOD MOTHER" IN HUNGARY FROM THE PERSPECTIVE OF THE GLOBAL HISTORY OF REPRODUCTIVE LABOUR AND THE MARKET

Based on Foucault's theory of the soul, as well as the methodological insights of Fernand Braudel and world-systems analysis, in our paper we demonstrate how the myths of the good and the bad mother were created by certain actors during the various cycles of the capitalist world system, and how these myths have been embedded into the logic of capitalistic accumulation. We show how these myths, on the one hand, contributed to securing the unpaid reproductive labour necessitated by accumulation, and on the other hand, supported a new market segment from the 19th century onwards. First we present an outline of the history of the myth of the good mother at the core of the world system,

then we summarise the socialist myth of the good mother. Finally, we use empirical examples to illustrate the contemporary Hungarian myth of the good mother.

KATHRYN RUSSELL

A VALUE-THEORETIC APPROACH TO CHILDBIRTH AND REPRODUCTIVE ENGINEERING

Social and technical changes in reproduction are drawing childbirth into the marketplace. People are creating new relations that separate genetic, gestational and social parentage. Reproductive engineering makes options of in vitro fertilization, embryo transfer, surrogacy, and fetal tissue transplants. This paper explores an analogy between childbearing and social labor, arguing that the labor theory of value gives insight into the social functions of childbirth under capitalism. The valorization of childbearing is consistent with other ways of socializing the reproduction of labor power despite the capitalists need for an autonomously functioning private household sector. A value-theoretic approach is necessary to reveal how childbearing is being placed in material relation with other forms of labor under capitalism. Neither reproductive engineering nor biological difference are themselves sources of oppression for women, but when found in a historical context where value can be extracted, childbearing can become a form of alienated labor.

FANNI DÉS

“HE GAVE ME 470 AND CHOKED ME JUST A LITTLE BIT” – WOMEN LIVING IN POVERTY BETWEEN THE SEMI-PERIPHERY AND THE CORE. HUNGARIAN WOMEN SELLING SEX IN ZÜRICH

My paper concentrates on women living in poverty originating from semi-periphery countries commuting to core countries to the sex industry. I analyse the phenomenon in the context of the theory of Claudia von Werlhof (2007), which is based on Wallerstein's (1974) world-systems theory and focuses on the relation system of economy and sexuality. Through a case study, my aim is to point out the structures of oppression through which the countries located at core regions exploit women living in poverty originating from semi-peripheral regions, leading to women from semi-periphery countries ending up in the sex industry in core regions. My aim is to answer the following questions through ten

interviews conducted with Hungarian women who sell sex in Zürich: (1) how do these women end up selling sex illegally in a Western-European city where prostitution is decriminalized? (2) What are the economic and power constraints that lead to these women sell sex in a Western-European city? (3) How does the feminization of poverty encourage women's migration, and a form of commuting where the aim is not to settle down in the host country, but to maintain a life at the country of origin? My further goal is to make the experiences of Hungarian women living in prostitution visible based on feminist empiricism.

GYÖRGY MÉSZÁROS

THE POLITICAL ECONOMY OF LGBT+ IDENTITIES AND ACTIVISM IN THE SEMI-PERIPHERY

This article aims to form a critique of the identity-based approach of the mainstream LGBT+ activism to place LGBT+ identities and activism to another, political-economical and anti-systemic frame and to analyse the EU's mainstream approach together with its Hungarian counterpart. To complete this task the essay analyses some relevant texts and offers autoethnographic Reflections.

As the analysis of the international documents (such as the Yogyakarta Principles) and of the websites of the largest European LGBT + organizations (ILGA Europe, IGLYO) reveals, the mainstream LGBT+ activism applies a human rights frame and an identity politics-based liberal approach. This frame is followed by the Hungarian LGBT+ activism that often combines it with a discourse that contrasts the progressive "Western" liberal world with the backward "Eastern" world. This ideology focuses on the self-definition of the subject and builds rights and political activities on it, and understands the notion of gender in the dimension of identity. By this approach subjects are bounded to the structures of neoliberal capitalism, and LGBT+ identities are commodified. In the semi-periphery, this is topped by a self-colonizing tendency that presents the "Western" world as a superior one.

At the same time anti-systemic authors have shown how gay (LGBT+) identity is embedded into the system of capitalist production and reproduction. LGBT+ identities are the products of capitalism, and its power relations are both reproducing the heteronormative model (especially in the semi-periphery) and incorporating the progressive, free, neoliberal "gay" subjects. Consequently this study argues that material relations should be considered in building the resistance to heteronormativity and capitalism.

ÁGNES GAGYI

INFORMAL ECONOMY, PEOPLE'S SELF-ORGANIZING AND "POSTNEOLIBERAL" LEFTIST REGIMES IN LATIN AMERICA

In *Neoliberalism from Below*—first published in Argentina in 2014—Verónica Gago examines how Latin American neoliberalism is propelled not just from above by international finance, corporations, and government, but also by the activities of migrant workers, vendors, sweatshop workers, and other marginalized groups. Using the massive illegal market La Salada in Buenos Aires as a point of departure, Gago shows how alternative economic practices, such as the sale of counterfeit goods produced in illegal textile factories, resist neoliberalism while simultaneously succumbing to its models of exploitative labor and production. Gago demonstrates how La Salada's economic dynamics mirror those found throughout urban Latin America. In so doing, she provides a new theory of neoliberalism and a nuanced view of the tense mix of calculation and freedom, obedience and resistance, individualism and community, and legality and illegality that fuels the increasingly powerful popular economies of the global South's large cities.

E SZÁMUNK SZERZŐI

CSÁNYI GERGELY

(1986) SZOCIOLÓGUS
Helyzet Műhely
Pécsi Tudományegyetem

DÉS FANNI

(1988) SZOCIOLÓGUS, SZOCIÁLIS MUNKÁS
Budapesti Corvinus Egyetem

DUNAWAY, WILMA

(1944) SZOCIOLÓGUS
Tennessee-i Egyetem

FRASER, NANCY

(1947) FILOZÓFUS
The New School

GAGYI ÁGNES

(1980) SZOCIOLÓGUS, MOZGALOMKUTATÓ
Helyzet Műhely
Göteborgi Egyetem

GREGOR ANIKÓ

(1984) SZOCIOLÓGUS
Eötvös Loránd Tudományegyetem

KERÉKGYÁRTÓ ÁGNES

(1982) POLITOLÓGUS
Politikatörténeti Intézet

KERÉNYI SZABINA

(1978) KULTURÁLIS ANTROPOLÓGUS
Helyzet Műhely
Magyar Tudományos Akadémia

MÉSZÁROS GYÖRGY

(1974) ETNOGRÁFUS, OKTATÁSKUTATÓ
Helyzet Műhely
Eötvös Loránd Tudományegyetem
(Neveléstudományi Intézet)

RUSSELL, KATHRYN

(1964) FILOZÓFUS
New York-i Állami Egyetem

SECCOMBE, WALLY

(1945) SZOCIOLÓGUS
Torontói Egyetem

FORDULAT

társadalomelméleti folyóirat

új folyam, 24. szám (2018/2)

a társadalomelméleti kollégium lapja

alapítva: 1985 **új folyam:** 2008

szerkesztőbizottság: Domschitz Mátyás, Nagy Kristóf, Sidó Zoltán

munkatársak: Jelinek Csaba, Pinkasz András

lapterv: Galgóczi Gábor, **design:** Báron András

olvasószerkesztés: Jemeljanov Kathrin Sharon, Lafferton Sára, Kovács Blanka,
Szabó Liza, Vida Kamilla Mária **tördelő:** Kállai Zsanett

kiadó: TEK Baráti Kör Egyesület

felelős kiadó: a Társadalomelméleti Kollégium igazgatója

a szerkesztőség címe: 1092 Budapest, Ráday utca 43–45.

elérhetőség: szerk@fordulat.net

ISSN: 1585 0560 **megrendelhető** a szerkesztőség címén, illetve: terjesztes@fordulat.net

A kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma, az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet és az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő támogatásával a Nemzeti Tehetség Program keretében valósult meg.

Petra Ezzedine

KI TÖRŐDIK VELÜK? ÖREGEDÉS, GONDOSKODÁS ÉS MIGRÁCIÓ*

* Eredeti tanulmány: Ezzedine, Petra (2014): Who cares? Ageing, card and migration. In: *Urban People / Lidé mesta*, Vol. 16., No. 2.: 219–237.

Csehország jelenleg átalakítja szociális ellátórendszerét, amely nem képes kielégítő ellátást biztosítani idős állampolgárai számára. Az utóbbi években megnövekedett az olyan közvetítő ügynökségek száma, amelyek főként ukrán bevándorlókat importálnak idősgondozással kapcsolatos feladatok elvégzésére. Az alábbi tanulmány – amely egy etnográfiai kutatás eredményeit mutatja be – középpontjában az idősgondozással kapcsolatos munka kommodifikációja, valamint az ukrán női bevándorlók által csehországi háztartásokban végzett gondoskodó munka sérülékenysége áll. Érvélem szerint ez a különleges „áru” – az ukrán ápolónő – a társadalmi nem, az etnicitás és a migráció kérdéseinek metszéspontjaként érthető meg.

„Akkor elhatároztuk, hogy felvesszük Jelenát. A neten kezdte meg a keresést. Ott néztük ki, kit veszünk fel milyen feladatra és milyen árban.” (Blanka, munkaadó)

Sokáig úgy tűnt, hogy a háztartási alkalmazottak és gondozók szakmája kiveszőben van a modern társadalmakból, ezek a munkák ma mégis egyre növekvő ütemben biztosítanak magánmegoldást egy közügyre. A gondoskodó munkákat végző bevándorló nők jórészt azért hagyják el otthonaikat, mert úgy látják, hogy csak így tudják fenntartani családjukat (Ezzedine 2009). Ekképpen a gondoskodás társadalmi megszervezése napjainkban rendszerszinten kapcsolódik a nemzetközi gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségekhez (Ehrenreich és Hochschild 2004). A családi viszonyok megváltozása, a nők részvételének megnövekedése a munkaerőpiacon és a családi életmód változásai párhuzamosan történnek az európai népesség előregedésével, valamint a nyugati jóléti állami modellek gyengülésével és a növekvő neoliberális globalizációval (Lutz 2008).

Csehország jelenleg átalakítja szociális ellátórendszerét, amely nem képes kielégítő ellátást biztosítani idős állampolgárai számára. Az utóbbi években megnövekedett az olyan közvetítő ügynökségek száma, amelyek főként ukrán bevándorlókat importálnak idősgondozással kapcsolatos feladatok elvégzésére. A tanulmány célja egyrészt, hogy megvizsgálja az idősgondozás áruvá válásának jelenségét a társadalmi nem, az etnicitás és a bevándorlás metszéspontjait figyelembe véve, másrészt pedig, hogy elemezze az ukrán bevándorló nők által Csehországban végzett idősgondozó munka jellegét és körülményeit.

Kísérleti kutatásomban az idősgondozás társadalmi szerepére, valamint a gondoskodó munkát végző ukrán bevándorlók társadalmi helyzetére koncentrálok. Kutatásom során félig strukturált interjúkat készítettem tizenkét, gondozóként dolgozó ukrán bevándorló nővel, tizenkét munkáltatóval (akik többnyire az ápolgat gyerekei voltak), valamint három ügynökség tulajdonosával, akik ezt a sajátos gondoskodó munkát „árulják”. A kutatás és a választott módszerek etikai aspektusára vonatkozó hosszú mérlegelés után végül interjúztam

három gondozott személlyel is. Ezeket az interjúkat csak a fennmaradó adatok illusztrálására használtam. Emellett átböngésztem a közvetítő ügynökségek oldalait és reklámanyagait, valamint tanulmányoztam a gondozók munkaszerződéseit is, hogy átfogóbb képet kapjak a témáról. A kutatást 2011 és 2012 között végeztem Prágában.

KORTÁRS UKRÁN MIGRÁCIÓS TRENDEK CSEHORSZÁGBAN

Az etnográfiai adatok jobb megértése végett a következő fejezetben az Ukrajnából Csehország felé tartó migrációs folyamatok gender vonatkozásaira fogok fókuszálni. Kutatások alapján a kortárs ukrán migrációt gazdasági migrációként írhatjuk le (Drbohlav 2001; Uherek 2003).

Leontyeva (2006: 33) állítása szerint „a rossz gazdasági helyzet, a földrajzi közelség és a viszonylag kis nyelvi-kulturális korlátok magyarázzák a tényt, miszerint jelenleg az ukránok képviselik a gazdasági bevándorlók legnagyobb csoportját Csehországban, miközben az ukrán bevándorlókra addig jellemző ideiglenes migráció fokozatosan a permanens migráció jegyeit kezdte öltetni az elmúlt években.” Itt feltétlenül meg kell említeni, hogy a korábbi bevándorlók leszármazottai igyekeznek elhatárolni magukat a most érkező gazdasági bevándorlóktól (Drbohlav és Ezzedine 2004). Az elmúlt évtizedben Kelet-Ukrajna vált fő migrációs forrássá, amelynek következtében annak lehetünk tanúi, hogy az ország középső és keleti részéből is egyre több ember indul útnak pénzkereseti lehetőségek reményében Csehország felé. Ukrajna és Csehország földrajzi közelsége miatt általában a férfiak és a nők is a körkörös migrációt választják. Leontyeva (2006: 35) így magyarázza ezt: „a fizikailag megerőltető munkakörülmények és a gyakran rossz minőségű lakókörnyezet elidegenítőleg hat az ukrán vendégmunkásokra, akik így sokszor csak arra vágnak, hogy megkeressék a szükséges mennyiségű pénzt, és hazatérhessenek a családjukhoz, rokonaikhoz és barátaikhoz. Csakhogy gyakran röviddel a visszatérésük után újból anyagi problémákkal szembesülnek. Ezt tetézi a magas munkanélküliség is, ezért többnyire a »munka« megismétlése az egyetlen lehetséges megoldás.”

Kiderült, hogy minél több időt töltenek ingázással a bevándorlók, annál inkább hajlamosak letelepedni és áthelyezni családjukat (Ezzedine és Kocourek 2006). Csehországban az ukránok (a többi külföldihez hasonlóan) jellemzően Prágában és egyéb nagyvárosokban telepednek le. Ez a munkalehetőségek eloszlása miatt van így – a férfiak főleg az építő- és autópárhelyezkednek el, míg a nők jellemzően a szolgáltatóiparban,

valamint a könnyűiparban találunk munkát. Uherek (2001) állítása szerint ez a térbeli koncentráció nem valamiféle nemzetiségileg többé-kevésbé homogén „ukrán gettók” tudatos kialakításának eredménye. Inkább arról van szó, hogy Prága bizonyos külvárosai-ban található olcsóbb hostelek és bérlemények, és elsősorban ez a tényező tekinthető a koncentráció okának – nem pedig az, hogy a bevándorlók honfitársaik közelében szeretnének élni (Drbohlav és Ezzedine 2004). A hivatalos cseh statisztikai adatok szerint Csehországban az ukránok képezik a második legnagyobb bevándorló csoportot: 2012 végén nagyjából 112 549 ukrán élt Csehországban. A rendelkezésünkre álló kutatások alapján nehéz meghatározni az ukrán bevándorlók képzettségi szintjét. A részleges tanulmányok (Drbohlav 2008; Gabal Consulting 2007) egyrészt azt mutatják, hogy az ukrán gazdasági bevándorlók otthon magas fokú képzésben részesültek, de érkezésük után nehezen tudnak elhelyezkedni a szegmentált munkaerőpiacon. Másrészt néhány reprezentatív kutatás (Horáková és Cernanská 2001) azt találta, hogy az ukrán munkaerő-migráció kontextusában nem beszélhetünk magas iskolázottságról, mivel csak a bevándorlók 12%-a végzett egyetemet. Az ukrán bevándorlók iskolázottságával kapcsolatos becslések nehézségét Leontyeva (2006: 34) szerint „a válaszadók szubjektív vallomásainak pontatlansága” okozhatja, ugyanis „számításba kell vennünk az oktatásuk szubjektív értékelését, ugyanakkor a képzettség eltitkolását és annak szándékos alábecslését is, mivel könnyen tarthatnak attól, hogy »túlképzettnek« minősülnek egy szakképzettséget nem igénylő munkához.”

A kutatások azt mutatják (Gabal Consulting 2007), hogy a cseh társadalom nyelvíleg és társadalmilag ugyan közel áll az ukrán bevándorlókhoz, ők gyakran mégsem értik a cseh törvények és intézmények rendelkezéseit. A bevándorlók életében elengedhetetlen kapcsolati tőke esetükben nem a rokoni viszonyok eredménye; általában a közvetítő ügynökségek segítségével szerzik meg a szükséges szerződéseket munkaadókhöz, szálláshe-lyekhez és hivatalnokokhoz. Ezen felül az ügynökségek a kulturális tőke megszerzésében – a törvények megismerésében és a cseh nyelv elsajátításában – is segítséget nyújtanak. Az irodák ezt a tőkét egyfajta áruvá alakítják, amellyel üzletelnek, és amelyért a bevándorlók pénzt fizetnek. A korábban leírt információs egyenlőtlenség miatt a bevándorlók beleegyeznek az ügynökségek szabályaiba.

A feljebb említett szegmentált munkaerőpiac is egyenlőtlen viszonyokat teremt a közvetítő ügynökségek használatában. Itt említést kell tennünk a jelentős mennyiségű ukrán bevándorlóról, akiket illegálisan foglalkoztatnak. A munkához szükséges papírok és a vízum megszerzésének bürokratikus és nehézkes folyamatának következtében magas az illegális munkavállalók száma, mivel „a hosszadalmas procedúrák láttán az ukránok gyakran az »egyszerűbb« pénzkeresési módokat választják” – érvel Leontyeva (2007: 35).

A hierarchikusan szerveződő közvetítői hálózatok és a különféle „vállalkozók” általában élősködőként viselkednek ebben a helyzetben, és kifosztják még a kevésbé jómódú, illegálisan alkalmazott ukránokat is. Fontos tényező még az olcsó munkaerő iránti igény az építőiparban, valamint az illegális munkásokat alkalmazó vállalkozók megbüntetésének hiánya a célországban – jelen esetben Csehországban.

Különböző tanulmányok (Drbohlav és Ezzeddine 2007; Leontyeva 2006) azt mutatják, hogy 1989 óta főleg a családjukat hátrahagyó, munkaképes korú férfiak utaznak Ukrajnából Csehországba. Többnyire egyedül érkeznek, azzal a céllal, hogy pénzt keressenek családjuk vagy közeli hozzátartozóik számára, akik otthon maradnak. Az utóbbi öt évben azonban változó tendenciáknak lehetünk tanúi ebben a mintázatban: a növekvő női migrációval folyamatosan csökken a férfiak aránya. 2009-ben az összes csehországi ukrán bevándorló 42%-a volt nő (Foreigners in the Czech Republic 2009). A családkutatók szerint (Ezzeddine és Kocourek 2007; Gabal Consulting 2007) Csehországban az ukránok 70%-a a gyerekeik nélkül él. Ebből kifolyólag ők alkotják a legnagyobb csoportját a Csehországban élő és dolgozó nemzetközi szülőknek.

A BEVÁNDORLÓ GONDOZÓI MUNKA MINT ÁRU ÉS A GONDOSKODÁS ÁRUVÁ VÁLÁSA

Hooyman és Kiyak (2011: 394) szerint a gondoskodás „akár formális vagy informális formájában, olyan támogató, nem orvosi, kis technikai felkészültséget igénylő szolgáltatásokat jelent, mint a fürdésnél, étkezésnél nyújtott segítség, vagy mint néhány orvosi szolgáltatás, például gyógyszerek felírása vagy sebek ellátása.” Ilyenformán a munkaközvetítő ügynökségek gondozói munkát árulnak ügyfeleiknek – családoknak, akik gondozót fogadnak szüleikhez vagy rokonaikhoz. Kutatásaim során arra jutottam, hogy ezek együtt egy sajátos „árut” alkotnak.

A következőkben amellet fogok érvelni, hogy ez a különleges áru – az ukrán bevándorló nő – a társadalmi nem, az etnicitás és a migráció kérdéseinek metszéspontjaként érthető meg. Mindegyik kategóriára részletesen kitérek majd.

A kutatásom eredményei rávilágítottak arra, hogy az idősgondozás elsősorban a hagyományos nemi szerepek reprodukciójára épül. Ugyan komoly fizikai megterhelést igénylő feladatról van szó, mégis a nőktől várják el az elvégzését. Bridget Anderson (2000: 113) azt állítja, hogy „a háztartási alkalmazott reprodukálja a társas viszonyokat – nemcsak azzal, amit csinál (étkezéslet-fényesítés, vasalás), hanem munkája tényével is. Azaz a

háztartási alkalmazott önmaga is a reprodukció eszköze.” A betegek és idősek gondozásának intim jellege van: a gondoskodás része a higiénia, így az szorosan kapcsolódik a testhez.

A családokkal és ügynökségekkel készített interjúk alapján úgy vélem, ez a legerősebb érv a női ápolók választása mellett. Ahogy Gregson és Lowe (1994: 3) fogalmaznak:

„a munkáltatóknak nem egyszerűen csak munkaerőre van szükségük. Gyakran nyíltan meghatározzák, hogy milyen *emberre* van szükségük, azzal indokolva ezt, hogy az az otthonukban dolgozik majd.” Elemzéseim szerint a legtöbb iroda a gondozók közvetítésekor igyekszik megkonstruálni egy ideáltipikus *személyt*, amely olyan, általában nőknek tulajdonított jellemzőkkel rendelkezik, mint a hűség, az odaadás, az igyekezet és az empátia. Ezt a diskurzust képi anyagokkal és reklámokkal is erősítik a weboldalakon, ahol stilizált ábrákon karcsú és mosolygó ápolónőket látunk világos, orvosi egyenruhában. Az ügyfelek, nevezetesen a családok, akik ezeket a szolgáltatásokat igénybe veszik rokonaik számára, szintén kiemelték, hogy milyen karakterjegyeket tartanak ideálisnak egy ápolónál. A legfontosabbak a megbízhatóság, a hűség, a diszkréció, a segítőkészség, az igyekezet, a tisztaság és az empátia voltak. Jirina (egy cseh munkaadó) alábbi mondatai jól példázzák, hogy a gondozói szolgáltatásokat igénybe vevő emberek miképpen írnak le egy „ideális” ápolót:

„Nos, mindenképpen érzékeny nőnek kell lennie, segítőkésznek és kedvesnek. Legyen gondos, ne hanyagolja el magát. És fontos, hogy megbízzak benne, mert anyámnak értékei vannak a lakásban.”

Az ilyen típusú munkák női mivolta az ukrán bevándorlók korával is összefügg. A kutatás során megszólaltatott összes interjúalany olyan 30–45 közötti ukrán nő volt, akinek voltak anyasággal és gondoskodással kapcsolatos személyes tapasztalatai. Az anyai tapasztalatok pedig fontos szakmai előéletnek számítottak a munkáltatók szemében.

„Egész egyszerűen tapasztalt nők, családanyák. Tisztában vannak vele, hogy hogyan tartsonak kézben egy háztartást. Erős nők, akik keményen dolgoznak.” (2. ügynökség)

Ennek az értékes tapasztalatnak a hátulütője azonban az anyasági formák alapvető megváltozása. Ahogy Sotelo fogalmaz (2001: 16): „a családjuktól távol élő anyák új megvilágításba helyezik az anyaság jelenségét, és új egyenlőtlenségeket és jelentéseket vezetnek be a család fogalmával kapcsolatban.” A családjuktól távol élő „transznacionális anyák” az Ukrajnában élő családjuk ellátásáért is felelősek. Az interjúk során az ukrán nők gyakran említették, hogy büntudatuk van, amiért „megbuktak” az intenzív anyaság társadalmi elvárásai tekintetében. Irina így számolt be erről:

„Ez az itteni élet nem könnyű, se a munka, se az, hogy messze vagy a gyerekeidtól. Szomorú vagy, de mégis megcsinálod értük. Minden anya a legjobbat akarja a gyerekeinek.” (Irina, ukrán gondozónő)

„A legnehezebb, hogy messze vagyok a családomtól, a gyerekeimtől... Igaz, már kamaszok, de hiányoznak. Azt mondogatom magamnak, hogy ki kell bírnom a magányt. Így lehet jobb életük.” (Oxana, ukrán gondozónő)

Egy másik fontos kategória az ápolók bevándorló státusza. A családjuktól távol élő ukrán anyák azért választják Csehországot célállomásnak, mert a földrajzi közelség lehetővé teszi az ingázást a két ország között. Egyrészt a női gazdasági bevándorlók számára így lehetőség nyílik a produktív és reprodukív munka összeegyeztetésére, másrészt viszont „beragadnak” a képzetlen munka világába, és nehéz állandó munkát találniuk (Ezzeddine 2011).

Az ilyen típusú munkák nemi meghatározottsága összefüggésben van az ukrán bevándorló nők cseh munkaerőpiaci pozíciójával. A Csehországban is megfigyelhető foglalkoztatásbeli szegmentációnak megfelelően a férfiakat főleg az építkezéseken és az iparban alkalmazzák, a nőket pedig a szolgáltatószektorban és a könnyűiparban (Ezzeddine és Kocourek 2007). Ez a helyzet kiegészül azzal a (nem csak Ukrajnából érkező) női gazdasági bevándorlókat érintő ténnyel, miszerint a cseh munkaerőpiacra jelentős nemek közötti egyenlőtlenségek jellemzők. Az alkalmazásban álló női bevándorlók saját bevallásuk szerint 25%-kal kevesebbet keresnek a férfiaknál, ami nagy különbség a gazdasági bevándorlók fizetése és szociális státusza tekintetében (Gabal Consulting 2007). Erről az egyenlőtlen helyzetről is volt szó az általam készített interjúk során: többen állították, hogy ez volt a fő indokuk a háztartási alkalmazotti munka elfogadására.

A külföldiek tartózkodási engedélye Csehországban érvényes munkaszerződéshez van kötve. Ennek megfelelően, ha egy gazdasági bevándorló bármilyen okból hirtelen elveszti állását, és nem talál gyorsan másikat, el kell hagynia az országot. Emiatt a gazdasági bevándorlók erősen függenek a munkaadóiktól vagy az ügynökeiktől (Tollarová 2006). Emiatt az ukrán interjúalanyaim bizonytalanságukat és aggodalmukat fejezték ki a jövő iránt. Amikor problémákkal szembesültek a munkájuk során (például nem tudták teljesíteni a rájuk szabott munkórakat, vagy nem tudtak eleget tenni bármilyen más, a munkaleírásukkal kapcsolatos változásnak), és nem tudtak megegyezni az ügyfelekkel a közvetítőirodán keresztül, más megoldásokon kezdtek gondolkodni a kintmaradás érdekében. A legtöbb nő számára a megalázó munkakörülményekkel kapcsolatos döntéseket még bonyolultabbá teszi, hogy családjuk és főleg gyerekeik a tőlük kapott pénztől függenek Ukrajnában.

„Ha elveszted a munkádat, gyorsan kell másikat találnod. Mert ha nem, vége a tartózkodási engedélynek. Hirtelen elgondolkodsz az egészen. Most még nehezebb munkát találni a válság miatt. Az egész család meg tőlem várja a pénzt Ukrajnában. Özvegy vagyok, és felelősséggel tartozom értük. Ilyen helyzetben az ember megpróbál tárgyalni.” (Natasa, ukrán gondozónő)

„Az első családnál nagyon nehéz dolgom volt. Egy agresszív, demens öregemberről kellett gondoskodnom, szerencsétlen figura... Hát, nem igazán tudtam mit kezdeni vele, fizikailag és lelkileg sem. Igen ám, de az ügynökség nem tudott mást ajánlani. Maradnom kellett tehát. Cserébe segítettek, rendes emberek ezek. Normális esetben otthagynád a helyet, de én nem tehettem, külföldiként ez nem olyan egyszerű.” (Jelena, ukrán gondozónő)

A bevándorlók alkalmazásának nehézsége a cseh jogi rendszer összetettségéből adódik, ami legális és illegális gyakorlatok kombinációjának kialakulásához vezet. Fontos kiemelni, hogy Csehországban kifejezetten nehéz egy családnak más országbeli nemzetiség tagjait alkalmazni a háztartásban. Az ügynökségek ezt kihasználva tanácsolnak „okos” megoldásokat. A tartózkodási engedély megszerzése az egyik juttatás, amivel az ügyfeleiket csábítják magukhoz. Jól illusztrálja ezt az egyik iroda honlapján található szöveg: *„YY (az ügynökség neve) megkönnyítheti Önnek az adminisztratív munkát, amely a segítője tartózkodásának legalizálásához szükséges. Segítünk a kényelmetlen és hosszadalmas ügyintézésben, amennyiben szüksége van rá.”*

Az ügynökségek nem feltétlenül jelentenek megoldást a bevándorló nők számára. Jacob Hurrle mellett érvel, hogy „a jelen rendszer egyik fő gondja az, hogy maga termeli az illegalitást: egy bevándorló számára elég könnyű szabályt sérteni akár egy adminisztratív hibával. A bevándorlóknak erről sokszor nincs is tudomásuk, mert közvetítők intézik helyettük az adminisztrációt” (Hurrle 2011: 5).

Az utolsó kategória, amit az ukrán női bevándorlók idősgondozó tevékenységének áruvá válásában betöltött szerepéért vizsgálni fogok, az a nemzetiség kérdése. A kutatásban résztvevő ukrán nők beszámoltak a nemzetiségükből fakadó korlátokról, amelyek miatt másodrangú állampolgárnak érzik magukat. Különösképpen az ügyfeleikkel és azok családjával kialakuló konfliktusok során érezték ezt.

„Az öregúr azt hitte, hogy elveszett valamennyi pénze. Ezért aztán elkezdett üvöltözni velem, hogy piszkos ukrán tolvaj vagyok, nem volna szabad bennünk bízni. Utána a lányával átkutatott a házat, és megtaláltuk a pénzt a fürdőszobában, ahol hagyta. Beteg ugyan, de nem szép, hogy így gyaláz engem, hogy piszkos ukrán asszony.” (Irina, ukrán gondozónő)

„Munkahelyet váltottam: az előzőnél azt hitték, ha ukrán nőt vesznek fel, az majd úgy dolgozik, mint egy igásló. Egy perc szabad időt sem adtak és a szerződést sem tartották be. Rádadásul egyszer azt mondták, hogy ukránként örülhetek, hogy a »civilizációban« élek. Pedig Lvivből jöttem!” (Jelena, ukrán gondozónő)

Állításom szerint több oka is van a nemzetiségük negatív megítélésének. Először is, az ukrán bevándorlók – mind a férfiak, mind a nők – többnyire alkalmazottként dolgoznak, a csehek beosztottjaiként. Másrészt a társadalom többsége nem tekint rájuk alapvetően másként, mivel az egyik posztoszocialista országból érkeznek a másikba. Etnikumuk mégis fontos szerephez jutott, amely paradox módon előnyben részesíti őket a cseh gondozói piacon. Az ügynökségek tulajdonosai arra helyezték a hangsúlyt, hogy ők is szlávok, vagyis nem teljesen ismeretlenek, és olcsóbb a munkabérük másokkal összehasonlításban.

„Eredetileg az izraeli modellt alkalmazva Fülöp-szigeteki nőket akartunk idehívni, de meglepetésünkre senki nem akarta őket felfogadni. Még mindig nagy az idegengyűlölet az emberekben, félnek bármilyen újdonságtól. Úgyhogy az ukránok mellett döntöttünk, akik gyorsan tanulják a nyelvet, hasonlítanak a csehekre és könnyen alkalmazkodnak a helyi élethez.” (1. ügynökség)

„Az ukrán nők olyanok, mint mi, semmi baj nincs velük. Értik és beszélik a nyelvet, a kettő majdnem egyforma. Az idős emberek konzervatívok, nehezen szoknak meg valakit, aki nem a családtagjuk. Ez a munka a magánéletükbe való behatolással jár.” (2. ügynökség)

„Van, aki csak cseh nőt akar, de az ukránok egyszerűen olcsóbbak, amitől egyértelműen vonzóbbak lesznek. Ezen a piacon is nagy a verseny!” (3. ügynökség)

Ezen a ponton meg kell említenünk, hogy a közvetítőcégek reklámjaiban nem szerepel explicit módon, hogy ukrán munkaerőt kínálnak, még akkor sem, ha valóban ukrán bevándorlókat közvetítenek. Az ügynökségek általában *külföldi* női háztartási alkalmazottakról beszélnek.

A GONDOSKODÁS MINT CSALÁDI ÜGY

A kutatásomból kiviláglik a családról való gondoskodás nemileg meghatározott jellege. Egyes kutatók szerint a női gondozóknak sajátos jellemzőik vannak, amelyek az érzelmeiben és a felelősségtudatban gyökereznek. Azt nem állíthatjuk azonban, hogy a család férfi

tagjai egyáltalán nem vesznek részt a családról való gondoskodásban. A férfiak általában inkább a ritkábban előforduló feladatokkal foglalkoznak – karbantartási munkákkal, alkalmi bevásárlással vagy a háztartás anyagi ügyeinek intézésével (Hooyaman és Kiyak 2011: 402). „A fiúk esetében egy olyan attitűd elsajátítása jellemző, amelynek lényege, hogy »megcsinálod, amit meg kell csinálnod«, és amelynek értelmében egyfajta munkaként tekintenek a gondoskodásra.” A nőkhez képest kevesebb olyan személyes feladatot végeznek el, mint a fürdetés vagy az öltöztetés stb. Több oka is lehet annak, hogy ezeknek a feladatoknak az elvégzésére sok család külföldi munkaerő alkalmazása mellett dönt. Az egyik, hogy sokan nem tudják összehangolni a munkájukat és az idős családtagok ápolását. Habár a cseh szociálpolitika hangsúlyozza a családon belüli gondoskodás fontosságát, a valóság ennél összetettebb. Helena, aki ukrán gondozót alkalmaz az édesanyja ápolására, hasonlóan vélekedik:

„Nagyon szeretnék én magam gondoskodni az édesanyámról, ha lenne lehetőségem arra, hogy kevesebb óraszámban dolgozzak, és úgy is elég pénzt keressek... De ha nem dolgozom, nem tudom a szociális segélyből támogatni és ellátni a családomat, hiszen a gyerekeim még tanulnak. És milyen nyugdíjat kapnék akkor? Ezt nem tehetem meg, most semmiképp.”

A cseh családoknak ma mindkét házastárs fizetésére szüksége van a megélhetéshez. Emiatt sok nő, aki egy családtagját ápolja, megpróbálja összehangolni a termelőtevékenységét a gondoskodással. A kutatásomból is kiderül, hogy sok nő próbálkozik a munkaideje rugalmasításával az ápolással való összehangolás érdekében, azonban sokan problémákba ütköznek. Az agyvérzést szenvedett édesanyját ápoló Jitka története jól példázza mindezt:

„Sikerült elintéznem a dolgokat a munkahelyemen, de nehéz volt. Négy órát dolgozol, aztán hazarohansz, ahol vár rád valaki, akinek ápolásra van szüksége. Meg kell csinálni vele a beszéd- és a fizioterápiát, el kell vinni sétálni. Aztán főzni kell, takarítani... És aztán ott vannak a gyerekek, akik szintén rád várnak, és róluk is gondoskodni kell. Nagyon fáradt voltam. Most minden reggel vigyázok az édesanyámra, ameddig Oxana meg nem érkezik. Vele marad négy órán keresztül, kiviszi, csinálja vele a terápiát. Az egész családra főz és kitakarítja a házat. Én már fizikailag nem bírom csinálni.”

Sok család azért alkalmaz segítőt, mert belefáradtak az idős és beteg családtagok gondozásába. Az időseknek gyakran nem csak egészségügyi problémáik vannak, hanem kognitív károsodásaik és ebből következő viselkedészavaruk. Az ezzel járó stressz nagy terhet ró az ápolókra. Fontos kiemelnünk, hogy a családtagjaikat gondozók nem képzett ápolók (ami

természetesen nem jelenti azt, hogy a képzett ápolók ne stresszhelyzetként élnék meg a hasonló szituációkat).

„Majdnem összeestem. Nagyon mérges voltam (az édesapám) viselkedése miatt, és néha abban sem voltam biztos, hogy nem csak rontok-e az állapotán. Végére is nem vagyok orvos. Ráadásul alig volt kapcsolatomb emberekkel, nem volt elég időm a családomra és a barátaimra. Teljesen elszigetelődtem tőlük. Pedig mindig is gondoskodni akartam róluk, a feladatomban tartottam ezt. De közel három hónap után azt mondtam »Elég volt!«”
(Vera, cseh munkaadó)

Fontos kiemelni, hogy a kutatásom jelentős társadalmi különbségeket mutat az „ottlakásos” és a „bejárós” gondozókat alkalmazó csoportok között. Az „ottlakásos” gondozás ára túl magas a cseh átlagfizetésekhez képest. Míg a „bejárós” gondozókat inkább középosztálybeli családok választják, addig az átlagon felül kereső, és jellemzően Prága vonzáskörzetében élő családok ottlakó gondozókat alkalmaznak. Ők főként menedzserként, üzletemberként, orvosként vagy bankárként dolgoznak. Az ebbe a kategóriába eső munkaadó-családokkal folytatott interjúk során az interjúalanyok sokszor reflektáltak a saját társadalmi-gazdasági pozíciójukra. A munka és a gondoskodás összeegyeztetésének nehézsége fölött érzett büntudat vagy személyes dilemmák hangsúlyozása helyett inkább arról beszéltek, hogy „megvannak a pénzügyi lehetőségeik a legjobb szolgáltatások igénybe vételéhez”, vagy „megtehetik, hogy megfizessék a gondoskodási piacban elérhető legjobb szolgáltatásokat.”

A fenti különbségek ellenére a legtöbb munkaadó család – társadalmi helyzetétől függetlenül – ugyanazokról a nehézségekről számolt be, amikor az ukrán bevándorlók alkalmazásával kapcsolatos dilemmákról beszélt. A családok a gondoskodás legkülönbözőbb módjait vették számításba. Érvelésüket gyakran alapozták az állami ellátórendszer intézményeinek kritikájára, kiemelve ezen intézmények kétes hírét és a bennük uralkodó rossz állapotokat. A fenti érvek miatt a megkérdezett családok végül arra a következtetésre jutottak, hogy az egyetlen megoldás egy fizetett gondozó alkalmazása, aki a saját otthonukban viseli majd az idős családtagok gondját.

VALÓDI MUNKA-E A FIZETETT OTTHONI IDŐSGONDOZÁS?

Ezt a típusú munkát az ügynökségek nem gondozói munkaként hirdetik, hanem általánosságban fizetett házimunkaként hivatkoznak rá. Ennek a megfogalmazásnak egyszerű

gyakorlati oka van: abból a tényből ered, hogy Csehország igyekszik megvédeni a munkaerőpiacát, és elvárja a gondozóktól, hogy megfelelő, hitelesített szakképesítéssel rendelkezzenek. A cseh állam az ukrán bevándorló nők csupán 30 százalékának a képesítését ismeri el – legtöbbjüknél pedig ez egyetemi végzettséget jelent (Gabal Consulting 2007). Ugyanakkor a képesítések elfogadtatása időigényes (6 hónaptól egy évig terjedhet), és pluszkiöltséget jelent a hivatalos fordítás elkészítése és a bürokratikus díjak miatt.

„XY ügynökség tapasztalt külföldi segítőköt és házvezetőnőket biztosít Ön számára, akik az otthonában nyújtanak majd Önnek és rokonainak hosszú távú segítséget.” (3. ügynökség)

„Tapasztalt külföldi segítőkink és házvezetőnőkink gondoskodnak arról, hogy az ápolat személy minden különleges igénye ki legyen elégítve.” (2. ügynökség)

Amikor a gondozói munkát háztartásokban – azaz a magánszférában – végzik, akkor a reprodukív, szakképzetlen munka kategóriájába esik - még akkor is, ha képzett gondozók végzik (Sotelo 2001). Azonban az ügyfelekkel (a gondozók potenciális munkaadóival) folytatott beszélgetések során megfigyelhető volt, hogy az ügynökségek mégis a gondozók professzionalizmusára fektettek hangsúlyt, amit alá is támasztottak releváns képzettséggel és egészségügyi intézményekben szerzett tapasztalattal. Az ukrán gondozók szakképzett munkaként tekintenek az idősgondozásra, és elsősorban úgy tekintenek a gondozói munkára, mint lépcsőfokra affelé, hogy a jövőben – a szakképesítésüknek megfelelően – a cseh egészségügyben dolgozhassanak.

„Olyan vagyok, mint egy ápoló, injekciókat adok be és kezelést végzek, mint egy kórházban. Mindent úgy csinállok, mintha kórházban dolgoznék, csak éppen ezt valaki otthonában teszem. Olyan ez, mint az egészségügyi munka. Ezt is tanultam. Ez most már nem csak takarításból áll.” (Svetlana, ukrán gondozónő)

„Olyan, mint egy ápoló. Csak otthon. Igen, kell takarítani meg főzni is, de inkább olyan, mint egy ápoló munkája. Várom, hogy megérkezzen az igazolás az ápolói szakképesítemről Ukrajnából. ... Szóval ez legalább gyakorlatnak számít. Jól jöhet a munkakeresésnél. Idősek otthonában akarok dolgozni ápolónőként. Akkor ki tudnék bérelni egy lakást, idehoznám a gyerekeket, és rendes ápolónőként dolgoznék.” (Nina, ukrán gondozónő)

Az ügynökségek azonban egy átfogó gondozói „terméket” hirdetnek a piacon, amelybe más ház körüli munkákat is belefoglalnak, például takarítást, főzést, bevásárlást vagy vasalást. Az ügynökségek honlapjain csak bizonytalan, általános leírások találhatók meg a munka

jellegeről – például „általános takarítás”. Ez mind a kliensek (munkaadók), mind pedig a gondozók (ukrán bevándorlónók) számára számos konfliktushoz vezethet. A munkaadók azt állítják, hogy a teljes szolgáltatást rendelték meg, a gondozók viszont úgy tekintenek a házimunkára, mint extra szolgáltatásra.

„A teljes szolgáltatást rendeltük meg az ügynökségtől, amelybe a takarítás is beletartozik. Ezért várjuk ezt el. Belátom, sok a munka. De ezt rendeltük és fizettünk is érte. Ahogyan bármelyik másik szolgáltatásért.” (Jiři, cseh munkaadó)

„Hát, szerintem minden hónapban lepucolni az ablakokat, az nem tekinthető általános takarításnak. Minden nap takarítok, és akkor azt mondják (a gondozott gyerekei), hogy menjek, és a pincét is takarítsam ki. Ez nincs benne a szerződésemben.” (Natasa, ukrán gondozónő)

A gondozói munkához érzelmi munka is tartozik. A társas helyzetek, attól függően, hogy kik és milyen szerepben vesznek részt bennük, bizonyosfajta érzelmeket követelnek meg. Hochschild ennek kapcsán érzelmi szabályokról (*feeling rules*) beszél: „az egyén tudatában van a pillanatnyi ellentmondásnak aközött, amit érez és amit érezni akar. Ezt megpróbálhatja feloldani azáltal, hogy dolgozik az érzésein.” Amikor megpróbálunk valamilyen érzést kötni egy adott helyzethez – ez esetben a gondoskodáshoz – akkor „érzelmi munkát végzünk” (Hochschild 1979: 562). A családok elsősorban egyfajta „emberség” – személyesség, kedvesség és emberközelség – reményében alkalmaznak gondozókat. Az otthonápolás személyességét sokan állították szembe a kórházakban és sok idősek otthonában tapasztalható embertelen körülményekkel.

„Nem akartam őt (anyát) berakni azoknak az intézeteknek az egyikébe. Lehet, hogy jó az orvosi ellátás, de nem vesznek emberszámba. Nincs idejük rád. Valami mást akarok, valakit, aki figyel rád.” (Milena, munkaadó)

„Hogy kedves legyen! Gondoskodjon róla, hallgassa végig a történeteit, beszélgessen vele, nyújtson neki társaságot... Csak ennyit akarok. És ezért nagyon sok pénzt fizetek...” (Vladimír, munkaadó)

„Tudom, hogy így nem csak egy szám lesz egy ajtón egy idősek otthonában, hanem megmarad XY úrnak. Attól még, hogy idős és beteg, még vannak érzései, szüksége van az emberi kommunikációra...!” (Josef, munkaadó)

Ezzel párhuzamosan az ukrán gondozók is hangsúlyt fektetnek a munkájuk érzelmi aspektusára. A munka szerves részeként hivatkoznak rá: „*a jó hangulat megteremtése is segít rajtuk...*”, „*boldoggá tenni őket egy mosollyal, még akkor is, ha épp nincs olyan hangulatod*”, „*ha a gondozott jó hangulatban van, az neked is energiát spórol*”. A gondozók hangsúlyozták a kapcsolatot az idősek pszichológiai és fizikai állapota között, ami segít nekik fejleszteni a kommunikációt a gondozói munka során. A munka során szintén nehézséget jelenthet, hogy a gondozók egy háztartásban élnek a gondozottal – kutatásom során hat ilyen emberrel készítettem interjút. Ez a fajta szolgáltatás, habár kevésbé gyakori, mint Németországban vagy Ausztriában, előfordul Csehországban is. A közvetítő irodák szerint egyelőre viszonylag ritka jelenségről van szó, mivel az emberek kevésbé vannak hozzászokva ahhoz, hogy megosszák a privát terüket egy „idegennel”, mivel ezt a magánszférájukba való jelentős behatolásként élik meg.

„Szembekerültünk azzal a problémával, hogy meg kellett győznünk az embereket arról, hogy az otthlakásos gondozás egyszerűen kényelmesebb. Mind az idősek biztonsága és egészsége szempontjából, mind pénzügyileg jobb megoldás. Az itteni emberek nincsenek hozzászokva az ilyen típusú szolgáltatáshoz, majdnem minden esetben meg kell győznünk őket.” (3. ügynőskég)

Amikor valaki ott dolgozik, ahol él, és ez a hely nem a saját személyes tere, akkor nehéz különválasztani a munkára és a pihenésre szánt időt. A személyes tér és a magánélet hiánya szociális elszigetelődéshez, frusztrációhoz és magányhoz vezethet. Ez halmozottan igaz az ukrán bevándorló nőkre, akik távol élnek a családjuktól és a szeretteiktől – habár az általam megkérdezett interjúalanyok nem újonnan érkeztek a fogadóországba, legtöbbjük már több mint hat hónapja tartózkodott Csehországban.

„Az a nehéz ebben a munkában, hogy tulajdonképpen benne élsz. És nincs saját életed. Nem tudom áthívni a barátaimat, mert a munkaadóim nem néznék jó szemmel. Nem is járok el sokat otthonról, és néha nagyon szomorú vagyok. Szerintem egy évig tudom csinálni ezt a munkát... Annál tovább biztos nem.” (Irina, ukrán gondozónő)

„Nincs életem. Ott élek, ahol dolgozom. Az egyetlen szabadnapom a vasárnap. Ebben állapodtunk meg. Egyszerűen be vagyok zárva egy idős hölgygel, aki nem beszél sokat, főleg csak alszik... Csak bevásárláskor hagyom el a lakást. Hiányoznak az emberek.” (Jana, ukrán gondozónő)

Mivel ezek a bevándorló nők ugyanazon a helyen élnek és dolgoznak, és a munkájukat egy zárt magántérben végzik, ezért nehéz formálissá tenni a munkavégzés kereteit. Az ügynökségek tulajdonosaival készített interjúkból kiderült, hogy nehéz volt számukra létrehozni a vállalkozásukat, és olyan munkaszerződési formát kialakítani, amely összhangban van a – szerintük nem megfelelő – törvényi szabályozással. A szerződések végleges formái csak a gyakorlat során alakultak ki, és még ekkor is tartalmaztak olyan homályos és általános kötelezettségvállalásokat, amelyeket többféleképpen is lehetett értelmezni. Jó példa erre a következő részlet egy szerződésből:

„A havi kiadás egy heti hat napot dolgozó háztartási alkalmazottra 15 000 cseh korona (valamint teljes ellátás és lakhatás a munkaadó házában).” (2. ügynökség)

Az ukrán gondozókat alkalmazó családokkal és magukkal a gondozókkal készített interjúk alapján a munkaviszony legkonfliktusosabb aspektusai az élelmezés megfelelő mennyisége, illetve a munka és szabadidő aránya voltak.

„Le volt írva a szerződésben, hogy heti hat napot kell dolgozni, mégis mindig ott ült a TV előtt, amikor esténként hazaértem. Megértem, hogy nem kell folyamatosan dolgoznia, de amikor mondtam neki, hogy mossa le az ablakokat, csak furán nézett rám. Tudnia kellene, hogy mit kell csinálnia azért a sok pénzért.” (Karel, munkaadó)

„Nem mentem el bevásárolni. Ezt mindig az ápoló fia vagy lánya csinálta meg. A gondozott csak diétás ételeket eszik, abból is keveset... Én meg mindig éhes voltam. Elkísérni a mosdóba és megfürdetni - ez kemény munka. Félttem elmondani nekik, úgymint magamnak vettem enni. Annak ellenére, hogy benne van a szerződésemben, igen.” (Jelena, ukrán gondozó)

Habár az otthlakásos gondozás társas és pszichológiai problémákat okozhat a gondozóknak, ezzel egyidőben pozitív hatással van az anyagi helyzetükre. A megélhetési költségek (lakhatás, étkezés) csökkennek a munka ideje alatt, és így több pénzt küldhetnek haza. 2011-ben Ukrajnában az átlagkereset 248 euró volt, míg Csehországban elérte az 1060 eurót. Egy ukrán otthlakásos ápoló havi keresete 610 euró körül van, de az összeg függ az ügynökségtől és a munka szakmai követelményeitől is.¹ Az interjúalanyaim legfőbb motivációja az otthonápolói munka végzésére egy bizonyos összeg elérése volt, amit

¹ A Csehországra vonatkozó statisztikai adatok az alábbi linken érhetők el: http://www.czo.cz/csu/redakce.nsf/i/prace_a_mzdy_prace. Az ukrán adatok pedig itt érhetők el: <http://job.ukr.net/news/samye--vysokie-zaprplaty-v-kyeve-a-samye-nizkie-na-rynopolwine/>.

hazautalhatnak. Leontyeva és Tollarova (2011) kutatása szerint a Csehországban dolgozó ukrán bevándorló nők által évente hazautalt összeg átlagosan 1220 euró volt. Nyilvánvaló, hogy az interjúalanyaim könnyűszerrel több pénzt tudtak összespórolni, mint egy átlagos ukrán bevándorlónő Csehországban. A gondozók az egy éves szerződésre úgy tekintenek, mint lehetőségre, hogy „sok pénzt keressenek” – ez az időtartam pedig még elviselhetőnek tűnik számukra egy megterhelő munka elvégzésére, ami távoltartja őket az otthonuktól és a családjuktól. A bevándorlónők hangsúlyozták a lélektani hatását annak, hogy csak egy világosan meghatározott időtartamot kell valaki más otthonában tölteniük.

„Fontos számomra, hogy tudom, hogy csak egy évig fogok így dolgozni. Számolom vissza a napokat a naptáramban. Látni fogom a gyerekeket karácsonykor és ünnepekkor. Szeretnék tovább maradni Csehországban, de nem ebben az állásban. Tudok spórolni, és hazaküldhetem nekik a pénzt. De egy év elég.” (Oxana, ukrán gondozónő)

Annak a hat ukrán „bejárós” gondozónak, akik a gondozást napi 5-8 órában végzik, alacsonyabb volt a fizetése. Azért választották a bejárós gondozást, mert tisztában vannak az ottlakásos gondozást végzők kiszolgáltatott helyzetével és a munkájukkal járó pszichológiai kihívásokkal. Nekik viszont, hogy több hazautalható pénzt tudjanak felhalmozni, keresniük kellett egy olyan másodállást, mint a takarítás (magánlakásokban vagy hotelekben) vagy az alkalmi gyerekfelvigyázás. Emiatt kilenc-tizenhárom órát dolgoznak egy nap. A kutatásom eredményei azt mutatják, hogy a „bejárós” gondozás lehetőségét a tapasztaltabb ukrán bevándorló nők választják, akik már dolgoztak az otthonápolás területén, és felépítettek egy erős szociális hálót, amely segít nekik kiegészítő állást találni.

KONKLÚZIÓ

Ugyan az idősgondozás egy mindig is létező feladat volt, amit elsősorban a családok végeztek el, a cseh döntéshozók az otthoni gondozást sokáig teljesen figyelmen kívül hagyták. A döntéshozók a „családi gondozót” első alkalommal az időskori életminőség javítására irányuló nemzeti programban (2008–2012) említik: „a legtöbb esetben az idősek az a családtagok, a partnerük vagy a gyermekeik gondozzák. Nem valószínű, hogy a család a közeljövőben megszűnik fontos szerepet játszani a gondoskodásban. A család szerepe nem csak a gondoskodásból áll majd, hanem a szükséges segítség és támogatás nyújtásából is. A családpolitikának figyelmet kell fordítania olyan átfogó intézkedések elfogadására, amelyek támogatják a családokat és a gondozókat.” De Hooyaman és Kiyak (2011: 395) szerint azonban „a legtöbb döntéshozó még mindig figyelmen kívül hagyja a családok

idősgondozásban játszott szerepét, ami egyfajta »árnyék-munkaerőt« hoz létre az idősgondozásban.”

Az idős családtagjukat gondozó nők általában az elszigetelődés, a személyes érdeklődésükre, hobbijaikra és a családjukra fordítható idő hiánya miatt alkalmaznak házi gondozót. A legtöbb család számára nem volt egyszerű folyamat meghozni azt a döntést, hogy ukrán bevándorlót alkalmazzanak, ezért az ápolás kapcsán több lehetőséget is gondosan megvizsgáltak. Mivel az állami intézményeknek nincs jó híre, az egyetlen megoldásnak egy fizetett gondozó alkalmazása tűnik, aki az idősekről a saját közegükben tud gondoskodni, amelyhez az ápoltak érzelmileg kötődnek.

Az ukrán gondozók pedig azért keresnek külföldön munkát, hogy javítsanak a gyermekeik életszínvonalán és a családjuk pénzügyi helyzetén. A hazautalások révén (Carling 2005) igyekeznek biztosítani a gyermekeik számára a legalapvetőbb szolgáltatásokat, mint az oktatás vagy az egészségügyhöz való hozzáférés. A keresetük ezenkívül elviekben a származási ország jólétéhez is hozzájárulhat, abban az értelemben, hogy a hazaköltöző bevándorlók földet vagy mezőgazdasági eszközöket vásárolhatnak, vagy családi vállalkozást indíthatnak. Tolstokorova (2009a) kutatása azonban rámutat arra, hogy a migráció során felhalmozott gazdasági tőkét elsősorban a közvetlen fogyasztás, a gyermekek oktatása és a lakhatás területein költik el – sokkal kisebb az az összeg, amelyet kisvállalkozásokba fektetnek. Tolstokorova (2009b) szerint ennek az az oka, hogy az ukrán állam sem törvényi szinten, sem politikailag, sem pedig gazdaságilag nem támogatja a fenntartható családi vállalkozások fejlesztését. Ennek az a következménye, hogy a migráció növeli ugyan a bevándorló családok fogyasztását, de ennek az az ára, hogy a család egy vagy több tagja is távol van hosszútávon.

Meggyőződésem szerint a cseh társadalom elöregedése még több külföldi munkaerő alkalmazását fogja eredményezni az országban. Emiatt nagyon fontos lenne, hogy a bevándorló gondozók esetében is érvényesüljenek a szociális jogok, legfőképpen a tartózkodási engedély megszerzésének lehetősége, a szakképzettségük hitelesítése és – ha szükséges – a transznacionális családok egyesítésének egyszerűsítése.

Nemzetközi szinten már reflektáltak a háztartási alkalmazottak problémáira és a munkájukkal járó kockázatokra. 2011 júniusában a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) elfogadta a háztartási alkalmazottak számára biztosított tisztességes munkáról szóló egyezményt, amelyet (a szervezet általa kiadott egyezmények közül) első alkalommal terjeszt ki az informális szektorra is. Az egyezmény különös figyelmet fordít a bevándorló nők helyzetére, hiszen esetükben fokozott a kiszolgáltatottság és az egyenlőtlenség, amely további visszaélésekhez vezethet. Az államoknak vannak nemzetközi megállapodásokban (például „a nőkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról szóló egyezményben”) lefektetett kötelezettségeik arra vonatkozóan, hogy

elfogadjanak olyan eljárásokat, amelyek biztosítják ezen csoportok számára a jogaik védelmét. Ennek ellenére háztartási alkalmazottként dolgozó nők helyzetének kérdése és annak kezelése a gyakorlatban nem tartozik a legtöbb állam érdekei közé, beleértve Csehországot is. Éppen ezért nagy szükség lenne arra, hogy Csehország megfelelő törvénykezéssel orvosolja a háztartási alkalmazottak (illetve a bevándorló státuszú gondozók) helyzetét.

Fordította: Szabó Liza és Úr Eszter
Az eredetivel egybevetette: Berényi Eszter és Sidó Zoltán

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anderson, Bridget J. (2000): *Doing the Dirty Work: The Global Politics of Domestic Labour*. Zed Books.
- Carling, Jørgen (2005): Gender dimensions of international migration (Global Migration Perspectives No. 35). Global Commission on International Migration.
- Drbohlav, Dušan - Eva Janská - Pavel Šelepová (2001): "Ukrajinská komunita v České republice." In: *Menšiny a migranti v České republice*. Szerk.: Šišková, Tatjana. Portál.
- Drbohlav, Dušan - Ezzeddine, Petra (2004): *Integrace migrantů v České Republice*. IOM Praha.
- Ehrenreich, Barbara - Hochschild, Arlie Russell (2004): *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. Henry Holt and Company.
- Ezzeddine, Petra - Kocourek, Jiří (2007): *Internal Restriction on Czech Labour Market*. IOM Prague.
- Ezzeddine, Petra. 2011. Ztráty a nálezy transnacionálního mateřství (reflexe genderu v migraci). Dissertation thesis. Prague: Charels University, Faculty of Humanities.
- Gabal Consulting (2007): *Analýza přístupu migrantů a migrantek na trh práce a vzdělávání v ČR*.
- Gregson, Nicky - Lowe, Michelle (1994): *Servicing in Middle Classes*. Routledge.
- Hooyman, Nancy R. - Kiyak, H. Asuman (2011): *Social Gerontology. A Multidisciplinary Perspective*. Person.
- Hochschild, Arlie Russell (1979): Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure. In: *American Journal of Sociology*. Vol. 85., No. 3.: 551–575.
- Horáková, Milada - Čerňanská, Danica (2010): *Zaměstnávání cizinců v České republice*. Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Hurrel, Jakob (2011): *Pracovní migrace a systémy sociální ochrany: doporučení pro politiky*. Multikulturní centrum Praha.

- Kofman, Eleonore (1999): Female 'birds of passage' a decade later: Gender and immigration in the European Union. In: *International Migration Review*. Vol. 33., No. 2.: 269–299.
- Leontyeva, Yana (2006): Menšinová problematika v ČR: komunitní život a reprezentace kolektivních zájmů – Slováci, Ukrajinci, Vietnamci a Romové. In: *Sociologické Studie*, Vol. 6., No. 10.
- Leontyeva, Yana – Tollarová, Blanka (2011): *Results from a Survey of Foreigners' Incomes, Expenditures and Remittances*. Sociologický ústav AV ČR.
- Lutz, Helma (szerk.) (2008): *Migration and Domestic Work. A European Perspective on a Global Theme*. Ashgate.
- Nekorjak, Michal (2006): Klientský systém a ukrajinská pracovní migrace do České republiky. In: *Sociální studia*. Vol. 1.: 89–109.
- Sotelo, Pierrette (2001): *Doméstica - Immigrant Woman Cleaning and Caring in the Shadow of Affluence*. University California Press.
- Tollarová, Blanka (2006): Integrace cizinců v Česku: pluralita, nebo asimilace? In: *Biograf*. No. 39.: 7–21.
- Tolstokorova, Alissa (2009a): Who Cares for Carers?: Feminization of Labor Migration from Ukraine and its Impact on Social Welfare. In: *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs*. Vol.18., No. 1.: 62–84.
- Tolstokorova Alissa (2009b): Costs and Benefits of Labour Migration for Ukrainian Transnational Families: Connection or Consumption? In: *Circulation migratoire et insertions économiques précaires en Europe*. Interneten: <http://urmis.revues.org/index868.html>
- Uherek, Zdeněk (2003): Cizinecké komunity a městský prostor v České republice. In: *Sociologický časopis*. Vol. 39., No. 2.: 193–216.

Mahua Sarkar

AZ ANYASÁG MINT FIZETETT MUNKA: KERESKEDELMI BÉR-ANYASÁG A HUSZONEGYEDIK SZÁZAD FORDULÓJÁN*

* Eredeti tanulmány: Mahua Sarkar (2018): When Maternity is Paid Work: Commercial Gestational Surrogacy at the Turn of the Twenty-First century. In: *Women's ILO: Transnational networks, global labour standards and gender equity, 1919 to Present*. Szerk.: Eileen Boris – Dorothea Hoehtker – Susan Zimmerma. Brill.

A tanulmány a kereskedelmi bérnyaságot mint globális iparágat helyezi a fókuszba, amelynek keretén belül jellemzően gazdag nyugati országokban élő szülők szerződnek feltörekvő országokból – elsősorban Ázsiából és Kelet-Európából – származó béranyákkal. Arra keresi a választ, hogy a bérnyaság „fizetett munkának” minősül-e; valamint, hogy amennyiben annak minősül, úgy abból adódik-e, hogy a folyamatban résztvevő nőket megilletnek bizonyos jogok és munkavédelmi szabályok. Vizsgálja, hogy milyen akadályok állnak ma ennek az iparágaknak a szabályozása előtt, különösen nemzetközi szinten. A tanulmány áttekinti a jelenleg is létező nemzetközi szabályokat, különös tekintettel azokra, amelyeket a Nemzetközi Munkügyi Szervezet (ILO) fogadott el a nők jogaira és védelmére vonatkozóan. Ezek hasznos iránymutatást jelenthetnek ahhoz, hogy reagálni tudjunk azokra a kihívásokra, amelyeket a bérnyaság mint a fizetett munka egy új, globalizált formája, valamint a béranyák mint új típusú munkások jelentenek.

BEVEZETŐ

A bérnyaságot¹ érintő viták, melyek az Egyesült Államokban először a 1980-as években bontakoztak ki a „Baby M-ügy” kapcsán², napjainkban új erőre kaptak, ami elsősorban az egyre inkább nemzetközivé váló bérnyaságipar felemelkedésének köszönhető (Smerdon 2008: 17; Rimm 2009: 1429; Rudrappa 2012: 22–23). Ennek keretén belül gazdag nyugati országokban élő szülők szerződnek feltörekvő országokból – elsősorban Ázsiából és Kelet-Európából – származó béranyákkal. Ez a jelenség „reproduktív átkereszteződés” (Gupta 2012: 29; Bharadwaj 2006: 102), „reproduktív kiszervezés” (Johns és Keith 2006: 251) és „termékenységi vagy reproduktív turizmus” (Pennings 2002: 337–338; Donchin 2010: 323) néven vált ismertté.

A kereskedelmi bérnyaság számtalan kérdést vet fel (Ber 2000: 155–156; Storrow 2005: 299; Stark 2012: 5–8; Brugger 2012: 669–676). Kérdéses például, hogy valóban megoldást jelent-e a bérnyaság a terméketlen párok helyzetére, vagy egyszerű „gyerekkereskedelemről” van szó, ahogy azt több tudós és újságíró állítja (Markens 2007: 2; Machinton 1987: 115)? Mik a bérnyaság egészségügyi kockázatai, amelyeket nagyrészt a béranyák

1 Olyan szerződéses viszony, amelynek keretén belül a béranya honoráriumot kap a gyermekkihordásért azon túl, hogy a folyamat egészségügyi költségeit is fedezi.

2 Az 1986-os „Baby M-ügy” során a New Jersey-i Stern házaspár szerződést kötött Mary Beth Whiteheaddel. A gyermek apja genetikailag William Stern, anyja pedig genetikailag és biológiailag is Whitehead volt. A szülés után Whitehead úgy döntött, hogy megtartja a gyermeket. Egy New Jersey-i bíróság a nő javára döntött, és semmisnek nyilvánította a szerződést. Később azonban egy családügyi bíróság a gyermek érdekeire hivatkozva felügyeleti jogot biztosított az apának (Markens 2007: 3).

viselnek (James 2011; Brugger 2012: 4; Ber 2000: 159–160; Bhatia 2009: 50)? Máshogy kellene kezelnünk a reprodukzív szolgáltatások elüzletiesedését – a hímivarsejtek adás-vételét, vagy a női reprodukzív szervek bérnyaság keretében történő bérbeadását – mint más, a reprodukción kívüli testi szolgáltatásokat, amilyen például a szervek áruba bocsátása, vagy a szexmunka?³ Mi a nemzetközileg szerződött béranyától született gyermek jogi státusa a béranya és a megbízó szülők közti vitás helyzet esetén (Markens 2007: 2–7; Centre for Social Research 2013), vagy a jövődöbéli szülők egymás közötti konfliktusa során, ahogy azt például az indiai Baby Manji-ügynél is láttuk?⁴ Mi történik olyankor, amikor a gyermek egészségügyi problémákkal, vagy netán „nem megfelelő nemmel” születik? Az utóbbi kérdés tragikus kontextusban merült fel Baby Gammy esetében, aki Down-szindrómával született egy thaiföldi béranyától, és akit a megbízó szülők magára hagytak, ugyanúgy, ahogy 2012-ben Indiában egy másik gyerekekkel is történt. Mindkét esetben – legalábbis látszólag – a megbízó szülők ragaszkodtak egy bizonyos nemű gyerekekhez (Radulova 2014).

E nehéz kérdések fényében talán nem meglepő, hogy a témával foglalkozó – tudományos és újságírói szövegek többsége a bérnyaság elüzletiesedésének és globalizálódásának bioetikai és emberi jogi aspektusaira fókuszál (Harding 2014). Az alábbi tanulmány ugyanerre a hasznos és kiterjedt diskurzusra épít, ám fő fókuszában két, egymással összefüggő, de a meglévő irodalomban alultárgyalt probléma áll: a bérnyaság mint „munka” kérdése, és ebből következően a bérnyákat mint „munkásokat” illető jogok problémaköre.⁵ Leegyszerűsítve: arra keresem a választ, hogy a bérnyaság „fizetett munkának” minősül-e, még ha ez a fölvetés sokak számára visszatetszést is kelt (Gupta 2012: 27–28; European Centre for Law and Justice 2012). És amennyiben munkának minősül, úgy az azt is jelenti-e, hogy a folyamatban résztvevő nőket megilletnek-e bizonyos jogok és munkavédelmi szabályok? Milyen akadályok állnak ma ennek az iparágak a szabályozása előtt, különösen nemzetközi szinten? A tanulmány végén áttekintem a jelenleg is létező nemzetközi szabályokat, különös tekintettel azokra, amelyeket a Nemzetközi Munkaügyi

3 A WHO nem reprodukzív szervek és szövetek adás-vételére vonatkozó tilalma nem vonatkozik a reprodukzív szervekre és szövetekre (WHO 2008; Brugger 2012: 670).

4 Baby Manji 2008-ban született Indiában. A megbízó szülők japánok voltak, azonban elváltak a terhesség kilenc hónapja alatt. Az apa szerette volna felnevelni Manjit, de megtagadták tőle a felügyeleti jogot, az indiai törvények ugyanis nem teszik lehetővé az örökbefogadást egyedülálló férfiak számára. Ugyanakkor az indiai jogszabályoknak megfelelően minden Indiában született gyermeket előbb örökbe kell fogadni annak érdekében, hogy a gyermek elhagyhassa az országot. Manji végül hosszas jogi csatározások után kerülhetett Japánba, amihez a japán kormány beavatkozására is szükség volt. Bővebb információért lásd: Schulz (2008).

5 A bérnyaságot „munkaként” tárgyaló tanulmányokért lásd: Brugger (2012: 693); Pande (2010a: 293).

Szervezet (*International Labour Organization*, ILO) fogadott el a nők jogaira és védelmére vonatkozóan: ezek hasznos iránymutatást jelenthetnek ahhoz, hogy reagálni tudjunk azokra a kihívásokra, melyeket a béranyaság mint a fizetett munka egy új, globalizált formája, valamint a béranyák mint új típusú munkások jelentenek.

Fontos már az elején leszögeznünk, hogy jelenleg nincs életben olyan nemzetközi keretrendszer, amely a béranyaságot szabályozná. Az ILO – az ENSZ mellett a másik olyan szervezet, amelytől sokan azt várják, hogy kidolgozza a béranyaság gyakorlatának nemzetközi szabályozását (Stark 2012: 3–4; McEwen 1999: 300–301; Brugger 2012: 694–696) – eddig még nem is foglalkozott a béranyaság kérdésével.⁶ Azonban több jel is mutat arra, hogy a béranyaság lassan a nemzetközi szervezetek látóterébe kerül. A Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferencia (HCCH) elismerte például, hogy a transznacionális béranyaság (amire ők Nemzetközi Béranyaszerződésekként [*International Surrogacy Arrangements*, ISA] hivatkoznak) „nemzetközi érdek, illetve sok aspektusa nemzetközi ügy”, valamint számos jelentést publikáltak a témában (HCCH 2014). A Konferencia felhatalmazásának megfelelően az általuk megjelentetett tanulmányok figyelmének középpontjában „a megszületett gyermekek gyakran kérdéses nemzetisége és szüleikhez való bizonytalan jogi viszonya” áll, különös tekintettel az „állampolgárság és szülők híján valamely helyen rekedt” gyermekekre, illetve a „bizonytalan szülői jogi viszonyra” (HCCH 2012). A béranyaság mint a bevételgenerálás új formája és a béranyák jogai mint munkások jogai eddig nem képeztek részét ezeknek a diskurzusoknak.

Az alábbi tanulmány tehát szigorúan azt a kérdést járja körül, hogy a béranyaságot tekinthetjük-e a fizetett munka új megjelenési formájának, valamint számba veszi a meglévő nemzetközi nőjogi szabályokat, amelyek a nők mint egyének és a nők mint munkások jogait taglalják, és amelyek alapul szolgálhatnak a béranyaság gyorsan globalizálódó iparágának zavaros gyakorlatai elemzéséhez.

A BÉRANYASÁG MINT VIRÁGZÓ GLOBÁLIS ÜZLET

A béranyaság hagyományos formája – amikor egy terméketlen pár gyermekét egy másik nő hordja ki, és amikor a béranya a gyermek biológiai és genetikai értelemben vett anyja

6 Az ENSZ Népesedési Alap (United Nations Population Fund, UNPFA) Indiában finanszírozott egy béranyaságról szóló kutatást, amelyet a SAMA, egy nőikkel és egészségüggyel foglalkozó civil szervezet bonyolított le (SAMA 2012).

is egyben (azaz ő a petesejt-donor) – régóta ismert gyakorlat.⁷ Azonban az asszisztált reprodukív technológiákban (ART) elért eredmények ma már a fogamzás új formáit teszik lehetővé, így a programban résztvevő nők olyan gyermeket is szülhetnek, amellyel semmilyen genetikai kapcsolatuk nincs (Shalev 1989: 159; McEwen 1999: 271). Másképpen fogalmazva: ma már lehetséges az, hogy az olyan szülők csírasejtjeit, akik terméketlenek vagy nem képesek kihordani egy terhességet, lombikban megtermékenyítsék (IVF) és beültessék egy másik nőbe, aki kihordja és megszüli a gyermeket (Ikemoto 2009: 283; HCCH 2012: 6). Talán mondani sem kell, hogy ezek az eljárások alapvető kérdéseket vetnek fel az „anyaság”, az „apaság” és a „család” kategóriáival kapcsolatban, hiszen ebben a kontextusban a szülőség „jogi és társadalmi státuszt” jelent, és nem „biológiai tény” (Stark 2012: 2).

Az etikai és morális kérdéseken túl az anyaság genetikai és biológiai összetevőinek különválásztása hozzájárul egy globális iparág növekedéséhez, amely szegény országokból és alacsony társadalmi státusból származó nőket toboroz kifejezetten olcsón dolgozó béranyának, ekképpen téve megfizethetővé a béranyaságot a világ középosztályai jelentős része számára (Dhawan 2013; Mohapatra 2014: 147; Rudrappa 2014: 125). Nem ritka manapság, hogy megbízó szülők az Egyesült Államokból vagy Dániából (Brian 2014) rendelnek spermiumot, „grúz vagy dél-afrikai fehér nőktől” petesejtet, hogy ezeket lombikban történt fogamzás után beültessék egy béranya testébe Indiában, így viszonylag olcsón hozva létre „dizájner gyermekeket” (Rudrappa 2014: 128–129).⁸ Ez az ipar által irányított, elidegenedett, klinikai intim kapcsolat nagyon különböző jogi sajátosságokkal – különösen, ami a béranyaság gyakorlatát illeti – rendelkező országokból származó felnőtt emberek között csak tovább bonyolítja a jelenség etikai és jogi vonatkozásait azzal, hogy alapjaiban kérdőjelezi meg az „állampolgárság” fogalmát (Mohapatra 2014: 149–154). A nemzetközi béranyaság, és annak is különösen az a formája, amelyben különböző nemzetiségű ismeretlen donorok biztosítják az ivarsejteket, kikezdi mind a *ius soli* (terület szerinti), mind a *ius sanguini* (vér szerinti) állampolgárság szabályait (Mohapatra 2014: 149–154): az előbbit azért, mert a gyermek jellemzően nem abban az országban születik, ahol később felnevelik, az utóbbit pedig azért, mert nincs genetikai kapcsolat sem a gyermek és a megbízó szülők, sem a gyermek és a béranya – azaz a biológiai anyja – között. Sőt, a béranya és a gyermek közti biológiai – ám nem genetikai – kapcsolat azt a kérdést is fölveti, hogy egyáltalán mit értünk „vér szerinti” kapcsolat alatt. Ilyen körülmények között az örökbefogadás is kockázatos folyamattá válik, mivel azok az országok, melyek

7 A Bibliában például Sára megkéri a szolgálját, Hágárt, hogy szüljön egy gyermeket a férjének, Ábrahámnak. Sok hasonló történelmi példáról van tudomásunk (McEwen 1999: 272; Ber 2000: 153).

8 Ilyen esetekben a gyermeknek legalább két apja – egy genetikai és egy társadalmi –, valamint három anyja lesz – a petesejt-donor, azaz a genetikai anyja, a béranya, azaz a biológiai anyja és a társadalmi anyja, aki a születés után viseli gondját. Ehhez lásd: Schulz (2008).

jogrendszere tiltja a béranyaságot – még ha a dajkaanyaságot⁹ engedélyezik is¹⁰ –, gyakran vonakodnak attól, hogy állampolgárságot adjanak az ezúton született gyermekeknek (Stark 2012: 4). Ennek eredményeképpen súlyosan sérül a gyermekek „joga ahhoz, hogy jogaik legyenek” (Arendt 1968: 299).

És mégis, a fenti bonyodalmak, illetve a tény ellenére, hogy a legtöbb állam szigorúan korlátozza a béranyaságot¹¹, a nemzetközi béranyaság máris virágzó üzletnek bizonyul, amelynek forgalmát hatmilliárd dollárra becsülik (Smerdon 2008: 24; Mohapatra 2014: 147; Hochschild 2009). A Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferencia (HCCH) által gyűjtött adatok alapján a világ legkülönbözőbb országaiból¹² származó megbízó szülők azokat célországokat („születési államokat”) keresik fel – jellemzően Ukrainát, Oroszországot, Grúziát¹³ (HCCH), az Egyesült Államok bizonyos részeit¹⁴, illetve a közelmúltig Indiát és Thaiföldet –, melyek-

9 Dajkaanyaságról akkor beszélünk, amikor a béranya nem kap juttatást az egészségügyi és egyéb kiadások fedezésén túl. A béranyaságnak ez a formája legális például Belgiumban, Hollandiában, Izraelben, a Dél-Afrikai Köztársaságban és Kanadában (HCCH 2012: 12–14).

10 Kína, Franciaország, Németország, Olaszország és Svájc is tiltja mind a kereskedelmi béranyaságot, mind a dajkaanyaságot. Kanadában Quebec tartományban a béranyasági szerződésnek semmilyen formája nem érvényesíthető (HCCH 2012).

11 Egyes államok, például Ausztria és Norvégia, tiltják a petesejt-adományozást, és ezzel gyakorlatilag tiltják a béranyaságot (HCCH 2012: 9).

12 A jelentés említ megbízó szülőket Argentínából, Ausztráliából, Ausztriából, a Bahamákról, Bahreintől, Bangladesből, Belgiumból, Brazíliából, Bruneiből, Kanadából, Chiléből, Kínából, Kolumbiából, Costa Ricáról, Horvátországból, Kubából, Csehországból, Dániából, Ecuadorból, Egyiptomból, Finnországból, Franciaországból, Németországból, Görögországból, Magyarországról, Izlandról, Indiából, Indonéziából, Iránból, Írországból, Olaszországból, Japánból, Kenyából, Libanonból, Luxemburgból, Máltáról, Mauritiusról, Mexikóból, Monacóból, Mongóliából, Nepálból, Hollandiából, Új-Zélandról, Nigériából, Norvégiából, Pakisztánból, Peruból, a Fülöp-szigetekről, Lengyelországból, Portugáliából, Dél-Koreából, Oroszországból, Szenegálból, Szingapúrból, a Dél-Afrikai Köztársaságból, Spanyolországból, Srí Lankáról, Svédországból, Svájcban, Thaiföldről, Törökországból, Ukrainából, az Egyesült Arab Emírségekből, az Egyesült Királyságból, Uruguayból, az Amerikai Egyesült Államokból és Venezuelából (HCCH 2012: 62).

13 A jelentés Kanadát is megnevezi mint gyakori ISA (megbízó szülői) célországot, de Kanadában illegális a kereskedelmi béranyaság („Surrogacy in Canada Online”).

14 A béranyaság kérdése nincs szövetségi szinten szabályozva az Egyesült Államokban, ami jelentős szabályozásbeli eltérésekhez vezet az egyes tagállamok szintjén. Kalifornia, Arkansas és Illinois államok kötelező erővel alkalmazzák a béranyasági szerződéseket, Delaware, Indiana, Louisiana, Michigan, Nebraska, New York, Észak-Dakota és Washington államok illegálisnak tekintik a béranyaság minden formáját, Florida és Nevada elismerik a dajkaanyaságot, de tiltják a kereskedelmi béranyaságot, Massachusettsben pedig nincs hivatalos rendelkezés a béranyasággal kapcsolatban, de gyakorlatilag

ben legális a kereskedelmi béranyaság és amelyekben kedvező körülményeket biztosítanak a megbízó szülőknek. Nemrégiben India kormánya megtiltotta külföldiek számára, hogy béranya-szolgáltatásokat vegyenek igénybe az országban¹⁵, amelynek következtében az iparág egy része előbb Nepál felé vette az irányt, majd miután a nepáli kormány is korlátozásokat vezetett be, Kambodzsába költözött tovább (Tandon 2016; Muong és Jackson 2016; Sensible Surrogacy 2017). A médiában megjelenő friss riportok szerint nemrégiben Panama és Mexikó váltak új célpontokká, ami tovább bonyolítja a globális béranya-iparág körüli jogi környezetet (Abrams 2016; Romo 2015).

Még mindig kevés a szisztematikus hivatalos adat arról, hogy hány nemzetközi béranya-megállapodás történik világszerte, de egy 2014-ben kiadott HCCH-jelentés 1162%-os becsült növekedésről számolt be a 2009 és 2013 közti ötéves periódusban (HCCH 2014: 60). Az elmúlt évtizedben az Egyesült Államok és India voltak a kereskedelmi béranyaság legnépszerűbb helyszínei, amíg utóbbiban a konzervatív kormányzat be nem tiltotta a külföldiek számára a béranyaság-szolgáltatásokhoz való hozzáférést 2015-ben (HCCH 2014: 61; Mohapatra 2014: 147–148). Az Egyesült Államokon belül a jól kiépült spermabank- és meddőségiközpont-hálózatnak, valamint a megbízó szülőknek nyújtott jogi biztonság-nak köszönhetően Kaliforniát választják a legtöbben kereskedelmi béranyaság céljából, elsősorban a világ más részeiről származó gazdag megbízók közül (Grether és May 2014).

Egy kereskedelmi vagy „profitalapú” béranyasági folyamat költsége az Egyesült Államokban átlagosan körülbelül 122 ezer dollár (HCCH 2014: 65; Grether és May 2014).¹⁶ Ebből átlagosan valamivel több, mint 30 ezer dollárt kap a béranya (HCCH 2014: 64). Az Egyesült Államokban, Kanadában és az Egyesült Királyságban végzett kutatások szerint a béranyaságot vállaló nők ezekben az országokban nem számítanak szegénynek, és kizsákmányolva sem érzik magukat (Busby és Yun 2010: 44; Stark 2012: 7–8), holott a kereskedelmi béranyaság jórészt továbbra is aluszabályozott az Egyesült Államokban (Gugucheva 2010: 18). És bár a béranyák jórészt „örülnek» a fizetségnek, legtöbbször mégis úgy nyilatkozott, hogy őket elsősorban altruizmus és egyfajta „teljesítményvágy” hajtja (Stark 2012: 8). Nem meglepő módon a legtöbb megbízó szülő, aki az Egyesült Államokban keres béranyát, meg tudja fizetni a szolgáltatások magas költségeit. Néhány friss

elismerik a kereskedelmi béranyasági megállapodásokat. Sok másik tagállam semmilyen formában nem foglalkozik a béranyaság kérdésével (Mohapatra 2014: 147–151; Stark 2012: 2–3).

15 2015 októberében az indiai kormány megtiltotta külföldiek számára, hogy béranya-szolgáltatásokat vegyenek igénybe az országban. Lásd például: Perapaddan (2015); Shastri (2015). Thaiföld szintén betiltotta a kereskedelmi béranyaságot 2015-ben, az egy évvel korábbi Baby Gammy-ügyet követő felháborodás hatására.

16 A béranyaság folyamatköltsége az Egyesült Államokban átlagosan 120 ezer és 170 ezer dollár között mozog.

beszámoló szerint a megbízók között nem ritkák a gazdag kínai párok, akik részben annak reményében vágnak bele a folyamatba, hogy gyermekük amerikai állampolgárságot kap majd (Grether és May 2014; Aber és Small 2013: 77).

Ezzel párhuzamosan Indiában a kereskedelmi béranyaság annak a hivatalos állami politikának köszönhetően erősödött meg, amely az egészségügyi turizmust igyekezett népszerűsíteni speciális anyagi ösztönzők – például adókedvezmények, alacsony kamatozású hitelek és a külföldiek ellátására szakosodott kórházak egészségügyi felszerelésének importjára kivetett alacsony vámköltségek – segítségével (SAMA 2012: 6–7; Centre for Social Research 2013: 22–23; Mohapatra 2012: 193; Reddy és Qadeer 2010: 70–73).¹⁷ India kormánya bevezetett egy különleges vízumot az egészségügyi turizmust igénybe vevők számára, amelynek igénybe vevői 12 hónapig tartózkodhatnak az országban.¹⁸ Az Indiai Iparszövetség közel 3 milliárd dollárba becsüli ezen iparág éves bevételét (Shetty 2012; Mohapatra 2012: 194). Ezen belül az asszisztált reprodukív technológiák iparága – beleértve a béranyasági szolgáltatásokat is – több mint 500 millió dolláros bevételt képvisel (Kannan 2009; Centre for Social Research 2013: 6; Kannan 2009). Több elemző szerint az asszisztált reprodukív technológiákra szakosodott iparág 2020-ra elérheti a 2 és fél milliárd dolláros éves bevételt (James 2013; Hider 2011; Jaisal 2012: 2).

A kereskedelmi béranyaság 2002 óta volt legális Indiában (Mohapatra 2012: 193). Egy 2012-es, ENSZ által finanszírozott SAMA-jelentés szerint „körülbelül 3000 olyan klinika volt Indiában, amely béranyasággal kapcsolatos szolgáltatásokat nyújt” (SAMA 2012: 6–7; Kannan 2009: 18). E klinikák szolgáltatásait jórészt Nyugatról érkező emberek és köztük elvándorolt indiaiak vették igénybe (Bhalla és Thapliyal 2013; Pande 2010a: 295; James 2013). Összességében a minimum 25 ezer indiai béranyától született gyermek több mint fele került külföldi szülőkhöz (Bhatia 2012) – köztük elvándorolt indiaiakhoz (Shetty 2012: 1633; Pande 2010a: 297).

Arra a kérdésre, hogy India miért ilyen kiugróan népszerű a külföldi megbízó szülők körében, általában a következő válaszok érkeznek: alacsonyak a költségek, laza a szabályozás, rengeteg az olyan nő, aki hajlandó és alkalmas is a béranyaságra, a legtöbb egészségügyi szakember jól beszél angolul, valamint sok a „világszínvonalú magánkórház” (SAMA 2012: 7), ahol „első világbeli szolgáltatáshoz lehet hozzájutni harmadik világbeli árakon” (Bailey 2014: 24). Indiában az asszisztált reprodukív technológiákhoz kapcsolódó szolgáltatások átlagosan 11 ezer és 35 ezer dollár között mozognak (Centre for Social Research 2013; Bhalla és Thapliyal 2013:5; HCCH 2014: 65).¹⁹ Ebből a béranyák részesedése körülbelül

17 Az indiai egészségügyi turizmussal kapcsolatban lásd: Reddy és Qadeer (2010: 70-73).

18 2015-ig évente körülbelül 4 és fél millió egészségügyi turistára számítottak Indiában (Jaisal 2012: 3).

19 Az összköltségek elérhetik a 72 ezer dollárt is (HCCH 2014).

5 és 10 ezer dollár között mozog (Shetty 2012: 1633–1634; HCCH 2014: 64). Azonban több tanulmány is rámutat, hogy a béranyáknak fizetett összeg jelentősen változhat a gyakorlatban, valamint hogy vetélés esetén a béranyák kénytelenek visszafizetni a pénz egy részét, fogamzásképtelenség esetén pedig nem kapnak semmilyen juttatást (Centre for Social Research 2013).

A második fontos tényező a termékenységi ipar elképesztő virágzása mögött kétségtelenül az Indiára jellemző laza jogi környezet, ami „alacsonyabb nem-pénzügyi tranzakciós költségeket” eredményez (Rudrappa 2014: 138). Ezek közé tartozik a több embrió beültetésének lehetősége, valamint a béranyák szoros felügyelete, amit egyrészt a szabályozási hiányosságok, másrészt pedig a felek közti óriási, osztályhelyzetből adódó privilégium- és hatalombeli különbségek tesznek lehetővé.²⁰ Az Egyesült Királysággal, Kanadával és az Egyesült Államok egyes részeivel ellentétben – ahol a dajkaanyaság megengedett és a dajkaanya-megállapodások jogilag nem érvényesíthetőek – Indiában a béranyaszerződések kötelező erejűek (Shetty 2012: 1634). És bár a Hágai Konferencia Gyermekvédelmi Egyezménye kimondja, hogy „az anyák beleegyezése csak a gyermek megszületése után adható”, Indiában a béranyákat rendszeresen arra kényszerítik, hogy még a szülés előtt lemondjanak gyermekükről (HCCH 1993; Stark 2012: 5). A kulturális és pénzügyi nyomás következtében a béranyák Indiában ritkán kívánják megtartani az általuk, de mások számára kihordott gyermekeket (Pande 2010b: 976–977). A szabályozás hiánya emellett azt is lehetővé teszi, hogy a béranyák méhébe akár öt embriót is beültessenek, így növelve a sikeres szülés, valamint a magzattávollító beavatkozás esélyeit – ezen gyakorlatok potenciálisan súlyos következményekkel járnak az ilyen munkában részt vevő nők egészségét illetően (SAMA 2012: 65–66).²¹

A virágzó termékenységi iparág megregulázása érdekében az indiai parlament hosszan tárgyalt egy asszisztált reprodukzív technológiákat (ART) szabályozó törvénytervezetről, amelynek része volt egy „nemzeti ART nyilvántartás”, valamint egy részletes akkreditációs eljárás, amely minden ART klinikára és donorbankra vonatkozott. Az ART-törvény azonban nem tért ki a béranyák „független képviselőtének” kérdésére, mely „a szerződésekkel kapcsolatos ügyekben és egészségügyi döntésekben” segítette volna a béranyákat (Deonandan és Bente 2012: 170). Más szóval: az előterjesztés elsősorban

20 Példának okáért a béranyáktól gyakran elvárják, hogy egyes klinikákhoz tartozó hostelekbe költözzenek a terhesség idejére. Ezen felül több béranya is beszámolt arról, hogy azt is előírták neki, hogy pontosan milyen ételeket lehet, hogy tartózkodjon a szexuális élettől, illetve hogy milyen hétköznapi szokásokkal kell felhagynia. Erről lásd: Majumdar (2014); Rudrappa (2014); Pande (2010a); SAMA (2012).

21 A brit Humán Termékenységi és Embriológiai Hatóság (Human Fertilisation and Embryology Authority, HFEA) rendelkezése szerint 2004 óta legfeljebb két magzatot lehet beültetni egy 40 év alatti nő méhébe (HFEA.gov.uk).

az egészségügyi turizmus érdekeire volt kihegyezve, amelyet „támogat és ösztönöz” a Világkereskedelmi Szervezet (*World Trade Organisation, WTO*) által elfogadott Általános Egyezmény a Szolgáltatások Kereskedelméről (*General Agreement on Trade in Services, GATS*) (SAMA 2012: 8), a béranyák jóléte és jogai azonban jórészt kimaradtak a tárgyalat törvényjavaslatból (Deonandan és Bente 2012: 171).

Végül az asszisztált reprodukív technológiák szabályozásával kapcsolatos javaslatokból egyik sem emelkedett törvényi erőre. Ehelyett 2015-ben a külföldi megbízó szülőknek megtiltották, hogy béranya-szolgáltatásokat vegyenek igénybe Indiában. Emellett az indiai kormány 2016 novemberében előterjesztett egy törvényjavaslatot, ami betiltaná a kereskedelmi béranyaság minden formáját (*The Surrogacy Regulation Bill* 2016). E szabályozások leglátványosabb eredménye a béranya-iparág szomszédos országokba való költözése volt: előbb Nepálba, majd miután ott is betiltották a kereskedelmi béranyaságot, Kambodzsába. Sok szakértő szerint ez az új, „lefelé tartó verseny”, valamint a béranyaiparág egy részének átköltözése az indiai fekete gazdaságba csak még inkább kiszolgáltatott helyzetbe hozza a béranyákat, és még inkább kizsákmányolhatóvá teszi az illegális szerződéseknek való kitettségükön keresztül.

Indiában mindeközben továbbra is éles viták folyna a kereskedelmi béranyaságról. Egyesek szerint ugyanis mindenkinek előnyös helyzetről van szó (ezt az álláspontot kritizálja a SAMA [2012]; Nayak 2014: 4), hiszen a megbízó párok beteljesíthetik a normatív családalapítással kapcsolatos álmaikat, a béranyák pedig „az éves háztartási jövedelmük négy-ötszörösét kereshetik meg” (Nanda 2013).²² Ellenben mások egy nagyobb trend részeként tekintenek a jelenségre, melynek keretében egyre több nő kényszerült különféle „szexuális és reprodukív munkák” (SAMA 2012; Rudrappa 2014: 127–129) elvégzésére, miközben a hagyományos bérmunka lehetőségei egyre szűkülnek (Pearson 2007: 202–204; Chen 2001: 71–82). Ez utóbbi álláspont fölveti azt a vitás kérdést, miszerint a béranyaság a bérmunka új formájának tekinthető-e – erről lesz szó a következő fejezetben.

A BÉRANYASÁG MINT KOMMODIFIKÁLT MUNKA

A munka és a munkásosztály történetében a „munka” fogalma alatt csak a bérmunkások által végzett munkát értették.²³ Azonban azok a kortárs viták, amelyek az elmosódó

22 Lásd: Nanda (2013)

23 Az általam használt „bérmunkás” (*wage earner*) definíciója: „munkások, akik szabad individuummokként eladhatják a munkaerejüket saját áruként, és nincs más eladható árujuk.” Lásd: Van der

határokat hangsúlyozzák a szabad munka, a nem szabad munka és önfoglalkoztatás, illetve független munka közt – mind történetileg, mind ma –, valamint a nők utóbbi pár évtizedben történt informális pénzgazdaságba történő inkorporációját vizsgáló feminista kutatások (Pearson 2007: 202) megkérdőjelezték a „klasszikus bémunkások” és az egyéb dolgozó lakosság közötti régi megkülönböztetést (Van der Linden 2012: 63). Ennek eredményeképpen a munkakutatók közötti vitákban újra tétje let az olyan kérdéseknek, mint hogy „mi munka?”, „ki a dolgozó?”, és „hogyan tegyünk különbséget »munka« és »nem-munka« között?” (Van der Linden 2011: 17–20; Lucassen 1997: 45–56; Pearson 2007: 202–203; Boris 2003: 9).

Eközben feministák már régóta amellett érvelnek, hogy az olyan definíciók, amelyek csak a kommodifikált munkát vagy a „pénzgazdaság” részét képező munkát veszik figyelembe, láthatatlanná teszik a fizetetlen és gyakran „nem szabad” munkát, amelyet a nők tipikusan a háztartásbeli és „reproduktív” szférában végeznek (Boserup 2011: 38–40; Rai 2011: 29). Ahogy feminista társadalmireprodukció-kutatók rámutattak, a „nők gyermekkihordó képessége” óriási jelentőségű a kapitalista rendszer számára, hiszen ez teszi lehetővé a munkások „generációs újratermelését” (Vogel 1987: 129). Mi több, a nők gyermekkihordása és egyéb reproduktív munkája – amely tipikusan fizetetlen marad, és így kapitalista értelemben nem produktív – valójában rejtett értéktöbbletet termel azáltal, hogy segít a munkások bérét alacsonyan tartani, így támogatva a kapitalista termelést.

És mégis, a munka két formáját, a produktív és reproduktív munkát rendszeresen egymás antitéziseiként teoretizálják. Ezzel szemben a feminista szociális reprodukció elmélete azt mondja, hogy az áruk és szolgáltatások nyilvános szférában történő termelését, és – Meg Luxton szavaival élve – az „élet termelését” inkább mint egységes, integrált folyamat részeit kellene felfogni (Luxton 2006: 12; Vogel 1987: 129; Van der Linden 2011: 17).

A feminista tanulmányok sokat tesznek azért, hogy felhívják a figyelmet a kritikus jelentőségű kapcsolatokra a háztartásban végzett munka – amely nagyrészt fizetetlen és csak használati értéket termel – és a fizetett munka között, amely a kapitalista termelőnek, illetve vállalatnak profit célú termelést végez. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a feminista elemzés a gyermekkihordást szigorúan a reproduktív, illetve regeneratív tevékenységek közé sorolja, amely – még akkor is, ha kommodifikált, mint a fizetett házimunka esetében – különbözik a produktív munkától, azaz az értéktöbbletet vagy csereértéket termelő munkától (Gough 1972: 51; Marx 1961: 509). A kereskedelmi béranyaság gyakorlata eközben pontosan ezeket a megkülönböztetéseket aknázza alá – ha nem megszünteti – egyrészt a „produktív” és a „reproduktív”, másrészt a „produktív” és a „nem

Linden (2012: 63).

produktív” között.²⁴ Azáltal, hogy a nők gyermekkihordó képességét, azaz egy nagyon speciális munkaerőformát, egy bizonyos fajta árucikké alakítja át, ahol nők egy másik nő helyében pénzbeli kompenzációért cserébe hordanak ki és szülnék meg egy gyermeket, a kereskedelmi béranyaság a reprodukzív munka legalapvetőbb és korábban nem kommodifikálható aspektusát a fizetett munka kategóriájába emeli.

A fenti elemzés fényében állíthatjuk, hogy a béranyaság a kapitalizmus szüntelen kommodifikáció felé irányuló hajtóerejének legújabb kifejeződése lehet, amely a korábban „[...] »használati érték«-ként létező kapcsolatokat és gyakorlatokat piacon értékesíthető [termékké] alakítja a csereértékük realizálása céljából” (Van der Linden 1997: 501–502). Függetlenül attól, hogy hogyan érzünk a kommodifikáció e sajátos kifejezésével kapcsolatban, a béranyaságot a kommodifikált munka új, nőkre specifikus formájaként kell számontartanunk, amelyet biotechnológiai innovációk tesznek lehetővé, és amelyet a késő kapitalista globalizáció logikája ösztönöz. Talán fontos itt megjegyeznünk, hogy – legalábbis jelenleg – ami itt explicit módon kommodifikálódik, az a nők reprodukzív képessége – esetleg a szülőség gondolata vagy egy normatív család fogalom²⁵ –, és nem feltétlenül a gyermekek maguk (Spar 2006: 3; Rudrappa 2014: 129–130). Azonban, amint az ilyen jellegű technológia széles körben elérhetővé válik, valószínű, hogy hasonló irányú változások következhetnek. Hiszen van egy világos történelmi precedens a rabszolgaság kontextusában – habár a globális kapitalizmus történetének egy másik pillanatában –, amikor mind a rabszolgánők reprodukzív kapacitása, mind leszármazottaik áruvá váltak. Friss újságcikkek, riportok szólnak thaiföldi, béranyaságból született gyerekek tisztázatlan státuszáról, sőtét utalásokkal arra, hogy béranyasági viszonyok között született gyerekeket az összejt kinyerésének potenciálisan halálos procedúrájára használnak, továbbá arról, hogy szegény indiai nőket belekényszeríthetnek a béranyaságba, és hogy a megrendelő szülők által mégsem kívánt gyerekeket pénzért is értékesíthették („9 Babies ...” 2014; „Thailand Surrogacy Baby Factory” 2014; Dayashankar 2014; „Law needed to regulate surrogacy” 2014). Ezek nyugtalanító lehetőségek képeit vetítik elénk. Ahogy az Ausztrál Szövetségi Körzeti Bíróság bírója, John Pascoe, nemrégiben egy, az Australian Broadcasting Corporation által készített interjúban kifejtette, a nemzetközi béranyaság lehet „...az emberkerkedelem új frontvonala”. Növekvő számú bizonyíték van arra, hogy a megbízások során nem igazán törődnek sem a gyermekek, sem a béranyák jóllétével (McGuirk 2014). Mindezek a fejlemények ugyanakkor alátámasztják e mélyen problémás

24 A legutóbbi felszólalásaiban Amrita Pande a kereskedelmi béranyaságot „a munka új formájaként” azonosítja (Pande 2010b: 971–972).

25 Például meddőségi klinikák reklámjai rendszeresen mutatják a normatív család képét, amelynek elengedhetetlen része egy gyermek (Rudrappa 2014: 129; Schulz 2008).

gyakorlatokkal teli, gyorsan globalizálódó iparág szabályozásának, vagy akár betiltásának sürgősségét, mind nemzeti, mind nemzetközi szinten.

A BÉRANYASÁG A JOGBAN

A béranyaság körüli viták középpontjában háromféle jog- (és kötelezettség) csomag áll: a jövődöbéli szülőké, a gyermek jogai és végül a béranyák jogai. Néhány célország – leginkább Ausztrália, Kanada²⁶, Új-Zéland, Norvégia²⁷ (HCCH 2014: 95), az Egyesült Királyság, Finnország, Izrael, Mexikó, Fülöp-szigetek, Svédország és Svájc –, felismerve a transznacionális béranyamegbízások növekvő számát, elkezdte kezelni a jogi szülőség és az ily módon született gyermekek problémáit, még akkor is, ha az adott országban a béranyaság súlyosan korlátozott vagy akár teljesen tiltott.

A céljaink szempontjából azonban fontos megjegyezni, hogy a hivatalos megfontolások mind egyes állami, mind nemzetközi szinten az így született gyermekek státusza és a jogi szülőség témái köré összpontosulnak. A béranyákat és jóllétüket – ami a harmadik csoport a béranyaság-viták középpontjában – érintő kérdések jórészt marginalizálódtak ebben a párbeszédben. Feminista kutatók, főleg feminista jogászok, természetesen ragaszkodnak a béranyák jóllétének biztosításának szükségességéhez, különösképpen, ha a béranya mind szociálisan és gazdaságilag hátrányosabb helyzetű, más etnikai csoporthoz tartozik és kevésbé privilegizált háttérrel rendelkezik, mint a megbízó pár (Mohapatra 2014: 154).

Kétféle megközelítést tudunk azonosítani a béranyák alapvető jogai biztosítására szolgáló eszközökre vonatkozóan, amelyeket kutatók a védelem potenciális forrásaiként hangsúlyoznak (Feitshans 1998: 694). Az első az emberi jogok, különösen az egészséghez való jog mint eszköz – amely az 1948-as Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában van lefektetve, illetve specifikusabban az 1976-os (Yamin 2005: 1156) Gazdasági Szociális és Kulturális Nemzetközi Egyezségokmányában –, valamint az 1981-es, a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés minden formájának kiküszöböléséről szóló egyezmény (CEDAW). Mivel a béranyaság hosszútávú egészségügyi hatásai, többek közt a nagy mennyiségű hormonbevitel és az egyszerre több embrió gyakori implantációja, még mindig kevésbé ismertek (Pande 2009: 147; Stark 2012: 7; Gugucheva 2010: 18.), különösen sürgető,

26 Kanada fontolgatja egy általános immigrációs/nemzetiségi rendszer bevezetését az ART esetekre.

27 Norvégia már bevezetett egy ideiglenes törvényt az ISA esteknél felmerülő jogi szülőség megkönnyítésére (HCCH, A Study of Legal Parentage and the Issues Arising from International Surrogacy Arrangements: 95).

hogy a béranyák jóllétéről folyó párbeszédnek az egészséghez való jog elengedhetetlen részét képezze. A CEDAW garantálja kifejezetten a terhes nők jogait, különös tekintettel az anyaságból fakadó diszkrimináció tiltására, a fizetett vagy egyenértékű szociális juttatással járó szülési szabadság biztosítására és az egészségügyi ellátás elérhetőségére – azaz olyan intézkedésekre, amelyek a béranya jogait alapvetően támogatják. De a CEDAW szószólója annak is, hogy az anyaság „szociális funkcióként”, ne pedig kereskedelmi tranzakcióként legyen elismerve, ami világos, hogy nem könnyen összeegyeztethető a kereskedelmi béranyaság logikájával, különösen olyan esetekben, amikor „a fogadó szülők és a béranya idegenek maradnak” (Stark 2012: 11).

A béranya jogainak egy másik megközelítése abból az előfeltételezésből indul, hogy a „legális béranyaság [...] egy fizetett munka” (Brugger 2012: 693; Humbyrd 2009: 112; Pande 2010a: 293; Rudrappa 2014: 139, 145.), és egy „munkajogi keretet” szorgalmaz, ezzel válaszolva a béranyaság szabályozásával kapcsolatos érdemi kihívásokra (McEwen 1999: 282; Brugger 2012: 693; Rimm 2009: 1453–1454). Mivel az ILO célja, hogy „támogassa a munkahelyi jogokat, ösztönözze a megfelelő foglalkoztatási lehetőségeket, kiterjessze a szociális védőhálót és erősítse a munkával kapcsolatos dialógust” (ILO 2014), logikusnak tűnik, hogy az intézmény alakítson ki egy általános standardot a transznacionális kereskedelmi béranyaságiparra (ILO 1997; McEwen 1999: 282; Brugger 2012: 694).

De mennyire életképes az ötlet, hogy a transznacionális béranyaságot az ILO által ellenőrzött, munkajogi keretek között értelmezett nemzetközi standardokon keresztül szabályozzák? És milyen meglátásokat adhat – ha adhat egyáltalán – az ILO női munkások jogaival kapcsolatos évszázados története egy munkajogi alapokon nyugvó, béranyaság-specifikus szabályozórendszer jövőbeli kialakításához? Írásom következő két szakaszában először röviden bemutatom, az ILO hogyan is kezeli a nők munkáját általánosságban, és kiemelek néhány szempontot a béranyasággal kapcsolatban, amely megborítja az ILO nemi egyenlőségről kialakított uralkodó koncepcióját és eszközeit. Ezután bemutatok néhányat az ILO mostani próbálkozásai közül, amelyek az informális vagy bizonytalan (prekárius) munkakörülmények növekvő területével, valamint ennek a szegénység és a gender működéskéhez való kapcsolódásával hivatott szembeszállni, különösen – bár nem kizárólag – a globális délen. Érvelésem kiterjed arra is, hogy egy béranyaság-specifikus szabályozáspolitikai létrehozásához ezek az eszközök adhatnak támpontokat, vagy akár szolgálhatnak alapul, amelyek az informális által generált, *minden* munkásra érvényes lehetőségekre és nehézségekre fókuszálnak, és nem feltétlen a védett, formális szektorbeli munkakörökben előforduló nemi egyenlőtlenségekre.

AZ ILO ÉS A NŐI MUNKAJOGOK

A női munkajogok ügye mindig is szerves részét képezte az ILO missziójának, már a szervezet alapításától kezdve. Az ILO már az első évében, 1919-ben elfogadott két egyezményt, amely a női munkások igényeivel kapcsolatos: az Anyaságvédelmi Egyezményt (*Maternity Protection Convention*, No.3) és a (Női) Éjszakai Munka Egyezményt (*Night Work [Women] Convention*, No.4) (ILO 2007: 8). Ezek az egyezmények tükrözték a kor uralkodó ideológiáját, amikor a „munka” (*labour*) (Wikander 2010: 88) definíciójába beletartoztak ugyan a pénzkereső nők, de megkülönböztetve, mint „a férfiaknál törekenyebbek, mind fizikailag mind szociálisan, ami miatt nem alkalmasak... olyan tevékenységre, amely veszélyezteti az egészségüket, különösen, ha az a gyermekkihordó képességük.” (ILO 20017: 8; Wikander 2010: 74). Más szóval, a nők mint anyák egyáltalán nem fértek bele az ILO szerinti „munka” kategóriába (Wikander 2010: 88).

Az 1930-as évekre azonban az ILO „speciális védelmi” hozzáállására jelentős nyomást helyeztek a „jogegyenlőség” feminista szervezetek, akik szerint ez korlátozó, zsarnoki, és nem utolsó sorban a férfimunkások érdekeit védi (Open Door International 1929). A feminista szervezetek folyamatos kiállásának hatására a második világháború utáni időszakban az ILO stratégiája eltolódott a nők „védelméről” a jobb munkakörülmények kiharcolása felé – *minden munkásnak*, tehát nőknek és férfiaknak egyaránt (Murray 2001: 36).

Napjainkban négy ILO egyezmény játszik kulcsszerepet a munkahelyi nemi egyenlőség elérésében. Az Egyenlő Díjazás (1951, No.100) és a (Munkavállalási és Foglalkozási) Diszkrimináció (1958, No. 111) Egyezményekől eltekintve két másik eszközt is adaptáltak az 1980-as évek elején, a Munkások Családos Felelősséggel Egyezményt (1981, No. 156) és az ezt kísérő Javaslatot (No. 165). Ezekben fokozott hangsúllyal a nők és férfiak egyenlőségén felül a köztük lévő viszony is előtérbe kerül. És végül, egy új Anyaságvédelmi Egyezmény (No. 183) lépett 2000-ben a régi 1919-es és a (felülvizsgált) 1952-es helyébe (ILO 2007: 6–10), válaszul mind a nők növekvő számára a fizetett munkavállalásban, mind a nők szülési évek alatti növekvő munkaerőpiaci részvételére (ILO 1999: 204).

Olvasatomban az ILO nőkhöz és munkához való változó hozzáállása három jelentős tanulsággal szolgál a munkajogi keretek között szabályozott kereskedelmi béranyaság lehetőségére vonatkozóan. Először is, úgy tűnik, az ILO női munkások jogainak védelmezésére irányuló erőfeszítéseinek vezérelve a nemi egyenlőség, legalábbis az 1950-es évek óta. Mivel a férfiak még mindig messze a leginkább privilegizált munkások mindenütt – hiszen ők testesítik meg az „archetipikus” munkást (Murray 2001: 30; Tabili 2003: 14; Boris 2003: 9), a nemi egyenlőség elérése többé-kevésbé a férfimunkásokéhoz hasonló lehetőségek és jövedelem elérését jelentette (Murray 2001: 30).

Másodsor, ezek a nemi egyenlőségről szóló diskurzusok főleg a munka világának formális és védett részére értendők, ezért implicit módon inkább kedveznek a globális észak munkásainak, mint a globális dél munkásainak, ahol az informális munkakörülmények az elterjedtek.²⁸ És a legfontosabb, harmadszor, hogy a „fizetett munka” koncepciója, mely az ILO diskurzusát meghatározta, az anyasággal és egyéb történelmileg nőkkel azonosított reprodukív munkákkal szemben definiálódott. Ha a két világháború közti időszakban mind az ILO, mind a valószínűleg legnagyobb kritikusa, az Open Door International is úgy definiálták az anyaságot, mint „ideiglenes munkaképtelenség”, „hátrány” vagy „akadálya” a hasznos munkának – noha nagyon különböző szakpolitikai vonatkozásokkal –, a gyerekszülés, mint a fizetett munka „megszakítása” továbbvitte ezt a diskurzust az új, 2000-es Anyasági Egyezményig (No. 183) (ILO 1999: 207).

Eközben a béranyaság mint „fizetett munka” alapvető kihívást jelent az ILO megközelítése alapjául szolgáló, az anyaság és munka kapcsolatára vonatkozó premisszák számára, mind diszkurzívan, mind eszközeiben. Először is azért, mert a béranyaság mint kommodifikált munka számára irreleváns a férfiakkal egyenlő lehetőségek kérdése, jogilag vagy egyéb formában, mivel, legalább is az orvosbiológiai technológia mostani fejlettségi szintjén, csak nők (és ritka esetekben transz férfiak)²⁹ képesek a gyermekkihordásra. Másodsor pedig, mert két koncepciót mos össze, a „fizetett munkát” és az „anyaságot”, amelyek teljes ellentétei egymásnak az ILO definíciója szerint. Sőt mi több, a legtöbb béranya ma relatíve szegény országban dolgozik, védelem nélkül, ahol kevésbé férnek hozzá azokhoz a jogokhoz, amelyeket az ILO szabályozottabb munkakörülmények közt dolgozó nőkre szabott eszközei biztosítanak. Minthogy adott ez a nyilvánvaló feszültség, amit a kereskedelmi kihordó anyaság hoz létre az ILO meglévő női munkajogokra vonatkozó diskurzusában és gyakorlataiban, igencsak valószínűtlen, hogy a létező „anyaság és fizetett munka” kérdését kezelő eszközökhöz adaptálható lenne az „*anyaság mint fizetett munka*” gondolata. Milyen keretek közt tudnánk mégis kezelni a kereskedelmi béranyaság kérdését, hogy biztosítani tudjuk a szociális igazságosságot a munka e formáját űző nőknek? És milyen támpontokat tud nyújtani az ILO fizetett munkára vonatkozó, az elmúlt években százféle formában megfogalmazott politikája – különösen, amikor az ilyen munka kívül esik a formális, szabályozott gazdaság határain?

28 Az ILO becslése szerint a nem mezőgazdasági munkásoknak több, mint 75%-a a globális délen, informális munkakörülmények között dolgozik (ILO 2013).

29 Lásd például: Joanne Herman blogja (pl. Herman 2011), vagy szintén a *Huffington Post* cikkét egy transz férfiről, Thomas Beatie-ről, aki kihordott gyermekeket („Thomas Beatie ...” 2012).

A BÉRANYASÁG MINT INFORMÁLIS MUNKA: A HELYES IRÁNY?

Mielőtt nagyon belemennénk a következő szekcióba, talán fontos tisztázni, hogy a kereskedelmi béranyaság szabályozása nem az egyetlen, vagy – alkalmasint – a legelterjedtebb lehetőség. A világ legtöbb országa inkább a gyakorlat teljes betiltását választotta.

Az utóbbi stratégia magában hordozza kérdést, hogy a béranyaság megfelel-e, vagy meg kell-e azt feleltetni a bérmunka kritériumának – még ha csak a bérmunkának olyan formájaként is, amely nem összehasonlítható a többivel. Mivel a béranyaság gyakorlatához kötődő morális és etikai aggályok nagyon is valódiak, és mivel jelenleg nők egy kevés országban érintett, kis csoportjáról van szó, egy, az iparágat valóban nemzetközi szinten szabályozó rendszer nem látszik valószínűnek. Az pedig, hogy az ILO bevonódjon egy ilyen intervencióba, a jelenlegi történelmi helyzetéből adódóan még kevésbé valószínű.

Ettől eltekintve, a kimondott globális tiltás hiányában, valamint hogy egy gyorsan növekvő multimilliárdos iparágról van szó, amelynek a világ minden tájáról vannak szereplői, beleértve azon országok állampolgárait, ahol a béranyaság tiltott, de a béranyaságból született gyermekek nem feltétlenül, fontosnak tűnik legalább nemzetközi irányelvek meghatározása, vagy a probléma és a béranyaság szabályozásának közös értelmezése, még akkor is, ha ilyen szabályozások csak nemzetállami szinten léphetnek életbe. Ahogy én látom, az ILO informális és prekárius munkával kapcsolatos munkássága értékes szempontokkal járulhat hozzá ehhez a folyamathoz.

Először is, véleményem szerint, lényeges, hogy felhozzunk egy apró, ámde fontos fogalmi különbségtételt a „béranyaság” és a „hagyományos anyaság” között, miszerint az első csak a „gyermekkihordásra” szorítkozik (azaz a „terhességre”, vagyis a gyermekkihordás funkciójára, illetve munkájára), míg a második magába foglalja az átfogóbb „anyaság” fogalmát (azaz „az anyai lét állapotát, körülményét vagy tényét”, beleértve a potenciálisan egész életen át tartó szülői funkciót; „Motherhood”). Ez az, amit a biotechnológiai fejlődés tényleg elért: egy bizonyos szakasz – azaz egy gyermek kihordása és megszülése – eddig elképzelhetetlen kiszakítása az elképzelés-fogantatás-kihordás-szülés-felnevelés végtelenül összetett folyamatából, amely a reprodukzív munka *teljes egészét* alkotja. Ha elfogadjuk a béranyaságnak ezt a lényegesen hígított definícióját, miszerint az csupán „a gyermekkihordás munkája”, akkor talán elkezdhetjük a kereskedelmi béranyaság szabályozásának riasztó feladatát, nem csak a megbízó szülők és a gyermekek érdekeit szem előtt tartva, de a béranyaként alkalmazott nők jogait és jóllétét is garantálva.

A második fontos lépés, hogy feltárjuk, milyen feltételek mellett lehet a „gyermekkihordást” – azaz a béranyaságot – beemelni a „fizetett munka” vagy a „fizetett foglalkoztatás” definíciói közé. A legalapvetőbb szinten az ILO a „fizetett munkát” úgy definiálja, mint

„...egy munka fizetésért vagy bérért [történő elvégzése], amely készpénzben vagy annak megfelelőben [nyilvánul meg] [...] [vagy] profitért vagy családi nyereségért, készpénzben vagy annak megfelelőben...” egy meghatározott időszakban (ILO 1988: 47).³⁰ Olvasatomban azonban a bérnyaság túlnyomóan informális vagy nem standard jellege egy sokkal finomabb definíciós kritériumot követel, hogy befogjuk a kereskedelmi bérnyasági megbízások sokféle formáját. Ezen a ponton tud segítségünkre lenni az ILO informális munka problémájának megoldására irányuló törekvése, még ha az egyébként a formális szektorban található is; abban, hogy a bérnyaságot mint a kommodifikált, bizonytalan munka egy új formáját konceptualizáljuk, és hogy létrehozzunk egy munkajogi alapon nyugvó szabályozási keretet a globális bérnyaságiparnak.

Bár közgazdászok régóta elismerik az informalitás létezését a gazdasági aktivitásban, az „informális szektor” fogalma csupán a kora 1970-es évektől kapott kiemelt figyelmet. Ekkor az Afrikát vizsgáló kutatók (beleértve az ILO 1972-es Kenyai Foglalkoztatás Misz-szióját; ILO 2002: 2) egy sor, a formális gazdaságon kívül virágzó tevékenységről tettek jelentést – közte „marginális túlélő munkáról” és „profitábilis vállalkozásokról” is, amelyek közös jellemzői, hogy „nem elismertek, nincsenek feljegyezve és nincsenek szabályozva” (ILO 2002: 3). Az 1990-es években megújult az érdeklődés a téma iránt, miután világossá vált, hogy – ellentétben a közgazdászok korábbi jóslataival – az informalitás nem csak megmaradt, de növekszik is, mind a globális délen, mind pedig északon (Portes, Castells és Benton 1989: 2-3; Portes és Sassen-Koob 1987: 30–32; Chant és Pedwell 2006: 1). Ez a felismerés vezetett a Tiszteletes Munkáról és Informális Gazdaságról szóló Döntés és Következtetés elfogadásához a 2002-es Nemzetközi Munka Konferencián (továbbiakban ILC), amely újraértelmezte és kiterjesztette az informalitás definícióját. Az új definíció „egy, a teljes gazdaságban jelenlévő jelenségre” utal, amely „szektorok széles skálájában megjelenik, és magába foglalja a formális szektoron belüli alkalmivá váló és prekárius munkát is” (ILO 2002: 2; Chant és Pedwell 2008: 2).

Az informalitás értelmezésének e mérföldkövet jelentő változását követően 2003-ban a 17. Munkastatistikusok Nemzetközi Konferenciáján (továbbiakban ICLS) létrehoztak egy kritériumhalmazt, amely meghatározza, hogy a munka mely kategóriái minősülnek informálisnak. Kiemelnék két ilyen kategóriát, amelyek különösen hasznosak a kereskedelmi bérnyaság leggyakoribb formáinak megértésében: saját részre dolgozók (önfoglalkoztató, alkalmazottak nélkül) saját informális szektorbeli vállalkozásai; és a foglalkoztatási kapcsolat alapján definiált informális munkát végző alkalmazottak. Törvényileg és a gyakorlatban ezek olyan munkák, amelyekre nem vonatkoznak a nemzeti munkatörvények, jövedelmi adók, a szociális védelem, avagy bizonyos foglalkoztatási jogosultságok (éves fizetett betegszabadság stb.; ILO 2002: 6).

30 A „Persons in Paid Employment” definícióját használtam.

Az informális kiterjedtségének, természetének és problémáinak részletesebb megismerése után a 2002-es ILC egy átfogó javaslatot tett, amely a tisztességes munka négy alappilléren nyugszik. Mégpedig: foglalkoztatási lehetőségek, jogok, szociális védelem és szociális párbeszéd vagy hangadás. A végső cél, amelyet a Genfi Irányítótestület 298. ülésén foglaltak össze 2007 márciusában, hogy megvédjük, ... az [informális tevékenységek] foglalkoztatási és jövedelemteremtő potenciáljának megőrzésének, ... [ugyanakkor] a védelem kiterjesztésének kettős célkitűzését" (ILO 2007: 17). Természetesen e cél elérésének egyik módja, hogy a munkásokat az informális-formális kontinuum szabályozott, formális vége felé tereljük, olyan módokon, amelyek „biztosítják a nemi egyenlőséget és lehetővé tegye a kontinuum és a szektorok legalján elhelyezkedő munkások feltörekvését" (Chant és Padwell 2008: 3; ILO 2002: 3, 12). E cél érdekében az ILO elfogadható mennyiségű ország- és régióspecifikus kutatást végzett, amelyek a gender, a globalizáció, az informális, a szegénység és a tisztességes munka kapcsolatát vizsgálták (Chant és Padwell 2008). Amint ezt egy az ILO által szponzorált recenzió is kimutatja, bár

„... az informális gazdaságban végzett munka munkalehetőséget biztosított nők egy olyan csoportjának, akik számára ez egyébként elérhetetlen lenne, valamint egy bizonyos mértékig lehetővé tette számukra a választást és rugalmasságot a produktív és reprodukív munka közti egyensúlyozásra nézve, ... [egészséges véve] ... az informális munka „feminizációja” a genderalapú, szexualizált, rasszalapú és osztálybeli egyenlőtlenségek növekedését szolgálta” (Chant és Pedwel 2008: 13).

Olvasatomban az ILO e kutatási területe és szakpolitikai intervenciója nyújtja a leghasznosabb iránymutatásokat a jövőbeli kereskedelmi béranyaságipart munkajog alapon szabályozó politikáknak, még azokban a nemzeti kontextusokban is, amelyekben a béranyaság legális. Ahogy kortárs jelentések is alátámasztják, Indiában növekvő számban vonódnak be a béranyaüzletbe olyan hátrányos helyzetű nők, akik korlátozottan férnek hozzá a biztonságos életkörülményekhez (Nanda 2013). Mint a legtöbb szegény, dolgozó nő a mai világban, ők is rákényszerülnek, hogy a nemzeti szinten nem szabályozott informális gazdaságban is dolgozzanak, „a legkisebb költség és a legnagyobb rugalmasság” felé irányuló lankadatlan hajtóerő nyomán, „... [amely elvezet] a gyárak kapuin túlra, a kis műhelyekhez és az otthoni munkához” (Pearson 2007: 203). Sőt mi több, a nők (és a fiatalok) nemcsak hogy „aránytalanul reprezentáltak” az informális gazdaságban, hanem annak is legnagyobb valószínűséggel a „leginkább marginalizált végébe” szorulnak (ILO 2002: 6). Ennek az elkésztítő képnek a kontextusában a béranyaság – ami az informális munka egy olyan formája, amely minden sikeres kihordásért egy átlagos indiai munkásosztálybeli

háztartás éves jövedelmének négy-ötszörösét kínálja – egy igen jó jövedelemszerzési módnak tűnik a helyi bizonytalanságban élő nők számára (Pande 2010b: 975; Mohapatra 2014: 154).

Azonban, ahogy kutatások kimutatták, a béranyaüzlet átláthatóságának teljes hiánya magasfokú kiszolgáltatottságot eredményez, ami sürgősen szabályozásokért kiált. Hogy az ILO általában az informális gazdaságra vonatkozó álláspontját idézzem, mondhatjuk, hogy a béranyaságnak is szüksége van „egy minimum szociális alapra a jogokon és a jogok szabályozásán keresztül” annak érdekében, hogy biztosítsuk a „formalitásba való átmenetet”, és hogy „orvosoljuk a vele járó, munkaadó és munkavállaló közti egyenlőtlen-séget [...] amellyel célunk a társadalmi igazságosság elérése” (ILO 213: 1,5).

KONKLÚZIÓ

A megelőző oldalakon amellet érveltem, hogy a kereskedelmi béranyaság a munka egy nőkre specifikus új formája, amely megalapozza egy gyors ütemben növekvő globális és multimilliárd-dolláros iparág fennmaradását. Bemutattam, hogy a legtöbb béranya munkakörülményeit, különösen a globális délen, megpecsételi az informális, bizonytalan munka, habár az orvosi turizmus iparát, amely a kereskedelmi béranyaság kontextusát adja, „csúcstechnológiásként” és „világszínvonalúként” tartják számon. Továbbá érvelésem kiterjedt arra, hogy a béranya-üzlet transznacionalitása érdeklődést generál mind nemzeti, mind nemzetközi szinten, a legtöbb figyelmet a megbízó szülők érdekei – akik sokszor olyan országokból valók, ahol tiltott a béranyaság – és a béranyaságból született gyermekek jóléte vezérlik. A béranya mint különleges fajta munkás jogainak és védelmének kérdése továbbra is másodlagos marad az erről folyó diskurzusokban. E speciális ügyek komplexumának ismeretében felvettem, hogy egy olyan munkajogi keret, amely az ILO erőfeszítéseire alapul, különös tekintettel az utóbbi évek arra vonatkozó erőfeszítéseire, hogy az informális, illetve prekárius munkát nemzetközi normarendszerbe helyezze, lehet a leghasznosabb platformja a kereskedelmi béranyaság-ipar standardizálásának.

Mi lehet mégis akadálya egy szabályozópolitika kialakításának, különösen nemzetközi szinten? A legnagyobb gátja kétségtelenül a béranyaság gyakorlatának legitimitációhiánya a világ országainak többségében, beleértve Európa majdnem minden országát. Hacsak nem változik meg radikálisan a világ országainak jogi környezete a fogadó szülők lobbimunkája révén, annak az esélye, hogy béranyaság-specifikus normák jöjjenek létre – amely előfeltételezné a gyakorlat legalitását és elfogadhatóságát – igencsak kétes.

A béranyaság elutasításának legalábbis egy része úgy tűnik, hogy a szexmunkával való asszociációjából fakad, ami egy másik olyan iparág, amely egy nő testének

„kikölcsönzését” foglalja magába, pontosabban a szexuális, illetve reprodukív szervük kikölcsönzését mások használatára, habár eltérő kimenetellel. Az arra vonatkozó diskurzusok, hogy milyen különbségek vannak a két gyakorlat között, és hogy mi húzódik meg a szegényérzet mögött, amely mindkettőnek része, kívül esik az esszé fókuszán. Ismerve azonban az erős morális ellenvetéseket, amelyeket a „munka” e két formája generál, talán fontos megemlíteni az ILO 1998-as „A szex-szektor: A prostitúció gazdasági és szociális alapjai Délkelet-Ázsiában” című jelentés által előhívott éles vitát. A jelentésben – amely rangos nemzetközi díjat is nyert³¹ – Lin Lean Lim közgazdász kiemelte az általa „szex-szektornak” nevezett szektor jelentős, de el nem ismert, hozzájárulását négy délkelet-ázsiai ország nemzeti gazdaságához és a nemzetközi gazdasághoz. Az Indonéziában, Malajziában, Fülöp-szigeteken és Thaiföldön végzett, részletes esettanulmányokra alapozott jelentés kifejtette, hogy szükséges az állami szabályozás és a jövedelmező szexipar megadóztatása, és hogy ki kell terjeszteni a „munkajogokat és juttatásokat a szexmunkásokra”, hogy javítsanak a munkakörülményeiken (Lim 1998: 212). Azonban ez az ILO részéről érkező progresszív javaslat heves kritikát kapott arra hivatkozva, hogy figyelmen kívül hagyta az ázsiai „nők gazdasági marginalizációját és a szociális egyenlőtlenséget” úgy általában, és a „nők féktelen kommodifikálását” kifejezetten a szexiparban (Raymond 1999: 62). Figyelembe véve, hogy a szexmunka jóval több országban legális, beleértve több európai államot is, valószínű, hogy bármilyen kísérlet a kereskedelmi béranyaság nemzetközi szabályozására hasonló, ha nem erősebb, ellenvéleményekkel fogja szembetalálni magát.

Végül, tekintve az ILO egyik alapelvét, hogy a „munka nem áru” – ahogy azt az 1944-es Philadelphiai Nyilatkozat rögzíti (ILO 1944) –, lehetséges, hogy az elkövetkező években a munka ilyen szokatlan formái, mint a béranyaság, inkább pusztulásra vannak ítélve, mint hogy az ILO által szabályozottá váljanak.

Fordította: Nagy Ákos és Sidó Zoltán

Az eredetivel egybevetette: Barna Emília és László Loren

HIVATKOZOTT IRODALOM

„9 Babies ...” (2014): 9 Babies Found in Bangkok Condo amid Fears of Misuse of Surrogacy for Stem Cells. In: *Straits Times*, augusztus 7. Interneten: <http://www.staitstimes.com/news/asia/south-east-asia/story/9-babies-found-in-bangkok-condo-amid-fears-of-misuse-of-surrogacy-for-stem-cells/> (Letöltve: 2014. 10. 1.).

31 Rövid leírást lásd: „ILO Report on Sex Sector”

- Aber, Shaina – Small, Mary (2013): Citizen or Subordinate: Permutations of Belonging in the United States and the Dominican Republic. In: *Journal of Migration and Human Security*, Vol. 1., No. 3.: 76–96.
- Abrams, Rachel (2016): Nepal Bans Surrogacy, Leaving Couples with Few Low-Cost Options. In: *New York Times*. Interneten: <https://www.nytimes.com/2016/05/03/world/asia/nepal-bans-surrogacy-leaving-couples-with-few-low-cost-options.html> (Letöltve: 2017. 07. 12.).
- Arendt, Hanna (1968): *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt.
- Bailey, Alison (2014): Reconceiving Surrogacy: Toward a Reproductive Justice Account of Indian Surrogacy. In: *Globalization and Transnational Surrogacy in India: Outsourcing Life*. Szerk.: Dasgupta, Sayantani – Das Dasgupta, Shamita. Lexington Books.
- Ber, Rosalie (2000): Ethical Issues in Gestational Surrogacy. In: *Theoretical Medicine and Bioethics*, Vol. 21., No. 2.: 153–169.
- Bhalla, Nita – Thapliyal, Mansi (2013): India seeks to regulate its booming, rent-a-womb business. In: *Reuters*. Interneten: <https://www.reuters.com/article/us-india-surrogates/india-seeks-to-regulate-its-booming-rent-a-womb-industry-idUSBRE98T07F20130930> (Letöltve: 2014. 08. 24.).
- Bharadwaj, Aditya (2008): Biosociality and Biocrossings: Encounters with Assisted Conception and Embryonic Stem Cells in India. In: *Biosocialities, Genetics and Social Sciences: Making Biologies and Identities*. Szerk.: Gibbon, Sarah – Novas, Carlos. Routledge.
- Bhatia, Kalsang – Rustamov, Oybek – Martindale, Elizabeth A. – Nysenbaum, Anthony M. (2009): Surrogate Pregnancy: An Essential Guide for Clinicians. In: *The Obstetrician & Gynecologist*, Vol. 11., No. 1.: 49–54.
- Bhatia, Shekhar (2012): Revealed: How More and More Britons are Paying Indian Women to become Surrogate Mothers. In: *The Telegraph*. Interneten: <https://www.telegraph.co.uk/news/health/news/9292343/Revealed-how-more-and-more-Britons-are-paying-Indian-women-to-become-surrogate-mothers.html> (Letöltve: 2014. 03. 15.).
- Boris, Eileen (2003): From Gender to Racialized Gender: Laboring Bodies That Matter. In: *International Labor and Working Class History*, Vol. 63.: 9–13.
- Brian, Kate (2014): Invasion of the Viking babies. In: *Telegraph*. Interneten: <https://www.telegraph.co.uk/women/womens-life/10918344/Invasion-of-the-Viking-babies.html> (Letöltve: 2017. 07. 12.).
- Brugger, Kristiana (2012): International Law in the Gestational Surrogacy Debate. In: *Fordham International Law Journal*, Vol. 35., No. 3.: 665–697.

- Busby, Karen – Vun, Delaney (2010): Revisiting the Handmaid's Tale: Feminist theory meets empirical research on surrogate mothers. In: *Canadian Journal of Family Law*, Vol. 26., No. 1.: 13–93.
- Boserup, Ester ([1970] 2011): Women's role in economic development. In: *The Women, Gender & Development Reader*. Szerk: Visvanathan, Nalini – Duggan, Lynn – Nisonoff, Laurie. Zed Books.
- Centre for Social Research (2013): *Surrogate Motherhood: Ethical or Commercial?* Interneten: <http://www.csrindia.org/about-us/publications/research-studies/109-surrogacy-motherhood-ethical-or-commercial> (Letöltve: 2018. 08. 27.).
- Chant, Sylvia – Pedwell, Carolyn (2008): *Women, gender and the informal economy: an assessment of ILO research and suggested ways forward*. International Labour Office.
- Chen, Martha Alter (2001): Women in the Informal Sector: A Global Picture, the Global Movement. In: *SAIS Review*, Vol. 21., No. 1.: 71–82.
- Dayashankar, K.M. (2014): Karimnagar emerges top destination for surrogacy. In: *The Hindu*, június 9. Interneten: <http://www.thehindu.com/news/national/telangana/Karimnagar-emerges-top-destination-for-surrogacy/article6095287.ece> (Letöltve: 2018. 08. 27.).
- Deonandan, Raywat – Bente, Andrea (2012): India's Assisted Reproduction Bill and the Maternal Surrogacy Industry. In: *International Review of Social Sciences*, Vol. 4., No. 1.: 169–173.
- Dhawan, Himanshi (2013): Unregulated surrogacy industry worth over \$2bn thrives without legal framework." In: *Times of India*. Interneten: <https://timesofindia.indiatimes.com/india/Unregulated-surrogacy-industry-worth-over-2bn-thrives-without-legal-framework/articleshow/21131823.cms> (Letöltve: 2014. 08. 8).
- Donchin, Anne (2010): Reproductive Tourism and the Quest for Global Gender Justice. In: *Bioethics*, Vol. 24., No. 7.: 323–332.
- Earle, Jenny (1999): The International Labour Organisation and Maternity Rights: Evaluating the Potential for Progress. In: *The Economic and Labour Relations Review*, Vol. 10., No. 2.: 203–220.
- Feitshans, Ilise L. (1998): Is There a Human Right to Reproductive Health? In: *Texas Journal of Women and Law*, Vol. 8.: 93–133.
- Gough, Ian (1972): Marx's theory of productive and unproductive labour. In: *New Left Review*, Vol. 1., No. 76.: 47–72.
- Grether, Nicole – May, Adam (2015): Why Internation Surrogacy is Booming." In: *Al Jazeera*. Interneten: <http://america.aljazeera.com/watch/shows/america-tonight/articles/2014/5/12/going-global-forfamilywhyinternationalsurrogacyisbooming.html> (Letöltve: 2014. 08. 8.)

- Gugucheva, Magdalena (2010): *Surrogacy in America*. Council for Responsible Genetics. Interneten: <http://www.councilforresponsiblegenetics.org/pagedocuments/kaevej0a1m.pdf>
- Gupta, Jyotsna Agnihotri (2012): Reproductive Biocrossings: Indian Egg Donors and Surrogates in the Globalized Fertility Market. In: *Journal of Feminist Approaches to Bioethics*, Vol. 5., No. 1.: 25–51.
- Harding, Dorothy (2014): Australian couple leaves baby with Down syndrome in Thailand. In: *New York Daily News*. Interneten: <http://www.nydailynews.com/news/world/baby-abandoned-thailand-syndrome-article-1.1889492>. (Letöltve: 2017. 06. 12.)
- HCCH (2012): *A Preliminary Report on the Issues Arising from International Surrogacy Arrangements*. Interneten: <https://assets.hcch.net/docs/d4ff8ecd-f747-46da-86c3-61074e9b17fe.pdf>.
- HCCH (2014): *A Study of Legal Parentage and the Issues Arising from International Surrogacy Arrangements*. Interneten: <https://assets.hcch.net/docs/bb90cfd2-a66a-4fe4-a05b-55f33b009cfc.pdf>.
- Herman, Joana (2011) Can Transgender People Bear Children? In: *The Huffington Post*, március 28. Interneten: http://www.huffingtonpost.com/joanne-herman/can-transgender-people-be_b_839703.html (Letöltve: 2018. 08. 27.)
- HFEA.gov.uk. Interneten: <https://www.hfea.gov.uk/2587.html> (Letöltve: 2018. 08. 27.)
- Hider, Nishar (2011): India Debates New Surrogacy Law. In: *BioNews*. Interneten: https://www.bionews.org.uk/page_92810 (Letöltve: 2014. 09. 5.)
- Hochschild, Arlie (2009): Childbirth at the Global Crossroads. In: *The American Prospect*. Interneten: <http://prospect.org/article/childbirth-global-crossroads-0> (Letöltve: 2014. 09. 20).
- Humbyrd, Casey (2009): Fair Trade International Surrogacy. In: *Developing World Bioethics*, Vol. 9., No. 3.: 111–118.
- Ikemoto, Lisa Chiyemi (2009): Reproductive Tourism: Equality Concerns in the Global Market for Fertility Services. In: *Law & Inequality*, Vol. 27.: 277–309.
- ILO (1997): *ILO, Tripartite Declaration of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy*. November 16.
- ILO (2013): Measurement of the Informal Economy. In: *The Informal Economy and Decent Work: A Policy Resource Guide supporting Transitions to Formality*. ILO.
- ILO (2014): About the ILO. ILO.org. Interneten: <http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/lang-eng/index.html> (Letöltve: 2014. 09. 28.).
- ILO (2017): "ILO Report on Sex Sector" receives Prestigious Publishing Prize at Frankfurt Book Fair. Interneten: http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_007999/lang-en/index.html (Letöltve: 2017. 06. 12.)

- Jaiswal, Sreeja (2012): Commercial Surrogacy in India: An Ethical Assessment of Existing Legal Scenario from the Perspective of Women's Autonomy and Reproductive Rights. In: *Gender, Technology and Development*, Vol. 16., No. 1.: 1–28.
- James, Susan Donaldson (2011): Surrogate Mom Damages Heart After Four Babies. In: *ABC News*. Interneten: <https://abcnews.go.com/Health/surrogate-mother-suffers-heart-damage-giving-birth-children/story?id=13028197> (Letöltve: 2017. 06. 12.)
- James, Susan Donaldson (2013): Infertile Americans Go to India for Gestational Surrogacy. In: *ABC News*. Interneten: <https://abcnews.go.com/Health/infertile-americans-india-gestational-surrogates/story?id=20808125>. (Letöltve: 2014. 08.23.)
- Jones, Christopher A. – Keith Louis G. (2006): Medical Tourism and Reproductive Outsourcing: The Dawning of a New Paradigm for Healthcare. In: *International Journal of Fertility and Women's Medicine*, Vol. 51., No. 6.: 251–255.
- Kannan, Shilpa (2009): Regulators Eye India's Surrogacy Sector. In: *BBC News*. Interneten: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/7935768.stm>. Letöltve: 2014 augusztus 24.
- „Law needed to regulate surrogacy” (2014): Law needed to regulate surrogacy, says panel report. In: *Times of India*, július 12.
- Lim, Lin Lean (szerk.) (1998): *The Sex Sector: The Economic and Social Bases of Prostitution in Southeast Asia*. International Labour Office.
- Lucassen, J.M.W.G. (1997): Free and Unfree Labour Before the Twentieth Century: A Brief Overview. In: *Free and Unfree Labour: The Debate Continues*. Szerk.: Brass, Tom – van der Linden, Marcel. Peter Lang.
- Luxton, Meg (2006): Feminist Political Economy in Canada and the Politics of Social Reproduction In: *Social Reproduction: Feminist Political Economy Challenges Neo-Liberalism*. Szerk.: Bezanson, Kate – Luxton, Meg. McGill-Queens University Press.
- Machinton, NancyW (1987): Surrogate Motherhood: Boon or Baby-Selling, The Unresolved Questions. In: *Marquette Law Review*, Vol. 71., No. 1.: 115–140.
- Majumdar, Anindita (2014): The Rhetoric of the Womb: The Representation of Surrogacy in India's Popular Mass Media. In: *Globalization and Transnational Surrogacy in India: Outsourcing Life*. Szerk.: Dasgupta, Sayantani – Das Dasgupta, Shamita. Lexington Books.
- Marksen, Susan (2007): *Surrogate Motherhood and the Politics of Reproduction*. University of California Press.
- Marx, Karl ([1867] 1949): *A tőke: A politikai gazdaságtan bírálata*. Szikra.
- McEwen, Angie Godwin (1999): So you're having another woman's baby: economics and exploitation in gestational surrogacy. In: *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 32., No. 1.: 271–295.

- McGuirk, R. (2014): Judge: Surrogate Baby Rejected in India on Gender. In: *Associated Press*, október 9. Interneten: <http://www.dailymail.co.uk/wires/ap/article2785971/Surrogate-Baby-Rejected-India-Gender.html> (Letöltve: 2014. 10. 17.).
- Mohapatra, Seema (2012): Achieving Reproductive Justice in the International Surrogacy Market. In: *Annals of Health Law*, Vol. 21., No. 1.: 191–200.
- Mohapatra, Seema (2014): A Race to the Bottom? The Need for International Regulation of the Rapidly Growing Global Surrogacy Market. In: *Globalization and Transnational Surrogacy in India: Outsourcing Life*. Szerk.: Dasgupta, Sayantani – Das Dasgupta, Shamita. Lexington Books.
- „Motherhood”. *Oxford English Dictionary* (online).
- Muong, Vandy – Jackson, Will (2016): The billion dollar babies. In: *The Phnom Penh Post*. Interneten: <https://www.phnompenhpost.com/post-weekend/billion-dollar-babies>. (Letöltve: 2017. 06. 12.)
- Murray, Jill (2001): The International Regulation of Maternity: Still Waiting for the Reconciliation of Work and Family Life. In: *The International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*, Vol. 17., No. 1.: 25–46.
- Nanda, Mamata (2013): International Commercial Surrogacy In India: Exploitation, Poverty, Alternative and Survival. In: *The Huffington Post*. Interneten: https://www.huffingtonpost.co.uk/mamata-nanda/india-international-commercial-surrogacy_b_4037843.html (Letöltve: 2018. 08. 27).
- Nayak, Preeti (2014): The Three Ms of Commercial Surrogacy in India: Mother, Money and Medical Market. In: *Globalization and Transnational Surrogacy in India: Outsourcing Life*. Szerk.: Dasgupta, Sayantani – Das Dasgupta, Shamita. Lexington Books.
- Pande, Amrita (2009): Not an “Angel,” Not a “Whore”: Surrogates as ‘Dirty’ Workers in India. In: *Indian Journal of Gender Studies*, Vol. 16., No. 2.: 141–173.
- Pande, Amrita (2010a): „At Least I Am Not Sleeping with Anyone” - Resisting the Stigma of Commercial Surrogacy in India. In: *Feminist Studies*, Vol. 36., No. 2.: 292–312.
- Pande, Amrita (2010b): Commercial Surrogacy in India: Manufacturing a Perfect Mother-Worker. In: *Signs*, Vol. 35., No. 4.: 969–992.
- Pearson, Ruth (2007): Reassessing Paid Work and Women’s Empowerment: Lessons from the Global Economy. In: *Feminisms in Development: Contradictions, Contestations and Challenges*. Szerk.: Cornwall, Andrea – Whitehead, Ann. Zed Books.
- Pennings, Guido (2002): Reproductive tourism as moral pluralism in motion. In: *Journal of Medical Ethics*, Vol. 28., No 6.: 337–341.
- Perapaddan, Bindu Shajan (2015): A Setback for surrogacy in India? In: *The Hindu*. Interneten: <https://www.thehindu.com/opinion/op-ed/a-setback-for-surrogacy-in-india/article7927730.ece> (Letöltve: 2016. 05. 15.)

- Portes, Alejandro – Castells, Manuel – Benton, Lauren A. (szerk.) (1989): *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Johns Hopkins University Press.
- Portes, Alejandro – Sassen, Saskia (1987): Making it Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 93., No. 1.: 30–61.
- Qadeer, Imrana (2009): Social and Ethical Basis of Legislation on Surrogacy: Need for Debate. In: *Indian Journal of Medical Ethics*, Vol. 6., No. 1.: 28–31.
- Radulova, Liliana (2014): Another Australian Couple abandons one of their surrogate born twins because it was 'the wrong sex'. In: *Daily Mail*. Interneten: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2784864/Outrage-Australian-couple-abandons-one-surrogate-born-twins-India-sparking-calls-national-inquiry-surrogacy.html>. (Letöltve: 2014. 10. 17.)
- Rai, Shirin (2011): Gender and Development: Theoretical Perspectives. In: *The Women, Gender & Development Reader*. Szerk.: Visvanathan, Nalini – Duggan, Lynn – Nisonoff, Laurie. Zed Books.
- Reddy, Sunita – Qadeer, Ijaz (2010): Medical Tourism: Progress or Predicament. In: *Economic and Political Weekly*, Vol. 45., No. 20.: 69–75.
- Rimm, Jennifer (2009): Booming Baby Business: Regulating Commercial Surrogacy in India. In: *University of Pennsylvania Journal of International Law*. Vol. 30., No. 4.: 1429–1462.
- Romo, Rafael (2015): US Couple Stuck in Mexico due to Surrogacy Snafu. In: *CNN*. Interneten: <https://edition.cnn.com/2015/05/08/americas/mexico-us-couple-surrogacy-snafu/index.html> (Letöltve: 2017. 06. 12.)
- Rudrappa, Sharmila (2012): India's Reproductive Assembly Line. In: *Contexts*, Vol. 11., No. 2.: 22–27.
- Rudrappa, Sharmila (2014): Mother India: Outsourcing Labor to Indian Surrogate Mothers. In: *Globalization and Transnational Surrogacy in India: Outsourcing Life*. Szerk.: Dasgupta, Sayantani – Das Dasgupta, Shamita. Lexington Books.
- SAMA (2012): *Birthing a Market: A Study on Commercial Surrogacy*. Interneten: www.sama-womenshealth.in/birthing-market/ (Letöltve: 2018. 08. 27.)
- Schulz, Sandra (2008): The Life Factory: In India, Surrogacy Has Become a Global Business. In: *Spiegel*. Interneten: <http://www.spiegel.de/international/world/the-life-factory-in-india-surrogacy-has-become-a-global-business-a-580209.html> (Letöltve: 2014. 04. 15.)

- Sensible Surrogacy (2017): Sensible surrogacy in Nepal. Safe & affordable surrogacy options for all couples." In: *Sensible Surrogacy*. Interneten: <http://www.sensible-surrogacy.com/cn/surrogacy-in-nepal/> (Letöltve: 2017. 06. 12.)
- Shalev, Carmel (1989): *Birth Power: The Case for Surrogacy*. Yale University Press.
- Shastri, Parth (2015): Anand's baby boom threatens to go bust. In: *Times of India*. Interneten: <https://timesofindia.indiatimes.com/home/sunday-times/deep-focus/Anands-baby-boom-threatens-to-go-bust/articleshow/49611946.cms> (Letöltve: 2016. 05. 15.)
- Shetty, Priya (2012): India's Unregulated Surrogacy Industry. In: *The Lancet*, 2012 november: 1633–1634.
- Smerdon, Usha Rengachary (2008): Crossing Bodies, Crossing Borders: International Surrogacy Between the United States and India. In: *Cumberland Law Review*, Vol. 39., No.1.: 15–85.
- Spar, Debora L. (2006): *The Baby Business: How Money, Science, and Politics Drive the Commerce of Conception*. Harvard Business Review Press.
- Stark, Barbara (2012): Transnational Surrogacy and International Human Rights Law. In: *ILSA Journal of International and Comparative Law*. Vol. 18., No. 2.: 1–18.
- Storrow, Richard F. (2005): Quests for Conception: Fertility Tourists, Globalization and Feminist Legal Theory. In: *Hastings Law Journal*, Vol. 57.: 295–330.
- "Surrogacy in Canada Online". Interneten: <https://surrogacy.ca/> (Letöltve: 2018. 08. 27.)
- Tabili, Laura (2003): Dislodging the Center/Complicating the Dialectic: What Gender and Race Have Done to the Study of Labor. In: *International Labor and Working Class History*, No. 63.: 14–20.
- Tandon, Surabhi (2016): Fears after India's surrogacy crackdown. In: *France 24*. Interneten: <http://www.france24.com/en/20160202-focus-india-surrogacy-ban-for-foreign-couples-poverty-women-underground> (Letöltve: 2016. 05. 15.)
- „Thailand Surrogacy Baby Factory” (2014): Thailand Surrogacy Baby Factory: Harvest of Stem Cells for Cosmetics 'Worst Case Scenario'. *Thailand Law Forum*, szeptember 3. Interneten: <http://www.thailandforum.com/Thailand-Surrogacy-Baby-Factory-Harvest-of-Stem-Cells-for-Cosmetics-Worst-Case-Scenario/> (Letöltve: 2014. 10. 01.)
- “Thomas Beatie” (2012): Thomas Beatie, The “Pregnant Man,” Wants A Fourth Child. In: *The Huffington Post*. szeptember 4. Interneten: http://www.huffingtonpost.com/2012/09/04thomas-beatie-pregnant-man-fourth-child-_n_1855318.html (Letöltve: 2018. 08. 27.)
- van der Linden, Marcel (1997): The Origins, Spread and Normalization of Free Wage Labour. In: *Free and Unfree Labour: The Debate Continues*. Szerk.: Brass, Toni – van der Linden, Marcel – Peter Lang.

- van der Linden, Marcel (2010): *Workers of the World: Essays Toward a Global Labor History*. Brill.
- van der Linden, Marcel (2012): The Promise and Challenges of Global Labor History. In: *International Labor and Working-Class History*. Vol. 82.: 57–76.
- Vogel, Lise (1987): *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*. Rutgers University Press.
- Wikander, Ulla (2010): Demands on the ILO by Internationally Organized Women in 1919. In: *ILO Histories: Essays on the International Labour Organization and its Impact on the World During the Twentieth Century*. Szerk.: van Dael, Jasmien – Rodríguez García, Magaly – Van Goethem, Geert – van der Linden, Marcel. Peter Lang.
- Yamin, Alicia Ely (2005): The Right to Health Under International Law and Its Relevance to the United States. In: *American Journal of Public Health*, Vol. 95., No. 7.: 1156–1161.
- Zimmerman, Susan (2017): Night Work for White Women and Bonded Labour for „Native“ Women? Contentious Traditions and the Globalization of Gender-Specific Labour Protection and Legal Equality Politics, 1926 to 1939. In: *New Perspectives on European Women's Legal History*. Szerk.: Kimble, Sarah L. – Röwekamp, Marion. Routledge.
- Zimmerman, Susan (2016): The International Labour Organization, transnational women's networks, and the question of unpaid work in the interwar world. In: *Women in Transnational History: Gendering the Local and the Global*. Szerk.: Midgley, Clare – Carlier, Julie – Twells, Alison. Routledge.

Katona Noémi

**REFLEXIÓK MAHUA SARKAR
AZ ANYASÁG MINT FIZETETT
MUNKA: KERESKEDELMI
BÉRANYASÁG A HUSZONEGYEDIK
SZÁZAD FORDULÓJÁN C.
TANULMÁNYÁRA**

Mahua Sarkar a Women's ILO című kötetben megjelent tanulmányának fordítását elsősorban témájának kiemelt jelentősége miatt közöljük a lapszámban. Az elmúlt időszakban egyre jobban elterjedő bérnyaság a reprodukív munka egy sajátos transznacionális munkamegosztásra épülő formája, ami számos morális kérdést is felvet. Sarkar tanulmánya átfogó képet ad a bérnyaság gyakorlatáról, és elemzi annak lehetséges szabályozási szempontjait, azonban megközelítése és végkövetkeztetése nem tükrözi szerkesztőségünk álláspontját. Ezért tartottuk szükségét annak, hogy ebben a rövid szövegben reflektáljunk a lapszámban megjelenő tanulmányra. Ez azonban nem recenzió, tehát nem tartalmazza Sarkar szövegének részletes bemutatását és kritikai elemzését, hanem csak néhány kérdést és gondolatot fogalmaz meg arról, hogy Sarkar milyen elméleti keretben tárgyalja a bérnyaság jelenségét, és ez a keret hogyan viszonyul a lapszám többi tanulmányához. A reflexió alapvetően két témát érint: a bérnyaságként megjelenő kommodifikációt és az általa felvetett morális kérdéseket; valamint az informális és reprodukív munka, illetve a globális értékláncok elméleti megközelítését a szövegben.

Bár Sarkar szövegének bevezetőjében felteszi a kérdést, hogy hogyan kell kezelni a reprodukív szolgáltatások elüzetiesedését, és ezen belül is máshogy kell-e kezelni a bérnyaságot, tehát a reprodukív szervek bérbeadását; valójában a kérdés részletesebb morálfilozófiai és szociológiai kifejtése nélkül elfogadja a bérnyaság létrejöttét, mint a „kapitalista globalizáció logikájának” és a „biotechnikai fejlődésnek” szükségszerű következményét. Tanulmányában tehát nagyrészt azt tárgyalja, hogy hogyan és mi alapján kellene nemzetközileg szabályozni a bérnyaságot a bérnyák mint munkások jogait szem előtt tartva, és a bérnyaság ellenzése a konklúzióban inkább mint probléma jelenik meg, mivel a legitimitáció hiánya gátolja a szabályozás kialakítását. Sarkar a konklúzióban párhuzamot von a bérnyaság és a prostitúció, illetve szexmunka között, elsősorban a jelenség által generált diskurzusra vonatkozólag. A hasonlatban, ahogy a tanulmány többi részében is, szintén az ILO (*International Labor Organization*, Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) álláspontjából indul ki, és a szex-szektor szabályozásának előnyeit hangsúlyozza, a megadóztatáson keresztüli nemzetgazdasági haszon mellett a munkakörülmények javításának lehetőségét kiemelve.

Tehát bár Sarkar nem fejt ki explicit módon a véleményét az általa felvetett morális kérdésről, a bérnyaság létrejöttét mint szükségszerűséget kezeli, és tanulmánya egészében a bérnyaság mint bármely más reprodukív munkához hasonló tevékenység szabályozása mellett érvel. Ezzel egyfelől figyelmen kívül hagyja azt a lehetőséget, hogy államok, illetve a nemzetközi szabályozás, amely tanulmányának tárgyát képezi, bármit tehetne a „kapitalista globalizáció logikája” ellenében. Másfelől megválaszolatlanul hagyja azt a kérdést, ami a prostitúciós vitának is középpontjában áll, hogy az intimitás és az emberi test kommodifikációjának milyen szintje vagy formája sérti az emberi méltóságot,

tehát mi az, ami munkaként már nem elfogadható, azaz akár nemzetközi megállapodás keretében tiltható lehet. A lapszámban Dés Fanni prostitúció témában írt tanulmánya (lásd Dés 2018) például ezzel szemben azt az abolicionista megközelítést képviseli, hogy a prostitúció a nők kizsákmányolását jelenti és tiltandó; amely álláspont több nemzetközi egyezményben is megfogalmazódott, még ha betartása nem is következetes. A lapszámban megjelenő többi szöveg, valamint a bevezetőben felvázolt tudományos diskurzus is alapvető kritikát fogalmaz a kapitalizmusban megjelenő, nőket érintő egyenlőtlenségekkel szemben, és nem fogadja el azokat mint törvényszerűségeket. Sarkar tanulmánya tehát ilyen szempontból nem illeszkedik a lapszám által bemutatni kívánt gondolatkörbe.

Sarkar részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a béranyaság jelensége hogyan értelmezhető a munkára vonatkozó tudományos diskurzusokban. Feminista szerzőkre hivatkozik, és kiemeli, hogy a reprodukív munka beágyazódik a kapitalizmusban megjelenő kizsákmányolásba, ahogy ezt a lapszámban megjelenő több szöveg is bemutatja. Azonban, állítása szerint, a béranyaság egy sajátos jelenség, amely nem illeszthető ebbe a keretbe, mivel itt a reprodukív munka kommodifikálódik, hiszen a gyermekkihordás és a szülés fizetett munkává válik. A későbbiekben a béranyaságot mint informális munkát elemzi, azaz olyan munkaként, amelyben a foglalkoztatási kapcsolat törvényileg nem szabályozott, így a munkavállalóra nem vonatkozik az államilag meghatározott szociális védelem, illetve a foglalkoztatási jogosultságok. Az ILO korábbi kutatásaiból kiindulva röviden kitér arra, hogy az informális munka elsősorban a „globális Délen” elterjedt. Sarkar érvelése szerint az ILO-nak, amely korábbi esetek kapcsán már megfogalmazott javaslatokat az informális munkát végzők jogainak hatékonyabb védelmére, a béranyaság esetében hasonló szabályozások bevezetését kellene szorgalmaznia.

A lapszámban szereplő több más tanulmány is részletesen elemzi a reprodukív és az informális munka szerepét a kapitalista világrendszerben. Sarkar gondolatmenetében azonban hiányoznak a referenciák ezeknek a komplexebb folyamatoknak a tárgyalásához; csak kiragadottan említi, hogy a „globális Délen” elterjedtebb az informális munka, anélkül, hogy közben reflektálna azokra globális értéklánccokra, amelyek meghatározzák mind a reprodukív munkában is megjelenő globális munkamegosztást, mind pedig az állami és a nemzetközi szabályozások lehetőségeit. Ezek mellett Sarkar a béranyaságot következetesen mint sajátos, különös jelenséget tárgyalja, és a prostitúcióval vont rövid diszkurzív párhuzamon túl nem reflektál arra, hogy a béranyaság is a reprodukív munka egyenlőtlen globális munkamegosztásának következménye. Sarkar fogalomhasználata („globális Észak”, „globális Dél”) szintén eltér a lapszám első tanulmányában (Csányi, Gagyi és Kerékyártó 2018) felvázolt elméleti keret fogalom készletétől, amely a világrendszer-elméletből kiindulva, a centrum–félperiféria–periféria fogalmain keresztül épp a globális értékláncok szerepére mutat rá, és a reprodukív munkát is ennek keretében értelmezi.

Összességében a Sarkar által bemutatott empirikus jelenséget, ti. a bérnyaságot, kiemelten fontos témának tekintjük, ezért tanulmányának fordítását közöljük a lapszámában. Azt javasoljuk azonban az olvasónak, hogy a lapszám első tanulmányában összefoglalt, illetve az itt megjelent többi tanulmány által is képviselt elméleti keretet követve kritikusan közelítsen Sarkar szövegéhez.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Csányi Gergely – Gagyí Ágnes – Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat* 24. No. 24.: 134–150.
- Dés Fanni (2018): „470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott” – Szegénységben élő nők a félperiféria és a centrum között. Prostitúcióban élő magyar nők Zürichben. In: *Fordulat* 24. No. 24.: 5–29.